

BLAZNIKOV ZBORNIK

1997, ZRC SAZU, Arhivski inštitut Milica Kosa

INŠTITUT MILICA KOSA

Arhivski inštitut Milica Kosa, ZRC SAZU

(Ljubljana, Milica Kosa)

in Muzejsko društvo Škofja Loka

(Škofja Loka, P. Poljanec)

MATJEJ ŽALNAR

Urednik: Matjež Žalnar, ZRC SAZU

za uredništvo: Ota i Mirna

Glavni urednik: Matjež Žalnar

Uredništvo: Matjež Žalnar, Ota i Mirna

In memoriam Matjež Žalnar

1927-2005. Matjež Žalnar, arhivski inštitut Milica Kosa

Arhivski inštitut

Arhivski inštitut

Arhivski inštitut Milica Kosa, ZRC SAZU

Arhivski inštitut Milica Kosa

Arhivski inštitut Milica Kosa

Arhivski inštitut Milica Kosa

Arhivski inštitut Milica Kosa, ZRC SAZU, Ljubljana

Arhivski inštitut Milica Kosa, ZRC SAZU

Arhivski inštitut Milica Kosa, ZRC SAZU

Arhivski inštitut Milica Kosa, ZRC SAZU

Arhivski inštitut Milica Kosa, ZRC SAZU

Arhivski inštitut Milica Kosa, ZRC SAZU, Ljubljana

Arhivski inštitut Milica Kosa, ZRC SAZU

Arhivski inštitut Milica Kosa, ZRC SAZU

Arhivski inštitut Milica Kosa, ZRC SAZU

ZALOŽBA
ZRC

LOKA 2005

BLAZNIKOV ZBORNIK

Zbirka Loški razgledi
Doneski 11

© 2005, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa

Uredil Matjaž Bizjak
Prevodi Niko Hudelja, Jože Lebar
Jezikovni pregled Mija Mravlja (slovenščina)
Doris Debenjak, Käthe Grah, Gertrud Thoma,
Walter Demel, Peter Pfister (nemščina)
Oblikovaje ovitka Irena Mandelj

Izdajatelj Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
(*zanj*: Darja Mihelič)
in Muzejsko društvo Škofja Loka
(*zanj*: Alojzij P. Florjančič)

Založnik Založba ZRC, ZRC SAZU
Za založnika Oto Luthar
Glavni urednik Vojislav Likar
Likovno-grafična urednica Milojka Žalik Huzjan

Tisk Littera picta d. o. o.

Tisk zbornika so podprli Ministrstvo za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo
Republike Slovenije
Občina Škofja Loka
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Muzejsko društvo Škofja Loka
Pošta Slovenije, d. o. o.
Nadškofija München in Freising

Ilustracija na ovitku Ladislav Benesch, Škofja Loka in Ladislav Benesch, Bled
(originala hrani Narodni muzej Slovenije).

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

929 Blaznik P.(082)

BLAZNIKOV zbornik = Festschrift für Pavle Blaznik / uredil, herausgegeben von Matjaž Bizjak ; [prevod Niko Hudelja, Jože Lebar]. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU ; Škofja Loka : Muzejsko društvo, 2005. - (Zbirka Loški razgledi. Doneski ; 11)

ISBN 961-6500-80-5

1. Vzp. stv. nasl. 2. Bizjak, Matjaž, 1971- 3. Blaznik, Pavle
219194112

Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic (copyrighta).

BLAZNIKOV ZBORNIK

Uredil
MATJAŽ BIZJAK

In memoriam Pavle Blaznik

80021 8

80021 8

BLAZNIKOV ZBORNIK

Zbirka: Ljudski razgledi
Dodatek 1)

© 2005, ZRC SAZU, Založniški inštitut Milka Kos

Urednik: Matjaž Bizjak

Prevajalci: Miro Hudača, Jozef Lutar

Zalozniška odgovornost: Maja Mrazovič (skladateljica)

BLAZNIKOV ZBORNIK

Urednik: Matjaž Bizjak, Peter Pustnik, (skladatelj)

Oblikovalci: Irena Mavrič

Uredništvo: Založniški inštitut Milka Kos ZRC SAZU
(zast. Darja Mihelič)

in Muzejno društvo Škofja Loka
(zast. Alojzij P. Bizjak)

Zalozništvo: Založba ZRC, ZRC SAZU

Za oblikovanje: Oto Lutar

Glavni urednik: Vojtech Likan

Likovno-grafični svetovalec: Milojka Žalik Horžan

In memoriam Franje Bizjaka

Tisk zbornika je nastal v okviru projekta, financiranega in izvedenega s strani

Ministrstva za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo
Republike Slovenije
Občina Škofja Loka
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Muzejno društvo Škofja Loka
Pisarna Slovenske države
Nadškofija Metropolitane in Frisinge

Ilustracije so avtorske Ladislava Benarča, Škofja Loka in Ladislava Benarča, Mlad
(originalni hrani Narodni muzej Slovenije)

b 15008

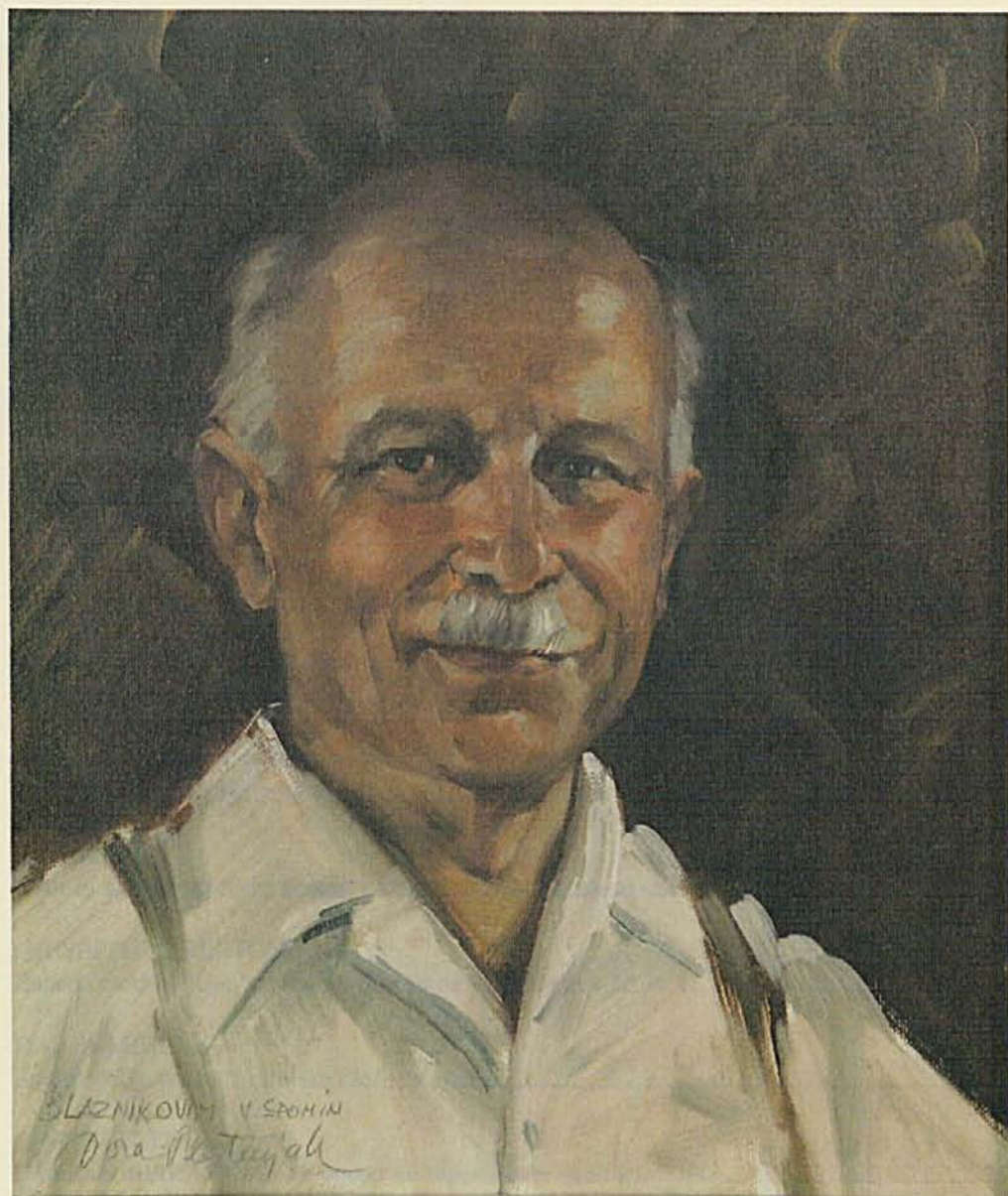

DI 090509248

ISBN 978-961-03-0000-0

1. Vpog. vs. mal. 3. Bujak, Matjaž, 1971-5. Bizjak, Peter
2005-04-12

Kakršna koli uporaba, ki presega obseg dovoljenega, ni dovoljena. Vse pravice pridržane. Republika Slovenija, Ministrstvo za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo. Založba ZRC, ZRC SAZU, Milka Kos. Muzejno društvo Škofja Loka. Pisarna Slovenske države. Nadškofija Metropolitane in Frisinge. Ljubljana - Škofja Loka 2005.

MIRJA KUŠI

Začetki šolske Lohar in Trzinjski šolski svet v prvih letih 20. stoletja
(Primerjalna študija k raziskavi mladost na Slovenskem v zgodnjem stoletju) 83

MATJAŽ RIZJAK

Prva vojna uprava in ustanovitev Državnice in bralnice v prvih letih na
Kraškem v zgodnjem stoletju 111

METOD BENEDIK

Sekularizacija – vzročje izvolitve Cerkev 125

FRANČ M. DOLINAR

Pavle Blaznik, olje na platnu, Dora Plestenjak, foto Tomaž Lunder 133

KAZALO

Knjigi na pot	9
Predgovor	11
Kratice	13
Zemljepisna imena	15
STANE GRANDA	
Zakaj Blaznikov zbornik?	21
MATJAŽ ERŽEN	
Bibliografija dr. Pavleta Blaznika	23
PAVEL A. FLORJANČIČ	
Predfreisinški dvor v Stari Loki. Iz pozdravnega govora	33
PETER ŠTIH	
Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju	35
GIUSEPPE ALBERTONI	
Začetki razdrobljene briksenske posesti na Kranjskem v 10. in 11. stoletju	49
DARJA MIHELIČ	
Srednjeveška posest freisinške škofije v Istri	61
GERTRUD THOMA	
Freisinški škofje in škofijska posest na Slovenskem okoli leta 1300	75
MIHA KOSI	
Začetki Škofje Loke in freisinški škofje kot ustanovitelji mest (Primerjalna študija k nastanku mest na Kranjskem v srednjem veku)	83
MATJAŽ BIZJAK	
Razvoj, uprava in poslovanje freisinške in briksenske posesti na Kranjskem v srednjem veku	111
METOD BENEDIK	
Sekularizacija – zaton fevdalne Cerkve	125
FRANCE M. DOLINAR	
Cerkvenopravni položaj freisinške in briksenske posesti v oglejskem patriarhatu	133

DAMJAN HANČIČ	
Odnos Freisinga in Briksna do samostanov na njunem ozemlju	139
BARBARA ŽABOTA	
Razvoj protestantizma na slovenskih ozemljih briksenske in freisingške škofije	147
WALTER DEMEL	
Sekularizacija na Bavarskem	155
PETER PFISTER	
Arhivi s Freisingškega stolnega griča in njihova usoda med sekularizacijo leta 1802-1803 ...	161
JUDITA ŠEGA	
Evidentiranje arhivskega gradiva freisingškega loškega gospostva	173
VINCENCIJ DEMŠAR	
Ustanovitev mestne župnije sv. Jakoba 1804 v Škofji Loki	177
STANE GRANDA	
Usoda nekdanje freisingške posesti na Dolenjskem	193
MATJAŽ AMBROŽIČ	
Materialni dokazi o navzočnosti freisingških škofov na Slovenskem	203
PETER HAWLINA	
Freising v slovenskem spominu	225

KNJIGI NA POT

V čast mi je, da lahko v okviru mednarodnega simpozija iskreno čestitam izdaji jubilejnega zbornika. Še posebej mi je v zadovoljstvo, da nam je znanstveni posvet, ki je potekal ravno ob stoletnici Blaznikovega rojstva, v njegovem rojstnem kraju dodatno osvetlil večstoletno obdobje prisotnosti freisinške škofije na Loškem.

S tako ambicioznim projektom se ob dvestoletnici sekularizacije freisinške in briksenske škofijske posesti na Slovenskem dodatno zaokrožuje življenjski raziskovalni opus dr. Pavla Blaznika, ki je mnogo prispeval h kakovosti in profesionalnosti poznavanja zgodovine loškega gospostva. Obe starodavni mesti – Škofjo Loko in Freising – veže 830 let skupne zgodovine, saj je bila Škofja Loka vse od darilne listine Otona II. iz leta 973 do sekularizacije leta 1803 sestavni del t.i. Freisinškega gospostva. Četudi so se s sekularizacijo cerkvene posesti na Bavarskem prekinile tesne vezi, ki so se spletle v večstoletnem obdobju, pa smo danes priča ponovnemu tesnemu sodelovanju. Zavest o skupni preteklosti vendarle ni nikoli povsem zamrla.

Iskreno se zahvaljujem vsem, ki ste kakorkoli pripomogli k izvedbi simpozija in izdaji zbornika. Še posebej pa bi se rad zahvalil članom Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, pod okriljem katerega je dr. Pavle Blaznik deloval skoraj tri desetletja. Prav tako se zahvaljujem škofjeloškemu Muzejskemu društvu, ki si je kot založnik Loških razgledov utrdilo sloves doma in v tujini.

Igor Draksler
Župan

PEDGOVOR

▲ Pred vami je nekoliko drugačna izdaja jubilejnega zbornika, kot ste jih vajeni iz sedaj že nekakšne neformalne serije, posvečene zaslužnim slovenskim zgodovinarjem. Pravzaprav gre za zbornik razprav mednarodnega simpozija, ki se je ob dvestoletnici sekularizacije freisinške in briksenske posesti na Slovenskem odvijal decembra 2003 v Škofji Loki. Splet različnih dejavnikov – prizorišče, Blaznikov rojstni kraj, tema zborovanja, ki v precejšnji meri sloni na zgodovini loškega gospostva, ki mu je Blaznik posvetil svoj življenski raziskovalni opus, in nenazadnje, stoletnica Blaznikovega rojstva – je organizatorje simpozija napeljal na misel, da to knjigo posvetimo prav njemu. Deloma kot člani inštituta, pod okriljem katerega je dr. Pavle Blaznik deloval skoraj tri desetletja, deloma kot člani društva, ki ga je vodil še desetletje več, smo bili tej pobudi še toliko bolj zavezani.

□ Kot že rečeno vsebina zbornika nekoliko odstopa od za tako priložnost običajne. Namesto razprav, za katere bi avtorji iskali navdih v Blaznikovem znanstvenem delu, objavljamo tokrat razprave simpozija, ki se s svojo tematiko kar najtesneje navezuje nanj.

■ Iskreno se zahvaljujem vsem, ki so kakorkoli pripomogli k izvedbi simpozija in sodelovali pri nastanku knjige, še posebej izrekam zahvalo g. Doris Debenjak, dr. Gertrud Thoma, dr. Walterju Demlu, dr. Borisu Golcu in dr. Petru Pfistru, ki so mi nesebično priskočili na pomoč z jezikovnimi in strokovnimi pregledi besedil, poslancu Evropskega parlamenta, g. Lojzetu Petrletu za naklonjenost in posredovanje, in nenazadnje, vsem, ki so finančno podprli izid zbornika.

GZL – Gradivo za zgodovino Ljubljane

GZM – Gradivo za zgodovino Maribora

HA – Hochschulforschung

HRENA – Haus, Hof und Stausarchiv, Dunaújváros

HL – Hochschulforschung

INDK – Institut für Mittelalterliche Geschichte der Universität Wien

JEFO – Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte der Protestantismus in Österreich

KA – Katalanische Archiv

KAL – Kapitularien

KO – Klosterbibliothek

LATA – Leben im Mittelalter

LO – Lokales Ortsarchiv

LB – Leibnizbibliothek

MHC – Monumenta Historiae Austriacae

MGH – Monumenta Germaniae Historica

MHWK – Mitteilungen des Historischen Vereins für Krain

MIOG – Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung

MJK – Mitteilungen des Muskatvereines für Krain

NSAL – Nordoststeiermarkische Jahrbuch

SAZL – Slovenska zgodovinska znanost in umetnost

SS – Scriptores

SHAB – Hausarchiv Bären

SUB – Salzburger Universitätsbibliothek

TB – Die Traditionenbücher des Hochstifts Brixen

Urednik

KRATICE

- AES** - Acta ecclesiastica Sloveniae
AKÖGQ - Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen
AMSI - Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria
AS - Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AT - Acta Tyrolensia
AUR - Allgemeine Urkundenreihe
AUŠ - Arhiv uršulinskega samostana Škofja Loka
BayHStA - Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München
Br. - Brixen
BUB - Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich
CDI - Codice diplomatico Istriano
ČZN - Časopis za zgodovino in narodopisje
DA - Diplomataria et acta
DAB - Diözesanarchiv Brixen
DD - Diplomata regum et imperatorum Germaniae
Fr. - Freising
FRA - Fontes rerum Austriacarum
GMS - Glasnik muzejskega društva za Slovenijo
GZL - Gradivo za zgodovino Ljubljane
GZM - Gradivo za zgodovino Maribora
HA - Hochstiftsarchiv
HHStA - Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Dunaj
HL - Hochstiftsliteralien
IMDK - Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko
JGPrÖ - Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich
KA - Kapitelarchiv
KAL - Kapiteljski arhiv
KO - knjiga obračunov
LMA - Lexicon des Mittelalters
LO - letni obračun
LR - Loški razgledi
MDC - Monumenta historica ducatus Carinthiae
MGH - Monumenta Germaniae historica
MHVK - Mittheilungen des historischen Vereines für Krain
MIÖG - Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung
MMK - Mitteilungen des Musealvereines für Krain
NŠAL - Nadškofijski arhiv Ljubljana
SAZU - Slovenska akademija znanosti in umetnosti
SS - Scriptorum
StAB - Staatsarchiv Bozen
SUB - Salzburger Urkundenbuch
TB - Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen

- Ter. k.** - Terezijanski kataster
TLA - Tiroler Landesarchiv, Innsbruck
TMD - Thesaurus memoriae, Dissertationes
UBK - Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain
UBSt - Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark
ZAL - Zgodovinski arhiv Ljubljana
ZČ - Zgodovinski časopis
ZIMK - Zgodovinski inštitut Milka Kosa
ZRC - Znanstvenoraziskovalni center

ZEMLJEPISNA IMENA*

Adelsberg	Postojna
Agram	Zagreb
Alben	Planina (pri Rakeku)
Albona	Labin
Altenburg	Stari grad (pri Otočcu)
Altenhofen	Stari Dvor (pri Škofji Loki)
Altenlack/Lonca	Stara Loka
Altenmarkt	Stari trg pri Ložu
Althammer	Stara Fužina
Arch	Raka
Arsa v	Raša
Aßling	Jesenice
Asp/Zazip, Zazib	Zasip
Auental	Vrh (pri Škocjanu)
Augsdorf	Loga ves
Auritz	Zagorice (danes del Bleda)
Billichgratz	Polhov Gradec
Birnbaum	Hrušica
Bischoflack	Škofja Loka
Bozen	Bolzano
Brixen	Bressanone
Burgstall	Puštal
Capodistria/Iustinopolis, Capris	Koper
Cilli	Celje
Cittanova/Niwenburch	Novigrad (Istra)
Civiale	Čedad
Cormons	Krmin
Cornizic	Krnica (Pri Gorjah na Gorenjskem)
Covedo/Cvbida	Kubed
Deutschgereuth	Nemški Rovt
Drachenburg	Kozje
Drann v	Dravinja
Drasich	Stražišče
Drau v	Drava
Draufeld p	Dravsko polje
Duino	Devin
Ehrengruben	Crngrob
Eisern	Železniki
Erlach	Jelše (pri Šentjerneju)

* **Legenda:** g - gora; p- pokrajina; pl - planina; v - voda (reka, jezero, potok); naselbinska imena nimajo posebne oznake; starejše oblike zapisa, ohranjene v virih so natisnjene v kurzivi.

Farra d'Isonzo	Fara
Feichting	Bitnje (na Sorškem polju)
Feistenberg	Gracarjev turn
Feistritz/ <i>Fuistriza</i> (<i>villa</i>)	Bistrica (pri Trziču)
Feistritz/ <i>Fuistriza</i> , <i>Vistriza</i> v	Tržiška Bistrica
Fianona	Plomin
Fiume/ <i>St. Veit am Pflaum</i>	Rijeka
Freihof	Vrhovo (pri Šentjerneju)
Friesach	Breže
Gallhof	Golo
Glogowitz	Blagovica
Gonobitzer berg <i>p</i>	Konjiška gora
Göriach	Gorje
Görtschach	Goričane
Görz	Gorica/Gorizia
Gosian	Kozjane
Gösseldorfer See v	Goslinjsko jezero
Gottsche	Kočevje
Gradisca d' Isonzo	Gradišče ob Soči
Grafenwarth	Kostel
Grimschitz/ <i>Grimizahe</i>	Grimšče
Großblupp	Grosuplje
<i>Guotpach</i> , <i>Tobropotok</i> v	Dobršnik
Gurk v	Krka (Koroška, Dolenjska)
Gurk	Krka (Koroška)
Gurkfeld	Krško
Gutenfeld <i>p</i>	Dobrepolje
Gutenwerth	Otok pri Dobravi
Habbach	Jablje
Hart	Blejska Dobrava
Hertenberg	Jeterbenk
Heunburg	Vovbre
Hochstras	Oštras, Ostraž
Hofdorf	Dvorska vas
Hohenau	Ajdiški grad
Hörberg	Podsreda
Idria	Idrija
Innerkrain <i>p</i>	Notranjska
Isola	Izola
Isonzo v	Soča
Isonzotal <i>p</i>	Soška dolina
Karnervellach	Koroška Bela
Karst <i>p</i>	Kras
Kersin Werch	Kresinji vrh
Kirchheim	Cerkno
Klagenfurt	Celovec
Klingenfels/ <i>Chilingenuelz</i>	Klevezž
Klopeiner See v	Klopinjsko jezero
Königsberg	Kunšperk
Koreiten/ <i>Corithna</i>	Koritno (pri Bledu)
Köstenberg	Kostanje (pri Beljaku)

Krainburg/ <i>Chreina, Kreina</i>	Kranj
Kraxen	Krašnja
Kreuzberg	Križna Gora
Kroisenbach	Rakovnik
Kronau	Kranjska gora
Küstenland <i>p</i>	Primorska
Laas	Lož
Lack	Loka
Laibach	Ljubljana
Landstraß/ <i>Landestrost</i>	Kostanjevica
Lees	Lesce
Leibnitz	Lipnica (Sr. Štajerska)
Lengenfeld/ <i>Lenginvuelt</i>	Dovje
Lichtenwald	Sevnica
Liebegg	Lebek
Leschach	Leše (pod Dobroč)
Littai	Litija
Loibl	Ljubelj
Loitsch	Logatec
Lonche/ <i>Lovnca</i>	Predloka
Mannsburg	Mengeš
Marburg	Maribor
Maria Wörth	Otok (ob Vrbskem jezeru)
Mitterburg	Pazin
Momiano	Momjan
Montemaggiore <i>g</i>	Učka
Montpreis	Planina pri Sevnici
Möschnach	Mošnje
Muggia	Milje
Münkendorf	Mekinje
Mur <i>v</i>	Mura
Murzana	Marčana
<i>Nabrezi</i>	Brezje (pri Radovljici)
Nassenfeld	Mokro Polje
Nassenfuß	Mokronog
Neudorf	Nova vas pri Lescah
<i>Neusaß</i>	Godešič
Nußdorf	Orehovica
Oberburg	Gornji Grad
Oberdorf	Gorenja vas pri Šmarjeti
Oberfeld	Goernje Vrhpolje
Oberkrain <i>p</i>	Gorenjska
Obernassenfeld	Gorenje Mokro Polje
(Ober-)Sweinitz	Gorenja vas pri Medvodah
Ospo/ <i>Ozpe</i>	Osp
<i>Otales pl</i>	Talež
Pack <i>v</i>	Paka
<i>Peccaz</i>	Bodešče
Pedena	Pičan
Parenzo	Poreč
Peilenstain	Pilštanj

Pettau	Ptuj
Pilchberg	Polhovica
Pinquente	Buzet
Pirano/ <i>Pyrian</i>	Piran
Pischätz	Pišcece
Plintenpach	Slepčjek
Poglasitz	Poljšica pri Podnartu
Pola	Pula (Pulj)
<i>Polani</i>	Poljane (pri Gorjah na Gorenjskem)
Pölland	Poljane nad Škofjo Loko
Pölland	Poljane (pri Starem trgu ob Kolpi)
Pöllander Tal <i>p</i>	Poljanska dolina
Pöllander Zeier <i>v</i>	Poljanska Sora
Prapratschach	Prapreče pri Šentjerneju
Prassberg	Mozirje
Preisegg	Prežek
Prielog	Preloge (pri Šmarjeti)
Quieto <i>v</i>	Mirna
Radmannsdorf	Radovljica
Rann	Brežice
Raschendorf	Ržišče
<i>Ratendorf</i>	Reteče
Reichenburg	Brestanica
Reifen	Ribno
Reifenberg	Rihemberk
Reifnitz/ <i>Ribniza</i>	Ribnica (ob Vrbskem jezeru)
Retschitz	Rečica (danes del Bleda)
Reutenberg	Čretež
Rohitsch	Rogatec
Rosariol/ <i>Rozari</i>	Rožar
Rosegg	Rožek
Rovigno	Rovinj
Ruden	Rudno
Rudolfswert	Novo mesto
S. Andrea bei Görz	Štandrež pri Gorici
S. Giovanni	Sv. Ivan
Sachsenfeld	Žalec
Safnitz <i>v</i>	Žabnica (na Sorškem Polju)
Sagrad	Zagrad
Sairach	Žiri
Sanntal <i>p</i>	Savinjska dolina
Sapelsach	Zapuže (pri Šentjerneju)
Save/ <i>Souwa</i> , <i>Sovva v</i>	Sava
Savenstain	Boštanj pri Sevnici
Schalkendorf/ <i>Zilecca</i>	Želeče (danes del Bleda)
Scharfenberg (kot rodbinsko ime: Schärffenberg)	Svibno
Schneeberg	Snežnik
<i>Schutt</i>	Šuta
Schwarzenburg	Črni grad (Istra)
Sehof	Na jezeru (neznana lokacija blizu Kostanjevice)
Seitz	Žiče

Selzach	Selca
Selzacher Tal <i>p</i>	Selška dolina
Selzacher Zeier <i>v</i>	Selška Sora
Senoschetsch	Senožeče
Sezza	Seča
Sgosch/ <i>Goscha, Guscha</i>	Zgoša
Sicciole	Sečovlje
Sittich	Stična
Slapp	Slape
St. Bartlmä	Šentjernej
St. Kanzian	Škocjan
St. Georg	Sv. Jurij
St. Margarethen	Šmarjeta
St. Margarethen Berg <i>g</i>	Šmarjetna gora
St. Peter	Otočec
St. Ruprecht	Šentrupert
St. Veit	Št. Vid (Koroška)
Stain	Kamen (pri Begunjah)
Stain	Kamen v Podjuni
Stain	Kamnik
<i>Stainberch pl</i>	Pečana (pod Ratitovcem)
Stainbrück	Zidani Most
Stattenberg	Štatenberk (Dolenjska)
Sterna/ <i>Steina (?)</i>	Šterna
<i>Styrpnik</i>	Stirpnik
Sweinitz	Gorenja vas pri Medvodah
Swur/ <i>Rudolfswerff</i>	Zbure
<i>Tobropotok, Guotpach v</i>	Dobršnik
Tolmein	Tolmin
Treffen	Trebnje
Trixen	Trušnje (Koroška)
Trusche/ <i>Truscyllo</i>	Truške
Tschernembel	Črnomelj
Tüffer	Laško
Umago	Umag
Unterdrauburg	Dravograd
Unterkrain/ <i>Marchia p</i>	Dolenjska
Unternassenfeld	Dolenje Mokro Polje
Uskokengebirge <i>p</i>	Gorjanci
Veldes/ <i>Vels, Ueldes</i>	Bled
<i>Vessnicz</i>	Besnica
Vigaun	Begunje
Vilach/ <i>Fillac</i>	Beljak
Völkermarkt	Velikovec
Wallautsche	Volavče
Weichselburg	Višnja Gora
Weißenfels/ <i>Fusine</i>	Bela Peč
Weißkirchen	Bela Cerkev
Weitenstain	Vitanje
Wernegg/ <i>Werdeneck</i>	Vernek
Wildenlack	Stari grad pod Lubnikom

Windische Büchel	Slovenske Gorice
Windischlandsberg	Podčetrtek
Wippach	Vipava
Wippachtal	Vipavska dolina
Wochein/ <i>Vočin, Bochingen, Bochingun</i>	Bohinj
Wocheiner Feistritz	Bohinjska Bistrica
Wocheiner Vellach	Bohinjska Bela
Wodoule	Bodovlje
Wördl	Otočec
Wörthersee	Vrbsko jezero
Wresowitz	Brezovica pri Šmarjeti
Wurzener Save	Sava Dolinka
Zarz	Sorica
Zauchen	Suha (pri Škofji Loki)
Zebeinzalo	Sebenje (pri Zasipu)
Zeier	Sora
Zeier v	Sora
Zeierfeld	Sorško polje
Zellach	Selo pri Bledu
Zirknitz	Cerknica
Zobelspurg	Čušperk
Zwischenwässern	Medvode

Zakaj Blaznikov zbornik?

Dr. Pavle Blaznik (Škofja Loka 28. 6. 1903 – Ljubljana 13. 6. 1984)¹ je v slovenskem zgodovinopisju sinonim za raziskovanje freisinške posesti na Slovenskem. Tej problematiki se je zapisal že s svojo disertacijo o kolonizaciji Selške doline 1928. leta. Svoje raziskovanje je nadaljeval z objavami: Zemljiška gospodstva v območju freisinške dolenske posesti (1958), Urbarji freisinške škofije (1963) in ga 1973. leta kronal z monumentalno monografijo Škofja Loka in loško gospodstvo (973–1803). Poleg teh monografskih del je objavil še številne razprave, ki predstavljajo temelje starejše agrarne zgodovine in kolonizacije. Z vso pravico je zapisal njegov sodelavec in prijatelj Sergij Vilfan: »... – Was den Freisinger Besitz betrifft – der Name von Blaznik an erster Stelle steht. Seine Erforschung der Quellen hat zu konkreten Vorstellungen gerade über die Herrschaft Škofja Loka geführt, wie man sie für keine andere Territorialgrundherrschaft in diesem Umkreis besitzt. Vor allem geht es hierbei – unter Hinzuziehung von gründlichen Ortskenntnissen – um Kolonisationsgeschichte, einschließlich Flur- und Siedlungsformen, um die Arten und das Ausmaß grundherrschaftlicher Lasten, die Verwaltungsstruktur der Herrschaft und vieles andere mehr.«²

Freisinške študije so seveda velik del Blaznikovega dela, še zdaleč pa ne vse. Glede na njegovo temeljno zapisanost arhivskim virom ne moremo mimo njegovega dela, ki ga je opravil pri uresničevanju Arhivskega sporazuma z Avstrijo iz leta 1923 in restituiranjem arhivskega gradiva iz avstrijskih arhivov.

Glede na vloženo delo so bile skoraj enakovredne freisinškim Blaznikove historično-topografske študije. Sam se je štel za učenca enega največjih slovenskih medievistov Ljudmila Hauptmanna (1884–1968) in je uresničil njegovo zamisel v Historični topografiji Slovenije II, Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške (I 1986, II 1988). Sodeloval je tudi pri podobnem delu Milka Kosa za Kranjsko in pomagal Ivanu Zelku za Prekmurje. Po njegovi smrti je tovrstno sistematično delo za tisti del slovenskega ozemlja, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Italiji in bilo delno vrnjeno po drugi svetovni vojni, zastalo in nič ne kaže, da ga bo kdo v kratkem nadaljeval.

Tretji monumentalni sklop Blaznikovega dela predstavlja Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek Agrarno gospodarstvo (Ljubljana, 1970), II. zvezek Družbena razmerja in gibanja (Ljubljana, 1980), kjer je bil ne le avtor nekaterih temeljnih gesel, ampak tudi poglavitno gibalno tega izjemnega projekta – 1450 tiskanih strani velikega formata. Brez njega ga ne bi nikoli dokončali.

Pavle Blaznik je bil do 1949. leta srednješolski profesor in krajše obdobje gimnazijski ravnatelj, nato je bil v različnih ustanovah, tudi v osrednjem slovenskem arhivu, danes Arhivu Republike Slovenije, nato pa od leta 1957 na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, kjer je aktivno deloval do svoje smrti. Do mlajših sodelavcev je bil izjemno kolegialen in je nesebično prenašal nanje svoje strokovne in znanstvene izkušnje. Ker je v slovenski akademski sferi delo na znanstvenih inštitutih vedno »približno za tretjino manj vredno« – inštituti so bili dolgo časa tudi odlagališče za politično »manj primerne«

¹ BOGO GRAFENAUER, Pavle Blaznik in pomen njegovega dela, ZČ 40 (1986), str. 145–51.

² SERGIJ VILFAN, Zur Struktur der freisingischen Herrschaften südlich der Tauern im Frühmittelalter. *Karantien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter*. 2. St. Veiter Historikergespräche, GÜNTER HÖDL in JOHANNES GRABMAYER, ed. (Wien, Köln, Weimar, 1993), str. 213.

MATJAŽ ERŽEN

BIBLIOGRAFIJA DR. PAVLETA BLAZNIKA*

Bibliografija dr. Pavleta Blaznika morda ni tako številčno bogata z bibliografskimi enotami, kot so današnje bibliografije raziskovalcev in znanstvenikov, ki so prisiljeni v množično publiciranje. Prav tako se s svojim številom, 185 posameznih enot (161 lastnih in 24 del o njem), ne more meriti z bibliografijo njegovega prijatelja, »podnunca«, prof. Franceta Planine. Sistem dela pri dr. Pavletu Blazniku je bil namreč drugačen. Za razliko od današnjih raziskovalcev ni bil prisiljen v kvantitativno objavljane sestavkov in za razliko od bolj poljudnih – vendar ne nekvalitetnih – člankov prof. Planine, njegova dela temeljijo na množici odkritih in preverjenih virov. Vsak članek je kot slika, sestavljena iz kupa koščkov, ob čemer je vedno navedenih obilje virov in literature. Nemalo, če ne celo večino, jih je dr. Blaznik tudi sam odkril pri svojem delu v arhivih doma in v tujini.

Tak sistem dela pač ne more prinesiti količinsko bogate bibliografije, lahko pa ponudi preverjena dejstva, ki tudi današnjemu raziskovalcu nudijo obilo uporabnih podatkov ob nadaljnjem delu na tem zgodovinskem področju. Priznati moramo, da skoraj ni mogoče zaslediti članka v Loških razgledih, ki bi posegal v časovno obdobje, ki ga je raziskoval tudi dr. Blaznik, ne da bi bilo v njem navedeno sklicevanje na katerega njegovih sestavkov ali celo virov, ki jih je navajal. In v tem je glavna teža njegovega dela.

Takšna bibliografija govori tudi o dr. Blazniku kot človeku in pritrjuje vsemu, kar so o njem kot znanstveniku in raziskovalcu pisali in še pišejo tisti, ki so ga poznali.

Bibliografija je urejena kronološko, v okviru posameznega leta pa vpoštevaje naslednjo hierarhijo: 1) samostojne publikacije, 2) razprave, strokovni članki in enciklopedična gesla, 3) ocene in poročila ter 4) uredniško delo. Ob koncu sta dodana še dva sklopa: **Neobjavljena dela**, kjer so zbrani (v javnih ustanovah dostopni) rokopisi, pripravljene oz. predvideni za objavo, ter **Blaznik in njegovo delo**, ki zajema objave drugih avtorjev, ki govorijo predvsem o dr. Blazniku ali pa se njegovega dela in življenja tako ali drugače dotikajo (preko dela v Muzejskem društvu v Škofji Loki ali zgolj v spominih njegovih sodobnikov).

Za skrbne preglede in predloge pri nastajanju tega dela sem dolžan zahvalo dr. Branku Berčiču.

1927

Ocena: Fran Vatovec: K starejši upravni in gospodarski zgodovini laškega okraja, Ljubljana, 1927. – Geografski vestnik 3 (1927), str. 143–145.**

1928

Kolonizacija Selške doline: Inavguralna disertacija. – V Ljubljani: Leonova družba, 1928, 118 str. [+ 1 zemljevid].

Bitenj. Historično-geografska študija. – Geografski vestnik 4 (1928), str. 88–98 [+ 1 zemljevid].

* Delno preoblikovan in s strani urednika (v sodelovanju z Dragom Samcem, ki mu gre iskrena zahvala) nekoliko dopolnjen ponatis iz *Bibliografija dr. Pavleta Blaznika 1903–1984*, MARIJA LEBAR ed., Bibliografije pomembnih osebnosti s Škofjeloškega 2 (= Loški razgledi. Doneski 8) (Škofja Loka, 2003), str. 53–70. Dodane bibliografske enote so označene z **.

1930

Soavtor Tine Debeljak: **Naša slovenska mesta: Škofja Loka**. – Ilustrirani Slovenec. 6 (1930), št. 50 (14. dec.), str. 393–400.**

Ocena: Fran Zwitter, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*, Ljubljana, 1929. – Čas 24 (1929–1930), str. 417–420.**

1933

Ocena: Rudolf Andrejka, *Selški predniki dr. Janeza Ev. Kreka*, Ljubljana, 1932. – Glasnik muzejskega društva za Slovenijo 14 (1933), str. 152–153.

1934

Posestne razmere v Selški dolini. – Geografski vestnik 10 (1934), str. 4–66.

1935

Ocena: Svetozar Ilešič, *Kmetska naselja na vzhodnem Gorenjskem*, Ljubljana, 1933. – Jugoslovenski istoriski časopis 1 (1935), str. 197–198.

Ocena: Anton Melik, *Kmetska naselja na Slovenskem*, Ljubljana, 1933. – Jugoslovenski istoriski časopis 1 (1935), str. 198–199.

1936

Škofja Loka in njen okraj v preteklosti. – V: *Škofja Loka in njen okraj v luči gospodarskih in kulturnih prizadevanj*, ed. Rudolf Andrejka in France Planina. Škofja Loka: Odbor za I. obrtno-industrijsko razstavo, 1936, str. 9–17.

1937

Celje v preteklosti. – Kres 1937, št. 6, str. 103–106.**

1938

Kolonizacija Poljanske doline. – Glasnik muzejskega društva za Slovenijo 19 (1938), str. 1–62 (tudi posebni odtis, Ljubljana: Muzejsko društvo v Škofji Loki, 1938, 62 str.).

Naseljevanje Slovencev. – Slovenski dom 3 (1938), št. 279, str. 3 (Predavanje 9. dec. 1938 v Ljubljani).**

1939

Naselitev Slovencev. – Vestnik Prosvetnih zvez v Ljubljani in Mariboru 18 (1939), str. 4–13 (tudi posebni odtis, Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1939, 11 str.).

Ocena: Milko Kos, *Urbarji salzburške nadškofije*, Ljubljana, 1939. – Časopis za zgodovino in narodopisje 34 (1939), str. 219–221.

Ocena: Josip Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, Kranj, 1939. – Dom in svet 51 (1939), str. 553–554.

1940

O cehih na Slovenskem. – Ljubljana: Muzejsko društvo v Škofji Loki, 1940, 16 str. (posebni odtis iz Zbornika slovenskega obrta 1918–1936, ki zaradi okupacije 1941 ni izšel).

O metodah proučevanja kolonizacijske zgodovine. – Časopis za zgodovino in narodopisje 35 (1940), str. 33–39.

Ocena: Pavle Urankar, *Zgodovina trga Motnika in okraja*, Ljubljana, 1940. – Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 21 (1940), str. 134–135.**

Ocena: Vinko Mödrndorfer, *Slovenska vas na Dolenjskem, Št. Jurij pod Kumom*, 1938. – Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 21 (1940), str. 135.**

Ocena: P. Strmšek, Šmarsko-rogaško-kozjanski okraj, Šmarje pri Jelšah, 1940. - Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 21 (1940), str. 135-136.**

Ocena: V. Tiller, Brežice z okolico, 1937; Sevnica in okolica, 1938; Krško in okolica, 1938; Dekanija Videm v brežiškem okraju, 1939. - Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 21 (1940), str. 136.**

1941

O naselitvi Slovencev. - Slovenčev koledar, 1941, str. 60-62.**

1951

Arhivi v severni Sloveniji v dobi nemške okupacije. - Arhivist 1 (1951), zv. 2, str. 20-26.

Ocena: Svetozar Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, Ljubljana, 1950. - Zgodovinski časopis 5 (1951), str. 369-372.

Ocena: Milko Kos, O starejši slovenski kolonizaciji v Istri. - Zgodovinski časopis 5 (1951), str. 367-369.

1953

Kolonizacija in kmetsko podložništvo na Sorškem polju. - Razprave SAZU, I. razred, 2 (1953), str. 139-242 [+ 2 prilogi].

Zemljiška gospodstva na besniškem ozemlju. - Razprave SAZU, I. razred, 2 (1953), str. 243-276 [+ 1 zemljevid].

Doneski k historični topografiji ljubljanske okolice. - Zgodovinski časopis 6-7 (1952-1953), str. 391-397.

Gradovi na Loškem. - Kronika 1 (1953), str. 97-102.

1954

Loški vitezi in mestni plemiči. Odlomek iz razprave »Kolonizacija in kmetsko podložništvo na Sorškem polju«. - Škofjeloški prosvetni list 2 (1953-1954), str. 59-62.

Na obisku v Freisingu. - Loški razgledi 1 (1954), str. 55-64.

Član uredniškega odbora: Loški razgledi (1954-1984).

1955

Arhivi u Sloveniji - Enciklopedija Jugoslavije 1. Zagreb, 1955, str. 196-198.

Freišinska županija Dovje. - Zgodovinski časopis 9 (1955), str. 7-25.

Pota in vidiki slovenske krajevine zgodovine. - Kronika 3 (1955), str. 145-150.

Prispevek k življenjepisu Primoža Trubarja. - Slavistična revija 8 (1955), str. 247-248.

Upori loških podložnikov konec XV. in v začetku XVI. stoletja. - Loški razgledi 2 (1955), str. 65-70.

Delo Muzejskega društva v lanskem letu (poročilo predsednika na občnem zboru marca 1955). - Škofjeloški prosvetni list 3 (1954-1955), str. 27-30.

Ocena: Milko Kos, Urbarji Slovenskega Primorja (2. del). - Zgodovinski časopis 9 (1955), str. 252-255.

Član uredniškega odbora: Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino (1955-1974).

1956

Zgornji stolp na Krancelju in Stari grad pod Lubnikom ter njuni gradiščani. - Loški razgledi 3 (1956), str. 79-88.

In memoriam dr. Janko Polec. - Kronika 4 (1956), str. 47.**

1957

Loško mestno obzidje. - Loški razgledi 4 (1957), str. 15-24.

1958

Zemljiška gospodstva v območju freisinske dolenske posesti. – Razprave SAZU, I. razred, 4/6 (1958), 94 str. [+ 5 zemljevidov].

Freising – Enciklopedija Jugoslavije 3. Zagreb, 1958, str. 393.**

Popis kmetij na ozemlju loškega gospostva leta 1510. – Loški razgledi 5 (1958), str. 119–127.

Leksikon gospodarske in socialne zgodovine Slovencev. – Naši razgledi 7 (1958), št. 16 (23. avg.), str. 383.**

Poročilo predsednika (na občnem zboru Muzejskega društva v Škofji Loki). – Loški razgledi 5 (1958) – 21 (1974) (objavljenih 18 poročil predsednika).

Slovenski zgodovinarji in strokovnjaki pripravljajo Leksikon gospodarske in socialne zgodovine Slovencev. – Primorski dnevnik 14 (1960), št. 225 (21. sep.).**

Zgodovinske opombe k: Lojze Zupanc, Šopek loških pripovedk. – Loški razgledi 5 (1958), str. 204–213.

1959

O podeželski obrti na loškem ozemlju do začetka 16. stoletja. – Loški razgledi 6 (1959), str. 91–97.

O zbirki mikrofilmov v Loškem muzeju. – Arhivist 8 [recte: 9] (1959), št. 1–2, str. 61–65.

1960

Obveznosti podložnikov do zemljiških gospostev v območju Kranja. – 900 let Kranja. Kranj: Občinski ljudski odbor, 1960, str. 84–104.

Od kot priimek Tavčar? – Geografski vestnik 32 (1960), str. 27–31.

O obrti v Škofji Loki v srednjem veku. – Loški razgledi 7 (1960), str. 80–87.

Poselitev Gorenjske. – Rad kongresa folklorista Jugoslavije. Bled, 6/1959. Ljubljana, 1960, str. 15–18.

Ocena: G. Glauert, Siedlung und Wirtschaft im oberen Sawegebiet (Nordwestslowenien) während des 16. Jahrhunderts und heute. – Zgodovinski časopis 14 (1960), str. 266.

Ocena: S. Ilešič, Die Flurformen Sloweniens im Lichte der europäischen Forschung, München 1959. – Zgodovinski časopis 14 (1960), str. 264–266.

Ocena: Splošni pregled fondov Državnega arhiva. – Naši razgledi 9 (1960), št. 23 (10. dec.), str. 547.**

1961

Enote kmetijskih gospodarstev na Slovenskem. – Kronika 9 (1961), str. 129–134.

Loški meščan Jernej Junaver. – Loški razgledi 8 (1961), str. 83.

Trgovske zveze Škofje Loke z Reko v luči notarske knjige Antona de Renno de Mutina (1436–1461). – Loški razgledi 8 (1961), str. 75–82.

France Planina – šestdesetletnik. – Naši razgledi 10 (1961), št. 25 (9. dec.), str. 536–537.**

1962

Ime Puštal in njegov pomen. – Loški razgledi 9 (1962), str. 219.

Reformacija in protireformacija na Loškem gospostvu. – Loški razgledi 9 (1962), str. 71–104.

Dr. Milko Kos, sedemdesetletnik. – Naši razgledi 11 (1962), št. 24 (22. dec.), str. 475.**

Ocena: 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega. Splošni pregled fondov Državnega arhiva LRS. – Zgodovinski časopis 16 (1962), str. 277–279.

1963

Urbarji freisinske škofije. – Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4. Viri za zgodovino Slovencev 4. Ljubljana: SAZU, 1963, 472 str. [+ 4 zemljevidi].

K problemu nastanka Bitnja na Sorškem polju. – Loški razgledi 10 (1963), str. 215.

- Odmev velikega tolminskega punta na ozemlju Loškega gospostva.** – Loški razgledi 10 (1963), str. 84–96.
- 1964
- Loško gospostvo v času Eggenbergovega najema (1591–1604).** – Loški razgledi 11 (1964), str. 43–49.
- 1965
- Struktura agrarne posesti na tleh Loškega gospostva do srede 18. stoletja.** – Loški razgledi 12 (1965), str. 25–29.
- 1966
- Spremembe v pravnem položaju loškega teritorialnega gospostva v 16. stoletju.** – Razprave SAZU, I. razred, 5 (1966), str. 319–341.
- K problemu nastanka Škofje Loke in njenega notranjega razvoja v srednjem veku.** – Zgodovinski časopis 19–20 (1965–1966), str. 153–160.
- Posebnosti starejše agrarne strukture na Dolenjskem.** – Kronika 14 (1966), str. 1–8.
- Položaj Visočanov v Loškem gospostvu.** – Loški razgledi 13 (1966), str. 141–143.
- Prometne zveze preko Poljanske doline v freisinški dobi.** – Loški razgledi 13 (1966), str. 37–43.
- Topografija vitanjskega urada v luči urbarja iz 1404.** – Časopis za zgodovino in narodopisje, n. s., 2 (1966), str. 96–103.
- Sourednik: Hauptmannov zbornik (= Razprave SAZU, I. razred, 5). Ljubljana, 1966.
- 1967
- Od reverza (1589) do transakcije (1637). Borba loških meščanov z zemljiškim gospostvom za utrditev mestne avtonomije.** – Loški razgledi 14 (1967), str. 51–60.
- Glavni urednik: Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino (1967–1971).
- 1968
- Das Hochstift Freising und die Kolonisation der Herrschaft Lack im Mittelalter.** – Litterae Slovenicae 5 (1968), 24 str. [+ 1 zemljevid].
- Stare prometne povezave med Škofjo Loko in Freisingom.** – Loški razgledi 15 (1968), str. 49–55.
- Prof. dr. Ljudmil Hauptmann. – Naši razgledi 17 (1968), št. 11 (8. jun.), str. 323.**
- 1969
- Analiza neposredne obremenitve grunta v Krnicah v Poljanski dolini 1630.** – Kronika 17 (1969), str. 20–23.**
- Topografija srednjeveške ptujske dominikanske in minoritske hubne posesti v jeseniškem uradu.** – Časopis za zgodovino in narodopisje, n. s., 5 (1969), str. 211–216.
- Zahodna meja loškega gospostva po urbarju iz 1630 in po skici iz 1771.** – Loški razgledi 16 (1969), str. 105–111.
- Sourednik: Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae. Zagreb: Consilium academiaram scientiarum et artium SFR Iugoslaviae, 1969–1978, zv. 1–6.
- 1970
- Enote kmečke posesti.** – V: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 161–184.
- Kmečka naselja.** – V: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 611–616.
- Kolektivna kmečka posest.** – V: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 149–160.

Kolonizacija in populacija od 16. do srede 18. stoletja. – V: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 88–98.

Poljska razdelitev. – V: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 185–196.

Iz življenja loškega plemstva v 17. stoletju. – Loški razgledi 17 (1970), str. 33–39.

O metodah in nekaterih rezultatih pri ugotavljanju lokalizacij krajevnih imen. – Onomastica Jugoslavica 2 (1970), str. 3–11.

Seznam kratic. – V: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. XI–XVII.**

Lovro Planina – osemdesetletnik. – Loški razgledi 17 (1970), str. 270.

Član ožjega uredništva: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.

1971

Zemljiška gospodstva v Ljubljani in njeni okolici. – Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane (Zbornik razprav). Publikacije mestnega arhiva ljubljanskega. Razprave 2. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1971, str. 27–96.**

Slovenica v arhivalijah freisinskega Loškega gospostva. – Loški razgledi 18 (1971), str. 74–79.

Škofja Loka. Historija. – Enciklopedija Jugoslavije 8. Zagreb, 1971, str. 253.**

In memoriam prof. dr. Maks Miklavčič. – Loški razgledi 18 (1971), str. 226–227.

Profesor France Planina. – Naši razgledi 20 (1971), št. 23 (10. dec.), str. 700–701.**

Profesor France Planina – sedemdesetletnik. – Loški razgledi 18 (1971), str. 229–232.

Ocena: Walther Fresacher, Die mittelalterlichen Urbare des Benediktinerstiftes St. Paul in Kärnten 1289/90 und 1371/72, Wien, 1968. – Zgodovinski časopis 25 (1971), str. 297–300.

1972

Ob tisočletnici Loškega gospostva. – Glas (Kranj), 1. jul.–29. dec. 1972 (27 člankov v nadaljevanjih).

Zgodovinski razvoj freisinskega Loškega gospostva. – Loški razgledi 19 (1972), str. 15–47.

Ob loškem tisočletnem jubileju. – Mohorjev koledar za navadno leto 1973. V Celju: Mohorjeva družba, 1972, str. 86–91.

Akademik Milko Kos. – Delo 14 (1972), št. 82 (25. mar.), str. 3.**

V spomin akademika dr. Milka Kosa. – Loški razgledi 19 (1972), str. 417–419.

V spomin notarja Steva Šinka. – Loški razgledi 19 (1972), str. 459.

1973

Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803). – Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973, 564 str. [+ 2 zemljevida].

Aljažev stolp na Triglavu – v mejah Loškega gospostva. – Loški razgledi 20 (1973), str. 37–39.

Kasarna pri Kapucinskem mostu v Škofji Loki. – Loški razgledi 20 (1973), str. 43–47.

Kolonizacija in populacija na Selškem v freisinskem času. – V: Selška dolina v preteklosti in sedanjosti. Železniki: Muzejsko društvo v Škofji Loki, 1973, str. 81–100.

Portret freisinskega škofa Filipa (1498–1541). – Loški razgledi 20 (1973), str. 40–42.

Razvoj feudalne rente u slovenskim pokrajinama do 16. stoljeća. – Radovi Sveučilišta u Zagrebu 5 (1973), str. 127–137.

Razvoj fevdalne rente v slovenskih pokrajinah do 16. stoletja. – Kmečki pulti na Slovenskem. Razprave in katalog dokumentov. Situla 13 (1973), str. 35–44.

V spomin častnemu članu Lovru Planini. – Loški razgledi 20 (1973), str. 303–305.

Otvoritev muzejske zbirke v Žireh. – Loški razgledi 20 (1973), str. 315–317.

- Errata corrige (h knjigi Škofja Loka in Loško gospostvo). – Loški razgledi 20 (1973), str. 338.
- 1974
Jožefinski kataster v luči jožefinske davčne občine Spodnji Bitenj. – Loški razgledi 21 (1974), str. 47–58.
- 1975
Bitenj in franciscejski kataster. – Loški razgledi 22 (1975), str. 83–93.
K problematiki loškega grba. – Loški razgledi 22 (1975), str. 261–262.
 Soavtorica Darja Grafenauer (por. Mihelič): **Seznam tujih oblik krajevnih imen.** – V: Milko Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500) III. Ljubljana: SAZU, 1975, str. 777–881.**
 Ob 80-letnici prof. dr. Josipa Žontarja. – Loški razgledi 22 (1975), str. 289–290.
 Urednik: Milko Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500). Ljubljana: SAZU, 1975, 881 str.**
- 1976
Loški deželnosodni protokoli iz 1625–1637. – Loški razgledi 23 (1976), str. 25–33.
- 1977
Še k problematiki loškega grba. – Loški razgledi 24 (1977), str. 279.
Življenje na žirovskem ozemlju v preteklih stoletjih. – V: Alpina, 30 let tovarne obutve Žiri. Ed. Viktor Žakelj et al. [Žiri]: Alpina, 1978, S. 9–13.
 Ob štiridesetletnici Muzejskega društva v Škofji Loki. – Loški razgledi 24 (1977), str. 11–23.
 Stoletnik prof. dr. Jože Demšar. – Loški razgledi 24 (1977), str. 280.
 Vztrajno delo rodilo bogato žetev. 40 let Muzejskega društva. – Glas (Kranj) 30 (1977), št. 74 (27. sep.), str. 6 (Govor ob proslavi 40-letnice Muzejskega društva Škofja Loka).**
- 1978
O virih za freisinško in briksenško posest na Slovenskem. – Arhivi 1 (1978), str. 17–18.
Železniki in franciscejski katastralni elaborati. – Loški razgledi 25 (1978), str. 11–23.
- 1979
Etnografski pobirki iz loških deželnosodnih protokolov 17. stoletja. – Traditiones 5–6 (1976–1977), Ljubljana, 1979, str. 55–58.
O preselitvi loških podložnikov. – Loški razgledi 26 (1979), str. 77–89.
 Iz mojih spominov. – Šentpeterski zvon, 1979, str. 6–8.
- 1980
Podložniške obveznosti do zemljiškega gospostva. – V: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, str. 241–278.
Žiri v luči franciscejskega katastra. – Loški razgledi 27 (1980), str. 120–130.
 Profesor dr. Jože Demšar. – Loški razgledi 27 (1980), str. 297.
 Stvarni register. – V: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, str. 721–776.
 Član ožjega uredništva: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980.

1981

Reambulacija v luči katastrske občine Žiri. - Loški razgledi 28 (1981), str. 197-206.
 Profesor France Planina - osemdesetletnik. - Loški razgledi 28 (1981), str. 291-292.

1982

Kolonizacija slovenskega ozemlja s posebnim ozirom na loško in tolminsko gospostvo. - Seminar slovenskega jezika, literature in kulture 18 (1982), str. 207-221.
Puštalsko zemljiško gospostvo in njegova posest znotraj loškega teritorialnega gospostva v času rektifikacije. - Loški razgledi 29 (1982), str. 11-19.
 Profesor dr. Josip Žontar. - Loški razgledi 29 (1982), str. 141-142.

1983

Gradivo za srednjeveško historično topografijo Žalca. - Savinjski zbornik 5. Žalec: Kulturna skupnost občine Žalec, 1983, str. 42-46.**

1984

Gradivo za članek o zemljiškem gospostvu Schrottenthurn. - Loški razgledi 31 (1984), str. 13-18.

1986

Historična topografija Slovenije II. Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške, do leta 1500 1: A-M. - Maribor: Obzorja, 1986, 574 str.

1988

Historična topografija Slovenije II. Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške, do leta 1500 2: N-Ž. - Maribor: Obzorja, 1988, 575 str.

Kolonizacija Poljanske doline. - Žirovski občasnik 14 (1988), str. 67-140 (fotoponatis iz Glasnik muzejskega društva za Slovenijo 19 [1938], str. 1-62).

1989

Historična topografija Slovenije II. Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške, do leta 1500 3: Darja Mihelič, Seznam oblik krajevnih imen v srednjeveških virih. - Maribor: Obzorja, 1989, 220 str.

1994

O cehih na Slovenskem. - Loški razgledi. Doneski 2, Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1994, 15 str. (ponatis iz Zbornika slovenskega obrta 1918-1938).

Neobjavljena dela**

Izdaja Briksenskih urbarjev. Študija in gradivo za komentar (uvod) k objavi virov, skupaj s stvarnim in imenskim registrom k transkripciji urbarjev Milka Kosa, tipkopis, 91 + 6 + 14 + 11 str. Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Rokopisna zapuščina dr. Pavleta Blaznika.

Loške meščanske hiše znotraj nekdanjega obzidja in njihovi lastniki. Tipkopis, 18 str. ZAL, enota Škofja Loka 262, Rokopisna zapuščina dr. Pavleta Blaznika, šk. 2.

Poskus vpostavitve zveze med srednjeveškimi in novoveškimi merami. Poglavlje, predvideno za načrtovano 12. knjigo Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev: Mere in Uteži. Tipkopis, 25 + 31 str. Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Rokopisna zapuščina dr. Pavleta Blaznika.

Priimki in ledinska imena na besniškem ozemlju. Razprava z navedbo virov in seznamom kratic,

- tipkopis, 41 str. ZAL, enota Škofja Loka 262, Rokopisna zapuščina dr. Pavleta Blaznika, šk. 13.
- Sikstova Pisma.** Transkripcija vira za objavo s kombiniranim (imenskim in stvarnim) registrom, tipkopis, 54 + 6 str. ZAL, enota Škofja Loka 262, Rokopisna zapuščina dr. Pavleta Blaznika, šk. 2, 16.
- Škofja Loka v luči zgodovinskega razvoja.** Razprava s kazalom in seznamom literature, tipkopis, 60 str. ZAL, enota Škofja Loka, 262, Rokopisna zapuščina dr. Pavleta Blaznika, šk. 2.

Blaznik in njegovo delo – ocene in poročila o njegovem delu ter spomini

- Sergij Vilfan: Pavle Blaznik, Kolonizacija in kmetско podložništvo na Sorškem polju (in) Zemljiška gospodstva na Besniškem ozemlju. – Zgodovinski časopis 8 (1954), str. 269–276.
- Bogo Grafenauer: Blaznik Pavel, historičar. – Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb, 1955, str. 622 (z bibliografijo).
- France Planina: Počastitev 60-letnice dr. Pavleta Blaznika, predsednika Muzejskega društva v Škofji Loki. – Loški razgledi 10 (1963), str. 212–215.
- Primož Kozak: Pavle Blaznik, Srednjeveški urbarji na Slovenskem. – Delo, 1963, št. 312, str. 5.
- Ivan Dolenc: Proforski ceh v Škofji Loki. – Loški razgledi 15 (1968), str. 72–77.
- France Planina: O nastanku in razvoju Loškega muzeja. – Loški razgledi 16 (1969), str. 11–17.
- Ferdo Gestrin: Pavle Blaznik, Urbarji freisinške škofije. – Zgodovinski časopis 24 (1970), št. 3–4, str. 307–308.
- France Planina: Dr. Pavle Blaznik – 70-letnik. – Loški razgledi 20 (1973), str. 306–311.
- Branko Marušič: Pavle Blaznik, Škofja Loka in loško gospodstvo. – Primorski dnevnik, 1973, št. 189 (14. avg.), str. 4.
- Vincencij Demšar: Pavle Blaznik, Škofja Loka in loško gospodstvo. – Kronika 22 (1974), str. 69–70.
- Ferdo Gestrin: Pavle Blaznik, Škofja Loka in loško gospodstvo. – Zgodovinski časopis 30 (1976), str. 169–170.
- Dr. Pavle Blaznik – znanstveni svetnik. – Biografije in bibliografije znanstvenih in strokovnih sodelavcev SAZU. Biblioteka, 5. Ljubljana, 1976, str. 12–17 (z bibliografijo).
- Branko Berčič: Priznanja ob štiridesetletnici muzejskega dela v Škofji Loki. – Loški razgledi 27 (1980), str. 301–306.
- France Planina: Dr. Pavle Blaznik – osemdesetletnik. – Loški razgledi 30 (1983), str. 191–195 (z bibliografijo).
- Bogo Grafenauer, Matjaž Čepin, France Planina in Branko Berčič: Pavletu Blazniku v slovo in spomin. – Loški razgledi 31 (1984), str. 9–11, 19–26.
- Bogo Grafenauer: Blaznik Pavel, zgodovinar. – Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb, 1985, str. 30 (slov. izd.) (z bibliografijo).
- Bogo Grafenauer: Pavle Blaznik in pomen njegovega dela (Škofja Loka, 28. VI. 1903 – Ljubljana, 13. VI. 1984). – Zgodovinski časopis 40 (1986), str. 145–151 (z bibliografijo).
- Branko Berčič: Pobuda za organizacijo muzejske dejavnosti (Ob petdesetletnici). – Loški razgledi 33 (1986), str. 37–47.
- Branko Berčič: Snovanje in ustanovitev Muzejskega društva v Škofji Loki (Ob petdesetletnici). – Loški razgledi 34 (1987), str. 11–25.
- Bogo Grafenauer: Blaznik Pavel. – Enciklopedija Slovenije 1. Ljubljana, 1987, str. 283.
- Eva Holz: † dr. Pavle Blaznik – znanstveni svetnik. – Biografije in bibliografije raziskovalcev Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU 2 (1976–1985). Ljubljana, 1988, str. 68–69 (z bibliografijo).**
- France Planina: Spomini na odprtje Loškega muzeja. – Loški razgledi 36 (1989), str. 11–14.

France Planina: Moje minulo službeno delo. – Loški razgledi 38 (1991), str. 11-27 (tudi o sodelovanju s P. B.).

Bibliografija dr. Pavleta Blaznika, ed. Marija Lebar. Bibliografije pomembnih osebnosti s Škofjeloškega 2 (= Loški razgledi. Doneski 8). Škofja Loka: Knjižnica Ivana Tavčarja in Muzejsko društvo, 2003, 71 str.**

PAVEL A. FLORJANČIČ

PREFREISINŠKI DVOR V STARI LOKI IZ POZDRAVNEGA GOVORA

... Loka in njena neposredna okolica sta bili poseljeni že davno pred prihodom freisinških škofov in njihovih bavarskih, koroških (slovenskih) in južnotirolskih kolonistov okoli leta 1000 v te kraje. Vemo namreč za neolitska in eneolitska Kevdrc in Lubniško jamo, železnodobne najdbe na Godešiču, staroselsko gradišče Puštal nad Trnjem, *villo rustico* v Žabnici in druge poznoantične najdbe v Binklju, na Osterfeldu, v Starem dvoru in drugod. Žal je vse to premalo raziskano in poznano.

Ker govorimo danes še posebej o koncu osemstoletnega obdobja freisinškega loškega gospostva, bi rad opozoril na razmere ob prihodu tedanjih kolonistov in v času neposredno pred tem. Ko so namreč prišli novi kolonisti iz Freisinga v Loko (*Lonco*), so tu zagotovo naleteli na prejšnje upravne strukture in verjetno tudi na lokalno cerkev ali njihove ostanke. Madžari so med svojimi uničevalskimi pohodi, neposredno pred freisinško kolonizacijo, še pred porazom na Leškem polju leta 955, vejetno dodobra opustošili tudi te kraje. Nekaj pa je za njimi zanesljivo ostalo. V obeh darovnicah cesarja Otona II. freisinškemu škofu Abrahamu iz leta 973 sicer niso omenjene kake posebne dominikalne posesti v Stari Loki, ki je v prvi listini imenovana kot *Lonca*. Je bila ta tedaj uničena, je propadla ali pa je bila namerno spregledana, ne vemo. Vsekakor je moral cesar Oton III. leta 989, bolj na obrobju te nove freisinške posesti, naknadno izvzeti lastnino nekega Pribislava v Gostečah, kar bi lahko pomenilo obstoj oziroma ostanek nekdanjega staroselskega zemljiškoposestniškega, vodilnega družbenega sloja. Ta posestniška distinkcija istočasno kaže tudi na že ali pa še veljavno pravno tretiranje lastnine v tedanjem otoskem cesarstvu.

Tako je Stara Loka ostala tudi pod freisinško škofijo sedež tokrat novega loškega gospostva.¹ Nova oblast je zasedla prostore tamkajšnjega najimunitnejšega, morda izropanega in delno porušenega dvora. Iskanje tega predfreisinškega dvora v Stari Loki je danes prvovrstnen zgodovinski izziv. Da je obstajal, je glede na do sedaj znane podatke in tukaj navedene predpostavke zelo verjetno.

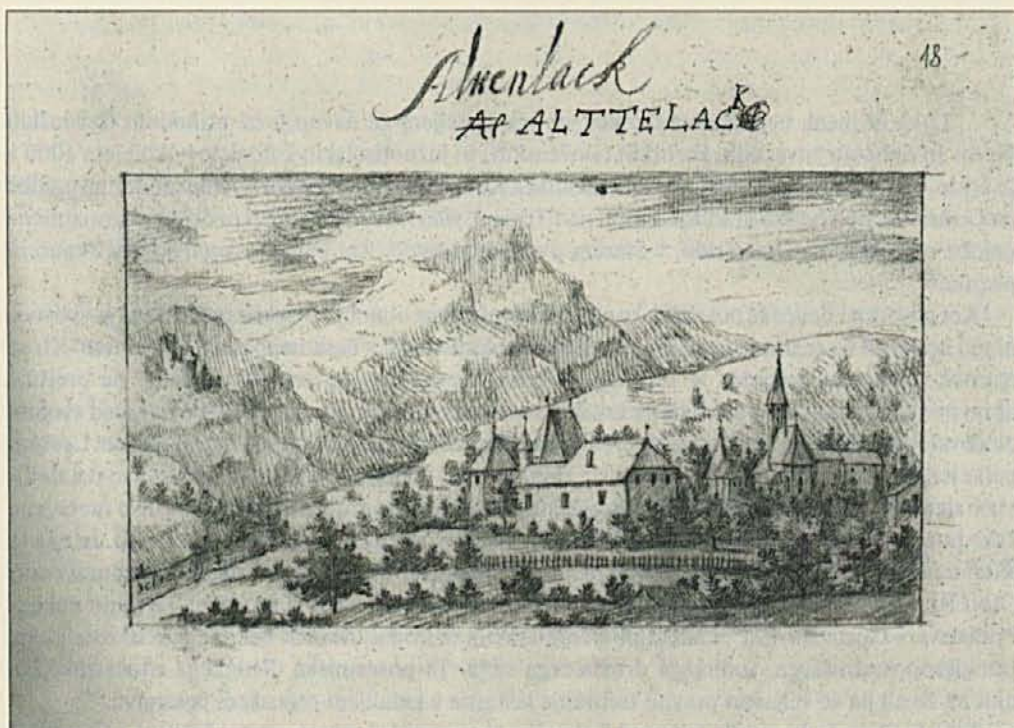
Od tega simpozija sicer ne moremo pričakovati podatkov oziroma informacij o predfreisinški zemljiški in upravni strukturi na Škofjeloškem in s tem v zvezi o obstoju predfreisinškega dvora v Stari Loki. Takoimenovani *Loški dvor* je v dokumentih nedvoumno izpričan leta 1074 in je verjetno stal v Stari Loki, čeprav Blaznik v svoji knjigi² sicer predvideva lokacijo zanj v Starem dvoru. Po prvem znanem urbarju iz leta 1291 zvedo, da je stal dvor v okolici starološke cerkve. V poznem srednjem veku, v 14. stol., naj bi bili v Stari Loki dva dvora in polovični dvor, dvorec. Slednji bi se lahko nahajal na cerkvenem griču, verjetno tam, kjer je stala do leta 1912 Bernakova hiša. Eden od dvorov pa bi se lahko nahajal v začetku Osterfelda pri Papežu. Tako je pripadalo *Veštrskemu dvoru* (na mestu današnjega starološkega, Strahlovega gradu) zahodno starološko polje, *Westerfeld*, drugemu, *Osterškemu dvoru*, je pripadalo vzhodno starološko polje *Osterfeld*, tretji *Dvorec na griču*, kasneje Bernakova hiša, pa je gospodoval osrednjemu delu starološke kmetijske posesti. Prav ta dvor na griču je bil verjetno najstarejši, torej predfreisinški. Temu v prid govori tudi poznejša pripadnost Bernakove hiše škofjeloškemu Gradu.

Lotiti pa se bo potrebno tudi še starejšega hipotetičnega antičnega (rimskega) upravnega

¹ V virih se omenja (Stara) Loka (*Lonca*) tudi kot *Lok* (vejetno Log), *Loah*, *Laak*, *Lack*, *Lach*, *Lakh*, *Lakgh* itd.

² PAVLE BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije*, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Viri za zgodovino Slovencev 4 (Ljubljana, 1963), str. 74.

središča, »kapitola« na starološkem cerkvenem gričku, »castruma« ob vznožju in »ville rustice« na drugi strani. Tu, na pomolu nekdanje starološke rečne terase naj bi bili namreč zametki prvega predfreisinškega dvora in kasnejših dveh in pol staroloških dvorov. Vsekakor so to izzivi za prihodnost.

Eden od staroloških dvorov na Valvazorjevi upodobitvi (1679) Stare Loke. J. W. Valvasor, *Skicna knjiga za topografijo Kranjske*, SAZU, Ljubljana 2001.

PETER ŠTIH

IZVOR IN ZAČETKI ŠKOFIJSKE POSESTI NA DANAŠNJEM SLOVENSKEM OZEMLJU

Prostor, ki ga zamejuje današnja Republika Slovenija, je bil okrog leta 1200 v cerkveno-upravnem oziru razdeljen med šest škofij, ki so pripadale kar štirim cerkvenim pokrajinam. Daleč največji in hkrati centralni del današnje Slovenije med Dravo, Sotlo in Kolpo je spadal v škofijo s sedežem v Ogleju. Tamkajšnji škof, ki je že od srede 6. stoletja nosil prestižni naslov patriarha, je imel hkrati tudi metropolitno oblast še na velikem delu Benečije, v Furlaniji ter Istri. V slednji sta mu bili poleg ostalih kot sufraganski podrejeni škofiji v Trstu in Kopru, katerih majhni diecezi sta se raztezali tudi čez današnje slovensko ozemlje. Zunaj meja oglejskega patriarhata je bila severovzhodna Slovenija med Dravo in Muro, ki je spadala pod cerkveno oblast salzburškega nadškofa in s tem v bavarsko cerkevno pokrajino, medtem ko je bilo Prekmurje v okviru Madžarske cerkvenoupravno razdeljeno med škofiji v Györu in Zagrebu in s tem tudi med nadškofiji v Granu in Kalocsi.¹

Od te cerkvenoupravne razdelitve slovenskega ozemlja pa se je precej razlikovala slika posesti, ki so jih tu imele škofije. Od naštetih škofij sta bila pri nas v visokem srednjem veku velika (teritorialna) zemljiška posestnika le Oglej in Salzburg, medtem ko je bila posest obeh primorskih škofij majhna in v glavnem omejena le na mestna teritorija Trsta in Kopra, györska in zagrebška škofija pa v Prekmurju sploh nista imeli svoje zemljiške posesti.² Zato pa se v vlogi velikih zemljiških posestnikov v slovenskem prostoru uveljavijo tri škofije salzburške cerkvene pokrajine, ki drugače tu niso imele cerkvene jurisdikcije: Freising, Briksen in Krka.

Tako je – če le v glavnih potezah nakažemo najpomembnejšo posest posameznih škofij – posedovala okrog leta 1200 oglejska cerkev na slovenskem ozemlju t. i. Mozirsko pokrajino v zgornji Savinjski dolini,³ del Dolenjske od Čušperka do Kolpe s Kočevjem, Poljanami in Kostelom,⁴ vzhodno Notranjsko v širokem pasu od Loža do Logatca, velik del Krasa s Postojno, Senožečami, Premom in Devinom. Svojo posest je imel patriarhat tudi v Vipavski dolini in Gorici;⁵ njegov je bil največji del Zgornjega Posočja s Tolminom kot njegovim centrom,⁶ deloma pa je na današnje slovensko ozemlje segala tudi bogata posest, ki jo je Oglej imel v Istri, kjer je bil – enako kot v Furlaniji – največji zemljiški posestnik.⁷ Severna metropolija Salzburg je imela pri nas v tistem času v lasti dva teritorialna kompleksa: prvega na Dravskem polju in v Slovenskih goricah s centrom na Ptujju, drugega pa ob spodnji Savi, kjer so sklenjeno salzburško zemljo tvorila gospodstva

¹ Gl. JOŽE MLINARIČ, *Cerkev na Slovenskem v srednjem veku*, v: METOD BENEDIK et al., ed., *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (Celje, 1991), str. 61 sl.

² IVAN ZELKO, *Zgodovinski pregled cerkvene uprave v Prekmurju*, v: IDEM, *Zgodovina Prekmurja. Izbrane razprave in članki* (Murska Sobota, 1996), str. 94 sl.

³ Nazadnje TONE RAVNIKAR, *Savinjska in Šaleška dolina v visokem srednjem veku*, doktorska disertacija, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, tipkopis (Maribor, 2003), str. 148 sl.

⁴ LJUDMIL HAUPTMANN, *Nastanek in razvoj Kranjske*, *Razprave in eseji* 45 (Ljubljana, 1999), str. 101.

⁵ MILKO KOS, ed., *Urbarji Slovenskega Primorja 2, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3, Viri za zgodovino Slovencev 3* (Ljubljana, 1954), str. 18 sl.

⁶ MILKO KOS, ed., *Urbarji Slovenskega Primorja 1, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 2, Viri za zgodovino Slovencev 2* (Ljubljana, 1948), str. 11 sl.

⁷ Za Istro gl. PETER ŠTIH, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*, *Razprave Filozofske fakultete* (Ljubljana, 1997), str. 152 in op. 29; za Furlanijo: HEINRICH SCHMIDINGER, *Patriarch und Landesherr. Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileia bis zum Ende der Staufer*, Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom I/1 (Graz-Köln, 1954), str. 22 sl.

Sevnica, Rajhenburg, Brežice in Pišcece.⁸ Po pomenu in obsegu je bila precej manjša zemlja, ki jo je imel Salzburg med Grosupljem in Dobrepoljem na Kranjskem, in je tvorila posestvo Cesta.⁹ Tudi posest škofije iz Freisinga je bila pri nas sestavljena iz dveh glavnih posestnih blokov. Glavnino freisingških posesti je tvoril velik teritorij na Gorenjskem. Meril je okrog 500 km² in je, organiziran v eno samo zemljiško gospostvo, obsegal porečje Poljanske in Selške Sore ter Sorško polje, njegov center pa je bil v Škofji Loki.¹⁰ Drugi freisingški zemljiškoposestni kompleks, ki pa še zdaleč ni bil tako kompakten kot loški, je tvorilo gospostvo Klevevž na Dolenjskem. Njegovo težišče je bilo v dolini Radulje, vendar se je freisingška posest nahajala tudi na desni strani Krke.¹¹ Tako kot Freising je imela tudi škofija iz Briksna svoja posestva na Gorenjskem. Med njimi je bila najpomembnejša sklenjena posest v Blejskem kotu med obema Savama, ki se je deloma nadaljevala v bohinjski konec; briksenski pa je bil tudi del južnega pobočja Karavank med Hrušico nad Jesenicami in Tržiško Bistrico.¹² Peta in zadnja škofija, ki je imela v slovenskem prostoru veliko zemljiško posest je bila Krka na Koroškem: njen je bil največji del ozemlja med Pako in zgornjo Dravinjo z Vitanjem, nadalje svet pod Bočem z Lembergom, Obsotelje in Kozjansko z Rogatcem, Podčetrkom, Pilštanjem, Kozjem, Kunšperkcom, Podsredo in Planino;¹³ na Kranjskem je škofija imela še fevde Lebek nad Litijo, Boštanj ob Savi ter osrednjo dolino Mirne z Mokronogom.¹⁴

Škofije so tako v visokem srednjem veku spadale med največje zemljiške posestnike v slovenskem prostoru in v njihovih rokah se je tedaj – grobo ocenjeno – nahajala vsaj tretjina vse razpoložljive zemljiške posesti, čeprav je bila ta številka prejkone še višja in je šla proti polovici. Škofije so le deloma same razpolagale z vso to posestjo, ki so jo imele organizirano v zemljiška gospostva. Ta so bila pod njihovo neposredno ali pa pod ministerialsko upravo. Dober primer prve prakse sta npr. loško gospostvo in tolminska gastaldija, ki sta ju zemljiška gospoda – freisingški škof in oglejski patriarh – upravljala s pomočjo svojih namestnikov-oskrbnikov, ki so imeli mandat uradnikov.¹⁵ Drugo prakso pa pri nas najbolje ilustrira salzburska posest v Ptujju in okolici, s katero so kot dedni kastelani gospodarili salzburski ministeriali, gospodje Ptujski.¹⁶ Z velikim delom posesti pa škofije sploh niso same razpolagale, ampak so jo podeljevale v fevd posvetnim prejemnikom. Tako so npr. oglejska kraška gospostva Devin, Prem in Senožeče imeli v fevdu devinski gospodje.¹⁷ Prav tako so goriški grofje priznavali za oglejski fevd Gorico, po kateri so se imenovali.¹⁸ Vovbrški grofje so imeli od Ogleja v fevdu »mozirsko provinco« v Zgornji Savinjski dolini ter pokrajino okrog Loža na Notranjskem, ki je kasneje kot oglejski fevd prešla na Ortenburžane in Celjske, ki so si že zelo zgodaj pridobili tudi nekatere krške fevde.¹⁹ Podobnih

⁸ MILKO KOS, ed., *Urbarji salzburske nadškofije*, Srednjeveški urbarji za Slovenijo I, Viri za zgodovino Slovencev 1 (Ljubljana, 1939), str. 7 sl.

⁹ MILKO KOS, Salzbursko posestvo Cesta na Kranjskem, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 21 (1940), str. 66 sl.

¹⁰ PAVLE BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospostvo* (Škofja Loka, 1973), str. 11 sl.

¹¹ PAVLE BLAZNIK, *Zemljiška gospostva v območju freisingške dolenske posesti*, Razprave I. razreda SAZU IV/6 (Ljubljana, 1958), str. 5 sl.

¹² ANDREJ PLETERSKI, Uporaba arheoloških najdišč in zgodovinskih virov pri srednjeveškem zgodovinskem raziskovanju (na primeru Bleda in razvoja tamkajšnjega briksenskega gospostva), *Zgodovinski časopis* 32 (1978), str. 388 sl.; FERDO GESTRIN, Bled v fevdalnem obdobju – do konca 18. stoletja, *Kronika* 32 (1984), str. 119 sl.

¹³ HANS PIRCHEGGER, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 10 (München, 1962), str. 213 sl.

¹⁴ HAUPTMANN, *Kranjska* (kot v op. 4), str. 90.

¹⁵ PAVLE BLAZNIK, ed., *Urbarji freisingške škofije*, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Viri za zgodovino Slovencev 4 (Ljubljana, 1963), str. 58 sl.; KOS, *Urbarji Slovenskega Primorja* 1 (kot v op. 6), str. 18 sl.

¹⁶ HANS PIRCHEGGER, Die Herren von Pettau, *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 42 (1951), str. 3 sl. Po izumrtju Ptujskih 1438 se je ta praksa spremenila: PIRCHEGGER, *Untersteiermark* (kot v op. 13), str. 52.

¹⁷ ŠTIH, *Goriški grofje* (kot v op. 7), str. 47.

¹⁸ PETER ŠTIH, *Srednjeveške goriške studije* (Nova Gorica, 2002), str. 25, 51 sl.

¹⁹ HEINZ DOPSCHE, Die Grafen von Heunburg, *Carinthia* I 160 (1970), str. 328 sl.; STANE OKOLIŠ, Izseki iz zgodovine Loža in okolice (1. del), *Zgodovinski časopis* 49 (1995), str. 360 sl.

primerov bi lahko našli še celo vrsto, vendar na tem mestu zadostuje ugotovitev, da so prav vse pomembnejše plemiške rodbine, ki so imele posest ali pa so bile kako drugače aktivne v slovenskem prostoru, posedovale škofijske fevde.

Prav podeljevanje škofijske zemlje v fevd je imelo v največji meri za posledico odtujevanje le-te. Visokoplemiški škofijski vazali, zlasti tisti, ki so bili nosilci ali pretendenti za deželnoknežjo oblast, so v poznem srednjem veku alodizirali in si tako ali pa na kakšen drugačen način prisvojili marsikateri škofijski fevd. Tako je npr. Oglej na račun proti Jadranu hitečih Habsburžanov izgubil skorajda vso svojo posest, ki jo je imel na Kranjskem.²⁰ Zaradi vedno močnejšega položaja Habsburžanov, ki so po koncu celjskih grofov in s tem povezane nasledstvene vojne po 1460 težili k uveljavitvi svojih izključnih deželnoknežjih pravic na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, je proces razkroja škofijske posesti prizadel tudi ostale škofije. Tako je salzburški Ptuj, kjer so nadškofje posedovali deželnoknežje sodstvene in regalne pravice in ki je po svojem širšem pomenu predstavljal najpomembnejšo škofijsko posest pri nas sploh, ostal po vojni Friderika III. z Matijo Korvinom, ki je bila povezana tudi s t. i. salzburškim škofijskim sporom, v habsburških rokah. Maksimilijan I. ga je 1511 celo prodal nazaj nadškofiji na reki Salzach, dokler ga ni 1555 Ferdinand I. dokončno odkupil.²¹ Podobno si je Maksimilijan prisvojil tudi salzburški gospostvi Rajhenburg in Brežice, ki ju je zastavljal in celo podeljeval v fevd, medtem ko so bile Brežice same, ki so jih salzburški nadškofje v 14. stoletju načrtno izgradili v trško in nato mestno naselbino, kot habsburško deželnoknežje mesto podrejene štajerskemu vicedomskemu uradu v Celju.²² Od nekdanj velike salzburške posesti na slovenskem ozemlju sta tako ostali samo še gospostvi Sevnica in Pišece, ki pa ju je nadškofija 1595 prodala Moškonom v dedno last na način, da sta formalno ostali salzburška fevda vse do sekularizacije 1803.²³ Do sekularizacije so tako – če vidim prav – škofije uspele obdržati le še ostanke nekdanje posesti. In kot nam poleg Salzburga kaže tudi primer freisinške in briksenske gorenjske posesti v glavnem tisto posest, nad katero so imele škofije v srednjem veku neposredno kontrolo in je niso podeljevale v fevd ali prepuščale svojim ministerialom.

Začetki teh, 1803 sekulariziranih ostankov škofijskih posesti, pa segajo daleč nazaj, v karolinško in otonsko dobo. Od naštetih škofij je bil Salzburg prejkone prvi, ki si je pridobil posest v slovenskem prostoru. To ne preseneča, saj je prišel Salzburg kot glavni nosilec pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji severno od Drave v stik z današnjim slovenskim prostorom verjetno že pred koncem 8. stoletja, zagotovo pa v 9. stoletju. Povsem mogoče je namreč, da je salzburški škof Arn že na vojaškem pohodu v Avarijo 796 potoval skozi Ptuj, ki je še istega leta z določljivjo reke Drave kot mejne reke med salzburškim in oglejskim misijonskim področjem prišel pod njegovo cerkveno jurisdikcijo.²⁴ Drugače pa je prvi nesporno dokumentiran salzburški nadškof, ki je osebno prišel na Ptuj, Theotmar: leta 874 je tam posvetil cerkev, ki jo je dal zgraditi Kocelj.²⁵

V tistem času naj bi Salzburg tudi že imel v lasti in posesti večino Ptuja z nekaterimi pravicami.

²⁰ Gl. HAUPTMANN, *Kranjska* (kot v op. 4), str. 132 sl.; Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja* 2 (kot v op. 5), str. 54 sl.

²¹ HEINZ DOPSCH, Salzburg und der Südosten, *Südostdeutsches Archiv* 21 (1978), str. 29 sl.

²² PIRCHEGGER, *Untersteiermark* (kot v op. 13), str. 251 sl.; DOPSCH, Salzburg und der Südosten (kot v op. 21), str. 30.

²³ PIRCHEGGER, *Untersteiermark* (kot v op. 13), str. 254 sl.; DOPSCH, Salzburg und der Südosten (kot v op. 21), str. 30.

²⁴ Gl. PETER ŠTIH, Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji, *Zgodovinski časopis* 50 (1996), str. 538 sl.

²⁵ *Annales Iuvavenses maximi* a. 874, ed. HARRY BRESSLAU, MGH, SS. 30/2 (Lepzig, 1926), str. 742. Gl. MICHAEL MITTERAUER, *Karolingische Markgrafen im Südosten. Fränkische Reichsaristokratie und bayerischer Stammesadel im österreichischen Raum*, Archiv für österreichische Geschichte 123 (1963), str. 162 in op. 13. Že pred tem, najverjetneje v petdesetih letih 9. stoletja, je bila na Ptuj u posvečena cerkev, ki jo je dal zgraditi Kocelj oče Pribina. Zanj je v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 11 (ed. FRITZ LOŠEK, MGH, Studien und Texte 15 [Hannover, 1997], str. 126) rečeno le, da je bila posvečena v času nadškofa Liuprama, ne pa kot v nekaterih drugih primerih, da jo je posvetil sam nadškof.

Tako lahko vsaj sklepamo na podlagi listine kralja Arnulfa iz leta 885 oz. 890, s katero je potrdil Salzburgu celotno nadškofijsko posest, med njo tudi dva dela mesta Ptuja, h kateremu je Arnulf dodal še tretji del z bližnjo okolico.²⁶ Toda, kot je že dolgo časa znano, je omenjena listina slab, v Salzburgu izdelan falsifikat,²⁷ ki mu je kot predloga služila znana listina Ludvika Nemškega z dne 20. novembra 860,²⁸ s katero je salzburška nadškofija dobila v last ogromno posest v obdonavsko-panonsko-karantanskem prostoru. Iz te listine sta bila skoraj dobesedno prevzeta protokol in eshatokol, medtem ko je bil kontekst s seznamom potrjene in na novo podeljene posesti v kar največji meri razširjen; med drugim tudi z zelo obsežnim in detajliranim pasusom o Ptuju. Na tem mestu se ne morem spuščati v zelo kompleksna vprašanja, povezana s psevdoarnulfinomom in »ptujskim pasusom«. Za slednjega lahko tu le ugotovim, da v zgodovini prevladuje mnenje o njegovi verodostojnosti, čeprav hkrati za to trditev ni bil ponujen nesporen argument in do sedaj še ni bilo prepričljivo odgovorjeno na temeljno vprašanje, od katerega tudi zavisi verodostojnost »ptujskega pasusa« v drugače falsificirani listini; to pa je vprašanje njegove predloge.²⁹ Vprašanje, kdaj in kako si je Salzburg pridobil Ptuj in z njim jedro svoje kasnejše obsežne posesti na slovenski Dravi, mora ostati tako še naprej odprto, čeprav lahko domnevamo, da se je to zgodilo že pred madžarskimi vpadi v karolinški dobi in da je bila kraljeva darovnica podlaga tej posesti, ki jo je nadškofija z obnovo ptujskega gradu, načrtno kolonizacijo in vojaškimi uspehi svojih ptujskih ministerialov proti Madžarom v 12. in prvi polovici 13. stoletja bistveno razširila proti vzhodu.³⁰

Tudi začetki kasneje okrog 300 km² velike sklenjene salzburške posesti na spodnještajerski Savi segajo po nekaterih domnevah že v karolinško dobo. Dokazoval naj bi jo patrocinijski sv. Rupert cerkve v Vidmu pri Krškem, ki je bila prafarno središče za celoten okoliš.³¹ Toda cerkev s tem patrocinijem se prvič omenja šele 1155³² in je kaj lahko nastala šele po madžarskih vpadih v 11. stoletju, ko imamo na tem prostoru že izpričano salzburško posest. Tudi se salzburška posest na Savi v karolinški dobi ne omenja niti v veliki darovnici Ludvika Nemškega za salzburško cerkev iz 860, niti v psevdoarnulfinumu iz 885/90.³³ Še več, prav listina taistega kralja Arnulfa iz 895, s katero je podelil Waltuniju, enemu od prvih poznanih prednikov Heme Krške,³⁴ v last tri kraljevske

²⁶ *Arnolfi Diplomata*, ed. PAUL KEHR, MGH, *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinarum III* (v nadaljevanju MGH, DD. Arnolf) (Berlin, 1955), št. 184.

²⁷ GL. AUGUST JAKSCH v uvodni opombi k *Die Kärntner Geschichtsquellen 811-1202*, MHDC III (Klagenfurt, 1904), št. 62; FRANZ MARTIN v uvodni opombi k *Salzburger Urkundenbuch II* (Salzburg, 1916), št. 34; PAUL KEHR v uvodni opombi k MGH, D. Arnolf (kot v op. 26), št. 184; HANS PIRCHEGGER, *Karantanien und Unterpannonien zur Karolingerzeit*, *MIÖG* 33 (1912), str. 311 sl.; IDEM, *Über steirischen Diplome*, v: *Festschrift zur Feier des Zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs I* (Wien, 1949), str. 248 sl.; HEINRICH KOLLER, *König Arnolfs großes Privileg für Salzburg*, *Festschrift für Herbert Klein*, (= *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 109 [1970]), str. 65 sl.; HEINRICH FICHENAU, *Das Urkundenwesen in Österreich vom 8. bis zum 13. Jahrhundert*, *MIÖG*, Erg. Bd., 23 (1971), str. 122 sl.

²⁸ *Ludowici Germanici, Karolomani, Ludowici iunioris diplomata*, ed. PAUL KEHR, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae ex stirpe Karolinarum I* (v nadaljevanju MGH, DD. LD.) (Berlin, 1991), št. 102.

²⁹ GL. ŠTIH, Salzburg (kot v op. 24), str. 540.

³⁰ KOS, *Urbarji salzburške nadškofije* (kot v op. 8), str. 7 sl.; IDEM, *Meja proti Ogrski in Hrvatski v štajerskem Podravju*, v: *Poetovio - Ptuj. 69-1969, Zbornik razprav ob tisočdevetstletnici* (Maribor, 1969), str. 80 sl.; ŠTIH, Salzburg (kot v op. 24), str. 535 sl.

³¹ PIRCHEGGER, *Untersteiermark* (kot v op. 13), str. 251.

³² *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV: 1101-1200*, ed. FRANC KOS (Ljubljana, 1920, z letnico 1915), št. 358. GL. tudi DOPFSCH, Salzburg und der Südosten (kot v op. 21), str. 25 sl. Seznam vseh Rupertovih patrocinijev v širšem vzhodnoalpskem prostoru vključno s Slovenijo gl. pri EDMUND WAGENHOFER, *Der hl. Rupert als Patron von Kirchen und Orten*, v: *Hl. Rupert von Salzburg 696-1996. Katalog der Ausstellung im Dommuseum zu Salzburg und in der Erzabtei St. Peter, 16. Mai 1996-27. Oktober 1996* (Salzburg, 1996), str. 213 sl.

³³ MGH, D. LD (kot v op. 28), št. 102; MGH, D. Arnolf (kot v op. 26), št. 184.

³⁴ MGH, D. Arnolf (kot v op. 26), št. 138. O Waltuniju kot Heminem predniku gl. LJUDMIL HAUPTMANN, *Grofovi Višnjegorski*, *Rad JAZU* 250 (1935), str. 237 sl.; IDEM, Hema i Svetopuk, *Rad JAZU* 255 (1936), str. 221 sl.; HEINZ DOPFSCH, *Die Stifterfamilie des Klosters Gurk und ihre Verwandtschaft*, *Carinthia I* 161 (1971), str. 110 sl.

kmetije v Rajhenburgu (današnja Brestanica) na levem bregu Save in posestvo Krško (polje) na nasprotnem bregu reke, kar naj bi vse ležalo v »marki ob Savi«, kaže, da je moral prostor ob spodnji Savi ob koncu karolinške dobe pripadati t. i. Heminemu rodu in ne Salzburgu. Toda pri tem je potrebno dodati, da tudi ta listina ni ohranjena v originalu, ampak jo poznamo le v prepisu v kopijalni knjigi krške škofije iz zadnje četrtine 12. stoletja, kjer se nahaja v sumljivi družbi v Krki z interpolacijami ponarejenih vladarskih diplom, ki mečejo senco dvoma tudi nanjo.³⁵ Sum, da gre prav pri pasusu o Waltunijevi posesti na Savi za kasnejšo interpolacijo v prvotni tekst listine, je bil s precejšnjo verjetnostjo potrjen prav v zadnjem času, ko je bila listina kot eden od možnih virov za določitev južne meje Karantanije ponovno podvržena kritičnemu pretresu.³⁶

S tem je bila vrednost in izpovednost te listine kot vira močno omajana in tamkajšnjo posest Heminega rodu nedvomno izpričujeta šele dve listini Henrika II. in Konrada II. iz let 1016 in 1025,³⁷ s katerima je Hemin mož Vilijem II. prejel kraljevo zemljo na obeh straneh Save med Savinjo in Krko.³⁸ Potrjujeta pa tudi ti dve listini, da je bil prvotni privatni lastnik ob spodnji Savi Hemin rod in ne salzburška cerkev, in to ne glede na to, ali je kraljevo zemljo prejel že Waltuni ali šele Viljem II. Tamkajšnja salzburška posest je bila torej lahko le sekundarna in njene začetke je treba postaviti v leto 1043. Tedaj sta Hema, ki je kot vdova in brez živih otrok ustanavljala ženski benediktinski samostan v Krki na Koroškem, in salzburški nadškof Balduin sklenila zamenjalno pogodbo (*complacitatio*), s katero je nadškof prepustil Heminim lastniškim cerkvam krstno in pogrebno pravico ter desetine, v zameno pa je prejel »posestvo Rajhenburg ob Savi«.³⁹ Podobno kot v Podravju Ptuj, je tudi v Posavju Rajhenburg predstavljal mejno utrdbo proti Madžarom na nestabilni in nevarni meji.⁴⁰ Poleg Lipnice in Ptuja je spadal med tiste tri najpomembnejše salzburške postojanke na meji, ki jih je dal nadškof Konrad I. v prvi polovici 12. stoletja na novo postaviti oziroma ponovno pozidati;⁴¹ med Konradove zasluge pa sodi tudi to, da je 1131 dosegel z madžarskim kraljem Belo II. mir. Ta je tudi pokrajini ob spodnji Savi odprl nove razvojne perspektive in rajhenburško gospostvo je postalo izhodišče načrtne kolonizacije, ki je razširila salzburško posest ob Savi navzdol vse do Sotle,⁴² kjer je na kolonizacijski zemlji nastalo v 13. stoletju tudi novo središče salzburške posavske posesti, Brežice.⁴³

³⁵ O krških falsifikatih iz zadnje tretjine 12. stol. gl. AUGUST JAKSCH v uvodu k *Die Gurker Geschichtsquellen 864-1232*, MHDC I (Klagenfurt, 1896), str. 7 sl.; FICHTEAU, *Urkundenwesen* (kot v op. 27), str. 187 sl.

³⁶ KURT REINDL, *Die bayerischen Luitpoldinger 893-989. Sammlung und Erläuterung der Quellen, Quellen und Forschungen zur bayerischen Geschichte*, n. s., 11 (München, 1953), str. 6 in op. 41; HERWIG WOLFRAM, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*, MIOG, Erg. Bd. 31 (1995), str. 100 sl.; PETER ŠTIH, *Strukture današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku*, v: RAJKO BRATOŽ, ed., *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze I* (Ljubljana, 2000), str. 361 sl.; HANS-DIETRICH KAHL, *Der Staat der Karantanen (= Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze, supplementum)* (Ljubljana, 2002), str. 324 sl.

³⁷ *Heinrici II. et Arduini diplomata*, ed. HARRY BRESSLAU, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae III* (v nadaljevanju MGH, DD. H. II.) (München, 1990), št. 346; *Conradi II. diplomata*, ed. HARRY BRESSLAU, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae IV* (v nadaljevanju MGH, DD. K. II.) (Hannover-Leipzig, 1909), št. 32.

³⁸ Tudi tu je bila prva listina iz 1016 kasneje v Krki v enem delu falsificirana, vendar njena vsebina v pogledu podeljene posesti ni sporna, saj jo potrjuje originalna potrdilna listina Konrada II. iz 1028 (MGH, D. K. II. [kot v op. 37], št. 134). O vzrokih za prenašanje gl. DOPSCH, *Stifterfamilie* (kot v op. 34), str. 96 sl. Gl. tudi HAUPTMANN, *Grofovi Višnjegorski* (kot v op. 34), zemljevid med str. 232-3.

³⁹ MHDC I (kot v op. 35), št. 16. V poznani obliki je listina krški falsifikat, ki pa temelji na pristni tradiciji, s katero je prišlo do zamenjave med Hemo in Salzburgom: gl. JAKSCH, v uvodu k MHDC I (kot v op. 35), str. 21, ter v uvodu k št. 16.

⁴⁰ Gl. nazadnje MIHA KOSI, *...quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit...* (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku), *Zgodovinski časopis* 56 (2002), str. 43 sl.

⁴¹ *Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis* c. 20, ed. WILHELM WATTENBACH, MGH, *Scriptores II* (Stuttgart-New York, 1964), str. 75; HEINZ DOPSCH, *Burgenbau und Burgenpolitik des Erzstiftes Salzburg im Mittelalter. Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung II*, *Vorträge und Forschungen* 19 (Sigmaringen, 1976), str. 38.

⁴² Gl. Kos, *Urbarji salzburške nadškofije* (kot v op. 8), str. 22 sl.

Enako kot salzburska posest v slovenskem Posavju je tudi posest škofije v Krki na Koroškem izviral iz posesti, ki so nekdanj pripadale Hemi in njenemu možu Viljemu II. Ogrorna posest,⁴⁴ ki si jo je pridobila družina savinjskega mejnega grofa, je temeljila na kraljevih darovnicah, segajočih celo v konec karolinške dobe. Z njimi se je v prvi četrtini 11. stoletja v rokah te družine akumulirala posest, ki je segala od zgornjeavstrijske Donave in Anize na severu preko Mure ter koroške Krke in Drave do Posavinja in Posavja vključno z dolensko Krko na jugu.⁴⁵ Na slovenskem ozemlju so ji večino te posesti prinesle darovnice Otona II.,⁴⁶ Henrika II.,⁴⁷ Konrada II.⁴⁸ in morda tudi že omenjena sumljiva listina Arnulfa za Waltunija,⁴⁹ ki so podeljevale velike, z naravnimi mejami opredeljene teritorije. Toda družinska tragedija, povzročena z ubojem Heminega moža Viljema II.⁵⁰ 1036, je imela za posledico, da je ta ogromna posest razpadla. V situaciji, ko je od družine ostala samo Hema, saj sta njena sinova umrla že pred očetovim umorom, je 1043 precejšen del namenila sorodstvu, znotraj katerega je izstopal Askvin,⁵¹ in verjetno tudi drugim osebam, s katerimi je bila povezana, en del – in sicer Rajhenburg ob Savi – je zamenjavo prepustila salzburski nadškofiji, največji del pa je namenila svoji ustanovi, ženskem benediktinskemu samostanu v Krki na Koroškem.⁵² Poleg bogatih posesti, ki jih je imela na Koroškem, je samostanu podarila vse, kar je imela v lasti v Posavju (*omnia que in Sovnital proprie habuerat*), izvzete so bile le štiri vasi okrog Ponikve vzhodno od Celja ter tista neimenovana posest, ki jo je izrecno namenila drugim. Hauptmann, ki je rekonstruiral posest t. i. Heminega rodu, je v tej resnično knežji daritvi krškemu samostanu videl pravzaprav neracionalno odločitev njegove ustanoviteljice: »Z zapustitvijo svojih neskončnih posestev na Savinji, Sotli, Savi in dolenski Krki takratnemu starešini svojega rodu, Askvinu, bi ga Hema naredila za nespornega gospodarja in Kranjske in Savinjske marke, poleg katerega bi bil vsak drug krajišnik nemogoč. Toda na predvečer največjega razmaha clunyskega duha, na pragu investiturnega boja in križarskega gibanja možgani še niso bili zreli za kruto politiko dinastičnega egoizma. In tako je Hema raje knežje obdarila svojo ustanovo, kot da z združitvijo vse dediščine svojega rodu postavi trajne temelje mejnografovski oblasti nad Veliko Kranjsko, ki bi se začela že na Maclju in Konjiški gori in ne šele doli na Savi.«⁵³ Ali je bila Hemina odločitev racionalna ali ne, je težko presoditi, vsekakor pa je bila v duhu njenega časa in če bi se namesto za Krko odločila za Askvina, potem ne samo, da bi bila politična zgodovina slovenskega prostora zelo verjetno drugačna, ampak bi zagotovo drugače izgledala tudi tukajšnja škofijska posest.

Že slabih trideset let po ustanovitvi je bil samostan v Krki ukinjen. To je bojda zaradi benediktinskim redom neskladnega življenja tamkajšnjih nun naredil salzburski nadškof Gebhard, ki je z dovoljenjem papeža Aleksandra II.⁵⁴ in kralja Henrika IV.⁵⁵ na njegovem mestu 1072

⁴³ MILKO KOS, Brežice v srednjem veku, *Posavje 1* (Brežice, 1957), str. 7 sl.; PIRCHEGGER, *Untersteiermark* (kot v op. 13), str. 253; BOŽO OTOREPEC, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem* (Ljubljana, 1988), str. 129.

⁴⁴ Njeno rekonstrukcijo gl. pri HAUPTMANN, Grofovi Višnjegorski (kot v op. 34), zemljevid med str. 232–3.

⁴⁵ Gl. HAUPTMANN, Grofovi Višnjegorski (kot v op. 34), zemljevid na str. 216.

⁴⁶ *Otonis II. diplomata*, ed. THEODOR SICKEL, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/1* (v nadaljevanju MGH, DD. O. II.) (München, 1980), št. 235.

⁴⁷ MGH, DD. H. II. (kot v op. 37), št. 346, 347.

⁴⁸ MGH, DD. K. II. (kot v op. 37), št. 32, 134.

⁴⁹ MGH, D. Arnolf (kot v op. 26), št. 138.

⁵⁰ HAUPTMANN, Hema i Svetopuk (kot v op. 34), str. 245, je še napačno menil, da je bila Hema poročena z Viljemom I. in da je bil 1036 umorjeni Viljem II. njen sin; gl. DOPSCH, *Stifterfamilie* (kot v op. 34), str. 102 sl., zlasti 104 sl.

⁵¹ O njegovem mestu znotraj Heminega sorodstva gl. HAUPTMANN, Grofovi Višnjegorski (kot v op. 34), genealoška tabela na koncu; DOPSCH, *Stifterfamilie* (kot v op. 34), str. 111 sl.

⁵² MHDC I (kot v op. 35), št. 17. V ohranjeni obliki je tudi ta listina sicer ponaredek iz ok. 1170, ki pa je nastal na osnovi pristne tradicijske listine, ibid. Drugače HEINRICH KOLLER, *Zur Vorgeschichte der Gurker Bistumsgründung. Carinthia I* 161 (1971), str. 62 sl., ki meni, da je šele v poznem 12. stoletju nastal kult Heme kot ustanoviteljice samostana.

⁵³ HAUPTMANN, Hema i Svetopuk (kot v op. 34), str. 245 sl.

⁵⁴ MHDC I (kot v op. 35), št. 27.

ustanovil škofijo.⁵⁶ Novi škofiji, ki ji sprva ni namenil niti lastne dieceze, niti kapitlja in nobenih desetini in v kateri si je s papeškim in kraljevim dovoljenjem pridržal ekskluzivno pravico izvolitve, umestitve in posvetitve tamkajšnjega škofa, je Gebhard kot dotacijo namenil posestva ukinjenega samostana, h katerim je dodal tisto posest, ki jo je imel Salzburg v Krki že od 864.⁵⁷ Vsekakor je bil Gebhardov prispevek njegovi lastni ustanovi v primerjavi z obsežnimi posestvi ukinjenega samostana zelo skromen. Obsežna posest, ki jo je imela krška škofija v visokem in poznem srednjem veku v slovenskem prostoru,⁵⁸ je bila tako nekdanja samostanska posest, ki je nastala iz privatne posesti, ta pa je izvirala iz vladarskih darovnic.

Povsem drugače je do svojih kranjskih in istrskih posestev prišla škofija iz Freisinga. Kot je dobro znano, so začetki freisinške kranjske posesti zvezani z dvema darovnicama mladega kralja Otona II. iz junija in novembra 973 za škofa Abrahama.⁵⁹ S prvo je bavarska škofija dobila celotno Selško dolino z Loko in zahodnim delom Sorškega polja do potoka Žabnice,⁶⁰ z drugo, ki se je deloma prekrivala s prvo, pa je bil tej posesti dodan še največji del Poljsanske doline.⁶¹ Leta 989 je Oton III. na novo podelil oziroma potrdil daritev svojega očeta iz novembra 973 ter hkrati freisinški loški posesti natančneje definiral mejo v smeri proti Medvodam, kjer je med 983 in 989 podelil kraljevo zemljo nekemu Pribislavu.⁶² Leta 1002 je Henrik II. kmalu po nastopu svoje vlade tej freisinški gorenjski posesti dodal še ozemlje Stražišča pri Kranju, ki je obsegalo vzhodno Sorško polje med Lipnico, Soro in Savo.⁶³ Toda ta daritev je bila bistveno omejena s klavzulo, da pripade ozemlje Stražišča po smrti škofa Gotšalka, kar se je zgodilo že 1005, freisinškemu kanonikom, to je kapitlju.⁶⁴ Škofija, kot od kapitlja ločen pravno-posestni subjekt, si je to posest nato pridobila nazaj med letoma 1024 in 1039 z zamenjavo in kapitlju prepustila neko drugo na Bavarskem.⁶⁵ Šele tedaj je bilo ozemlje Stražišča in vzhodnega Sorškega polja lahko integrirano v škofijsko loško gospostvo.

Tudi esklava loškega gospostva na Dovjem nad Jesenicami je prejkone prišla v posest freisinških škofov z zamenjavo s kapitljem. Iz freisinške tradicijske notice, ki jo lahko le približno datiramo

⁵⁵ *Heinrici IV. diplomata*, ed. DIETRICH VON GLADISS, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/1* (v nadaljevanju MGH, DD. H. IV.) (Hannover, ²1978), št. 253 (DD. H. IV., št. 251, 252 sta krška falsifikata!).

⁵⁶ MHDC I (kot v op. 35), št. 32. Gl. HEINZ DÖPSCH, ed., *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1* (Salzburg, ²1983), str. 236 sl.

⁵⁷ MGH, D. LD. (kot v op. 28), št. 112; KOLLER, *Gurker Bistumsgründung* (kot v op. 52), str. 55 sl., smatra v svojem hiperkritičnem tekstu to listino za ponaredek.

⁵⁸ HANS PIRCHEGGER, *Die Herrschaften des Bistums Gurk in der ehemaligen Südsteiermark*, *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie* 49 (1956), str. 5 sl.; IDEM, *Untersteiermark* (kot v op. 13), str. 213 sl.

⁵⁹ Gl. PETER ŠTIH, *Diplomatične in paleografske opombe k listinama Otona II. o podelitvi loškega ozemlja škofiji v Freisingu* (DO II 47 in DO II 66), *Zgodovinski časopis* 51 (1997), str. 301 sl.

⁶⁰ MGH, D. O. II. (kot v op. 46), št. 47.

⁶¹ MGH, D. O. II. (kot v op. 46), št. 66.

⁶² *Otonis III. diplomata*, ed. THEODOR SICKEL, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/2* (v nadaljevanju MGH, DD. O. III.) (München, ²1980), št. 58.

⁶³ MGH, D. H. II. (kot v op. 37), št. 32.

⁶⁴ Podobno določbo je imela tudi D. H. II., št. 67 (ibid.), s katero je Henrik II. 1004 podelil briksenski škofiji posest na Bledu. Gl. PETER ŠTIH, *Prva omemba Bleda v pisanih virih. Listina kralja Henrika II. za briksenskega škofa Albuina z dne 10. aprila 1004* (D. H. II. 67), *Bled 1000 let. Blejski zbornik 2004* (Radovljica, 2004), str. 21.

⁶⁵ *Die Traditionen des Hochstifts Freising*, II. Band (926–1283) (v nadaljevanju TF II), ed. THEODOR BITTERAU, *Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte*, n. s., 5 (München, 1909), št. 1420. BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 10), str. 14 (in zemljevid na str. 15) je poznal D. H. II., št. 32 le po nepopolnem registru v *Gradlvo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III: 1001–1100*, ed. FRANC KOS, (Ljubljana, 1911), št. 9, ki ne vsebuje klavzule, da posest Stražišča po smrti škofa Gotšalka preide na kapitelj, in je zato napačno menil, da je takrat kapitelj freisinškemu škofu prepustil zgornji del Poljsanske doline z žirovskim območjem. To mnenje ne more držati, saj je v tradicijski notici iz 1024–1039 jasno rečeno, da gre za zamenjavo posesti, ki jo je kapitelj na Kranjskem dobil od cesarja Henrika II. (*de rebus fratrum in comitatu Carniola quicquid eisdem fratribus dono et largitate bonę memorię Heinrici imperatoris traditum erat*), to pa je bil *predium Strasista*. Tudi KOS, *Razvoj meje cesarstva* (kot v op. 40), str. 50 in op. 48, napačno interpretira gornji pasus tradicijske notice v smislu, da darovnica Henrika II. za kapitljsko posest na Kranjskem ni poznana in ga povezuje s freisinško posestjo na Dolenjskem. Cf. tudi prispevek Matjaža Bizjaka v tem zborniku, op. 8.

v dvajseta in trideseta leta 11. stoletja,⁶⁶ izhaja, da je takrat grof Adalbero II. Ebersberški⁶⁷ tradiral (freisinški) cerkvi sv. Marije in sv. Korbinijana svojo lastnino *in loco Lenginuelte*, ki ga je smatrati za Dovje,⁶⁸ čeprav to še zdaleč ni nujno.⁶⁹ Prejemnik te daritve ni bil freisinški škof, kot je mislil Blaznik,⁷⁰ ampak *clerus venerabilium fratrum inibi servientium*, kar so lahko le tamkajšnji kanoniki. Od njih je morala ta posest, ki pa ni mogla biti velika, saj je še po urbarju iz 1160 (*Noticia bonorum de Lonka*) štela le 4 hube,⁷¹ preiti na freisinškega škofa in biti vključena v loško gospodstvo. Po drugi strani pa ni mogoče izključiti, da je tudi Dovje prišlo v freisinško škofijsko posest s kraljevo darovnico, vendar se zdi ta možnost manj verjetna. Schumi prinaša v svojem kranjskem diplomatariju zelo kratek regest, da je 9. maja 1033 cesar Konrad II. podaril freisinški cerkvi »urad Dovje«.⁷² Listina ni ohranjena, nekdanj pa naj bi se nahajala v loškem arhivu in se omenja v seznamu loških arhivalij iz 1798, ki ga je 1852 objavil Klun.⁷³ Toda o obstoju te bojda izgubljene listine lahko resno dvomimo. Proti tej cesarski podelitvi freisinški cerkvi govori že to, da imamo tam prejkone izpričano privatno ebersberško posest, ki je prešla na istega prejemnika. Nadalje, če bi Konrad II. takšno listino zares izstavil, potem bi zanjo pričakovali, da bo tako kot ostale vladarske listine – med njimi tudi tiste, ki so se nanašale na freisinško kranjsko posest – hranjena pri prejemniku, to je v škofijskem arhivu v Freisingu in ne v arhivu gospodstva, kar je v popolnem nasprotju s poznano prakso. Poleg tega bi pričakovali, da bi bila listina, v kolikor bi obstajala, zabeležena vsaj v eni od freisinških kopijalnih knjig, kamor so bile v 12. in v začetku 14. stoletja tudi po večkrat prepisane posamezne vladarske diplome za Freising,⁷⁴ pa ni. In nazadnje, ob

⁶⁶ TF II (kot v op. 65), št. 1404, datirana 1022–1031; *Gradivo III* (kot v op. 65), št. 85, datirana 1029–1045.

⁶⁷ Da gre za zadnjega Ebersberžana kaže predvsem to, da je med pričami na prvem mestu naštet *Eparhart comes*, ki ga je treba imeti za identičnega s kranjskim mejnim grofom Eberhardom Ebersberškim, bratom Adalbera. Gl. FRANZ TYROLLER, *Genealogie des altbayerischen Adels im Hochmittelalter*, v: WILHELM WEGENER, ed., *Genealogischen Tafeln zur mitteleuropäischen Geschichte* (Göttingen, 1962–1969), str. 64 sl. in genealoška tabela 2; WILHELM STÖRMER, *Adelsgruppen im früh- und hochmittelalterlichen Bayern*, Studien zur bayerischen Verfassungs- und Sozialgeschichte 4 (München, 1972), str. 165 sl. V zadnjem času je WALTER LANDI, *Tra cognatio e agnatio. Sulla provenienza degli Udalrichingi di Bolzano, conti di Appiano, Geschichte und Region/ Storia e regione XI/2* (2002), str. 37 sl., postavil tezo, ki je – če drži – zelo pomembna tudi za slovensko zgodovino 11. stoletja in po kateri ebersberška rodbina v moški liniji ni izumrla 1045 s smrtjo Adalbera II. Vrednost teze bodo pokazala nadaljnja preverjanja in raziskave, menim pa že sedaj, da je ena njenih kritičnih točk interpretacija poročila Ebersberške kronike o delitvi dediščine po Adalberu II. Ebersberškem 1045 na gradu Persenbeug v današnji Spodnji Avstriji, ki se je končala tragično, saj je pod težo zbranih popustil pod in ugledna družba s kraljem Henrikom III. na čelu je strmoglavila v grajsko kopel nadstropje nižje (*Chronicon Eberspergensis*, ed. WILHELM ARNDT, MGH, *Scriptores* 20 [Hannover, 1868], str. 14). Glede na to, da so se za zapuščino po Adalberu II. Ebersberškem potegovali njegova vdova, dve sestri in ebersberški samostan, je namreč upravičeno sklepati, da je rodbina ostala brez direktnih moških potomcev (gl. KARL BRUNNER, *Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert*, *Österreichische Geschichte* 907–1156 [Wien, 1994], str. 184).

⁶⁸ Gl. MILKO KOS, *Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500)* I (Ljubljana, 1975), str. 118.

⁶⁹ TF II (kot v op. 65), št. 1404 ima Lengenfeld v dolini Inna, medtem ko se severno od Salzburga nahaja Lengfelden, ki je npr. 930 omenjen kot *Lenginuelde* (FRANZ MARTIN, *Salzburger Urkundenbuch* I [Salzburg, 1910], str. 146). Freisinška škofija je nadalje npr. že 856 pridobila *villam que dicitur Lenginuelde quam veteres Alpunessteti nominaverunt* (*Die Traditionen des Hochstifts Freising*, I. Band [744–926], ed. THEODOR BITTERAU, *Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte*, n. s., 5 [München, 1905], št. 758) v bližini Teugna na Bavarskem. Poleg tega je na Bavarskem še en Lengenfeld v okraju Landsberg.

⁷⁰ PAVLE BLAZNIK, *Freisinška županija Dovje*, *Zgodovinski časopis* 9 (1955), str. 7; IDEM, *Škofja Loka* (kot v op. 10), str. 14.

⁷¹ BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 15), str. 128.

⁷² *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain* (v nadaljevanju *UBK*) I, ed. FRANZ SCHUMI (Laibach, 1882/3), št. 164.

⁷³ V. F. KLUN, *Verzeichniß der aus dem vormalis bischöflich freisingen'schen, nun staatsherrschaftlichem Archive zu Lak überkommenen Acten und Urkunden*, *Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain* 7 (1852), str. 59: *Donations- Instrument, ddo. 9. Mai 1033, vom Kaiser Conrad II., betreffend das Amt Lengenfeld*.

⁷⁴ O freisinških kopijalnih knjigah, v katere so bile prepisane tudi vse štiri zgoraj omenjene vladarske listine za freisinško kranjsko posest kot tudi obe vladarski listini, ki se nanašata na Istro (gl. op. 94, 95), gl. JOSEPH

darovnicah, s katerimi so vladarji škofijam podarjali cele teritorije, si le težko predstavljamo takšno, katere objekt bi bila tako skromna posest, kot jo je na Dovjem imel Freising.

Še manj transparenten je izvor freisinske dolenske posesti. Prvič je oprijemljiva v desetinskem sporazumu med oglejskim patriarhom in freisinskim škofom iz 1074, v katerem je med drugim slednji odstopil patriarhu deset slovanskih hub v Vinjem Vrhu nad Belo Cerkvijo, katere gradnja je bila dogovorjena z istim sporazumom.⁷⁵ Naslednje informacije o tej dolenski freisinski posesti imamo šele od konca 12. stoletja naprej.⁷⁶ Kažejo nam relativno sklenjeno posest škofije v dolini Radulje. Obsegala je ves njen tok do izliva v Krko, kjer je stal tudi 1251 prvič omenjeni freisinski trg Otok.⁷⁷ Prvotni center te posesti je bil prejkone grad Štatenberk, saj je bil sedež deželskega sodišča.⁷⁸ Kasneje je njegovo funkcijo prevzel grad Klevevž. Postavljen je bil z izrecnim dovoljenjem kranjskega deželne gospoda Ulrika Spanheimskega po 1265,⁷⁹ ki je škofiji istega leta prepustil tudi deželskosodno oblast nad tamkajšnjimi freisinskimi posestvi, vendar je iz nje izvzel najhujša kazniva dejanja (krvno sodstvo).⁸⁰ Zlasti (nižje) deželsko sodišče je dajalo freisinski posesti v dolini Radulje značaj teritorialnega zemljiškega gospostva, ki pa je bilo tako kot loško gospostvo na Gorenjskem drugače povsem integrirano v mejno grofijo oziroma deželo Kranjsko.⁸¹ Posest, ki jo je škofija imela na desnem, južnem bregu Krke in je segala vse pod Gorjance do izvorno puchsovskega gradu Prežeka, ki je postal eno glavnih oporišč tamkajšnje freisinske posesti,⁸² pa je imela drugačen značaj. Poleg raztresenosti jo karakterizirajo gradovi, dvori in kmetije, ki jih je škofija dajala v fevd, medtem ko je bilo urbarialne posesti bolj malo.⁸³

Vsaj za posest ob Radulji severno od Krke je treba njen izvor iskati v kraljevih darovnicah, s katerimi sta Henrik II. in Konrad II. knežje obdarila Heminega moža Viljema II., ki je 1016 prejel vso kraljevo zemljo ob Mirni⁸⁴ in nato 1025 še kraljevo posest med Krko in Savo.⁸⁵ Na takšen njen izvor kaže tudi to, da so bili tamkajšnji freisinski zemljiškoposestni sosedje visokoplemiški Puchsi oziroma Višnjegorski, ki so spadali med Hemino sorodstvo, ter tudi krška škofija, ki je imela nekdanj Hemino Škrlevo in Mokronog.⁸⁶ Za freisinsko posest severno od Krke je tako upravičeno smatrati, da je enako kot salzburska obsavska in krška posest nekoč pripadala Hemi Krški. Bolj nejasno je, ali jo je tako kot Rajhenburg Salzburgu že Hema sama prepustila freisinski škofiji, ali pa si jo je ta pridobila kasneje od njenega sorodstva. Možno bi bilo oboje. V dotacijski

ZAHN, Die freisingischen Sal-, Copial- und Urbarbücher in ihren Beziehungen zu Österreich, *AKÖGQ* 26 (1861), str. 218 sl.

⁷⁵ *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* (v nadaljevanju *CDAF*) I, ed. JOSEPH ZAHN, FRA 31 (Wien, 1871), št. 89. Listina je zelo zanimiva tudi z diplomatičnega gledišča, saj gre za v originalu ohranjeno pečateno tradicijsko notico v obliki cirografa. Posnetek listine je v *Dokumenti Slovenstva*, ed. JOŽE ŽONTAR et al. (Ljubljana, 1994), str. 54.

⁷⁶ Gl. BLAZNIK, Freisinska dolenska posest (kot v op. 11), str. 5 sl.; SERGIJ VILFAN, Lage und Struktur der freisingischen Herrschaften in Krain, v: HUBERT GLASER, ed., *Hochstift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte* (München, 1990), str. 357 sl.

⁷⁷ *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku VI/1: Listine 1246–1255*, ed. FRANCE BARAGA (Ljubljana, 2002), št. 137.

⁷⁸ VILFAN, Lage und Struktur (kot v op. 76), str. 358.

⁷⁹ *CDAF* I (kot v op. 75), št. 245.

⁸⁰ *CDAF* I (kot v op. 75), št. 244. 1257 je že oglejski patriarh kot formalni kranjski mejni grof prepustil freisinskemu škofu do preklica deželsko sodstvo na freisinskih posestvih na Gorenjskem in Dolenskem (*CDAF* I, št. 188).

⁸¹ VILFAN, Lage und Struktur (kot v op. 76), str. 353 sl.

⁸² BLAZNIK, Freisinska dolenska posest (kot v op. 11), str. 50 sl. Za zgodovino Prežeka gl. tudi DUŠAN KOS, *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenjštajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*, Zbirka ZRC 1 (Ljubljana, 1994), str. 35.

⁸³ BLAZNIK, Freisinska dolenska posest (kot v op. 11), zemljevid med str. 48 in 49, zemljevid med str. 64 in 65.

⁸⁴ MGH, D. H. II. (kot v op. 37), št. 346. Na prvi pogled nelogičen opis meja podeljene posesti postane razumljiv šele, če vemo, da v listini omenjena Sotla ni istoimena reka na meji med Slovenijo in Hrvaško, ampak potok Sotla, ki je pritok reke Mirne; gl. HAUPTMANN, *Kranjska* (kot v op. 4), str. 64.

⁸⁵ MGH, D. K. II. (kot v op. 37), št. 32.

⁸⁶ BLAZNIK, Freisinska dolenska posest (kot v op. 11), str. 6 sl.; HAUPTMANN, *Kranjska* (kot v op. 4), str. 90; MHDC I (kot v op. 35), št. 17/II, 58 (za Škrlevo).

tradiciji za benediktinke v Krki iz 1043 je namreč Hema prepustila samostanu vso posest, z izjemo tiste, ki je v listini našeta poimensko, in tiste, za katero pravi, da jo je izrecno namenila komu drugemu, pa ni našeta.⁸⁷ Med te nepoznane, a izrecno omenjene prejemnike bi lahko sodil tudi Freising. Po drugi strani pa bi jo lahko dobil tudi od Puchsov oziroma Višnjegorskih, ki so imeli v prostoru ob Krki obsežno lastno posest s številnimi ministeriali,⁸⁸ poleg tega pa so bili tudi tesno povezani s freisinško škofijo. Od nje so že sredi 12. stoletja imeli odvetništvo nad Katschem na Zgornjem Koroškem,⁸⁹ in – kar je za nas še bolj pomembno – od nje so na dolenski Krki imeli v fevdu Otok.⁹⁰ Za freisinško posest južno od Krke, ki je bila precej bolj raztresena in manj urbarialna, pa Vilfan meni, da je zrasla iz drugačnih korenin. Na eni strani iz osvajanj obmejnega prostora proti Hrvaški konec 12. stoletja, ki pa so bila bolj kolonizacijska kot nasilna⁹¹ in v katerih naj bi bila poleg Višnjegorskih in Spanheimov udeležena tudi freisinška škofija,⁹² in na drugi strani iz pridobitev skupine prvotno višnjegorskih (puchsovskih) ministerialov (imenovanih po Čretežu, Otočcu, Otoku, Mokrem Polju, Prežeku, Zalogu in *Chauzerje*), ki jih je 1254 škofiji izročil Otokar II. Přemysl kot dedič nekdanje višnjegorske zapuščine.⁹³

Približno v času, v katerem se prvič omenja freisinška posest na Dolenskem, je škofija prejela od kralja Henrika IV. darovnico, s katero ji je 1067 »zaradi zaslug škofa Ellenharda« podaril sedem poimensko naštetih vasi s Kubedom na čelu v koprskem zaledju v Istri.⁹⁴ To je bila zadnja kraljeva darovnica za freisinško cerkev, ki se je nanašala na del slovenskega ozemlja. Ellenhard (1052/53–1078), ki je prišel na položaj freisinškega škofa iz kroga vladarskega dvora in je bil neomajno zvest Henriku IV., je – kar je manj poznano – že 1062 dosegel, da je le-ta podaril novoustanovljenemu samostanu sv. Andreja v Freisingu fiskalno posest (*nostris iuris proprietates ad fiscum nostrum pertinentes*) v Piranu in Novigradu.⁹⁵ Samostana s freisinško škofijo ni tesno povezovala samo lega na mestnem griču, na katerem je stala tudi stolnica, ampak še bolj Ellenhard, ki ga je ustanovil in zgradil in zaradi katerega »predane in zveste službe« mu je Henrik IV. tudi podaril kronsko posest v omenjenih dveh krajih. Med njenimi pertinencami so našete celo ladje, za dohodke, ki bi izvirali iz te daritve, pa je izrecno rečeno, da naj bi samostanskim bratom služili za hrano in obleko. V okviru podarjenega kraljevega fiskusa v Piranu je očitno spadala tudi tamkajšnja javna oblast, ki jo je freisinški škof pred koncem 12. stoletja podelil naprej.⁹⁶ Drugače pa ni o tej, iz dveh vladarskih darovnic izvirajoči freisinški istrski posesti kasneje nobene druge informacije, ki bi pričala o zemljiškoposestni prisotnosti freisinških škofov na polotoku. Zato se zdi, da sta listini – vsaj kar se tiče zemljiške posesti – ostali mrtvi črki na pergamentu in da kljub rodbinskim interesom, ki jih je v Istri mogoče imel Ellenhard in na katere je opozoril Klebel,⁹⁷ do realizacije obeh darovnic sploh nikoli ni prišlo. Podobno nerealizirana je v okvirno istem

⁸⁷ MHDC I (kot v op. 35), št. 17/I.

⁸⁸ O tem nazadnje ANDREJ KOMAC, *Formiranje dežele Kranjske in deželnega plemstva v času med 1150 in 1350*, doktorska disertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, tipkopis (Ljubljana, 2003), str. 128 sl.

⁸⁹ *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark* (v nadaljevanju UBSt) I, ed. JOSEF ZAHN (Graz, 1875), št. 413.

⁹⁰ *Gradivo VI/1* (kot v op. 77), št. 228; HAUPTMANN, *Kranjska* (kot v op. 4), str. 94. Ta freisinški center so kasneje kot fevd (ali pa nasilno) posedovali tudi višnjegorski dediči in nasledniki Andeški, Babenberžani, Spanheimi, Otokar II. Přemysl in Habsburžani. Gl.: *Gradivo VI/1* (kot v op. 77), št. 137; BLAZNIK, *Freisinška dolenska posest* (kot v op. 11), str. 6 sl.

⁹¹ Gl. KOSI, *Razvoj meje cesarstva* (kot v op. 40), str. 56 sl.

⁹² VILFAN, *Lage und Struktur* (kot v op. 76), str. 359 sl.

⁹³ *Gradivo VI/1* (kot v op. 77), št. 228; KOMAC, *Formiranje dežele Kranjske* (kot v op. 88), str. 130 sl.

⁹⁴ MGH, D. H. IV. (kot v op. 55), št. 187.

⁹⁵ MGH, D. H. IV. (kot v op. 55), št. 93. Zanimivo je, da SERGIJ VILFAN, *Zur Struktur der freisingischen Herrschaften südlich der Tauern im Frühmittelalter*, v: GÜNTHER HÖDL – JOHANNES GRABMAYER, ed., *Karantien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter 2*. St. Veiter Historikergespräche (Wien-Köln-Weimar, 1993), str. 218, ne omenja te listine.

⁹⁶ *Gradivo za zgodovino Slovencev v Srednjem veku V:1201–1246*, ed. FRANC KOS – MILKO KOS (Ljubljana, 1928), št. 250. Podrobneje o tej zanimivi listini gl. v prispevku Darje Mihelič v tem zborniku.

⁹⁷ ERNST KLEBEL, *Über die Städte Istriens*, v: *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens*, Vorträge und Forschungen 5 (Lindau-Kostanz, 1958), str. 58 sl.

času ostala tudi daritev posesti v in okrog Gorice, ki jo je škofiji v Briksnu namenil Henrik Eppensteinski.⁹⁸

Prejemnik te eppensteinske dedne posesti je bil briksenski škof Altvin (1049–1097), sodobnik Ellenharda in prav tako eden najbolj zvestih pristašev Henrika IV. Altvin je bil poleg Albuina najzaslužnejši za oblikovanje briksenskega teritorialnega posestnega kompleksa s središčem na Bledu na Gorenjskem.⁹⁹ Od Henrika IV. je 1063 prejel za svojo škofijo gozdove na Jelovici na desnem bregu Save Bohinjke¹⁰⁰ in 1073 še lovsko pravico pod Karavankami na levem bregu Save Dolinke.¹⁰¹ Kar ni prejel od krone, je skušal dobiti iz privatnih rok. Z zamenjavami, daritvami pa tudi na silo je načrtno zaokroževal in širil tamkajšnjo briksensko posest, pridobival nesvobodne mancipije in povečeval pravice. O velikih uspehih, ki jih je briksenska cerkev dosegla na Kranjskem pod škofom Altvinom v drugi polovici 11. stoletja, nam pričata dve kraljevi darovnici in kar šestinštirideset tradicijskih notic.¹⁰²

Začetki te briksenske gorenjske posesti pa segajo, kot je dobro znano, v leto 1004, ko je Henrik II. na svojem pohodu v Italijo z darovnico škofu Albuinu položil temelje briksenske posesti v blejskem koncu.¹⁰³ Zaradi primerjave s sosednjim loškim gospostvom je indikativno, da se je Freising do takrat lahko ponašal že s štirimi vladarskimi diplomami za svojo gorenjsko posest. Leta 1011 je Henrik II. dopolnil daritev iz 1004 in Briksnu namenil še blejski grad in vso preostalo obdelovalno zemljo, ki jo je imela krona med obema Savama.¹⁰⁴ Leta 1040 je nato Henrik III. z dvema darovnicama, ki sta bili izstavljeni na isti dan, namenil Briksnu še vso kraljevo posest z gozdom vred med Tržiško Bistrico na vzhodu in Savo Dolinko na zahodu¹⁰⁵ ter gozdove med obema Savama z vsemi pripadajočimi pritlikinami in pravicami, ki jih je subsumiral kraljevi *bannum*.¹⁰⁶ Podlago in ogrodje za briksensko gorenjsko teritorialno posest je tako tvorilo kar šest vladarskih diplom 11. stoletja, njeno dokončno podobo pa so ji nato dale številne privatne tradicije.

Kot peto in zadnjo škofijo, ki je imela veliko zemljiško posest na ozemlju današnje Slovenije v visokem srednjem veku, je potrebno omeniti še oglejski patriarhat. Oglejska cerkev je spadala med velike in pomembne prejemnike vladarskih darovnic in privilegijev, ki segajo nazaj vse do Karla Velikega.¹⁰⁷ Širokosrčna delitev kraljeve zemlje in pravic Ogleju, ki je bil v času razkranjanja

⁹⁸ *Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen* (v nadaljevanju TB), ed. OSWALD REDLICH, Acta Tirolensia. Urkundliche Quellen zur Geschichte Tirols I (Innsbruck, 1886), št. 240. O identiteti Henrika gl. HEINZ DOPSCHE – THERESE MEYER, Von Bayern nach Friaul. Zur Herkunft der Grafen von Görz und ihren Anfängen in Kärnten und Friaul, Krain und Istrien, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 65 (2002), str. 351 sl. Dodati pa je potrebno, da ta identifikacija sloni na premisi, ki se je ne da dokazati, da je Henrik pravkar navedene tradicijske notice identičen z nekim drugim Henrikom, ki se prav tako omenja v briksenskih tradicijskih noticah in je imel za ženo neko Wezalo. Gl. ŠTIH, *Goriške študije* (kot v op. 18), str. 30 sl., 44 sl.

⁹⁹ O briksenski škofiji v obravnavanem času ter o vlogi Albuina in Altvina v njenem razvoju gl. GIUSEPPE ALBERTONI, *Die Herrschaft des Bischofs. Macht und Gesellschaft zwischen Etsch und Inn im Mittelalter (9.-11. Jahrhundert)*, Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs/Pubblicazioni dell'archivio provinciale di Bolzano 14 (Bozen, 2003), str. 77 sl.

¹⁰⁰ MGH, D. H. IV. (kot v op. 55), št. 111. Glede lokalizacije podarjene posesti gl. ANDREJ PLETERSKI, *Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki*, Dela 1. razreda SAZU 30 (Ljubljana, 1986), str. 117.

¹⁰¹ MGH, D. H. IV. (kot v op. 55), št. 259.

¹⁰² Gl. TB (kot v op. 98), s. v. Krain na str. 355. Gl. tudi PLETERSKI, *Župa Bled* (kot v op. 100), str. 138 sl.; GESTRIN, Bled (kot v op. 12), str. 119 sl.; ALBERTONI, *Herrschaft des Bischofs* (kot v op. 99), str. 131 sl., 153; ŠTIH, Prva omemba Bleda (kot v op. 64), str. 28 sl.

¹⁰³ MGH, D. H. II. (kot v op. 37), št. 67. K tej listini gl. ŠTIH, Prva omemba Bleda (kot v op. 64).

¹⁰⁴ MGH, D. H. II. (kot v op. 37), št. 228. Listina, katere faksimile je objavljen v HEINRICH VON SYBEL – THEODOR SICKEL, ed., *Kaiserurkunden in Abbildungen*, Lief. 6 (Berlin, 1885), Taf. 2, je zelo zanimiva tudi v diplomatičnem oziru, saj gre za blanket.

¹⁰⁵ *Heinrici III. diplomata*, ed. HARRY BRESSLAU – PAUL KEHR, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae V* (v nadaljevanju MGH, DD. H. III.) (Berlin, 1957), št. 22.

¹⁰⁶ MGH, D. H. III. (kot v op. 105), št. 24.

¹⁰⁷ Gl. PETER ŠTIH, »Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza«. *Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412)* (Nova Gorica, 1999), str. 15.

karolinške ureditve in njenih struktur, pospešenem z madžarskimi vpadi, daleč najpomembnejša furlanska institucija, je ustvarila teritorialni in imunitetni temelj za dvig oglejske cerkve v največjega zemljiškega posestnika v Furlaniji in njenega patriarha v tamkajšnjega deželnega kneza.¹⁰⁸ Z verjetno izjemo Salzburga, ki bi znal do lastništva nad Ptujem priti že v karolinški dobi, je bil Oglej prva škofija, ki je posestno posegla v prostor današnje Slovenije. Nemara se je to prvič zgodilo že 921, ko je cesar Berengar I. prepustil oglejski cerkvi kastel *Puziolum* v Furlaniji s pripadajočim ozemljem in sodstvom v krogu ene milje, ki ga je zelo verjetno moč lokalizirati na prostor kasnejšega oglejskega fevda in gradu Devin.¹⁰⁹ Deset let kasneje je sledila podobna podelitev kastela v Miljah s strani kralja Huga iz Provanse in njegovega sina Lotarja.¹¹⁰ Skupaj z utrjenim krajem je patriarh dobil tudi pripadajočo posest z imuniteto vred in naredil prvi otipljiv posestni korak v Istro, kjer si je pred aprilom 977 tudi že pridobil Izolo. Takrat mu je namreč Oton II. že potrdil njen nakup od kasnejšega beneškega doža Vitala Candiana,¹¹¹ kateremu jo je 972 podaril Oton I.¹¹² S pridobitvijo Izole je Oglej, ki je že od prej imel Milje, stisnil v objem Koper in tudi že posegel vanj, saj so nekatere izolske pertinence ležale v in zunaj koprškega mesta, Oton II. pa mu je prepustil še ves davek, ki so ga za nepremičnine v Kopru državnemu fiskusu plačevali Izolani. Vsekakor pa je naredil največji posestni izkorak v Istro oglejski patriarhat v začetku 12. stoletja, ko mu je Ulrik II. Weimar-Orlamünde¹¹³ skupaj z ženo prepustil skorajda celotno alodialno posest, ki jo je rodbina akumulirala v Istri in katere jedro je predstavljalo 20 kraljevskih kmetij, ki jih je Ulrikovemu očetu in hkrati kranjskemu ter istrskemu mejnemu grofu 1064 podaril kralj Henrik IV.¹¹⁴ S to resnično bogato privatno donacijo iz 1102 je Oglej dobil kar 11 gradov in kaštelov na ozemlju med Mirno in Dragonjo, prostor okrog Buzeta in z izjemo Roča z zaledjem tudi vse ozemlje od Buzeta do zgornjega toka Raše vzhodno od Učke ter postal največji zemljiški posestnik v Istri.¹¹⁵

Severneje, ob srednji Soči, je oglejska cerkev z dvema darovnicama Otona I. najprej 964 razširila svojo posest na stičišču furlanske ravnine in Goriških brd ob krminskem gradu,¹¹⁶ ki je bil v oglejski lasti že od 7. stoletja, in nato 967 dobila od vladarja še grad v Fari. Ta je kontroliral prehod čez Sočo,¹¹⁷ čez katero je na tem odseku Oglej prvič posestno stopil leta 1001, ko mu je Oton III. podaril polovico spodnje Vipavske doline.¹¹⁸ Staro mnenje, da je oglejski patriarhat z isto darovnico pridobil tudi Zgornje Posočje, kjer je kasneje imel organizirano posebno gastaldijo, zagotovo ne drži.¹¹⁹ Rečemo lahko le, da se je to moralo zgoditi pred 1063/67, ko je patriarh Rabinger v Tolminu že sklenil desetinski sporazum z briksenškim škofom Altvinom,¹²⁰ pri čemer ni jasno niti kdaj niti iz čigavih rok je Oglej dobil Tolminsko. Vsekakor oglejska posest okrog leta 1000 ni segala iz Posočja dalje proti vzhodu.

Kranjska se je patriarhu namreč posestno odprla šele 1040, ko mu je Henrik III. podaril

¹⁰⁸ Gl. SCHMIDINGER, *Patriarch und Landesherr* (kot v op. 7), str. 19 sl.

¹⁰⁹ *I diplomi di Berengario I.*, ed. LUIGI SCHIAPARELLI, *Fonti per la storia d'Italia* 35 (Roma, 1903), št. 136. Glede lokalizacije gl. ŠTIH, *Villa* (kot v op. 107), str. 112 in op. 461; glede Devina kot oglejskega fevda pa ŠTIH, *Goriški grofje* (kot v op. 7), str. 47 in op. 5.

¹¹⁰ *I diplomi di Ugo e Lotario, di Berengario II e di Adalberto.*, ed. LUIGI SCHIAPARELLI, *Fonti per la storia d'Italia* 38 (Roma, 1924), št. 28.

¹¹¹ MGH, D. O. II. (kot v op. 46), št. 154.

¹¹² *Conradi I., Heinrici I. et Ottonis I. diplomata.*, ed. THEODOR SICKEL, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae* (v nadaljevanju MGH, DD. O. I.) (München, 1980), št. 407.

¹¹³ Oz. po Landiju (LANDI, *Tra cognatio e agnatio* [kot v op. 67], str. 56 sl.), je to bil Ulrik II. Ebersberški. K tej Landijevi tezi gl. zgoraj, op. 67.

¹¹⁴ MGH, D. H. IV. (kot v op. 55), št. 135.

¹¹⁵ UBK I (kot v op. 72), št. 67. Gl. ŠTIH, *Goriški grofje* (kot v op. 7), str. 151 in op. 29.

¹¹⁶ MGH, D. O. I. (kot v op. 112), št. 271; DONATA DEGRASSI, *Cormons nel Medioevo* (Monfalcone, 1996), str. 26.

¹¹⁷ MGH, D. O. I. (kot v op. 112), št. 341. O pomenu Fare gl. ŠTIH, *Villa* (kot v op. 107), str. 118 sl.

¹¹⁸ MGH, D. O. III. (kot v op. 62), št. 402.

¹¹⁹ Zavrnil ga je že Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja* 1 (kot v op. 6), str. 11 sl.; gl. tudi ŠTIH, *Villa* (kot v op. 107), str. 123 sl.

¹²⁰ TB (kot v op. 98), št. 183.

petdeset kraljevskih kmetij v Cerknici in okoliških vaseh na Notranjskem.¹²¹ Podelitev obdelovalne zemlje v tako velikem obsegu – gre za največjo vladarsko podelitev v obliki kraljevskih hub v slovenskem prostoru sploh¹²² – se ni nanašala samo na ožje območje Cerknice, ampak je z njo oglejska cerkev prišla v last precej večjega teritorija, katerega jedro so morala predstavljati Loško, Cerkniško in Planinsko polje, ki so skupaj z velikimi gozdovi okrog Snežnika in na Blokah tvorili glavno in najpomembnejšo oglejsko posest na Kranjskem,¹²³ znotraj katere je izstopalo veliko loško gospostvo, ki so ga patriarhi dajali tako v fevd kot so ga tudi neposredno upravljali.¹²⁴ Na ta iz kraljeve darovnice izvirajoči posestni kompleks se je na zahodu navezovala Postojna, ki jo je patriarhat tako kot Vipavo pridobil iz andeške zapuščine, torej iz privatnih rok.¹²⁵ Zato pa je nejasen izvor še bolj proti zahodu segajoče nemajhne oglejske posesti na Krasu. Milko Kos sicer meni, da je tudi ta izvirala iz podelitev krone,¹²⁶ vendar potrditve za to nimamo, poleg tega pa njena nestrnjnost prej kaže na to, da je Oglej do nje prihajal postopoma, z majhnimi koraki, kot pa naenkrat. Eden takšnih korakov se je zgodil npr. 1150, ko je goriški grof Engelbert zaradi škode, ki jo je povzročil, odstopil patriarhatu trideset neimenovanih kmetij na Krasu, kar v tistem času ni bilo malo.¹²⁷ Tudi zaokrožena posest, ki jo je imela oglejska cerkev na mejnem področju Kranjske proti vzhodu, v Zgornji Savinjski dolini,¹²⁸ je izvirala iz privatnih rok. Prvotno je bila del visokoplemiškega aloda, ki sta ga njegova lastnika 1140 deloma namenila gornjegrajskemu samostanu, katerega soustanovitelja sta bila, deloma pa sta ga podarila drugemu soustanovitelju samostana, oglejskemu patriarhu.¹²⁹

Vsekakor je zanimivo, da je listina Henrika III. iz 1040 edina vladarska darovnica, s katero je Oglej na Kranjskem dobil posest in v tem oziru se je precej razlikoval od Briksna ali Freisinga. Je pa zato oglejska cerkev ta manjko nekako kompenzirala s tem, da ji je Henrik IV. 1077 in nato še enkrat 1093 podelil v last mejno grofijo Kranjsko,¹³⁰ kar je pomenilo, da je oglejski patriarh postal kranjski mejni grof z vso pripadajočo oblastjo, pravicami in dohodki, kot službeni fevd pa mu je pripadel tudi takratni centralni kraj mejne grofije Kranj.¹³¹ Ker je postal oglejski patriarh 1077 tudi grof v Furlaniji in za krajši čas še v Istri,¹³² je vsaj za nekaj časa spadala pod njegovo javno grofovsko oblast tudi celotna zahodna Slovenija. Tako je imela oglejska cerkev glede na pravice, ki so ji šle, med vsemi škofijskimi zemljiškimi posestniki na slovenskem ozemlju najboljši položaj, saj je oglejski patriarh v eni osebi združeval oblast, ki mu je šla iz naslova zemljiškega gospoda, lokalnega škofa in mejnega grofa.

Za zaključek tega bolj ali manj lapidarnega pregleda lahko ugotovimo, da so bili temelji zemljiške posesti škofij na slovenskem ozemlju v glavnem položeni v stoletju med okrog 970 in

¹²¹ MGH, D. H. III. (kot v op. 105), št. 19.

¹²² O vsebini izraza *mansus regalis*, ki je običajno postuliran kot merska enota obdelovalne zemlje v obsegu okrog 50 hektarjev in ki je prejkone zavajajoča oziroma napačna interpretacija pojma gl. ERWIN KUPFER, *Das Königsgut im mittelalterlichen Niederösterreich vom 9. bis zum 12. Jahrhundert*, Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 28 (St. Pölten, 2000), str. 39 sl.

¹²³ *Gradivo V* (kot v op. 96), str. XLVI; SERGIJ VILFAN, *Zemljiška gospostva, v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog II: Družbena razmerja in gibanja* (Ljubljana, 1980), str. 116.

¹²⁴ Gl. OKOLIŠ, Lož (kot v op. 19), str. 353 sl.

¹²⁵ Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja 2* (kot v op. 5), str. 53.

¹²⁶ Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja 2* (kot v op. 5), str. 45.

¹²⁷ MHDC III (kot v op. 27), št. 918. Za primerjavo naj omenim, da je ta številka pomenila več kot 10% kmetij, ki jih je v istem času imela freisinska škofija v celotnem loškem gospostvu: VILFAN, *Struktur südlich der Tauern* (kot v op. 95), str. 214 sl.

¹²⁸ Gl. RAVNIKAR, *Savinjska in Šaleška dolina* (kot v op. 3), str. 25 sl.

¹²⁹ UBSt I (kot v op. 89), št. 180. K tej listini gl. GÜNTHER BERNHARD, *Die Stiftungsurkunde des Klosters Oberburg*, *MIÖG* 108 (2000), str. 265 sl.

¹³⁰ MGH, DD. H. IV. (kot v op. 55), št. 296, 432. O teh dveh podelitvah gl. PETER ŠTIH, *Oglejski patriarhi kot mejni grofje na Kranjskem, Časopis za zgodovino in narodopisje* 70 (1999), str. 40 sl.

¹³¹ Vsaj kasneje se je Kranj podeljeval skupaj z mejnogrofovsko oblastjo nad Kranjsko. *Die Kärntner Geschichtsquellen 1202-1262*, ed. AUGUST JAKSCH, MHDC IV/1 (Klagenfurt, 1906), št. 2761.

¹³² MGH, DD. H. IV. (kot v op. 55), št. 293, 295.

1070, ki je tudi sicer stoletje nastajanja osnovne mreže zemljiških gospodstev pri nas in s tem obdobje intenzivne fevdalizacije slovenskega prostora.¹³³ Indikativno je, da so od petih škofij, ki so imele v slovenskem prostoru veliko zemljiško posest, kar štiri spadale v bavarsko cerkveno pokrajino. V tem lahko prepoznamo isti vzorec, ki ga srečamo tudi pri posvetnem plemstvu. Kajti tako kot je vzhodnoalpsko-jadranski prostor po koncu madžarskih vpadov postal območje, kjer je bavarsko plemstvo iskalo in dobilo možnost za prosperiteto in uveljavitev in je tu kaj kmalu zavzelo vodilne položaje, tako v posestnem kot oblastnem oziru,¹³⁴ tako so to pot ubirale tudi bavarske škofije in se skušale posestno uveljaviti na velikem kolonizacijskem prostoru od avstrijske Donave do slovenske Save in celo Istre. Posest Ogleja kot pete škofije, ki je na slovenskem ozemlju posedovala teritorije, pa se da dobro razumeti z dejstvom, da je šlo za škofijo, ki je tu imela cerkveno jurisdikcijo in je bila v bistvu domača škofija.

Ta škofijska posest je nastajala tako s podelitvijo kraljeve zemlje kot tudi privatne posesti, ki je marsikdaj zopet izvirala iz prve. A kot kažeta primera Briksna in Krke, je škofijska posest lahko koreninila tudi samo v eni ali drugi obliki podelitve. Prvenstveno, ne pa izključno, so bile prav podelitve s strani krone podlaga za nastanek velikih zaokroženih škofijskih zemljiškoposestnih teritorijev, ki so v perspektivi postali deželskosodna ozemlja in z njimi škofje nosilci deželskega sodstva. Škofje, ki so prejemale kraljevo zemljo pri nas – kot npr. Albuin in Altvin iz Briksna, Abraham in Ellenhard iz Freisinga ali pa oglejska patriarha Popo in Sigehard –, so bili v večini primerov vidnejši predstavniki svojih cerkva, ki so imeli pomembno vlogo tudi v širšem družbenem in političnem dogajanju tistega časa. Z zemljo, ki so jo dobivali v imenu svojih škofij, so bile nagrajevane njihova zvestoba, lojalnost, služba in še kaj. Konkretni vzroki, zakaj je prišlo do podelitve točno določene kraljeve zemlje škofom, v listinah običajno niso navedeni, ampak se v njih le bolj nasplošno govori o zvesti službi, zaslugah in podobnih toposih. Kljub temu so vzroki za nekatere podelitve zelo transparentni in Albuin je npr. prvo darovnico za posest na Bledu dobil kot nagrado za to, da je Henriku II. na njegovem prvem pohodu v Italijo odprl brennersko pot, ki jo je v dolini reke Eisack kontrolirala briksenska škofija, medtem ko je npr. oglejski patriarh Sigehard, sicer nekdanji kraljevi kancler, prejel grofovsko oblast v Furlaniji, Istri in na Kranjskem na povratku Henrika IV. iz Canosse, ko je le-ta skušal čimprej utrditi svoj v temeljih omajan položaj.

Vsekakor je glede nastanka in začetkov škofijske posesti v slovenskem prostoru odprtih še veliko vprašanj, katerih v tem pregledu ni bilo mogoče niti načeti, kaj šele odgovoriti nanje. Organizacija in struktura škofijske posesti, pravice in oblast škofov na njihovih teritorijih in posledično vprašanje njihove vpetosti v dane politične okvire, škofijska posest in uvajanje hubnega sistema ter kolonizacija, vloga škofijske posesti pri izgradnji deželno knežjih pozicij visokega plemstva, mesto teh posesti znotraj celotne posestne mase posamezne škofije, njihov prometno-trgovski in na splošno ekonomski položaj, njihov zgodovinski razvoj in postopna dezintegracija itd. To je le nekaj bolj na hitro navrženih vprašanj, ki si vsekakor zaslužijo širšo, kompleksnejšo in primerjalno monografsko obdelavo, ki bi veliko pripomogla k boljšemu poznavanju in razumevanju slovenske srednjeveške zgodovine.

¹³³ Gl. VILFAN, *Zemljiška gospodstva* (kot v op. 123), str. 111 sl.

¹³⁴ Gl. npr. HEINZ DOPPSCH, *Die steirischen Otakare. Zu ihrer Herkunft und ihren dynastischen Verbindungen, v: Das Werden der Steiermark. Die Zeit der Traungauer. Festschrift zur 800. Wiederkehr der Erhebung zum Herzogtum*, ed. GERHARD PFERSCHY, Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchiv 10 (Graz, 1980); FRIEDRICH HAUSMANN, *Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul. Besitz, Dienstmannschaft, Ämter*, ibid.; IDEM, *Carinziani e stiriani in Friuli*, v: *Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen. Atti del convegno internazionale di studio*, ed. G. FORNASIR (Udine, 1983); GERALD GÄNSER, *Die Mark als Weg zur Macht am Beispiel der »Eppensteiner«*, *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 83 (1992), 85 (1994); THERESE MEYER – KURT KARPPE, *Herrschaftsausbau in Südoostalpenraum am Beispiel einer Bayerischen Adelsgruppe. Untersuchungen zum Freisinger Vizedom Adalbert, zur Herkunft der Eursaburger in Bayern, der Grafen von Tirol und der Grafen von Ortenburg in Kärnten*, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 62 (2000); DOPPSCH – MEYER, *Von Bayern nach Friaul* (kot v op. 98); PETER ŠTIH, *Dve novi notici za najstarejšo zgodovino Ljubljane*, *Zgodovinski časopis* 56 (2002).

GIUSEPPE ALBERTONI

ZAČETKI RAZDROBLJENE BRIKSENSKE POSESTI NA KRANJSKEM V 10. IN 11. STOLETJU*

1. Škof Albuin (977–1006) in začetki briksenske posesti na Kranjskem

Aprila 1458 je prišel briksenski škof Nikolaj Kuzanski na Bled, kjer je imela njegova cerkev že več kot štiri stoletja pomembne posesti in pravice.¹ V težkih časih, ko briksenska posest ni bila sporna le na Kranjskem, je hotel Kuzanski s svojo vizitacijo v Bohinju simbolično poudariti pravice svojega samostana. *Convocatis omnibus ex valle* je po sveti maši pripovedoval zgodovino pridobitve blejskega gospostva (*historiam donacionis domini Vels renovavimus*).² Da bi zagotovil tudi trajni spomin na svojo vizitacijo, je Kuzanski nato zabeležil poročilo o svojem obisku na eno od strani briksenskih tradicijskih knjig, kjer so bile skrbno zapisane pridobitve briksenskih škofov od 11. stoletja dalje.³ *Historia*, ki jo je Kuzanski »obnovil« na Bledu, se je začela 10. aprila 1004, ko je Henrik II. škofu Albuinu podelil *praedium quod dicitur Veldes*.⁴

Prva vest o škofu Albuinu v nedatirani notici briksenskih tradicijskih knjig poroča, da je mladi diakon po imenu Albuin v času episkopata škofa Rihberta (955–975) od svoje matere Hildegarde prejel *praedium quod dicitur Stein* v Podjuni na današnjem Koroškem z osmimi slovanskimi hubami in *aliud praedium*, ki se je raztezalo od potoka Bela (Vellach/*Grimach*) do območja Klopinskega in Goselnega jezera.⁵ Nekaj let kasneje je Albuin postal naslednik škofa Rihberta. Z njim se je začela nova politika krepitve škofije, ki je temeljila na osebnih in dinastičnih zvezah.

* V tem prispevku sem predelal nekaj odlomkov iz svoje knjige *Die Herrschaft des Bischofs. Macht und Gesellschaft zwischen Etsch und Inn im Mittelalter (9.-11. Jahrhundert)*, Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs – Pubblicazioni dell'Archivio della Provincia di Bolzano 14 (Bozen, 2003).

¹ O Kuzanskem in Kranjski gl.: WILHELM BAUM, Cusanus als Anwalt der Brixner Kirche in Kärnten und Krain, *Der Schlern* 55 (1981), str. 385–99; IDEM, *Deutsche und Slowenen in Krain. Eine historische Betrachtung* (Klagenfurt, 1981) in IDEM, *Nikolaus Cusanus in Tirol. Das Wirken des Philosophen und Reformators als Fürstbischof von Brixen* (Bozen, 1983).

² Staatsarchiv Bozen, Bischöfliches Archiv Brixen, Codex 146 (*Liber traditionum*), fol. 174^v, objava v: WILHELM BAUM – RAIMUND SENONER, ed., *Nikolaus von Kues. Briefe und Dokumente zum Brixner Streit*, Bd. 2, *Nikolaus von Kues als Seelsorger. Briefe. Denkschriften (1453–1458)* (Klagenfurt, 2000), str. 284 in *Nicolaus cardinalis Sancti Petri episcopus Brixinensis manu propria. Scritti autografi di Nicolò Cusano - Handschriften des Nicolaus Cusanus*, Ministero per i Beni e le Attività culturali – Archivio di Stato di Bolzano (Bozen, 2001), str. 14–5, s faksimilom rokopisa.

³ Staatsarchiv Bozen, Bischöfliches Archiv Brixen, Codices 139 in 146 (*Libri traditionum*) (kot v op. 2). Objava: *Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen vom zehnten bis in das vierzehnte Jahrhundert* (v nadaljevanju: *TB*), OSWALD REDLICH, ed., *Acta Tirolensia 1* (Innsbruck, 1886). Glede briksenskih tradicij in njihove izdaje glej: GIUSEPPE ALBERTONI, *I Libri traditionum dei vescovi di Sabiona-Bressanone. Alcune riflessioni su una fonte particolare*, v: *I registri vescovili nell'Italia settentrionale (secoli XII–XV). Atti del Convegno di Studi (Monselice, 24–25 novembre 2000)*, A. BARTOLI LANGELI in A. RIGON, ed., *Italia Sacra. Studi e documenti di storia ecclesiastica* 72 (Roma, 2003), str. 251–68.

⁴ *Heinrici II. et Arduini diplomata*, ed. HARRY BRESSLAU, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae III* (v nadaljevanju: MGH, DD. H. II.) (München, 1980), št. 67 (1004 IV 10).

⁵ *TB* (kot v op. 3), št. 5 (pred. ok. 975). Glede te podelitve in posesti briksenske škofije v vzhodnoalpskem prostoru gl. CHRISTIAN LACKNER, *Der Besitz des Hochstifts Brixen in Kärnten und Steiermark*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Geisteswissenschaftliche Fakultät der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck, Typoscript (Innsbruck, 1984), str. 1–8 in GIUSEPPE ALBERTONI, *Die Herrschaft des Bischofs. Macht und Gesellschaft zwischen Etsch und Inn im Mittelalter (9.-11. Jahrhundert)*, Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs – Pubblicazioni dell'Archivio della Provincia di Bolzano 14 (Bozen, 2003), str. 91–7.

Albuin je pripadal rodbini Aribonov, ki so nadzorovali znaten del severovzhodnega alpskega prostora.⁶ Z načrtnimi posestnimi pridobitvami, opirajoč se na mogočno sorodstvo in povezave s saško vladarsko hišo, je skušal okrepiti svojo pozicijo. Leta 977 se je verjetno udeležil kazenske ekspedicije Otona II. proti Henriku »Prepirljivcu« in vojvodi Henriku Koroškemu. V tem okviru je Albuin 8. septembra 977 od Otona II. dobil obsežen dvor (*curtis*) Ribnico (Reifnitz) na južnem bregu Vrbskega jezera.⁷ Ta podelitev priča o Albuinovem interesu, da bi okrepil svoj položaj na območju, kjer je imela njegova družina glavnino svoje posesti. Leta 979 je bila škofu potrjena še druga posest, ki jo je sam že pred tem prejel v fevd: gospodarsko in vojaško pomemben dvor (*curtis*) Beljak s kastelom in cerkvijo.⁸

Svojo vladarju naklonjeno držo je škof ohranil tudi pod Henrikom II. in mu zvesto stal ob strani od njegovega kronanja dalje. Že novembra 1002 se mu je Henrik II. oddolžil s podelitvijo pomembnega dvora (*curtis*) v Regensburgu.⁹ Tako nastali teritorialni kompleks na pragu vojvodine Bavarske je nato stoletja pripadal škofiji. Zdi se, da podelitev tega dvora govori v prid tezi o fevdno-pravnem razmerju Albuina do Henrika II. Albuin je v zadevni diplomi označen kot *fidelis* (zvesti; vazal), ki je kralju vdano stal ob strani (kot vzrok za podelitev je mdr. naveden tudi *devotum obsequium*).¹⁰

Tesno zvezo med kraljem Henrikom II. in škofom Albuinom je dve leti kasneje potrdila nova večja podelitev, ki se je nanašala na že omenjeno gospostvo Bled.¹¹ Podelitev se je zgodila med pomembno fazo kraljeve politike. Aprila 1004 se je nemški kralj namreč prvič podal v Italijo, kjer se je po smrti Otona III. kot kralj uveljavil Arduin Ivrejski.¹² Dne 15. maja je v Pavii sprejel langobardsko kraljevsko krono. Takoj zatem se je vrnil v Nemčijo, da bi nadaljeval pohod proti poljskemu vojvodi Boleslawu I. Hrabremu.¹³

Prav krepitev vloge nemškega kralja v Italiji in *Slavini*-ji je verjetno botrovala podelitvi blejskega gospostva 10. aprila 1004 v Trientu. Trient je takrat vojski Henrika II. služil kot oporišče na bojnem pohodu proti italjskemu kralju Arduinu. Tam je Henrik II. s svojimi pristaši verjetno

⁶ O Albuinovem poreklu gl. ALBERTONI, *Die Herrschaft* (kot v op. 5), str. 92; o Aribonih gl.: GERTRUD DIEPOLDER, *Die Herkunft der Aribonen*, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 27 (1964), str. 74–119; HEINZ DOPSCH, *Die Aribonen – Stifter des Klosters Seon*, v: *Kloster Seon. Beiträge zu Geschichte, Kunst und Kultur der ehemaligen Benediktinerabtei*, ed. HANS VON MALOTTKI (Weißhorn, 1993), str. 55–92; WILHELM STÖRMER, *Die Aribonen*, v: *LMA 1* (München–Zürich, 1980), str. 930.

⁷ *Otonis II. diplomata*, ed. THEODOR SICKEL, *MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/1* (v nadaljevanju: *MGH, DD. O. II.*) (Berlin, 1980), št. 163 (977 IX 8).

⁸ *MGH, D. O. II.* (kot v op. 7), št. 205 (979 X 15).

⁹ *MGH, DD. H. II.* (kot v op. 4), št. 27 (1002 XI 16) in 31 (1002 XI 24).

¹⁰ *MGH, D. H. II.* (kot v op. 4), št. 27 (1002 XI 16): [..] *nos ob interventum devotumque obsequium fidelis nostri Sabienensis venerabili episcopi Albuini* [..].

¹¹ *MGH, D. H. II.* (kot v op. 4), št. 67 (1004 IV 10). O tej podelitvi gl.: PETER ŠTIH, Prva omemba Bleda v pisnih virih. Listina kralja Henrika II. za briksenskega škofa Albuina z dne 10. aprila 1004 (D. H. II. 67), v: *Bled tisoč let. Blejski zbornik 2004* (Radovljica, 2004), str. 7–34 in WALTER BONELL, Kaiser Heinrich II. und seine Schenkungen an die Kirche von Brixen, *Der Schlern* 57 (1983), str. 348–59. Glede zgodovine briksenske kolonizacije na Kranjskem gl.: ANDREJ PLETERSKI, *Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki*, Dela 1. razreda SAZU 30 (= Dela Inštituta za arheologijo 14) (Ljubljana, 1986) in WILHELM BAUM, Die Kirchen von Freising und Brixen, die Grafen von Görz und die Entstehung der deutschen Sprachinseln in Friaul und Slowenien, *Der Schlern* 54 (1980), str. 428–40; DERS., Die Brixner Kolonie Deutsch-Gereuth bei Veldes in Oberkrain, *Der Schlern* 55 (1981), str. 42–4; ELISABETH GOLLER, *Die Herrschaft Veldes 1641 bis 1803*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Geisteswissenschaftliche Fakultät der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck, Typoscript (Innsbruck, 1984); ANTON RABENSTEINER, *Die Herrschaft Veldes: 1500–1641*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Geisteswissenschaftliche Fakultät der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck, Typoscript (Innsbruck, 1977). O briksenski posesti v vzhodnoalpskem prostoru gl. tudi LACKNER, *Der Besitz* (kot v op. 5).

¹² O politiki Henrika II. leta 1004 gl.: STEFAN WEINFURTER, *Heinrich II. (1002–1024). Herrscher am Ende der Zeiten* (Regensburg, 1999), str. 230–1. O položaju italjskega kraljestva v času Arduina gl.: VITO FUMAGALLI, *Il Regno italico*, Storia d'Italia diretta da Giuseppe Galasso 2 (Torino, 1978), str. 207–13 in LUIGI PROVERO, *L'Italia dei poteri locali. Secoli X–XII* (Roma, 1998), str. 28–30.

¹³ Gl. WEINFURTER, *Heinrich II.* (kot v op. 12), str. 213–16.

sklenil »pomoč v molitvi«. ¹⁴ Med temi pristaši so bili tudi nadškofi Heribert Kölnski in Hartvig Salzburški, škofi Udalrik Churski, Gotšalk Freisinški, Burhard Wormski in seveda Albuin, ki je v tem kontekstu prejel blejsko gospostvo. S to podelitvijo je lahko Henrik II. utrdil svoje odnose z Briksnom in si zagotovil nadzor nad povezovalnimi potmi med nemškim in italjskim kraljestvom. Istočasno pa je s sodelovanjem zvestega zaveznika okrepil svojo »vzhodno politiko«.

Iz darovnice izhaja, da je *praedium quod dicitur Ueldes* ležal na Kranjskem (in pago Creina nominato), na upravnem območju grofa Waltila. ¹⁵ Na žalost njegov obseg in meje niso natančno opisane; vemo le, da gre za obsežno, iz grofovske oblasti izvzeto posest ¹⁶ s cerkvami, kasteli, zgradbami, podložniki in lovskimi ter gozdnimi pravicami. ¹⁷ Briksenska cerkev in *honore sancti Ingenuini confessoris et Cassiani martyris constructa* je dobila posest (*praedium*), ne pa tudi pripadajoče desetine, ki so jo za časa Albuina oddajali *fratribus sancti Ingenuini*, torej stolnemu kapitulju, in ki naj bi jo šele po škofovi smrti razdelili med stolni kapitelj in škofovsko cerkev. ¹⁸

Leta 1011 je Henrik II. razširil in bolj natančno določil briksenske posesti in pravice na Kranjskem, ko je po binkoštih v Regensburgu podelil novo posest v korist škofije. Prejemnik je bil tokrat novi škof Adalbero (1006–1017), ki je bil prav tako zvest pristaš kralja. ¹⁹ V svojih zvezah do cesarstva je sledil svojemu predhodniku. V tem kontekstu je dobil 22. maja 1011 od kralja pomemben blejski grad in trideset kraljevih hub med Savo Dolinko in Savo Bohinjko, torej v neposredni okolici blejskega gospostva. ²⁰ Tudi v tem primeru je navedeno, da je posest ležala in pago Creina, ki se je takrat nahajala in comitatu Ódalrici. Ta Ódalricus je bil Ulrik Sempt-Ebersberški, kranjski mejni grof. ²¹ Po tej drugi podelitvi so briksenski škofje razpolagali z relativno kompaktnim posestnim kompleksom na Kranjskem. Tako kot v Kamnu in Beljaku so posedovali pomembno posest (*praedium*) z gradom, ki je imel funkcijo upravnega središča, in več hub (*mansos*), ki so bile razpršene okoli osrednje posesti. ²² Dejstvo, da so vsi omenjeni posestni kompleksi izhajali iz kraljeve posesti in da je pri vseh grad predstavljal izhodišče za njihov razvoj, jasno dokazuje, da so bila gospostva od vsega začetka organizirana kot zemljiška gospostva. ²³ To je bilo sprva omejeno na ožjo središčno posest, sčasoma pa se je razširilo tudi na okolico.

¹⁴ Glede te vzajemne pomoči v molitvi v zgodovinopisju ni enotnega mnenja. Cf.: GERD ALTHOFF, Gebetsgedenken für Teilnehmer an Italienzügen. Ein bisher unbeachtetes Trientner Diptychon, *Frühmittelalterliche Studien* 15 (1981), str. 36–7; JOHANNES FRIED, *Der Weg in die Geschichte. Die Ursprünge Deutschlands bis 1024* (Berlin, 1998), str. 764; WEINFURTER, *Heinrich II.* (kot v op. 12), str. 231.

¹⁵ MGH, D. H. II. (kot v op. 4), št. 67 (1004 IV 10): [. . .] *quoddam nostri iuris praedium quod dicitur Ueldes, situm in pago Creina nominato in comitatu Uuatilonis supra dicto nomine id est Creina vocitato [. . .]*.

¹⁶ Ibid.: [. . .] *comitibus sive aliquibus iudicariis personis de publico distracto praeter licentiam episcopi nihil se intromittentibus [. . .]*.

¹⁷ Ibid.: [. . .] *cum omnibus suis pertinentiis, id est aeclesiis castellis aedificiis mancipiis utriusque sexus terris cultis et incultis silvis venationibus pratis pascuis sive compascuis aquis aquarumque decursibus molendinis piscationibus viis et inviis exitibus et redditibus questis et inquirendis seu omnibus que dici vel nominari possunt iuste et legaliter ad supra dictum praedium pertinentibus [. . .]*.

¹⁸ Ibid.: [. . .] *eò videlicet tenore ut, cuncta decimatione ad opus fratrum sancto Ingenuino servientium reservata, supra dicto episcopo usque ad finem vitae suae secundum suam dispositionem alia cuncta deserviant, post finem vero vitae suae tertia pars supradicti praedii ad usum fratrum proprie pertineat, reliquae vero due partes episcoporum istius venerabilis viri Albuini successorum potestati subiaceat. [. . .]*.

¹⁹ Adalbero je verjetno izviral iz bavarske plemiške družine. Na žalost vemo le malo o njegovem izvoru in dejavnosti. O tem gl. ALBERTONI, *Die Herrschaft* (kot v op. 5), str. 96–7.

²⁰ MGH, D. H. II. (kot v op. 4), št. 228 (1011 V 22): [. . .] *castellum Veldes vocatum regalesque mansos xxx in pago Creina in comitatu Odalrici sitos, videlicet inter duos fluvios maioris et minoris Sowa [. . .]*.

²¹ KARL BRUNNER, *Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert*, Österreichische Geschichte 907–1156 (Wien, 1994), str. 167.

²² Kot smo že omenili, je Albuin pred prihl. 975 od svoje matere Hildegarde prejel *praedium quod dicitur Stein* (TB [kot v op. 3], št. 5); okoli l. 993–1000 se je sporazumel s svojim bratom Aribom glede *castelli Stein*. Okoli 995–1000 je *praedium Stein* podaril svoji cerkvi (TB [kot v op. 3], št. 30). 15. oktobra 979 mu je cesar Oton II. potrdil *curtis Fillac* (Beljak) in *castellum cum aeclesia inibi constructa*. Gl.: MGH, D. O. II. (kot v op. 7), št. 205 (979 X 15).

²³ Kot »klasično« analizo primera glede vloge gradov (*castra*) v razvoju nekega zemljiškega gospostva gl. PIERRE TOUBERT, *Dalla terra ai castelli. Paesaggio, agricoltura e poteri nell'Italia medievale* (Torino, 1995), str. 44–98.

2. Škof Poppo (1039–1048) in krepitev briksenske oblasti na Kranjskem

Po drugi podelitvi Henrika II. je ostala briksenska posest na Kranjskem skoraj 30 let nespremenjena. V tem časovnem obdobju so briksenski škofje, zahvaljujoč prenosu nekoč Welfu II. zaupane grofije Norital na škofa Hartwiga (1027), okrepili svoj položaj v dolini reke Eisack in njeni soseščini.²⁴ O tem škofu, ki je izviral iz družine Sighardingov, je pred prenosom škofije znanega le malo.²⁵ Nastopa le v osmih tradicijskih noticah, ki jih je težko natančneje datirati.²⁶ Zadevale so podelitve, ki so povečale že obstoječo zemljiško posest v kasnejši Vzhodni Tirolski, v dolini reke Eisack in na Bavarskem. Šele od štiridesetih let 11. stoletja dalje so začeli briksenski škofje ponovno utrjevati svoje oblastne pozicije na Kranjskem. To se je zgodilo za časa škofa Poppona iz plemiške družine Pilgrimidov, ki so bili sorodstveno povezani z Ariboni. Za škofa je bil izvoljen leta 1039.²⁷ O ozadju izvolitve je komajda kaj znanega. Zagotovo je Poppo vzdrževal odlične stike s Salijci in se udeležil več vojnih pohodov Henrika III. Istočasno je bil eden najbolj vnetih pobudnikov cerkvene reforme, gibanja, ki ga je podpiral Henrik III. Briksenski škof ni nudil le vojaške podpore, temveč je dosledno podpiral tudi vse zahteve Henrika III. Zaradi posebne zvestobe cesarju je bil kot Damasus II. celo izvoljen za papeža.

Že na začetku svoje uspešne kariere si je Poppo, zahvaljujoč kraljevim podelitvam, pridobil nove pomembne posesti in pravice. Dne 16. januarja 1040 mu je Henrik III. potrdil prenos grofije iz leta 1027 skupaj z vsemi posestnimi teritoriji briksenske cerkve v dolini Eisacka.²⁸ Istega dne je z dvema različnima podelitvama pridobil nove posesti tudi na Kranjskem. S prvo je Henrik III. prenesel na *ecclesiam in honorem sancti Cassiani Martyris constructam* novo, obsežno posest (*praedium*), ki je na eni strani mejila na *praedium* Bled, na drugi pa na Tržiško Bistrico in lešanski gozd (*silva Leschach*).²⁹ Z drugo podelitvijo je Poppo prejel gozd iz kraljeve posesti (*nostris iuris saltum*), ki je ležal med Savo Dolinko in Savo Bohinjko in ga je kralj ob tej priložnosti preategoriziral v teritorij z izključno pravico lova (*forestavimus et banni nostris districtu circumvallavimus*).³⁰ Na tem ozemlju (*forestum*) so lahko le briksenski škofje izvajali lovsko pravico (*potestatis venandi*).³¹ Henrik III. je torej znatno povečal ne le posestni kompleks, temveč tudi

²⁴ *Conradi II. diplomata*, ed. HARRY BRESSLAU, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae IV* (v nadaljevanju MGH, DD. K. II.) (München, 1980), št. 103 (1027 VI 7). O tej podelitvi gl. HERWIG WOLFRAM, *Konrad II. 990–1039. Kaiser dreier Reiche* (München, 2000), str. 132, in tam citirano literaturo.

²⁵ O Hartwigu gl. ALBERTONI, *Die Herrschaft* (kot v op. 5), str. 97–9.

²⁶ *TB* (kot v op. 3), št. 65–72 (1022–1039).

²⁷ O Popponu gl. ALBERTONI, *Die Herrschaft* (kot v op. 5), str. 125–7.

²⁸ *Heinrici III. diplomata*, ed. HARRY BRESSLAU – PAUL KEHR, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae V* (v nadaljevanju MGH, DD. H. III.) (München, 1993), št. 23 (1040 I 16).

²⁹ MGH, D. H. III. (kot v op. 28), št. 22 (1040 I 16): [. . .] *quoddam nostris iuris praedium infra terminum, qui subscribitur: a fluvio qui dicitur Vistriza usque ad curtem prescripte ecclesiae Ueldes nominatam, cum silva que Leschach nuncupatur in marchia Creina in comitatu Eberhardi marchionis situm [. . .] cum areis aedificiis agris terris cultis et incultis pratis pascuis campis silvis venationibus aquis aquarumve decursibus molendinis piscationibus viis et inviis exitibus et redditibus quesitis et inquirendis sue cum omni utilitate, que ullo modo inde poterit provenire [. . .]. Marchio Eberhardus je bil mejni grof Eberhard II. »Sempt-Ebersberški«, sin kranjskega mejnega grofa Ulrika.*

³⁰ MGH, D. H. III. (kot v op. 28), št. 24 (1040 I 16): [. . .] *quendam nostris iuris saltum inter duo flumina, que vocantur Suowa, ab exortu usque ad concursum eorum circumseptum in marchia Creina in comitatu Eberhardi marchionis [. . .] atque eundem saltum forestavimus et banni nostris districtu circumvallavimus [. . .].*

³¹ *Ibid.*: [. . .] *ea videlicet ratione ut nulla magna parvaque persona absque licentia prenominati episcopi suorumque successorum in eodem foresto potestatem habeat venandi sagittandi pedicas ponendi retia tenendi piscandi aut aliqua arte feras decipiendi. Si quis autem huius nostri precepti temerarius violator extiterit, banni nostris debitum se sciat fore compositum [. . .].* O tej podelitvi gl. CLEMENS DASLER, *Forst und Wildbann im frühen deutschen Reich. Die königlichen Privilegien für die Reichskirche vom 9. bis zum 12. Jahrhundert*, Dissertationen zur mittelalterlichen Geschichte 10 (Köln-Weimar-Wien, 2001), str. 59 in SÖNKE LORENZ, *Von der »forestis« zum »Wildbann«: die Forsten in der hochmittelalterlichen Geschichte Südtirols, v. König - Kirche - Adel. Herrschaftsstrukturen im mittleren Alpenraum und angrenzenden Gebieten (6.-13. Jahrhundert)* (Lana, 1999), str. 166–7.

oblastno vlogo briksenskih škofov na Kranjskem. Zaradi izvolitve za papeža in nenadne smrti pa Poppo ni mogel bolj razširiti posesti in pravic svoje škofije v vzhodnoalpskem prostoru. Delo, ki ga je začel, je v drugi polovici 11. stoletja dokončal njegov naslednik, škof Altvin.³²

3. Škof Altvin (1049–1097) in razširitev briksenske razdrobljene posesti

Politiko, ki sta jo začela Albuin in Poppo, je – ne le na Kranjskem – z izredno vneto nadaljeval Altvin. S pridobitvijo obsežnih posestev je uspel škofiji zagotoviti solidno materialno osnovo in razširiti njeno oblastno območje. Vendar pa se je izkazal kot izrazit nasprotnik »gregorijanske stranke«. Zato ni slučaj, da je sinoda leta 1080, na kateri so odstavili papeža Gregorija VII. in izvolili ravenskega nadškofa Viberta (Klemena III.) za protipapeža,³³ ob navzočnosti cesarja zasedala prav v Briksnu.

O izvoru škofa Altvina vemo le malo.³⁴ Njegova posestna politika, ki se je zlasti v prvih letih njegovega episkopata osredotočala na Koroško, daje slutiti, da je izviral iz tega območja. Tudi pomen, ki ga očitno pripisuje Kamnu v Podjuni, središču posesti Albuinove družine, daje slutiti ustrezne sorodstvene vezi. Prve zanesljive vesti o Altvinu izvirajo iz leta 1056 in se nanašajo na vzhodnoalpski prostor. Takrat je v Mainzu od Henrika III. prejel *praedium Odelisniz* (Oisnitz) in *cetera bona in comitatu Otacharii marchionis sita*, ki so bila odvzeta nekemu Ebbonu, *maiestatis reus et capitalis pene sententiam subire dampnatus*,³⁵ ker se je ta udeležil upora proti cesarju. Tudi v teh bojevitih letih se je Altvin izkazal na cesarjevi strani. Vojvodina Bavarska, ki je bila 1049 zaupana Konradu Zytfenskemu, potem ko je bila po smrti Henrika VII. Luksemburškega dve leti vakantna, je bila predmet ostrih bojev. Kriza se je zaostrovala do trenutka, ko je po nenadni smrti Henrika III. njegova vdova Neža Bavarska prevzela regentstvo za svojega mladoletnega sina. Leta 1057 je dal Altvin mlademu kralju Henriku IV. potrditi posestva in pravice svoje škofije v dolinah Eisacka in Inna.³⁶ Altvinova politična lojalnost v teh težkih letih je bila poplačana še z drugimi podelitvami in prenosi posesti na Kranjskem in Bavarskem.

Dne 27. septembra 1063 je Henrik IV. podaril škofu Altvinu dve »gori« (planini) na Jelovici, Talež in Pečano, ki sta ležali *in marchia Odalrici marchionis*, torej v marki mejnega grofa Ulrika.³⁷

³² O Altvinu in njegovi politiki gl. ALBERTONI, *Die Herrschaft* (kot v op. 5), str. 127–30.

³³ GIUSEPPE ALBERTONI, »In loco horrido et asperrimo«. La sede vescovile di Bressanone tra Papato e Impero nel secolo XI, v: *Stadt und Hochstift. Brixen, Bruneck und Klausen bis zur Säkularisation 1803 – Città e principato. Bressanone, Brunico e Chiusa fino alla secolarizzazione*, ed. HELMUT FLACHENECKER, HANS HEISS in HANNES OBERMAIR, Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs – Pubblicazioni dell'Archivio della Provincia di Bolzano 12 (Bozen, 2000), str. 115–29.

³⁴ ALBERTONI, *Die Herrschaft* (kot v op. 5), str. 127–30.

³⁵ MGH, D. H. III. (kot v op. 28), št. 367 (1056 II 20). Posestva so ležala na današnjem Štajerskem, kjer je bil mejni grof Otakar I. Ebbonova konfiskacija je bila verjetno povezana z uporom proti Henriku III., do katerega je prišlo leta 1055 na jugovzhodu cesarstva. Gl. BRUNNER, *Herzogtümer* (kot v op. 21), str. 160.

³⁶ *Heinrici IV. diplomata*, ed. DIETRICH VON GLADISS, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/1* (v nadaljevanju MGH, DD. H. IV.) (Berlin – Weimar – Hannover, 1941–1978), št. 5 (1057 II 4).

³⁷ MGH, D. H. IV. (kot v op. 36), št. 111 (1063 IX 27): [. . .] *montes videlicet duos Staeinberch et Otales dictos inter terminum Linta et flumen Steinpach dictum sitos et in marchia Odalrici marchionis* [. . .]. Glede identifikacije obeh planin gl. PLETERSKI, *Župa Bled* (kot v op. 11), str. 117. Starejša lokalizacija (Stainberch = Kamnik, Otale = Otalež; oba s. od Idrije) nazadnje v: HARALD KRAHWINKLER, *Der Raum zwischen Adria und Drau im Früh- und Hochmittelalter*, v: *Deutsche Geschichte im Osten Europa. Zwischen Adria und Karawanken*, ed. ARNOLD SUPPAN (Berlin, 1998), str. 25. Tradicionalno se v zgodovinospisju *marchio Udalricus* enači z Ulrikom I. Weimar-Orlamündskim. Pred kratkim pa je Walter Landi razvil prepričljivo tezo, da družina Weimar-Orlamünde v sedemdesetih letih 11. stoletja še ni bila povezana s Kranjsko in da je ta *marchio* zelo verjetno identičen z Ulrikom II., sinom Ebersberzana Ebergarda II. WALTER LANDI, *Tra cognatio e agnatio. Sulla provenienza degli Udalrichingi di Bolzano, conti di Appiano, Geschichte und Region – Storia e regione* 11/2 (2002), str. 37–71, posebno str. 56–60. Po Landijevem mnenju je bil Ulrik II. takrat tudi grof v Boznu, na

Nova kraljeva podelitev je razširila meje blejskega gospodstva južno od Save Bohinjke. Deset let kasneje, 23. maja 1073, je briksenski škof prejel od kralja pomembno lovsko pravico nad posestjo, ležečo na območju, ki sta ga zamejevala reka Tržiška Bistrica in potok Dobršnik, katerega dvojno poimenovanje v diplomii (*Tobropotoch/Guotpach*) po Krahwinklerju daje slutiti slovansko-nemško dvojezičnost med naseljenci.³⁸

Kot je znano, podelitev lovske pravice v 10. in 11. stoletju ni imela le gospodarskega pomena. Lovska pravica je bila »pravica, ki je temeljila na kraljevi oblastni pravici«.³⁹ Tisti, ki je to pravico izvajal, je bil na določenem območju v simbolnem pomenu enakovreden kralju. Oblastni pomen briksenske lovske pravice nazorno kaže primer treh kranjskih *nobiles* po imenu Pavel, Ivan in Tunzo, ki so morali med letoma 1075 in 1090 škofiji Briksen na Kranjskem prepustiti *bannum ferarum super praedium illorum in forestis prefati presuli*.⁴⁰ Primer potrjuje, da se je škofijski *forestum* raztezal tudi na tujo zemljo, in kaže, kako je škof svoje gosposčinske prerogative – v tem primeru lov – lahko razširil tudi na tujo posest.

Škof Altvin je torej razširil središče briksenskega posestnega kompleksa na Kranjskem predvsem zahvaljujoč cesarskim podelitvam, ki so – tako kot za časa Poppona – okrepile tudi gosposčinske pravice briksenskih škofov. Istočasno je prejemal daritve in opravljal menjalne posle z osebami različnega socialnega statusa. Vse podelitve in menjave so bile vnešene v briksenske tradicijske knjige. Od 349 briksenskih tradicij v času Altvinovega episkopata, ki so bile skoraj vse vnešene v prvi del današnjega kodeksa 146 v Državnem arhivu v Boznu,⁴¹ se jih nemalo nanaša na območje Kranjske. Od tradicijske notice št. 56 kodeksa 146 dalje se je začela ponavljati celo formula *actum Kreine*.⁴² V večini aktov druge polovice 11. stoletja, ki so imeli za »prizorišče« Kranjsko, so bili darovalci skoraj vedno *nobiles*, svobodniki ali osvobojeni, ki so bivali na Kranjskem ali posedovali posestva na prostoru med Dravo in Savo.⁴³

Že ob prvem branju notic, ki zadevajo Kranjsko, postane jasno, da je skušal Altvin načrtno razširiti oporišča briksenske posesti na Bledu in v njegovi okolici. Nova faza briksenske posestne politike se je začela približno okoli 1050–1060, ko je Altvin s plemenitim Nepokorjem zamenjal neko njivo pod blejskim gradom in nek *praedium* v bližini Bleda za druga posestva, ki so verjetno imela – gledano z očmi škofa – manj ugodno lego.⁴⁴ V istih letih je prejela briksenska cerkev

območju južno od Briksna, ki pa je pripadalo tridentinski škofiji. Landi (ibid., str. 71) nadalje trdi, da »pridobitev grofovskih pravic s strani Ulrika II. Ebersberskega v novoustanovljeni grofiji Bozen [...] verjetno sovпада s časom službovanja njegovega bratranca Ulrika na sedežu svetega Vigilija (1022–1055).«

³⁸ KRAHWINKLER, Der Raum (kot v op. 37), str. 25. Gl.: MGH, D. H. IV. (kot v op. 36), št. 259 (1073 V 23): [. . .] *siquidem wiltbannum quem super praediis aeccliesiae suae petiit concessimus, quorum praediorum longitudinem seu latitudinem certo rivorum limite determinavimus, de rivo Tobropotoch quod teutonice Guotpach usque ad flumen Fuistriza et a summo vertice Creinae montis usque in medium fundum Sovve fluminis, infra quem terminum nullum hominum aliquod genus venationis sine praedicti Brixinensis aeccliesiae episcopi suorumque successorum licentia exercere banni nostri obligatione interdicimus [. . .]*.

³⁹ SIGRID SCHWENK, *Wildbann*, LMA IX (München, 1998), str. 113–4.

⁴⁰ TB (kot v op. 3), št. 305 (c. 1075–1090): [. . .] *bannum ferarum super praedium illorum in forestis prefati presulis omni iure ac lege quibus usi sunt tradiderunt, eo tenore, si idem episcopus aut illius successor aliorum bonorum suorum subtrahere voluerit, sua recipiendi potestatem habeant [. . .]*. Podobno je neki Ozi mdr. podelil *feralem bannum*; TB (kot v op. 3), št. 175 (c. 1060–70): [. . .] *quondam salinam feralemque bannum quibus hereditario iure usus est, omnium contradictione semota in proprium donavit atque legavit [. . .]*.

⁴¹ Staatsarchiv Bozen, Bischöfliches Archiv Brixen, Codex 146 (*Liber traditionum*).

⁴² Staatsarchiv Bozen, Bischöfliches Archiv Brixen, Codex 146 (*Liber traditionum*), fol. 18', št. 56 = TB (kot v op. 3), št. 126 (c. 1050–65).

⁴³ TB (kot v op. 3), št. 126 (c. 1050–65), 137 (c. 1050–65), 138 (c. 1050–65), 139 (c. 1050–65), 145 (c. 1050–65), 146 (c. 1050–65), 166 (c. 1060–70), 175 (c. 1060–70), 211 (c. 1065–75), 218 (c. 1065–75), 219 (c. 1065–75), 221 (c. 1065–75), 222 (c. 1065–75), 223 (c. 1065–75), 291 (c. 1075–90), 305 (c. 1065–75), 306 (c. 1065–75), 307 (c. 1065–75), 308 (c. 1065–75), 309 (c. 1065–75), 311 (c. 1065–75), 320 (c. 1065–75), 321 (c. 1065–75), 322 (c. 1065–75), 323 (c. 1065–75), 324 (c. 1065–75), 334 (c. 1065–75), 348 (c. 1085–90), 351 (c. 1085–90), 352 (c. 1085–90), 353 (c. 1085–90), 359 (c. 1085–90), 379 (c. 1085–97), 380 (c. 1085–97).

⁴⁴ TB (kot v op. 3), št. 137a (c. 1050–65). Nepokor je prejel dva *agros* in *praedium*. V drugih noticah se pojavlja kot priča: TB (kot v op. 3), št. 138 (c. 1050–65); 145 (1050–65), 146 (1050–65).

praedium in loco [...] summitas campi id est z obinentiges felde, enega v Grimščah in še enega pod blejskim gradom od drugih kranjskih plemičev.⁴⁵ Tudi takratni mejni grof na Kranjskem in grof iz Bozna,⁴⁶ Ulrik II., je briksenski cerkvi na začetku šestdesetih let podaril pomembna posestva, namreč dvor (*curtilem*) in pol orala zemlje (*dimidiam iugeris*) na Bledu⁴⁷ ter posestvo (*praedium*) Leše⁴⁸ in Bistrico pri Trziču.⁴⁹ Gre za nepremičnine, ki jih je mogoče podedoval od strica Adalberta II., umrlega brez direktnih dedičev.⁵⁰ Zlasti z obema zadnjima daritvama je Altvin znatno okrepil zemljiško posest in oblastno vlogo briksenskih škofov vzhodno od Bleda pri pomembnem lešanskem gozdu.

Vedno večjo oblastno vlogo briksenskih škofov na Kranjskem je moral takrat priznati tudi oglejski patriarh Ravenger. Okoli 1063–1068 je Altvinu prepustil *sueque ecclesiae [.....] desetino que ex cuncto eius praedio in Carniolo posito et que in Carinthia ex servisque suis proveniunt [...]* in pol cerkve v Treistachu pri Lienzu za desetino od briksenskih posestev, ki so ležala v patriarhatu.⁵¹

Od sedemdesetih let do konca stoletja je Altvin zahvaljujoč novim podelitvam kranjskih *nobilium* in *ingenuorum* načrtno povečeval posest svoje škofije na Kranjskem, vedno znova na Bledu in v njegovi okolici, kjer je pridobil več *praedia* in *vinea*,⁵² pa tudi v drugih gorenjskih krajih.⁵³ Na žalost so notice, kjer so registrirane briksenske pridobitve, skoraj vedno zelo kratke

⁴⁵ TB (kot v op. 3), št. 138 (c. 1050–65); 139 (c. 1050–65); 145 (c. 1050–65). Pavel, Tunzo in Ivan so isti *nobiles*, ki so se zaradi lovske pravice morali odpovedati svoji posesti (kot v op. 40).

⁴⁶ Gl. op. 37.

⁴⁷ TB (kot v op. 3), št. 166 (c. 1060–70).

⁴⁸ TB (kot v op. 3), št. 74a (pred 1063).

⁴⁹ TB (kot v op. 3), št. 74b (pred 1063): [. . .] *Fuistriza villam [. . .] cum molendinis aliisque appendentibus [. . .] hac tamen conditione, ut si legitimi expers connubii obiret, tum demum eandem ecclesia villam obtineret [. . .]*.

⁵⁰ LANDI, Tra *cognatio* e *agnatio* (kot v op. 37), str. 69.

⁵¹ TB (kot v op. 3), št. 183 (c. 1060–80): [. . .] *decimas que ex cuncto eius praedio in Carniolo posito et que in Carinthia ex areis servisque suis proveniunt [. . .] dimidietatem ecclesiae Dristach cum suis pertinentiis [. . .]*.

⁵² Glede teh *praediorum* gl.: TB (kot v op. 3), št. 218 (c. 1065–75): *libertatem sortitus* Dobrogoj je podelil *tale praedium quale venerabilis praesulis Altvini fidelibus loco Veldes est demonstrato, curtifero vineis pratis agris exitibus et redditibus omnibusque appenditiis [. . .] cum omne iure et usu [. . .]*; TB (kot v op. 3), št. 219a (c. 1065–76): *nobilis ex genere* Charilinc je podelil dva *iugera [. . .] loco Corithna* (po Redlichu Koritno pri Bledu); TB (kot v op. 3), št. 321a (c. 1075–90): *ingenuus* Vencegoj je daroval *praedium quod habere visus est in loco Zilecca* (po Redlichu Želeče [danes del Bleda] ali Selo pri Bledu); TB (kot v op. 3), št. 321b (c. 1075–90): *libertate potitus* Grifo skupaj z ženo Gizelo je podelil *agrum in predicta villa*; TB (kot v op. 3), št. 322 (c. 1075–90): *ingenuus* Bodigoj z ženo Treplico je podaril *praedium [. . .] in loco Zazip* (Zasip); TB (kot v op. 3), št. 323: neki Prisnoslav je podelil *praedium* prav tako *in villa que dicitur Zazip*; TB (kot v op. 3), št. 324a (c. 1075–90): *libertatem sortitus* Dobrisko je s škofom Altvinom zamenjal *praedium quale in villa Veldes possedit quodque Brixinensis ecclesie servienti Altger personato demonstratum est* za *praedium in loco Coritno*; TB (kot v op. 3), št. 334 (c. 1075–90): *ingenui* Hademar in Protihe sta se odpovedala vsem zahtevam do *praedii in loco Zazip*; *ingenuus* Ivan je zamenjal *praedium in loco Zazip* za podoben *praedium in villa Bochingen*, torej v Bohinju. Glede vinogradov gl.: TB (kot v op. 3), 221 (c. 1065–75): *libertate potitus* Trebinja je daroval tretjino *vineę que sibi in partem cessit loco Ueldes*; TB (kot v op. 3), 222a (c. 1065–75): *libertus* Bojnoslav *nominatus* je podelil *portionem in quadam vinea loco Ueldes sita*; TB (kot v op. 3), 222b (c. 1065–75): neki drugi *libertate potitus* je daroval *equalem quam in praefata vinea partem*; TB (kot v op. 3), 223 (c. 1065–75): *ingenuus* Mazili je podelil *vineam in loco Ueldes*; TB (kot v op. 3), 352 (c. 1085–90): *ingenuus* Marti je daroval vinograd *sub urbe Veldes*; TB (kot v op. 3), 379 (c. 1085–97): neki Mantwin *de familia* je podelil *mansum unum sibi a quondam videlicet Przelau personato legatum videlicet Guscham situm [. . .]*.

⁵³ TB (kot v op. 3), 211 (c. 1065–75): *nobilis ex genere* Perechtolt je podelil obsežen *praedium [. . .] in loco Bochingun nominato, ecclesiis areis edificiis pratis piscationibus exitibus et redditibus quesitis et inquisitis omnibusque appenditiis [. . .]*; TB (kot v op. 3), 306 (c. 1075–90): *vir ingenuus nomine* Adalfrid, oče Ivana in Preslava, je daroval *ii iugera agri loco Zebeinzalo, ii prata loco Polani*; Po Redlichu s je potrebo oba kraja iskati na Kranjskem; FRANC KOS, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 3* (Ljubljana, 1911), str. 185, locira prvega v Sebenje pri Zasipu, drugega pa na Poljane med Gorjami in Blejsko Dobravo; TB (kot v op. 3), 307 (c. 1075–90): nam že znani Pavel, Tunzo in Ivan so podarili dva *mansos loco Guscha* (po Redlichu Zgoša) *sitos*; TB (kot v op. 3), 308 (c. 1075–90): neki *cecus* Peringer *personatus* se je odpovedal uporabi *areae unae et vii iugera que ad eius vitam utendum accepit* v kraju, ki ni natančno določen; TB (kot v op. 3), 320a in 320b (c. 1075–90): *vir* Domsoslav je podaril *curtiferum unum cum duobus edificiis* in tri *iugera* v kraju, ki ni natančno

in vsebujejo le malo podatkov o obsegu posestev. Zagotovo pa drži, da je vedno pridobival le kultivirano zemljo.⁵⁴ Skopi podatki kažejo na to, da je briksenska posestna politika zelo verjetno občasno naletela na odpor, kot kaže primer dveh svobodnikov po imenu Hademar in Protihc, ki sta se po sporu s škofom Altvinom odpovedala vsem zahtevam do posesti v Zasipu.⁵⁵

Po letu 1070 je moral tudi Altvin z nekaterimi »velikaši« vzhodnoalpskega prostora skleniti dogovore, ki so posredno ali neposredno zadevali Kranjsko. V tem času je dobil od Welfa IV., takrat bavarskega vojvode, *tale bonum quale hereditario iure partibus Chreine in comitatum quidem Odalrici marchionis [...] possedit*.⁵⁶ Težko je rekonstruirati politično ozadje te podelitve. Verjetno jo je moč razložiti le na podlagi poskusa Welfa IV., da v kratkem časovnem razdobju med podelitvijo fevda in udeležbo pri izvolitvi Rudolfa Švabskega za protikralja veže nase *potentes* vzhodnoalpskega prostora, predvsem *fideles* Henrika IV.⁵⁷

Približno v istem času je skušal Altvin večkrat doseči dogovor z nekim Henrikom »plemenitega rodu« (*nobilis prosapie*). V svoji ediciji briksenskih tradicijskih notic ga je Oswald Redlich napačno identificiral z istoimenskim istrskim grofom iz rodbine Eppenstein.⁵⁸ Zelo verjetno pa gre za sina furlanskega grofa Werihena, kot je v tridesetih letih predlagal Ernst Klebel in nedavno Peter Štih.⁵⁹ Do prvega srečanja med Altvinom in Henrikom je prišlo v letih 1065–1077 v Lieserhofnu, kjer sta izmenjala pomembne posesti. Henrik je skupaj z ženo Wezalo predal škofu posesti, ki jih je *hereditario iure* posedoval na Koroškem, medtem ko je Altvin Henriku in Wezali *ad eorum vitam* izročil vse, kar je imel *in loco Chreina* (Kranj) in *in comitatu marchionis Adalperonis*.⁶⁰ Nekaj let kasneje sta Henrik in Wezala vrnila škofu utrdbo in posestva, ki sta jih dobila v Kranju

določen; TB (kot v op. 3), 348 (c. 1085–90) in TB (kot v op. 3), 353 (c. 1085–90): *ingenius* Vencegoj je podaril *praedium in villa Goscha* in še en *praedium in loco Creina*; TB (kot v op. 3), 380 (c. 1085–97): *ingenius* Gorgius in Domeslav pa *pratum in loco qui dicitur Polan*.

⁵⁴ DASLER, *Forst und Wildbann* (kot v op. 43), str. 63.

⁵⁵ TB (kot v op. 3), 334 (c. 1075–90): *ingenius* Hademar in Protihc *talis predii inquisitionem quale illis in loco Zazip hereditario iure in partem cessit et de quo inter eos et Brixinensem antistem A(ltvinum) seditio fuit [...]* *legaliter resignaverunt eiusdemque inquisitionis abrenuntiationem his testibus consignaverunt [...]*.

⁵⁶ TB (kot v op. 3), 234 (c. 1070–76). Že Redlich je pripomnil, da je sklicevanje na *comitatus Odalricii* zelo problematično, če menimo, da je ta *Odalricus* Ulrik I. Weimar-Orlamündski. Welf IV. je namreč dobil vojvodino Bavarsko v fevd za božič 1070, medtem ko je Ulrik I. Weimar-Orlamündski umrl 6. marca 1070. Kot je pojasnil Landi, pa do tega protislova ne pride, če dopustimo domnevo, da je bil *Odalricus* Ulrik II. Ebersberski in ne Ulrik I. Weimar-Orlamündski. LANDI, *Tra cognatio e agnatio* (kot v op. 37), str. 58. Glede poskusa lociranja te podelitve gl. prispevek Matjaža Bizjaka v tem zborniku, op. 11.

⁵⁷ Glede povezav med Welfi in današnjo Južno Tirolsko gl. THOMAS ZOTZ, *Die frühen Welfen: Familienformation und Herrschaftsbau, v: König - Kirche - Adel. Herrschaftsstrukturen im mittleren Alpenraum und angrenzenden Gebieten (6.-13. Jahrhundert)* (Lana, 1999), str. 189–205.

⁵⁸ O tem Henriku gl. BRUNNER, *Herzogtümer und Marken* (kot v op. 21), str. 142 in 334–35.

⁵⁹ Gl. ERNST KLEBEL, *Die Ahnen der Herzöge von Kärnten aus dem Hause der Spanheimer, Archiv für waterländische Geschichte und Topographie* 23 (1936), str. 47–66; PETER ŠTIH, *»Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza«*. *Študija o dveh listinah Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD.O.III. 402 in 404)* (Nova Gorica, 1999), str. 103–4.

⁶⁰ TB (kot v op. 3), 228a (c. 1065–77): Henrik je dal [...] *talia praedia qualla in Charintanis partibus hereditario iure possedit, in locis quippe Wuistriza (po Redlichu Bistrica/Feistritz v dolini Gline/Glanthal) ac ad sanctum Laurentium alibi Glana (po Redlichu Glan pri Feldkirchnu na Koroškem) nuncupatum et in loco Scalach (po Redlichu Sallach pri Feldkirchnu) nominato cum omnibus ad ea loca pertinentibus mancipiis, taliaque praedia quale in regione Isala (po Redlichu dolina reke Isel, stranska dolina Pustriške doline/Pustertal pri Lienzu) ac quicquid praediorum aut mancipiorum in praelibatis locis habuit, vi tamen mansis ac x et vii mancipiis ad praesens nominatim terminatis exceptis, cum manu sue coniugis Wezala personate [...] usu praefatorum praediorum sibi sueque coniugi ad amborum vitam concesso, excepto usu ad locum Isala [...]*; Altvin je dal v zameno [...] *ad eorum vitam quicquid in loco Chreina habuit, cum clericorum ministerialiumque beneficiis ac quendam curtiferum loco Linta (po Redlichu Lindj. od Sachsenburga na Zgornjem Koroškem) situm ac quicquid in comitatu marchionis Adalperonis visus est habere [...] utendum concessit, ea tamen ratione interposita, quod si vel idem episcopus vel suorum quisquam successorum de supradictis quicquam rebus subtrahere vel minuere temptaverit, conventione irrita que sua fuerit sibi liceat possidere [...]*. *Marchio Adalbero* je bil Traungaunc Adalbero, štajerski mejni grof med letoma 1075 in 1082. O tem BRUNNER, *Herzogtümer und Marken* (kot v op. 21), str. 315–6.

v zameno za neko drugo utrdbo v Kamnu (v Podjuni), in druga posestva.⁶¹ Kmalu zatem je Altvin ponovno predal Henriku in Wezali utrdbo v Kranju, tokrat v užitek (*utenda concessit*). V zameno sta se Henrik in Wezala odpovedala užitku od posestev, ki sta jih podarila škofu, in utrdbi v Kamnu.⁶² Najbrž v istem kontekstu je Henrik podaril tudi vsa svoja dedna posestva v Gorici in njeni okolici.⁶³ Utrdba v Kranju pa je ostala le kratek čas v rokah zakoncev. *Matrona* Wezala jo je – morda zaradi Henrikove smrti – v letih 1075–1090 še enkrat vrnila nazaj v zameno za druga posestva.⁶⁴ Velikodušne Henrikove podelitve naj bi izzvale odpor njegovih sorodnikov, zlasti brata Friderika, ki se je moral dvakrat odreči vsem zahtevam do podarjenih posestev.⁶⁵

Sklep

Altvinova tesna zveza s cesarjem je omogočila uresničitev njegovega načrta, pomenila pa je tudi njegovo šibko točko. Ko se je namreč Henrik IV. leta 1097 ponovno vrnil v Nemčijo, je moral sklepati kompromise z nekaterimi mogočnimi plemiškimi družinami. S tem je bil praktično prepuščen svoji usodi. Briksenski škofovski katalog poroča, da je Welf IV. napadel Briksen in zajel Altvina v Janezovi kapeli, simbolnem kraju sinode iz leta 1080.⁶⁶ Altvina, ki je bil *expulsus de terra*, je nadomestil neki *marchio* Burkhard, ki je bil zelo verjetno sin istrskega mejnega grofa Burkharda Mosburškega.⁶⁷ Altvin je tako doživel politični neuspeh. Tudi v zgodovini škofije se je s tem končalo neko obdobje. Novi škofje, ki so pripadali cerkveni reformni stranki, so sicer sledili cesarju zvesti liniji, vendar pa so opustili vse načrte za izgradnjo lastnega »teritorialnega gospodstva«. Svoj interes so osredotočili predvsem na svojo škofijo in skušali ohraniti *status quo* na Bavarskem, Koroškem in Kranjskem.

⁶¹ TB (kot v op. 3), 236 (c. 1070–80): Škof Altvin je prejel [...] *qandam munitiōnem loco Chreine sitam talemque praedium quale ad id loci pro sui praedii conventionē a venerabili antistite Altvino quondam ad utriusque vitam utendum acceperunt, praelibato episcopo penitus resignando legaliter rediderunt* [...]. In dal [...] *allam munitiōnem Steina nuncupatam cum omnibus sui appenditiis, necnon tale praedium quale in loco z obinentiges seves possessit, insuper ecclesiam dotatam ac tres mansos ad villam sancti Danielis sitos et unam vineam* [...] *ad amborum vitam utendum pristinae conventionis tenore legaliter concessit* [...].

⁶² TB (kot v op. 3), 237 (c. 1070–80): Henrik [...] *usum omnium praediorum ac manciorum que post suam sueque coniugis Wezela vitam sancte Brixinensi ecclesie eiusdem pastori Altvino legaliter praedestinaverat, ad praesens se penitus denegando ac abrenuntiando praelibato pontifici absque omnium contradictione utenda donaverat, necnon praedictam munitiōnem Steina quam prius in conventionem alterius munitiōnis Chreine site recepit, praescripto praesuli resignando reddidit* [...]. V zameno je Altvin [...] *munitiōnem quam in loco Chreine possessit, ac praedia manciorum ad id loci ad eius fiscum pertinentia, insuper unum curtiferum loco Zilinta situm prioris conventionis tenore* [...]. *utenda concessit* [...].

⁶³ TB (kot v op. 3), 240a (c. 1070–80): Henrik je dal Altvinu [...] *talia praedia qualia regno Italico comitatu Foriulanense loco Gorizia aliisque locis ibidem circumiacentibus* [...] *hereditario iure areis edificiis vineis agris cultis et incultis pratis pascuis silvis forestis piscationibus venationibus molis molendinis aquis aquarumque ductibus exitibus et redditibus quesitis et inquirendis possessis et possidendis familiis utriusque sexus omnibusque pertinentiis potenter habuit et possessit, pro redentione* [...] *cum cespite quodam eiusdem terre* [...].

⁶⁴ TB (kot v op. 3), 282 (c. 1075–90): Wezala [...] *munitiōnem loco Chreine sitam talemque praedium ... resignando legaliter reddidit* [...]. Za [...] *quoddam praedium Vrezich nuncupatus cum omnibus appenditiis, necnon tale praedium quale in loco z obinentiges seves possessit, insuper duo karradia vini ante nativitatē sancti Iohannis Baptiste ad prelate matrone vitam utendum* [...].

⁶⁵ TB (kot v op. 3), 253 (1070–80): *quidam nobilis ex genere Friderich nomine* [...] *inquisitionem talium praediorum ac manciorum, qualia suus frater Henricus* [...] *legavit atque donavit, modo dicto advocato legaliter resignavit eiusdem inquisitionis abrenunciationem his testibus consignavit* [...]. TB (kot v op. 3), 285 (1075–90): [...] *pro denegata lite qua ipse ac venerabilis presul Altvinus propter quedam sancte Brixinensis ecclesie bona contendebant, que quidem Henricus nobili prosapia ortus in manus* [...] *in proprium legavit ac tradidit, idem vero Fridericus Altvini presulis prece necnon precio sepe conductus eadem bona adiunctis simul mancipiis legaliter resignavit eiusdemque inquisitionis abrenunciationem his testibus confirmavit* [...].

⁶⁶ ANSELM SPARBER, *Der Brixner Bischofskatalog, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 58 (1950), str. 378.

⁶⁷ Gl. tudi LANDI, *Tra cognatio e agnatio* (kot v op. 37), str. 63.

Priloga: Posest, ki so jo briksenski škofje v 11. stoletju pridobili na Kranjskem

Kraj (oblika zapisa v viru)	Vir	Pridobljena posest (oblika zapisa v viru)	Ime tradenta (oblika zapisa v viru)	Naziv oz. oznaka tradenta v viru
<i>Bochingun (locus)</i>	TB št. 211 (c. 1065–75)	<i>praedium</i>	<i>Perechtolt</i>	<i>nobilis</i>
<i>Chreina (locus)</i>	TB št. 236 (c. 1070–80), št. 237 (c. 1070–80) in št. 282 (c. 1075–90)	<i>munitio praedium</i>	<i>Heinricus</i> z ženo <i>Wezal-o</i>	<i>nobilis prosapia ortus</i>
	TB št. 353 (c. 1085–90)	<i>praedium</i>	<i>Wenzegoi</i>	<i>quidam</i>
<i>Chreina (marchia, pagus)</i>	MGH D.H.II. št. 228 (1011 V 22)	<i>30 regales mansi (inter duos fluvios maioris et minoris Sovva)</i>	<i>Heinricus</i>	<i>divina ordinante providentia rex</i>
	MGH D.H.III. št. 24 (1040 I 16)	<i>saltus (inter duo flumina, que vocantur Suowa)</i>	<i>Heinricus</i>	<i>divina favente clementia rex</i>
	MGH D.H.IV. št. 259 (1073 V 23)	<i>wiltbannum (quem super praediis aecclesiae suae petiit concessimus, quorum praediorum longitudinem seu latitudinem certo rivorum limite determinavimus, de rivo Tobropotoch quod teutonice Guotpach usque ad flumen Fuistriza et a summo vertice Creinae montis usque in medium fundum Sovve fluminis)</i>	<i>Heinricus</i>	<i>divina favente clementia rex</i>
<i>Coritna (locus)</i>	TB št. 219a (c. 1065–75)	<i>2 iugera</i>	<i>Chariline</i>	<i>nobilis</i>
<i>Cornizic (locus)</i>	TB št. 120 (c. 1050–65)	<i>praedium</i>	<i>Ozi</i>	<i>nobilis</i>
<i>Fuistriza (villa)</i>	TB št. 74b (pred 1063)	<i>villa</i>	<i>[Odalricus]</i>	<i>comes [= Odalricus marchio]</i>
<i>Grimizahc (locus)</i>	TB št. 145 (c. 1050–65)	<i>praedium</i>	<i>Winrih, Paulo, Tunzo, Iwan</i>	<i>nobilitatem sortiti</i>
<i>Guscha/ Goscha (locus, villa)</i>	TB št. 307 (c. 1075–90)	<i>2 mansi</i>	<i>Paulus, Tunzo, Iwan</i>	<i>libertate potiti</i>
	TB št. 348 (c. 1085–90)	<i>praedium</i>	<i>Wenzegoi</i>	<i>ingenuus</i>
	TB št. 379 (c. 1085–97)	<i>mansum</i>	<i>Mantuuin</i>	<i>quidam de familia</i>
<i>Leschahc/ Lescah (praedium, silva)</i>	MGH D.H.III. št. 22 (1040 I 16)	<i>silva que Leschahc nuncupatur</i>	<i>Heinricus</i>	<i>divina favente clementia rex</i>
	TB št. 74a (pred 1063)	<i>praedium Lescah</i>	<i>Odalricus</i>	<i>marchio</i>
<i>Nabrezi (locus)</i>	TB št. 146 (1050– 65)	<i>2 iugera arabilis terre</i>	<i>Orendil</i>	<i>quidam</i>
<i>Otales (mons)</i>	MGH D.H.IV. št. 259 (1063 IX 27)	<i>mons (inter terminum Linta et flumen Steinpach)</i>	<i>Heinricus</i>	<i>divina favente clementia rex</i>
<i>Peccaz (villa)</i>	TB št. 291 (c. 1075–90)	<i>praedium</i>	<i>Radegoi</i>	<i>libertate potitus</i>
<i>Polani (locus)</i>	TB št. 306 (c. 1075–90)	<i>prata</i>	<i>Adalfrid s sinovoma Iwan-om in Prezlau-om</i>	<i>ingenuus</i>
	TB št. 380 (c. 1085–97)	<i>pratium</i>	<i>Gorgius in Domeszlau</i>	<i>ingenuus</i>
<i>Steinberch (mons)</i>	MGH D.H.IV. št. 259 (1063 IX 27)	<i>mons (inter terminum Linta et flumen Steinpach)</i>	<i>Heinricus</i>	<i>divina favente clementia rex</i>
<i>summitas campi id est z obinentiges felde (locus)</i>	TB št. 138 (c. 1050–65)	<i>praedium</i>	<i>Winrih</i>	<i>quidam</i>

<i>Veldes</i> (<i>castellum</i> , <i>castrum</i> , <i>curtis</i> , <i>locus</i> , <i>praedium</i> , <i>villa</i>)	MGH D.H.II. št. 67 (1004 IV 10)	<i>praedium quod dicitur Ueldes</i>	<i>Heinricus</i>	<i>divina favente clementia rex</i>
	MGH D.H.II. št. 228 (1011 V 22)	<i>castellum Ueldes vocatum</i>	<i>Heinricus</i>	<i>divina ordinante providentia rex</i>
	MGH D.H.III. št. 22 (1040 I 16)	<i>praedium (infra terminum, qui subscribitur: a fluvio qui dicitur Vistriza usque ad curtem prescripte aecclesiae Ueldes nominatam)</i>	<i>Heinricus</i>	<i>divina favente clementia rex</i>
	TB št. 139 (1050–65)	<i>praedium sub castello</i>	<i>Priznozlau</i>	<i>ingenuus</i>
	TB št. 166 (1060–70)	<i>curtilis dimidia iugeris pars</i>	<i>Odalricus</i>	<i>marchio</i>
	TB št. 168 (c. 1060–70)	<i>Vinea</i>	<i>Elisabeth</i>	<i>matrona</i>
	TB št. 218 (c. 1065–75)	<i>praedium</i>	<i>Tobrogoy</i>	<i>libertatem sortitus</i>
	TB št. 221 (c. 1065–75)	<i>1/3 vinee</i>	<i>Trepina</i>	<i>libertate potitus</i>
	TB št. 222a (c. 1065–75)	<i>portio in vinea</i>	<i>Bomizlau</i>	<i>libertus</i>
	TB št. 222b (c. 1065–75)	<i>portio in vinea</i>	N. N.	<i>alius libertate potitus</i>
	TB št. 223 (1065–75)	<i>vinea</i>	<i>Mazili</i>	<i>ingenuus</i>
	TB št. 324a (c. 1075–90)	<i>praedium</i>	<i>Dobrisco</i>	<i>libertatem sortitus</i>
TB št. 352 (c. 1085–90)	<i>vinea</i>	<i>Marti</i>	<i>ingenuus</i>	
<i>Zebeinzalo</i> (<i>locus</i>)	TB št. 306 (c. 1075–90)	<i>2 iugera agri</i>	<i>Adalfrīt s sinovoma Iwan-om in Prezlau-om</i>	<i>ingenuus</i>
<i>Zazip</i> (<i>locus</i>)	TB št. 322 (c. 1075–90)	<i>praedium</i>	<i>Bondigoiz z ženo Trepliz-o</i>	<i>ingenuus</i>
	TB št. 323 (c. 1075–90)	<i>praedium</i>	<i>Prisnullau</i>	<i>quidam</i>
	TB št. 334 (c. 1075–90)	<i>praedium</i>	<i>Hademar in Protihc</i>	<i>Ingenui</i>
	TB št. 359 (c. 1085–90)	<i>praedium</i>	<i>Iwan</i>	<i>ingenuus</i>
<i>Zilecca</i> (<i>locus</i>)	TB št. 321a (c. 1075–90)	<i>praedium</i>	<i>Wenzegoi</i>	<i>ingenuus</i>
	TB št. 321b (c. 1075–90)	<i>agrū</i>	<i>Grifo z ženo Gisl-o</i>	<i>libertate potitus</i>

Iz nemščine prevedel Niko Hudelja

DARJA MIHELIC

SREDNJEVEŠKA POSEST FREISINŠKE ŠKOFIJE V ISTRI

Uvodno pojasnilo

Predmet prispevka je osvetlitev oz. obnovitev védenja o srednjeveški posesti freisinške škofije v Istri. Viri o njej so maloštevilni, vendar vsebinsko dokaj bogati. Historiografija se je pri posameznih vprašanjih glede njihove razlage nekoliko razhajala, nekatere posredne podatke je upoštevala le deloma, pomen freisinške istrske posesti pa je z različnih zornih kotov (s stališča Freisinga oz. Istre in v njej piranskega območja) ocenjevala neenotno.

Prispevek torej ne odkriva povsem novih spoznanj, pač pa v okviru že znanega pojasnjuje (razloge za) nekatere različne razlage podatkov iz znanih zapisov, opozarja na nekatera dejstva, ki so bila v zvezi s freisinško istrsko posestjo premalo pritegnjena v pretres, in skuša ponazoriti pestro prepletenost zemljiškoposestne strukture (zlasti) v srednjeveški severozahodni Istri.

Omembi pridobitve freisinške posesti v Istri

Zapisa, ki neposredno omenjata podelitev zemljiškega imetja v Istri freisinškim ustanovam, sta dva, oba iz šestdesetih let 11. stoletja. Iz tega časa so znane številne listine in darovnice nemške kraljeve posesti v Istri; nekatere omenjajo priprošnje mejnega grofa. Dežela je bila tedaj očitno zelo blizu kroni in njenim svetovalcem.¹

Prvo znano omembo freisinške pridobitve posesti v Istri je vsebovala darovnica nemškega kralja Henrika IV. (1056–1106), izdana 24. oktobra 1062. Ohranjena je v izvirnih prepisih v Münchnu, katerih najstarejši je iz srede 12. stoletja.² Nemški vladar je v njej uslišal prošnjo in posredovanje kölnskega nadškofa Annona in zaradi vdane in zveste službe freisinškega škofa Ellenharda podaril freisinškemu samostanu sv. Andreja, ki ga je ustanovil in zgradil omenjeni škof, fiskalne posesti v mejni grofiji (*marcha*) Istri in v grofiji (*comitatus*) mejnega grofa U(da)lrika,³ ki so se nahajale v krajih *Pyrian* in *Niwenburch*, skupaj z običajnimi pripadajočimi koristmi, to je s podložniki obeh spolov, z dvori, zgradbami, obdelano in neobdelano zemljo, polji, travniki, pašniki, gozdovi, vodami, vodnimi tokovi, pristajališči, mitninami, mlini, potmi in stranpotmi, izhodi in dohodi in z vsemi drugimi pritiklinami (*cum omnibus utilitatibus ad eas rite pertinentibus, hoc est mancipiis utriusque sexus areis edificiiis terris cultis et incultis agris pratis campis pascuis silvis aquis aquarumque decursibus navium stationibus theloneis molendinis viis et inviis exitibus et redditibus quesitis et inquirendis cunctisque aliis appenditiis*). Samostanskim bratom naj bi to imetje omogočilo letno oskrbo s hrano in obleko.

V drugi darovnici z dne 5. marca 1067, katere izvirnik je ohranjen v Münchnu,⁴ je isti vladar, Henrik IV., na prošnjo svoje soproge kraljice Berte, naumburškega škofa Eppona, meißenskega

¹ WALTER LENEL, *Venezianisch-Istrische Studien*, Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft in Strassburg 9 (Strassburg, 1911), str. 118–9.

² *Henrici IV. diplomata*, ed. DIETRICH V. GLADISS, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/1* (Hannover, 1978) (v nadaljevanju: MGH DD. H. IV.), št. 93.

³ Ime se pojavlja v prepisih v različnih variantah: *Ōdalricus*, *Ŵaldus*, *Wodaldu*, *Udalricus*, cf. MGH DD. H. IV. (kot v op. 2), str. 122.

⁴ MGH D. H. IV. (kot v op. 2), št. 187.

(mišenjskega) mejnega grofa Ekkiberta, mejnega grofa Udalrika in zaradi zvestih zaslug freisinškega škofa Ellenharda dal in potrdil freisinški cerkvi, postavljeni in posvečeni sv. Mariji in sv. Korbinijanu, v last s trajno pravico vasi-dvore (*villa*)⁵ Kubed (*Cyvida*), Predloka (*Lovnca*), Osp (*Ozpe*), Rožar (*Razari*), Truške (*Trusclo*), Šterna (*Steina* ?), Št. Peter (*Sanctepetre*) v okraju/grofiji (*pagus*)⁶ Istra v marki (*marcha*) mejnega grofa Udalrika z vsemi pritiklinami, to je s podložniki obeh spolov, vinogradi, polji, travniki, pašniki, gozdni lovišči in gozdovi, cerkvami, dvori, zgradbami, obdelano in neobdelano zemljo, vodami, vodnimi tokovi, mlini, lovišči rib, izhodi in dohodi, potmi in stranpotmi, trgi, mitninami, kovnicami in z vsemi koristmi (*cum omnibus appenditiis suis, hoc est utriusque sexus mancipiis vineis agris pratis campis pascuis silvis venationibus forestis forestariis ecclesiis areis edificiiis terris cultis et incultis aquis aquarumve decursibus molis molendinis piscationibus exitibus et redditibus viis et inviis merkatis theloneis monetis quaesitis et inquirendis omnique utilitate*) tako, da ne bi noben vladar, kralj, knez, mejni grof, grof ali kaka druga višja ali nižja pravna oseba podarjenega omenjeni cerkvi odvzela, odtujila ali odrekala, ampak naj bi imel omenjeni škof in njegovi nasledniki polno oblast podarjeno oddati, menjavati ali z njim početi, karkoli bi hoteli, za korist svoje cerkve.

Oba omenjena zapisa je že 1620 objavil Wiguleus Hund,⁷ sicer pa so objave tako številne, da *Monumenta Germaniae Historica* niti ne navajajo vseh.⁸

Razhajanje datacij objav, vsebinske podobnosti darovnic

Glede razhajanja v osnovnih podatkih objav velja omeniti, da Pietro Kandler⁹ listine iz 1067 ne datira s 5., ampak – napačno – s 7. marcem, kar ni v skladu z datacijo, ki jo navaja besedilo zapisa, ki ga sam objavlja. Besedilo omenja, da je bila listina izdana tretji dan pred marčnimi nonami (Pietro Kandler *CDI I*, št. 105: 3 Non. Mart., oz. MGH, D. H. IV., št. 187: III non. mar.). Po rimskem koledarju so bile marca (maja, julija in oktobra) *none* 7. dne v mesecu, tretji dan pred njimi pa je 5. marec. Kandler je pri izračunu datuma zmotno štel marec k mesecem, pri katerih so bile *none* 9. dne (januar, februar, april, junij, avgust, september, november, december), zato je zapis napačno datiral dva dni kasneje. V objavi navaja, da mu je listino dala na razpologo direkcija pri »Historischer Provinzial-Verein di Lubiana«.

Navedeni darovnici v korist freisinških ustanov sta si – poleg dejstva, da se podeljena posest nahaja v Istri – podobni tako po nekaterih nastopajočih osebah in (freisinški) pripadnosti institucij prejemnic kot po dikciji in vsebinski zgovornosti.

⁵ O vprašanju pomena tega izraza, z literaturo: PETER ŠTIH, *Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza, Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412)* (Nova Gorica, 1999), str. 135–6. – Tudi v srednjeveški Istri srečujemo številne kraje, označene z izrazom *villa*. V tem pogledu morda nudi osvetlitev k vprašanju vsebine tega izraza kraj Albucan, ki je ležal blizu samostana sv. Onofrija na Piranskem. Leta 1305 so tu načrtno organizirali izgradnjo kolonizacijskega naselja z enakimi odmerami zemljišča za nepremičnine, vrtove, vinograde in polja za koloniste. Naselje naj bi se po ustanovitelju, piranskem podestatu, imenovalo *villa Badoarie*, a je kasneje prevladalo ledinsko ime: *villa Albučii* (Piranski arhiv, *Listine*, 1305, 13. 10.; CAMILLO DE FRANCESCHI, ed., *Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano II: 1301–1350*, AMSI 43 [Pola–Parenzo, 1931–1932], št. 15). V sodnih aktih piranskega arhiva *Libri forbanitorum* 1, 1302–1568, sešitek 1, list 16–17, je v zapisu iz 1367, 4. 7. ta kraj enkrat označen z besedo *villa*, drugič s *cortile* (dvor): izraza *villa* in *cortile* sta (vsaj v tem primeru) soznačna.

⁶ Beseda pomeni lahko oboje, cf. JAN FREDERIK NIERMEYER, *Mediae latinitatis lexicon minus. Lexique latin médiéval-français-anglais. A medieval Latin-French-English dictionary* (Leiden–New York–Köln, 1997), str. 753.

⁷ WIGULEUS HUND, *Metropolis Salisburgensis Tomus Primus, continens primordia christianae religionis per Bojariam et loca quaedam vicina; Catalogum videlicet et ordinariam successionem Archiepiscoporum Salisburgensium, et Coepiscoporum, Frisingensium, Ratisponensium, Pataviensium, ac Brixinensium* (Monachii, 1620), str. 151–3.

⁸ MGH DD. H. IV. (kot v op. 2), št. 93, 187.

Nastopajoče osebe

Ključna oseba v obeh zapisih je podeljevalec ali darovalec posesti, nemški kralj Henrik IV., sicer splošno znan zlasti po svoji vlogi v sporu med *sacerdocijem* in *imperijem* za investituro. Bil je vladar, ki se je moral 1077 v Canossi ponižati pred papežem Gregorjem VII. in ga prositi, da je preklical ekskomunikacijo (cerkveno izobčenje), ki jo je razglasil nad njim.

V času prve darovnice je bil še mladoleten, štel je komaj 12 let. Njegov varuh in regent je bil tedaj kölnski nadškof Anno: kot vladarjev namestnik je 1062 (do 1063) nasledil Henrikovo mater Agnes Poitoujsko, njemu pa je v tej vlogi do 1065 sledil nadškof Adalbert iz Bremna, dokler ni 1065 Henrik dosegel polnoletnosti in sam prevzel vlade. Prav Anno je bil tisti, ki je pri varovancu prosil in izposloval prvo darovnico za Freising. – Druga darovnica omenja kot priprošnjike, ki so vladarja nagovorili k podelitvi posesti, kraljevo soprogo kraljico Berto, naumberškega škofa Eppona, meißenskega (mišenskega) mejnega grofa Ekkiberta ter istrskega mejnega grofa Udalrika. Na Udalrikovo ime naletimo v obeh darovnicah tudi v zvezi s teritorialno lokacijo podarjene fiskalne posesti.

Mejni grof U(da)lrik naj bi po standardnem prepričanju zgodovinarjev izviral iz družine Weimar–Orlamünde. V drugi polovici petdesetih let 11. stoletja naj bi v kranjski krajini nasledil mejnega grofa Eberharda iz bavarske družine Sempt–Ebersberg, najkasneje 1061 pa postal še mejni grof v Istri (do 1070), kjer naj bi dobil veliko posesti od grofa Wezilina, starega očeta po materini strani.¹⁰ – Drugačna teza, ki jo zagovarja italijanski zgodovinar Walter Landi, pa je, da naj bi bil identičen z Ulrikom I. iz Bolzana iz družine Sempt–Ebersberg.¹¹ Ker ta teza (še) ni preživela širšega strokovnega pretresa, se nameravam v nadaljnjem izvajanju držati doslej uveljavljene, standardne genealogije istrskih mejnih grofov.

Freisingški škof, katerega vdana in zvesta služba oz. zasluge se omenjajo kot razlog za obe podelitvi, je bil Ellenhard. Kot 19. škof je 1052 ali 1053 v freisingški škofiji (do 1078) nasledil svojega škofovskega predhodnika Nitkerja. Karel Meichelbeck¹² omenja, da je morda izhajal iz družine, iz katere so kasneje izšli prvi tirolski grofje, kar pa je vprašljivo. Bil naj bi sorodnik cesarja Henrika III., ki ga je postavil ali vsaj predlagal za škofa. Po njegovi smrti je – verjetno s tesnim sodelovanjem s kraljevo varuhinjo, cesarico Agnes – dosegel, da je mladoletni kralj Henrik IV. 1057 potrdil freisingški cerkvi vse pravice, privilegije in imetje. Tudi ko je postal polnoleten, je Henrik IV. ostal v tesni navezi z Ellenhardom.¹³ Ta je iz svojega lastnega in dednega imetja 1062 poleg svoje škofijske palače zgradil in ustanovil znamenito kolegijatno cerkev sv. Andreja z 21 prebendami in oficiali. Zaradi Ellenhardovih zaslug je cesar tej cerkvi 1062 podaril posest v Istri: to naj bi dokazovalo, da je cerkev, »ki jo vladar v listini imenuje samostan« – kot ugotavlja Meichelbeck –, dejansko kakšno leto starejša. – Prejemnik druge darovnice iz 1067 je bila freisingška cerkev, postavljena in posvečena sv. Mariji in sv. Korbinijanu. Tudi ob tej podelitvi se omenjajo Ellenhardove zasluge.

Ime Ellenhard je zelo redko. Nosil ga je tudi skoraj sočasni puljski (Pulj v Istri) škof bavarskega

⁹ PIETRO KANDLER, ed., *CDI I* (Trieste, ²1986), št. 105, str. 220.

¹⁰ FRANC KOS, ed., *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III: 1001–1100* (Ljubljana, 1911), str. XL, št. 105; LENEL, *Venezianisch-Istrische Studien* (kot v op. 1), str. 118–9; HEINRICH SCHMIDINGER, *Patriarch und Landesherr. Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileia bis zum Ende der Staufer*, Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom I/1 (Graz-Köln, 1954), str. 68; PETER ŠTIH, *Kranjska v času andeških grofov* (Krain in der Zeiten der Grafen von Andechs), *Große Andeško-Meraner. Beiträge zur Geschichte Europas im Hochmittelalter*. Zbornik razprav mednarodnega znanstvenega simpozija, Kamnik 22.–23. september 2000 (*Ergebnisse des internationalen Symposiums, Kamnik, 22.–23. September 2000*) (Kamnik, 2001), str. 18–9.

¹¹ WALTER LANDI, *Tra cognatio e agnatio. Sulla provenienza degli Udalrichingi di Bolzano, conti di Appiano, Geschichte und Region – Storia e regione* 11/2 (2002), str. 37–72.

¹² CAROLUS MEICHELBECK, *Historia Frisingensis I/1* (Augustae Vindel. et Graecii, 1724), str. 249–75 (Caput III. Ellenhardus, XIX. episcopus Frisingensis).

¹³ *LMA III* (München–Zürich, 1986), stolpec 1847.

rodu (1072–1118). Ernst Klebel vidi v njem sorodnika »našega« freisinškega škofa Ellenharda. Med 1141 in 1153 se je v Kloster-Neuburgu kot priča omenjal tudi neki Ellenhard iz Labina. Klebel na podlagi področja delovanja oz. izvora teh dveh soimenjakov freisinškega škofa domneva, da je le-ta v Istri vodil teritorialno ekspanzivno družinsko politiko.¹⁴

Prostorska opredelitev posesti, podeljene Freisingu

Širša prostorska opredelitev prve Freisingu podeljene posesti v Istri (iz 1062) je, da se nahaja v mejni grofiji Istri in v grofiji mejnega grofa Udalrika (*in marcha Histria et in comitatu marchionis Ōdalrici*), druge pa, da je v okraju-grofiji Istri v marki mejnega grofa Udalrika (*in pago Istria in marcha Ōdalrici marchionis*). Večkratne oznake Istre z grofijo in marko so zbudile več razprav.¹⁵ Glede na to, da je zaporedje omemb značaja teritorialnih enot v prvem primeru »v marki (Istri) in v grofiji (mejnega grofa Udalrika)«, v drugem pa »v okraju-grofiji (Istri) v marki (mejnega grofa Udalrika)«, smemo pritrditi Francu Kosu, da so se meje istrske mejne grofije in istrske grofije ujemale.¹⁶ Vsebine terminov *comitatus* in *pagus* so aktualne tudi danes.¹⁷

Katere konkretne kraje omenjata darovnici? V prvi zadeva podelitev fiskalne posesti v krajih *Pyrian* in *Niwenburch*, v drugi pa vasi oz. dvore (*villa*) *Kubed* (*Cvvida*), *Predloka* (*Lovnca*), *Osp* (*Ozpe*), *Rožar* (*Razari*), *Truške* (*Trvsevlo*), *Šterna* (*Steina* ?), *Št. Peter* (*Sanctepetre*).

Lokaciji iz prve darovnice sta bili deležni različnih razlag zgodovinarjev. Simon Rutar je v razpravi o Podgradu na Krasu¹⁸ utemeljeval svoje trditve o starosti kraja Castelnuovo z darovnico Henrika IV. iz 1067 (?!); pri tej omembi se je skliceval na delo Pietra Kandlerja »Annali dell'Istria« (?!).¹⁹ Henrik IV. naj bi po Rutarjevem prepričanju v tej darovnici podaril freisinški ustanovi posesti na kraljevskih tleh pri krajih *Pirian* in *Niwenburg*. *Pirian* naj bi bil po Rutarjevem mnenju napačno zapisani *Pirpan* oz. *Pirpam* (za *Birnbaum*): šlo naj bi za prastaro faro Hrušica severno od kraja Castelnuovo, ki se je tako imenovala v tržaških škofovskih aktih. V tem smislu naj bi bilo po Rutarjevem nasvetu potrebno na strani 324 popraviti Schumijevo »Urkundenbuch«.²⁰ – Bernardo Benussi je Rutarju oporekal, češ da gre pri lokacijah *Pyrian* in *Niwenburch* za *Piran* in *Novigrad*, ne za *Hrušico* in *Castelnuovo*.²¹ Skliceval se je na citat zapisa iz začetka 13. stoletja v delu *Notizie storiche della città di Pirano* Luigija Morteana,²² ki je navajal, da je Freising imel od

¹⁴ ERNST KLEBEL, Über die Städte Istriens, *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens*, Reichenau-Vorträge 1955–1956, Vorträge und Forschungen IV (Sigmaringen, 1975), str. 58–9.

¹⁵ LENEL, *Venezianisch-Istrianische Studien*, (kot v op. 1), str. 171–3.

¹⁶ F. KOS, *Gradivo* III (kot v op. 10), str. XXVII–XXIX.

¹⁷ Cf. GIUSEPPE ALBERTONI, *Die Herrschaft des Bischofs. Macht und Gesellschaft zwischen Etsch und Inn im Mittelalter (9.–11. Jahrhundert)*, Veröffentlichungen des südtiroler Landesarchivs (Pubblicazioni dell'Archivio provinciale di Bolzano) 14 (Bozen/Bolzano, 2003), str. 81–5.

¹⁸ SIMON RUTAR, Newhaus–Castelnuovo am Karste, *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* 3 (1890), str. 192: »Castelnuovo, der Nachfolger Carstbergs, ist jedoch viel älter, als man aus der Erzählung Valvasors entnimmt. Denn nach Kandler (Annali dell'Istria) soll schon Heinrich IV. im Jahre 1067 dem Freisinger Bischof Besitzungen auf dem königlichen Boden zu Pirian und Niwenburg geschenkt haben. »Pirian« ist nur verschrieben für Pirpan oder Pirpam (Birnbaum), und wir wissen, dass in den bischöflichen Acten von Triest die uralte Pfarre Hrušica, nördlich von Castelnuovo, immer mit diesem Namen bezeichnet wurde... In diesem Sinne ist Schumi's Urkundenbuch p. 324 zu korrigieren.« Ker je Rutarjeva razprava v nemščini, ne sme presenetiti uporaba nemških oblik krajevnih imen.

¹⁹ Rutar je pogršil glede časovne opredelitve darovnice: *Niwenburch* se omenja v prvi freisinški istrski darovnici iz 1062, ne v drugi iz 1067. Kaj naj bi bili Kandlerjevi »Annali dell'Istria«, ni jasno; vsekakor je v KANDLER, *CDI* I (kot v op. 9), št. 105, str. 220, objavljena druga darovnica (iz 1067), ne tista iz 1062 (ki omenja *Niwenburch*).

²⁰ Gre za krajevni seznam k: FRANZ SCHUMI, ed., *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain II: 1200–1289* (Laibach, 1884 u. 1887), str. 324.

²¹ BERNARDO BENUSSI, *Nel medio evo, Pagine di storia istriana* (Parenzo, 1897), str. 285.

²² LUIGI MORTEANI, *Notizie storiche della città di Pirano* (Trieste, 1886), str. 11.

cesarja *comitatum* piranskega kastra. – Na temelju istega zapisa – v rokah je imel piranski izvornik – je Camillo de Franceschi v spremni študiji k piranskemu kartularju upravičeno sklepal, da darovnica iz 1062 ni zadevala le piranske okolice, ampak je s pravnimi kompetencami posegala tudi za obzidje piranskega kastra.²³

Tudi ubikacija vasi oz. dvorov v drugi darovnici ni povsem dorečena. Bernardo Benussi je (1897) zapisal, da gre za kraje (z italijanskimi imeni) Covedo, Lonche, Ospio, Rosariol, Trusche, Sterna in S. Pietro, pri katerem je v oklepaju dodal: »pri Bujah«.²⁴ Franc Kos je v tretjem delu *Gradivo* (1911) krajevna imena razlagal v skladu s predhodnikom (s slovenskimi imeni) kot: Kubed, Predloka, Ospio, Rozarijola, Truške, Šterna in Št. Peter ter dodal podrobnejšo lokacijo: »Kubed, Predloka in Rozarijola so vasi v Dekanski občini blizu Kopra. Severno od Rozarijola je Ospio. Jugozahodno od Kubeda so Truške. Šterna in Št. Peter sta vasi v Bujskem okraju.«²⁵ V *Monumenta Germaniae Historica* (1978) pa sta v povzetku objave listine iz 1067 dve od naštetih lokacij zapisani kot nerešeni, namreč *Steina* (Benussijeva in Kosova Šterna) in *Sanctepetre* (po Benussiju in Kosu Sv. Peter v bližini Buj). V komentarju k objavi v *Monumenta Germaniae Historica* najdemo pojasnilo, da naj bi bil *Sanctepetre* identičen z enim od obeh krajev z imenom S. Pietro v deželi Goriški ali s Sv. Petrom pri Postojni.²⁶

Dejansko je najopaznejši kraj s tem imenom, ki bi se po svoji lokaciji smiselno vklopil v skupino ostalih šestih, omenjenih v darovnici, Sv. Peter (San Pietro dell'Amata, sodobni Raven) severno (!) od Buj.

Družbeno-gospodarska povednost darovnic

V darovnicah je bila posest podeljena s pripadajočimi koristmi, ki so zajemale podložnike obeh spolov, cerkve, dvore, zgradbe, mline, obdelano in neobdelano zemljo, vinograde, polja, travnike, pašnike, gozdove in gozdna lovišča, vode in lovišča rib, pristajališča, poti, mitnine, trge, kovnice.

Podelitev gozdnih in vodnih pravic, ki so spadale v vladarjev regal, kaže, da darovnici zadevata prvotno vladarsko posest v Istri. Ob kmetijskih in obrtnih (mlini) površinah in objektih so zanimivi podeljeni segmenti prometne infrastrukture (pristajališča) pa tudi elementi tržnega gospodarstva (trgi, kovnice, mitnine), kar zgovorno slika tako način podeljevanja posesti kot gospodarsko podobo tedanje Istre.

Posest gradeških in oglejskih patriarhov v Istri

Od cerkvenih gospodov so imeli v severozahodni Istri 11. stoletja poleg freisinških ustanov obsežne posesti zlasti gradeški in oglejski patriarhi, kar (ob drugih manj opaznih upravičencih) do [dohodkov od] nepremičnin) popestruje in zapleta sliko tamkajšnjih posestnih razmer.

Konec aprila 1012 je nemški kralj Henrik II. podelil oglejskemu patriarhatu in patriarhu Janezu IV. mesti Pićan (*Pedena*) in Pazin v istrski grofiji, k temu pa še oba bregova reke ob pristanu v Plominu.²⁷ Omenjeni oglejski patriarh si je prizadeval pridobiti Gradež.²⁸ Osvajalno politiko do Gradeža je nadaljeval tudi naslednji oglejski patriarh Popon (1019–1042). *Chronicon*

²³ CAMILLO DE FRANCESCHI, *Origini e sviluppo del comune di Pirano*, AMSI 36 (Parenzo, 1924), str. XXIII–XXVI.

²⁴ BENUSSI, *Nel medio evo* (kot v op. 21), str. 284–5.

²⁵ F. KOS, *Gradivo* III (kot v op. 10), str. 150, št. 251.

²⁶ MGH D. H. IV. (kot v op. 2), str. 243–4, št. 187.

²⁷ F. KOS, *Gradivo* III (kot v op. 10), št. 31; *Heinrici II. et Arduini diplomata*, H[ARRY] BRESSLAU, H[] BLOCH et al. ed., MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae III* (München, 1980), št. 243.

²⁸ F. KOS, *Gradivo* III (kot v op. 10), št. 40.

patriarcharum Aquileiensium alterum poroča, da se je na cerkvenih zborih v Rimu in Ravenni pritoževal papežu Janezu XIX. in cesarju Konradu II. zoper gradeškega patriarha Urza (1017–1045). Dosegel je, da je bila gradeška fara dodeljena oglejski cerkvi. Papež mu je izročil oblast čez šestnajst škofij, mdr. čez tržaško, novigrasjsko, puljsko, poreško in koprsko, kar naj bi potrdil tudi cesar.²⁹

Poleti 1024 (po smrti papeža Benedikta VIII. in cesarja Henrika II.) se je bil zaradi strankarskih peripetij v Benetkah dožev brat, gradeški patriarh Urz, prisiljen zateči v Istro. To je izkoristil oglejski patriarh Popon; zavzel, izropal in opustošil je Gradež, nato pa pod pretvezo dobil od papeža privilegij s podelitvijo gradeškega otoka in cerkve.³⁰

Papež pa je še v istem letu pridobil tudi poročila z druge strani.³¹ Listina iz 1024, ki jo Julius v. Pflugk-Harttung v *Acta pontificum Romanorum inedita* datira s septembrom, Franc Kos v tretjem delu *Gradiiva* in Harald Zimmermann v *Papsturkunden 896-1046* pa z decembrom,³² omenja, da je gradeški patriarh Urz prosil papeža Janeza XIX., naj mu potrdi posesti njegove cerkve po Beneškem, Italskem kraljestvu in v istrski grofiji (*in comitatu Istriensi*), kjer se konkretno omenja posest v Trstu, Kopru, Piranu, Novigradu, Poreču, Rovinju, Pulju ter v kaštelu sv. Jurija in drugod (*in Istria, in Tergeste, in Iustinopoli, Pirano, Ciuitate noua, Parentio, Ragunio, Pola atque castello sancti Georgii ac reliquorum locorum*). Papež je zapovedal, da ne sme nihče nadlegovati gradeškega patriarha in njegovih naslednikov na posestvih gradeške cerkve, zlasti ne v piranski, umaški in sečoveljski fari (*in plebibus precipue Piriani, Humagi scilicet et Sitirole*). Patriarhu je potrdil posesti v Trstu, Kopru, piranski, umaški in sečoveljski fari ter v krajih, ki so spadali k tem faram, dalje desetine, prvine in druga darila v siparskem gradu (*in Tergeste, Iustinopoli seu in predictis plebibus, Pirani scilicet, Humagi, Sizole, vel in locis ad eandem plebes pertinentibus, decimas ac primitias ceterasque offeriones in illis oblatas vel in Sipariensi castro*). Papež je tudi zahteval od Popona, da mora gradeškemu patriarhu Urzu vrniti vse, kar mu je vzel.³³

Spor in rivalstvo med patriarhoma sta se nadaljevala. Na cerkvenem zboru v Rimu sta 6. aprila 1026 papež Janez XIX. in nemški cesar Konrad II. v Urzovi odsotnosti vnovič odločila v prid Ogleja in mu podelila gradeško faro.³⁴ Papež je septembra 1027 potrdil oglejske pravice do gradeškega otoka s pritikinami.³⁵ Marca 1034 je tudi cesar Konrad II. potrdil oglejskemu patriarhu Poponu gradeško faro, ki je Benečani Ogleju niso priznavali.³⁶

Oglejski patriarh se je 1042 vnovič polakomnil Gradeža in ga pod pretvezo razdejal in izropal.³⁷ Po Poponovi smrti pa je papež Benedikt IX. 1044 sklical sinodo, na kateri je bilo določeno, da se gradeškemu patriarhatu in patriarhu Urzu povrne vse, kar mu je bil s spretnimi potezami odvzel oglejski patriarh Popon. Gradeškim patriarhom so potrdili posest v Istri, Trstu, Kopru, Piranu, Novigradu, Poreču, Rovinju, Pulju, v kaštelu sv. Jurija (*in Istria, in Tergeste, Iustinopoli, Pirano, item in Ciuitate noua, Parentio, Ragunio, Pola atque in castello sancti Georgii*) in drugod.³⁸

²⁹ Ibid., št. 43.

³⁰ Ibid., št. 60, 61; HARALD ZIMMERMANN, *Papsturkunden 896-1046. Zweiter Band: 996-1046*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 177 (Wien, 1985), št. 560.

³¹ F. KOS, *Gradiivo* III (kot v op. 10), št. 65; ZIMMERMANN, *Papsturkunden* II (kot v op. 30), št. 561.

³² JULIUS V. PFLUGK-HARTTUNG, *Acta pontificum Romanorum inedita* II. *Urkunden der Päpste vom Jahre c. 97 bis zum Jahre 1197. Zweiter Band* (Stuttgart, 1884), št. 101; F. KOS, *Gradiivo* III (kot v op. 10), št. 66; ZIMMERMANN, *Papsturkunden* II (kot v op. 30), št. 562.

³³ F. KOS, *Gradiivo* III (kot v op. 10), št. 67.

³⁴ F. KOS, *Gradiivo* III (kot v op. 10), št. 74; ZIMMERMANN, *Papsturkunden* II (kot v op. 30), št. 576.

³⁵ F. KOS, *Gradiivo* III (kot v op. 10), št. 76; ZIMMERMANN, *Papsturkunden* II (kot v op. 30), št. 578.

³⁶ F. KOS, *Gradiivo* III (kot v op. 10), št. 89; *Conradi II. diplomata*, ed. HARRY BRESSLAU, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae IV* (München, 1980), št. 205. Posesti po Istri je imela tudi tržaška škofija; tedanji nemški kralj Henrik III. ji jih je – po posredovanju oglejskega patriarha – 1039 potrdil in ji podelil tudi Umag (F. KOS, *Gradiivo* III [kot v op. 10], št. 103; *Heinrici III. diplomata*, ed. HARRY BRESSLAU – PAUL KEHR, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae V* [München, 1980], št. 12).

³⁷ F. KOS, *Gradiivo* III (kot v op. 10), št. 121.

³⁸ F. KOS, *Gradiivo* III (kot v op. 10), št. 128; ZIMMERMANN, *Papsturkunden* II (kot v op. 30), št. 618.

Odločitev je bila kratke sape: nemški kralj Henrik IV., donator obeh omenjenih podelitev Freisingu, je namreč – skoraj sočasno s prvo freisingško darovnico – 16. decembra 1062 ustregel prošnji (novega) oglejskega patriarha Godebolda in oglejski cerkvi ter patriarhu in njegovim naslednikom potrdil lastninsko pravico do omenjene gradeške fare (*Gradensis plebs*), ki naj bi jo po trditvah prosilca patriarhu Poponu dodelila papež Janez XIX. in cesar Konrad II. (taka darovnica ni ohranjena). Potrditev te posesti Ogleju navaja, da je gradeška fara imela pritikline na ozemlju Pulja, Pirana (*Pirianum*), Kopra (*Capris*), v vsej istrski grofiji (*in omni Istriensi comitatu*) in drugod.³⁹

Oglejski patriarhat je v Istri pridobil obsežne posesti zlasti z darovnico Ulrika III., sinu istrskega mejnega grofa Ulrika II. Weimar-Orlamünde (po Landiju je ta darovalec Ulrik II. Ebersberg, bolzanski grof) iz 1102.⁴⁰ Patriarhat je obvladal večino severne in severovzhodne Istre ter številne kaštele in vasi. Med slednjimi zbujajo našo pozornost zlasti Šterna (*Cisterne*), Kubed (*Cavedel*) in Št. Peter⁴¹ s samostanom sv. Petra in sv. Mihaela: vasi s temi imeni je namreč z darovnico Henrika IV. 1067 prejela freisingška cerkev, postavljena in posvečena sv. Mariji in sv. Korbinijanu!

Tako darovnica Ogleju iz 1062 kot slednja iz 1102 zaradi sorodnih lokacij podeljenih posesti freisingških ustanov (samostana sv. Andreja in freisingške cerkve sv. Marije in sv. Korbinijana) in posesti gradeške oz. oglejske posesti odpirata vprašanje o načinu, kako so freisingški škofje upravljali istrsko posest obeh svojih prejemnikov: ali neposredno prek lastnega vicegrofa ali gastalda, ali pa so dohodke podelili v fevd cerkvenim ali laičnim gospodom; konkretnih tovrstnih podatkov o tej posesti sicer v objavljenih izvornikih ni.

Dobrih sto let kasneje, 1173, je oglejski patriarh Ulrik, ki je še vedno gospodaril v velikem delu Istre, podaril opatiji v Beligni pri Ogleju dvor (*curia*) med Sečo, Sečovljami in Albucanom (blizu samostana sv. Onofrija) na Piranskem.⁴² – On ali njegovi predniki so to posest pridobili bodisi od freisingške cerkve ali pa so jo – z vladarjevim posredovanjem – nasledili prek gradeških patriarhov.⁴³

Posredna omemba freisingških pristojnosti na Piranskem

Darovnici freisingškima ustanovama iz 1062 in 1067 sta splošno znani in redno navajani v zvezi s freisingško posestjo v Istri. – Ne nova, vendar od doslej obravnavanih darovnic občutno manj znana in še manj citirana ter v literaturi pritegnjena v obravnavo freisingške istrske posesti, je posredna omemba pristojnosti freisingške škofije na piranskem območju iz začetka 13. stoletja.

Najdemo jo v zapisu, nastalem zaradi dogajanja, ki s Freisingom ni imelo nikakršne zveze. Šlo je za razmerje »duhovnega« in »posvetnega« Pirana in njegovih prebivalcev do koprške škofije, ki ji je pripadala cerkvena jurisdikcija nad Piranom. Med piranskim klerom in meščani na eni strani in koprsko škofijo na drugi je namreč prišlo do nasprotja, ki so ga sprožile v prvi vrsti tuzemne, materialne zahteve in interesi. Odmeven (tudi v literaturi večkrat omenjan)⁴⁴ je bil

³⁹ F. KOS, *Gradivo* III (kot v op. 10), št. 225; MGH D. H. IV. (kot v op. 2), št. 98.

⁴⁰ FRANZ SCHUMI, ed., *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain I: 777–1200* (Laibach, 1882/3), št. 67; FRANC KOS, ed., *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV: 1101–1200* (Ljubljana, 1920, z letnico 1915), št. 5.

⁴¹ BENUSSI, *Nel medio evo* (kot v op. 21), str. 304; F. KOS, *Gradivo* IV (kot v op. 40), str. 3; PETER ŠTIH, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*, Razprave filozofske fakultete (Ljubljana, 1994), str. 152, locirajo ta Št. Peter severozahodno od Buj (kjer se je dejansko tudi nahajal kraj s tem imenom).

⁴² KANDLER, *CDI* I (kot v op. 9), št. 153, str. 291; F. KOS, *Gradivo* IV (kot v op. 40), št. 536; CAMILLO DE FRANCESCHI, ed., *Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano I: 1062–1300*, AMSI 36 (Parenzo, 1924), št. 2.

⁴³ DE FRANCESCHI, *Origini e sviluppo del comune di Pirano*, (kot v op. 23), str. XXV.

⁴⁴ LUIGI MORTEANI, *Sulla lite per la decima dell' olio tra i vescovi di Capodistria ed il clero e popolo piranese*, *Archeografo Triestino*, n. s., 21 (1896–1897), str. 249–65; DARJA MIHELIC, *Piransko olje in koprška škofija (začetek 13. stoletja)*, *Acta Histriae* 9/2 (Koper, 2001), str. 311–20.

zlasti dolgoletni spor Pirančanov s koprsko škofijo za piransko oljno desetino med letoma 1201 in 1207.⁴⁵ Koprski škof Adalgerij si je želel zagotoviti dohodek od piranske proizvodnje olja. Nad Piranom, ki mu dajatve ni hotel plačevati, je izrekel interdikt, cerkveno prepoved opravljanja božje službe. Prošnje Pirančanov, naj kazen umakne, niso zalegle. Prišlo je do pritožb na papeža⁴⁶ in imenovanja cerkvenih razsodnikov, ki naj bi odločili o zadevi.

Sledili so dnevi in dnevi zaslišanj prič obeh strani.⁴⁷ V pričevanju, ki je sledilo zaprisegi zaslišanih 14. decembra 1201 glede oljne desetine je vrsta zaslišanih izjavila,⁴⁸ da je bil notar Dominik, ki je zapisal poverilni listini o zastopnikih piranskega klera in faranov v tem sporu, pred kakega pol leta (torej poleti 1201) umeščen za notarja od grofa oz. podestata Bertolda, ki naj bi – po pričevanjih dveh prič – prejel to oblast in grofovstvo od grofa Majnharda; ta (ali pa po izjavah osmih zaslišanih grof Bertold neposredno!) naj bi ju dobil od freisinškega škofa, ki ju je prejel od (nemškega) vladarja (*imperator*).

Prvi zaslišani, duhovnik Venerij, je izjavil, da je notar Dominik prisegel za notarja pred grofom Bertoldom, ki je podestat tega kraja (Piran) za freisinškega škofa, ki je to oblast dobil od vladarja. Tudi po trditvi tretje priče, portirja Janeza, naj bi imel piranski podestat Bertold umestitvene pristojnosti neposredno od Freisinga. Podobno je izjavila četrta priča, piranski sodnik Tiso, ki pa Bertolda imenuje piranski grof. Trditev te priče je potrdil tudi deveti zaslišani, Lovrenc iz Marčane, medtem ko sta enajsti in dvanajsti zaslišani (Janez Corvello in Albin Donade) potrdila pričevanje prve priče, ki tudi ni omenjala Majnhardovega posredništva pri prehodu

⁴⁵ *Chartularium Piranense* I (kot v op. 42), št. 11–65, 65 a.

⁴⁶ *Ibid.*, št. 16.

⁴⁷ Končna razsodba je odločila v prid piranske cerkve in je dajatev od olja – do katere koprška škofija dejansko ni bila nikdar upravičena – dodelila piranski cerkvi, koprski škof pa je pridobil druge dohodke: pobral je štiridesetino revežev in štiridesetino za gradnjo cerkva ter lepo denarno odškodnino 278 liber kot nadomestilo za izgubljeno pravdo. Leta 1206 (1207) je razsodbo potrdil tudi papež (*Chartularium Piranense* I [kot v op. 42], št. 65 a).

⁴⁸ Trinajst zaslišanih prič, od katerih je le zadnja skušala zagovarjati škofovo stališče, je izjavilo:

1 ... *dictus Dominicus fecit iuramentum tabellionatus coram comite Bertoldo, qui est potestas illius loci per episcopum de Frisingo, qui habuit hanc potestatem ab imperatore et coram gastaldione et populo terre. Et dictus comes investivit dictum Dominicum de tabellionatu cum lampulo mantelli ...*

2 ... *Dominicus tabellio fuit factus tabellio a Bertoldo comite ipsius castris, et ipse habuit hanc potestatem et committatum istum a commite Mainardo, et iste Mainardus habet committatum istum ab episcopo de Frisingo, et ille habuit ab imperatore.*

3 ... *dixit de tabellione, silicet quod sit factus tabellio a Bertoldo potestate Pirani, qui habet hanc potestatem ab episcopo de Frisingo ... quod sit circa medium annum quod fuit creatus tabellio.*

4 ... *Dominicus tabellio fuit factus tabellio a Bertoldo comite de Pirano, qui habet hanc potestatem ab episcopo de Frisingo, et episcopus habuit eam ab imperatore.*

5 ... *dixit de tabellione quod sit creatus tabellio a Bertoldo qui est comes eorum, qui habet hanc potestatem a comite Mainardo, qui Mainardus habet hanc potestatem ab episcopo de Frisingo, qui episcopus habet hanc potestatem ab imperatore.*

6 ... *dixit de creatione tabellionis facta a Bertoldo, et loco et tempore, et a quo alio a quibus hec potestas emanaverit in Bertoldum ...*

7 ... *dicit de creatione tabellionis facta a Bertoldo comite eorum et loco et tempore et de personis per quas hec potestas evenit in Bertoldum ... Dicit tamen quod investivit eum Bertoldus cum ciroteca.*

8 ... *dicit de creatione Dominici in tabellionem facta a Bertoldo, et loco et tempore et de personis per quas et a quibus potestas pervenit in Bertoldum ... Et dicit quod fuit investitus per lampulum pellium Bertoldi.*

9 ... *De personis a quibus hec potestas deflavit in Bertoldum concordat cum Tisone (četrta priča).*

10 ... *dixit de creatione tabellionis facta a Bertoldo comite terre et loco et personis a quibus hec potestas pervenit in Bertoldum ...*

11 ... *dixit de creatione tabellionis, et loco, et de persona a qua fuit creatus, et de personis, a quibus persona creans habuit potestatem creandi, et de investitura tabellionatus facta per clamidem commitis ... idem quod Venerius presbiter (prva priča).*

12 ... *dixit de creatione tabellionis facta a Bertoldo comite terre, et de loco, et de personis a quibus et per quas iurisdicatio illa venit in commite Bertoldo ... idem quod presbiter Venerius (prva priča).*

13 ... *dicit de facto tabellionis Dominici ... dicit se nescire an sit tabellio vel non; credit tamen quod Bertoldus, qui eum dicitur fecisse tabellionem, non potuerit eum facere quia non habet hanc auctoritatem.*

pravic med Freisingom in Bertoldom. Samo dve (!) priči (druga in peta) sta v verigi prehajanja pooblastil omenili tudi grofa Majnharda. Druga priča, svečar Janez Janeza Valtrama, je trdila, da je Bertold, grof kstra, prejel to oblast in grofovstvo od grofa Majnharda, ki je imel grofovstvo od freisinškega škofa, ta pa ga je imel od vladarja. Peti zaslišani, Aldigerij Cuniče, pa je izjavil, da je njihov grof Bertold imel to oblast od grofa Majnharda, ki jo je imel od freisinškega škofa, ta pa od vladarja. Šesta, sedma, osma, deseta in trinajsta priča (sodnik Janez Almerika, Peter de Imena, Odolrik de Ripaldo, Janez de Iname in duhovnik Peter) niso omenjale celotne verige prehoda pooblastil, ampak le Bertolda; trinajsta priča, duhovnik Peter, je zagovarjala stališče koprškega škofa in je Bertoldu odrekala oblast za umeščanje notarjev.

Zapis sta po izvornikih piranskega arhiva (vsebinsko gre za tri izvornike, prvega z zaslišanji enajstih, drugega dveh, tretjega [dvojnika obeh prejšnjih] vseh trinajstih prič),⁴⁹ in *extenso* objavila Luigi Morteani⁵⁰ in kasneje Camillo de Franceschi.⁵¹ Morteani ga je časovno umestil »okrog leta 1220«, kar je najverjetneje zavedlo Milka Kosa, da je v petem delu *Gradivo* zapis časovno opredelil s »pred letom 1216«.⁵²

Omenjene osebe in družinske povezave

Tudi v tem zapisu nas predvsem zanimajo nekatere omenjene osebe. Pri grofu Majnhardu, ki ga sicer zasledimo le v dveh (!) izjavah prič, bi moglo iti bodisi za goriškega grofa Majnharda II. (1158-ok. 1232) ali za Majnharda Šumberškega, ki se v istrskih dokumentih 1141–1183 omenja kot istrski grof. Bil je namestnik mejnega grofa, k temu pa tudi odvetnik poreške cerkve, od katere je imel kaštel Pazin in drugo posest.⁵³

št.	priča	veriga o prehajanju pooblastila				notar Dominik
		vladar	Freising	grof Majnhard	grof Bertold	
1	presbiter Venerius	imperator	episcopus de Frisingo		comes Bertoldus potestas loci	Dominicus tabellio
2	Iohannes cancellarius de Iobanne de W'altramo	imperator	episcopus de Frisingo	comes Mainardus	Bertoldus comes castri	Dominicus tabellio
3	Iohannes ostiarius		episcopus de Frisingo		Bertoldus potestas Pirani	tabellio
4	Tiso index de Pirano	imperator	episcopus de Frisingo		Bertoldus comes de Pirano	Dominicus tabellio
5	Aldigerius de Cuniča	imperator	episcopus de Frisingo	comes Mainardus	Bertoldus comes eorum	tabellio
6	Iohannes de Almerico index				Bertoldus	tabellio
7	Petrus de Imena				Bertoldus comes eorum	tabellio
8	Odolricus de Ripaldo				Bertoldus	Dominicus tabellio
9	Laurentius Dameriana	kot 4	kot 4		Bertoldus	tabellio
10	Iohannes de Iname				Bertoldus comes terre	tabellio
11	Iohannes Corvelo	kot 1	kot 1		kot 1	tabellio
12	Albinus de Donada	kot 1	kot 1		Bertoldus comes terre	tabellio
13	presbiter Petrus				Bertoldus	Dominicus tabellio

⁴⁹ Piranski arhiv, *Listine*, št. 15, 16, 18.

⁵⁰ LUIGI MORTEANI, Documento del 1220 circa: dodatek k članku: IDEM, Sulla lite per la decima dell' olio (kot v op. 44), str. 256–65.

⁵¹ *Chartularium Piranense I* (kot v op. 42), št. 22, 23; imena prič v tabeli povzeman po tej objavi, čeprav so nekatera med njimi razbrana in objavljena netočno.

⁵² FRANC KOS – MILKO KOS, ed., *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku V: 1201–1246* (Ljubljana, 1928), št. 250.

⁵³ ŠTIB, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem* (kot v op. 41), str. 86–7, 140–1, 150–1.

Luigi Morteani je v svojih zgodovinskih zapiskih o mestu Piran (1886) grofa Majnharda iz obravnavanih pričevanj glede oljne desetine enačil z goriškim grofom, ki naj bi investiral v piranski kastel nekega grofa Bertolda, ki je bil verjetno *burgravio*.⁵⁴ Milko Kos je v petem delu *Gradiva* (1928) sledil Morteaniu in grofu Majnhardu pripisal goriško grofovstvo.⁵⁵ Skoraj pol stoletja kasneje (1975) je Ernst Klebel v razpravi o istrskih mestih podobno zapisal, da je bilo mesto (Piran) 1201 v rokah goriških grofov, ki so tja umeščali »burggrafe«.⁵⁶

Drugačno je bilo stališče Camilla de Franceschija, ki je v uvodni študiji v piranski kartular (1924)⁵⁷ menil, da je iz pričevanja glede oljne desetine razvidno, da je v drugi polovici 12. stoletja pravna jurisdikcija nad Piranom prešla z ofevditvijo na Majnharda *di Schwarzenburg* (Majnharda Šumberškega).

Po izjavah dveh prič, ki sta ob zaslišanju omenili grofa Majnharda, naj bi ta svoje pridobljene pravice nad Piranom odstopil Bertoldu (po izjavah osmih zaslišanih pa naj bi Bertold prejel pooblastila neposredno od Freisinga). Bertolda, ki je pol leta prej umestil notarja Dominika, imenujejo zaslišani svojega grofa, grofa kastra, piranskega grofa, grofa območja (*comes eorum*, ~ *ipsius castris*, ~ *de Pirano*, ~ *terre*) ali svojega podestata, podestata tega kraja, podestata Pirana (*potestas eorum*, ~ *illius loci*, ~ *Pirani*).

Milko Kos je ob pojasnitvi k objavi zapisa o piransko-kopskem prepiru glede oljne desetine izrazil negotovost glede identifikacije v zapisu omenjenega grofa Bertolda: »Iz katere rodovine je bil ta grof Bertold, mi ni znano. Mejni grof Bertold IV. iz rodovine Andechsov je že l. 1204. umrl (gl. št. 77)«. ⁵⁸ – Kosa je zavedla njegova lastna napačna časovna umestitev dogodkov v poldrugo desetletje kasnejši čas; popravek datacije bi mu razkril, da gre pri Bertoldu, ki ga omenja zapis, prav za njemu znanega mejnega grofa Bertolda iz hiše Andeks (1188–1204). Investitura v notariat je bila izključna pravica grofa ali mejnega grofa; izvajala se je osebno in ne po posredniku.⁵⁹ Tudi pričanje istega leta 1201 v podobni zadevi glede izolske oljne desetine med kopskim škofom in opatico samostana sv. Marije pri Ogleju navaja, da sta bila dva izolska notarja postavljena za notarja od mejnega grofa Bertolda.⁶⁰

Bertold je bil po svojih naslovih opazna oseba svojega časa. Njegova starša sta bila istrski mejni grof Bertold III. in Hedvika Wittelsbach. Bil je istrski mejni grof (1188–1204), dalmatinski, hrvaški in meranski vojvoda (1180–1204).

Zastavimo si še vprašanje, kateri freisinški škofje so stolovali v Freisingu za časa obeh Majnhardov in Bertolda pred decembrom 1201, ko je nastal zadnji doslej znani zapis, ki omenja freisinška pooblastila v Istri – točneje na Piranskem. Skušajmo ugotoviti ev. povezave med škofi in omenjenimi istrskimi gospodi. Te namreč morejo razkriti razmerje Freisinga do Istre.

Freisinška škofa, ki sta bila sodobnika Majnharda Šumberškega, sta bila Oton I. (22. freisinški škof, 1137–1158) in Adalbert I. (23. freisinški škof, 1158–1184), Bertoldova sodobnika sta bila škofa Aldalbert I. in Oton II. (24. freisinški škof, 1185–1220), Majnhard Goriški pa je ob teh dveh doživel še freisinška škofa Gerolda (25. freisinški škof, 1220–1229) in Konrada (26. freisinški škof, 1230–1248). Pregled znanih zapisov iz razdobja med 1141 in 1232 pa ne razkriva pojavljanja katerega od Majnhardov v bližini freisinških škofov.

Povsem drugače pa je z Bertoldom. Ta v zapisih večkrat nastopa zlasti ob strani freisinškega

⁵⁴ MORTEANI, *Notizie storiche della città di Pirano* (kot v op. 22), 11: »La donazione fatta ai vescovi di Frisinga (1062) è importante, perchè stà in relazione con un cenno fatto in un documento posteriore del 1201, dal quale rilevasi che i suddetti vescovi avevano in Pirano diritti d' investitura ch' essi conferirono nella seconda metà del secolo XII° al conte Mainardo di Gorizia, il quale a sua volta investisce del nostro castello un certo conte Bertoldo, che sarà stato probabilmente burgravio.«

⁵⁵ F. KOS – M. KOS, *Gradivo V* (kot v op. 52), str. 135.

⁵⁶ KLEBEL, *Über die Städte Istriens* (kot v op. 14), str. 58.

⁵⁷ DE FRANCESCHI, *Origini e sviluppo del comune di Pirano* (kot v op. 23), str. XXV.

⁵⁸ F. KOS – M. KOS, *Gradivo V* (kot v op. 52), str. 134.

⁵⁹ DE FRANCESCHI, *Origini e sviluppo del comune di Pirano* (kot v op. 23), str. XXVI.

⁶⁰ PIETRO KANDLER, *CDI 2* (Trieste, 1986), št. 190, str. 353–4.

škofa Adalberta, občasno pa tudi ob škofu Otonu II. Bil je prisoten, ko je bila 1180 Freisingu dosojena solna in mitninska pot prek mostu v Veringenu.⁶¹ Najdemo ga med pričami, ko sta 1180 freisingški škof Adalbert in svetokriški opat Henrik na poziv papeža Aleksandra III. razsodila, da krški kanoniki in ministeriali nimajo pravice voliti krškega škofa, ampak je to v pristojnosti Salzburga.⁶² Škof Adalbert je mejnemu grofu Bertoldu in njegovemu sinu, vojvodi Dalmacije in Hrvaške, 1182 podelil odvetništvo v hribih v briksenski, tridentinski in churški škofiji.⁶³ Bertold je bil med pričami, ko je 1189 na Dunaju cesar Friderik I. pred odhodom v Sveto deželo (ki se ga je Bertold udeležil ob vladarjevi strani) podaril freisingškemu škofu Otonu II. različne pravice v Avstriji.⁶⁴

Kako to, da je bil Bertold tako blizu Freisingu in da je bil hkrati podaljšana roka Freisinga v Istri? Ali so ugotovljive kakšne družinske povezave med freisingškimi škofi in Bertoldovo rodbino?

Medtem ko Adalbertovo poreklo ni podrobneje znano, pa je za Otona II. v četrti knjigi *Traditionum Frisingensium* natančno zabeleženo, da je bil rojen očetu Dietpoldu iz Berga, švabskemu grofu, njegova mati pa je bila Gizela, grofica iz Dießna. Zakoncema se je rodilo šest sinov, od katerih sta štiri namenila za duhovni poklic. To so bili Dietpold (Theobald) Pasavski, Henrik Würzburški, Manegold Pasavski in Oton Freisingški. Ostala dva brata sta bila Bertold in U(da)lrik, ki naj bi v Passauu nasledil brata Manegolda.⁶⁵

Dießen, od koder je izhajala grofica Gizela, je bil eden centrov gospostev grofov Andeks. Rodbinsko drevo andeških in dießenskih grofov kaže, da sta bila istrski mejni grof Bertold III., oče (našega) Bertolda IV. Meranskega, in Gizela, mati freisingškega škofa Otona II., brat in sestra.

Bertold, ki je ob pravdi glede oljne desetine med Pirančani in koprsko škofijo 1201 umestil piranskega notarja Dominika in po pričevanju osmih zaslišanih prejel svoja pooblastila neposredno (!) od freisingškega škofa, in freisingški škof Oton II. sta bila bratranca! To je razvidno iz podatka iz 1215,⁶⁶ ki omenja sorodstvo istrskega mejnega grofa Henrika, sina »našega« Bertolda IV., in freisingškega škofa Otona II.; Henrik se omenja kot Otonov nečak (*nepos*). Dejansko ne gre za pravega nečaka (sin brata ali sestre), ampak za bratrančevega (Bertold IV.) sina. Tudi Meichelbeck ob sklicevanju na isti podatek navaja, da je bil istrski mejni grof Henrik sorodnik freisingškega škofa Otona, ker je bil njegov ded Bertold brat Otonove matere Gizele.⁶⁷

Oton II. je izrazil privrženost svojim sorodnikom tudi tedaj, ko je Henrikovi ženi Zofiji potrdil fevde njenega očeta grofa Alberta Višnjegorskega.⁶⁸

Možno je, da Freising kot škofija ni udeležil svoje piranske istrske posesti. Očitno pa so njegovi škofi po družinskih zvezah znali poskrbeti, da je Istra in freisingška posest v njej ostajala pod vplivom in v »bližini« freisingške škofije. Po drugi strani pa je škofijska posest predstavljala orodje za krepitev dinastične moči plemiških družin, ki so načrtno usmerjale svoje moško potomstvo na vplivne položaje cerkvenih dostojanstvenikov.

⁶¹ MEICHELBECK, *Historia Frisingensis* I/1, (kot v op. 12), str. 365–7; F. KOS, *Gradivo* IV (kot v op. 40), št. 629.

⁶² MEICHELBECK, *Historia Frisingensis* I/1, (kot v op. 12), str. 374–5; F. KOS, *Gradivo* IV (kot v op. 40), št. 624.

⁶³ MEICHELBECK, *Historia Frisingensis* I/1, (kot v op. 12), str. 370–1; JOSEPH ZAHN, ed., *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich* (1), FRA, DA XXXI (Wien, 1870), št. 119; F. KOS, *Gradivo* IV (kot v op. 40), št. 658.

⁶⁴ MEICHELBECK, *Historia Frisingensis* I/1, (kot v op. 12), str. 379–80; ZAHN, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* (kot v op. 63), št. 122.

⁶⁵ MEICHELBECK, *Historia Frisingensis* I/1, (kot v op. 12), str. 377.

⁶⁶ F. KOS – M. KOS, *Gradivo* V (kot v op. 52), št. 245.

⁶⁷ MEICHELBECK, *Historia Frisingensis* I/1, (kot v op. 12), str. 395: »... Hainricus Histriae Marchio, Ottonis Episcopi nostri consanguineus (quippe cujus avus Bertholdus Gislæ, quæ Mater Ottonis fuerat, frater fuit) ...«

⁶⁸ MEICHELBECK, *Historia Frisingensis* I/1, (kot v op. 12), str. 378; SCHUMI, *Urkunden- und Regestenbuch* II (kot v op. 20), št. 19; F. KOS – M. KOS, *Gradivo* V (kot v op. 52), št. 157.

Mnenja o velikosti in pomenu freisingške posesti v Istri

Zgodovinarji si glede pomena freisingške posesti v Istri niso bili enotni; bistveno je bilo njihovo osnovno opazovališče: ocene pomena posesti se razlikujejo, če jih dojemamo s stališča Freisinga (in vse njegove posesti) ali s stališča (teritorialno opredeljene) Istre oz. njenega severozahodnega (piranskega) dela.

Pavle Blaznik je v razpravi o srednjeveški freisingški loški posesti in njeni kolonizaciji označil istrsko posest Freisinga južno od Trsta kot najmanj pomembno med freisingškimi zemljiškimi posestmi, ki naj bi se omenjala le 1067.⁶⁹ Milko Kos je v separat, ki mu ga je podaril avtor, pri tej trditvi na rob dopisal: »tudi kasneje«.

Dobrega četrto stoletja po izidu Blaznikove razprave je podobno ugotovitev kot Blaznik v delu *Österreichische Geschichte 907-1156* postavil tudi Karl Brunner: Tako je tam (v Istri, op. a.) 1062 in 1067 dobil posesti tudi Freising. Upanje na lastno olivno olje pa se mu ni izpolnilo, kasneje namreč ni nič več slišati o tem.⁷⁰

Drugi avtorji, ki so imeli pred očmi predvsem Istro in piransko območje, so izrazili prepričanje, da freisingška posest na Piranskem ni bila nepomembna. Luigi Morteani je 1886 v *Notizie storiche della città di Pirano* zapisal, da je bila darovnica Freisingu iz 1062 pomembna, saj je iz podatka po 1201 razvidno, da so imeli freisingški škofje investiturne pravice, ki so jih v drugi polovici 13. stoletja prenesli na grofa Majnharda Goriškega, ki je nato investiral na (piranski) kaštel grofa Bertolda, ki je bil najverjetneje *burgavio*⁷¹ (ni jasno, kaj naj bi ta funkcija pomenila).

Bernardo Benussi je v svoji srednjeveški zgodovini Istre 1897 omenil darovnici Henrika IV. iz 1062 in 1067 Freisingu.⁷² V opombi je po Morteianijevih zgodovinskih zapiskih o Piranu⁷³ citiral izvleček piranskega izvirnika o pričevanju glede spora za oljno desetino (Morteani je sicer že 1896 objavil tudi celotno besedilo izvirnika⁷⁴). Obe darovnici Freisingu omenja Benussi tudi v ekskurzu o istrskem mejnem grofu Ulriku iz šestdesetih let 11. stoletja.⁷⁵

⁶⁹ PAVLE BLAZNIK, *Das Hochstift Freising und die Kolonisation der Herrschaft Lack im Mittelalter*, Litterae Slovenicae V (München, 1968), str. 3: »Am wenigsten wichtig war der Besitz in Istrien, südlich von Triest. Wir begegnen ihm als Freisinger Eigentum nur im Jahre 1067, als König Heinrich IV. dem Freisinger Hochstift sieben Dörfer im nordwestlichen Teile der Halbinsel verlieh.«

⁷⁰ KARL BRUNNER, *Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert*, Österreichische Geschichte 907-1156, ed. HERWIG WOLFRAM (Wien, 1994), str. 164: »Istrien war schwieriger Grenzraum, im Sinne der Sache und manchmal im Wortsinn eine Mark. Ein großer Teil der Halbinsel war Imunitätsgebiet der Bistümer und geistlichen Stifte. Aber selbst weit entfernte Interessen wurden geltend gemacht. So bekam 1062 und 1067 auch Freising dort Besitzungen. Die Hoffnung auf eigenes Olivenöl erfüllte sich aber nicht, man hört später nichts mehr darüber.«

⁷¹ Cf. op. 54.

⁷² BENUSSI, *Nel medio evo* (kot v op. 21), str. 284-5: »Il vescovo di Frisinga ebbe dall'imperatore Enrico IV, per la mediazione del margravio Ulrico I, il 7. marzo 1067, le ville di Cobida (Covedo), di Lounca (Lonche), di Ozpe (Ospos), di Razari (Rosariol), Truscole (Trusche), di Steina (Sterna), di S. Pietro (presso Buie). Ed anche il monastero di S. Andrea Apostolo di Frisinga ebbe dall'imperatore Enrico IV, nel 1062, alquanti beni nell'Istria, e precisamente quelli appartenenti al fisco imperiale, situati in Pirano e Cittanova.«

⁷³ Cf. op. 22.

⁷⁴ Cf. op. 50.

⁷⁵ BENUSSI, *Nel medio evo* (kot v op. 21), str. 348, 349: »Alla firma del vescovo Megingaudius segue quella di Hademaro vescovo di Parenzo, quindi quella del nostro margravio Ulrico - «Odolricus marchio istriensis qui scribere nesciens signum crucis fecit». ... Mentre Ulrico reggeva le cose dell'Istria, il monastero di S. Andrea apostolo di Frisinga ricevette, nell'ottobre 1062, dall'imperatore Enrico IV, tutte le proprietà che il fisco teneva in Pirano e Cittanova; nel novembre 1066 il patriarca di Aquileia ottenne la villa di Strengi; e nel marzo 1067 la chiesa di Frisinga, per mediazione e preghiera dello stesso Ulrico, ebbe dal sovrano le ville di Covedo, Lonche, Ospos, Rosariol, Trusche, Sterna e S. Pietro di Buie.« V opombi se sklicuje na objavo »Gesta episcoporum Frisingensium« (PERTZ [dejansko WEITZ, op. D. M.], *Mon. Germ. Hist.* XXIV, 317): *Ellenhardus episcopus impetravit a quarto rege Heinricho Pirian, Niuwinburch anno Domini 1062 ... Impetravit ab eodem in marchia Histria Cubida, Lonza, Ozba cum caeteris anno Domini 1067 ...*

Heinrich Schmidinger je v delu *Patriarch und Landesherr* (1954)⁷⁶ ugotovil, da sta približno dve tretjini Istre imunitetno področje, ki je odtegnjeno oblasti mejnega grofa; okrog Pirana sta imela freisinški škof in samostan sv. Andreja velike posesti. – Pri tej trditvi se avtor sklicuje na Giovannija de Vergottinija *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medio evo* (1924),⁷⁷ ki je zapisal, da so na ozemlju in v samem piranskem kastelu obsežne kraljevske posesti prešle k freisinški škofijski cerkvi in samostanu sv. Andreja.

Zemljiškoposestne razmere na Piranskem med 11. in 14. stoletjem

Struktura posestnikov na Piranskem je bila v srednjem veku zelo pestra.⁷⁸ Od cerkvenih skupnosti so imeli že v 11. stoletju tam posest in dohodke freisinški ustanovi, samostan sv. Andreja in cerkev sv. Marije in sv. Korbinijana, ter gradeški in oglejski patriarhat, kasneje tržaška, koprška in novigrajska škofija, dalje beneški samostani sv. Klare, sv. Andreja z Lida, sv. Nikolaja z Lida, sv. Sekunda, samostan in špital sv. Lazarja v Benetkah, samostan v Beligni pri Ogleju, samostan gospe sv. Marije pri Ogleju, samostan sv. Klementa viteškega reda sv. Janeza v Miljah, samostan sv. Klare v Kopru, sv. Petra d'Oro, dalje domači samostan sv. Andreja, sv. Antonija, samostan in cerkev sv. Bassa; cerkve sv. Lene (?), sv. Marije Rose, sv. Jurija in sv. Lovrenca ter bratovščine sv. Marije, sv. Andreja, sv. Janeza Krstnika, sv. Martina in sv. Mohorja in Fortunata.

Med laičnimi gospodi, ki so imeli posest ali iz nje izhajajoče dohodke na Piranskem, velja omeniti goriške grofe, rihemberške, momjanske gospode, družine Almerigotti, Bratti in De Casto iz Kopra, družino Dandolo iz Benetk itd.

Pirančani pa so tudi sami imeli posest na tujem: na območju Milj, Kopra, Izole, Sv. Ivana, Siparja, Umaga, Buj, Novigrada, Poreča, Pulja.⁷⁹

⁷⁶ SCHMIDINGER, *Patriarch und Landesherr* (kot v op. 10), str. 71: »rund zwei Drittel Istriens ein großes Immunitätsgebiet bilden, das der Gewalt des Markgrafen praktisch entzogen ist. ... um Pirano besaßen der Bischof und das Kloster St. Andreas von Freising große Besitzungen«.

⁷⁷ GIOVANNI DE VERGOTTINI, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medio evo* (Roma, 1924), str. 57: »nel territorio e nel castello stesso di Pirano ampi possessi della corona erano passati alla chiesa vescovile ed al monastero di S. Andrea di Frisinga«.

⁷⁸ O tem zlasti MIROSLAV PAHOR, *Fevdalna posest na piranskem ozemlju do konca 13. stoletja*, *Kronika* 29 (1981), str. 1–8; DE FRANCESCHI, *Origini e sviluppo del comune di Pirano* (kot v op. 23), str. XV–LXIII.

⁷⁹ Cf. DARJA MIHELIČ, *Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340*, Dela 1. razreda SAZU 27 (Ljubljana, 1985), str. 157–8.

GERTRUD THOMA

FREISINŠKI ŠKOFJE IN ŠKOFIJSKA POSEST NA SLOVENSLEM OKOLI LETA 1300

Na prehodu iz 13. v 14. stoletje sta se dva škofa še posebej zavzemala za posvetne posesti svoje škofije: škof Emiho (1283–1311) iz grofovske rodbine v Nahegau in škof Konrad III. (1314–1322), ki je izviral iz Münchenske patricijske družine. Freisinško škofijo sta vodila skupno skorajda štiri desetletja. Med obema delujoči škof Gottfried je opravljal to funkcijo le kratek čas (1311–1314) in s težavo ohranjal status quo. Emiho in Konrad III. sta bistveno prispevala, da je Freising s tem, ko je uspel izoblikovati državno neposredni teritorij, postal državna knezoškofija. Ta državno neposredni teritorij je poleg škofovskega mesta Freisinga obsegal grofiji Werdenfels in Ismaning (na Bavarskem) in je tako ostal izrazito majhen. Veliko večji del posvetnih škofijskih posestev je ostal podrejen različnim deželnim gospodom, tako tudi celotna posest v vzhodnoalpskem prostoru.¹ Oba omenjena škofa sta se tudi tukaj intenzivno ukvarjala z upravo, varovanjem, razvojem in gospodarskim izkoriščanjem freisinških posestev. Da bi dobili vpogled v upravo škofovske oddaljene posesti, bomo v pričujočem prispevku na primeru pomembnih posestev okoli Škofje Loke v današnji Sloveniji natančneje preučili take aktivnosti škofov.

Povezave freisinških škofov z ozemljem današnje Slovenije v virih

Zaradi izredne aktivnosti škofov Emiha in Konrada imamo za čas okoli leta 1300 še posebej izpovedne vire o povezavah freisinških škofov s škofijsko posestjo v današnji Sloveniji. Škof Emiho je dal leta 1291 izdelati celovit urbar freisinških posestev, ki se začneja prav s popisom loškega gospostva.² Na skorajda 50 straneh so navedeni posamezni uradi loškega gospostva z njihovimi dajatvami, na naslednjih 12 straneh pa uradi na Dolenjskem. Škof Konrad III. je dal ta urbar leta 1316 predelati in na novo zapisati.³ V rokopisu, ki so ga izdelali po njegovem naročilu, se nahaja tudi prva barvna podoba zamorca s krono, torej v povezavi s posvetno posestjo škofije. Že od Emiha dalje se pojavlja na škofovskem pečatu ščit s kronano glavo, ki jo je v luči miniaturre iz leta 1316 prav tako mogoče interpretirati kot glavo zamorca. Krona kot vladarski simbol izraža pač škofov položaj neposrednega državnega kneza.⁴ V virih je glava zamorca označena kot glava

¹ Za freisinško posest gl. GERTRUD THOMA, Zur Grundherrschaft des Bistums Freising im Hochmittelalter: Organisation und Nutzung der Besitzungen in Bayern und im Ostalpenraum. Ein Vergleich, v: *Querschnitte*. »... Der wissenschaftlich Romanen für Historien ausgibt...« *Deutsch-slovenische Kultur und Geschichte im gemeinsamen Raum* (= Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B, Band 80), ed. KRISTA ZACH in MIRA MILADINVIĆ ZALAZNIK (München, 2001), str. 21–61, tu str. 27–30 in zemljevid na str. 37.

² Original v BayHStA München, HL Freising 541, fol. 1–24 (*hofmarchia in Lok*) in fol. 25–30 (*Marchia*). Deli, ki zadevajo posesti v današnji Sloveniji, so objavljeni v: *Urbarji freisinške škofije (Urbaria episcopatus Frisingensis)*, ed. PAVLE BLAZNIK, Srednjeveški urbarji za Slovenijo (*Urbaria aetatis mediae Sloveniam spectantia*) 4, *Viri za zgodovino Slovencev (Fontes rerum Slovenicarum)* 4 (Ljubljana, 1963), str. 129–78; starejša edicija, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemaligen freisingischen Besitzungen in Österreich III.*, ed. J[OSEPH] ZAHN, FRA, DA 36 (Wien, 1871), str. 168–608, zajema vse v 19. stoletju v habsburški monarhiji ležeče freisinške posesti. Deli urbarjev za posesti na Bavarskem še niso objavljeni.

³ *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 2), str. 179–218; *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis III* (kot v op. 2), str. 168–608 (vzporedna objava obeh urbarjev; original se nahaja v AEM Cimelie B 250 A; grb z zamorcem je vključen v inicialo na fol. 1).

⁴ CLEMENS SIFERLINGER, Die Siegel der Bischöfe von Freising, *Jahrbuch des Vereins für christliche Kunst in*

Etiopca in označuje določene predmete, ki naj bi sodili v škofovsko posest. Njegov izvor je potemtakem še najlažje razložiti tako, da so Etiopca iz apostolske zgodbe, zakladnika etiopske kraljice, ki se je spreobrnil v krščanstvo, izbrali kot emblema za škofovsko posestno upravo, s katerim so označili tudi premoščine. Tako se je na loškem gradu nahajalo 20 železnih srajc s podobo Etiopca, kot poroča t. i. »Notizbuch« (poslovna knjiga) škofa Konrada III.⁵

Ta poslovna knjiga je še en pomemben rokopis, ki ga je dal izdelati Konrad III. Gre za rokopis z upravno vsebino, kamor je dal škof zabeležiti sezname, dokumente, obračune, nakupe in prodaje v času lastnega episkopata pa tudi episkopata svojih predhodnikov, da bi imel tako pri roki dokumentacijo za reševanje tekočih in bodočih vprašanj.⁶ Kot domnevni nekdanji kaplan škofa Emiha, ki je slednjega 1308/09 spremljal na njegovem potovanju na slovenska posestva,⁷ je imel najbrž dober vpogled in dostop do posvetne uprave škofije. V tej poslovni knjigi se nahaja veliko število zadev, ki se nanašajo na današnje slovensko ozemlje, na primer sezname premoščin in zalog živil v različnih prostorih loškega gradu, seznam tam shranjenih listin, dokumentacija o podelitvi uradov z vsemi pritliklinami in že zbranimi zalogami in ocenami prihodkov.

Poleg tega je ohranjeno veliko število listin, ki po eni strani pričajo o zadevah, ki so jih morali urejati škofje, po drugi strani pa navedeni kraji njihove izstavitve predstavljajo dokaz za to, da so se škofje tam mudili, med drugim tudi na jugovzhodnih posestvih škofije Freising. V času svojega episkopata se je škof Emiho v enajstih od osemindvajsetih let verjetno osebno mudil v Škofji Loki. To dokazujejo bodisi tam izstavitvene škofovske listine bodisi listine drugih izstaviteljev v Škofji Loki, ki predpostavljajo njegovo navzočnost, na primer potrditve pravnih dejanj ob prisotnosti škofa.⁸ Ostali kraji izstavitve listin označujejo nadaljnje točke na njegovi poti. Zdi se, da je Emiho zlasti v letih 1301 in 1307 do 1309 dalj časa bival na Gorenjskem – 1308/09 pa se je

München 6 (1925/6), str. 49–87, tu str. 76–77 in sl. 7 (pečat škofa Gottfrieda, detajli niso razpoznavni) in sl. 8 (pečat škofa Konrada III., glava s krono); JOSEF MASS, *Das Bistum Freising im Mittelalter* (München, 1986), str. 246–7; SEBASTIAN GLEIXNER, *Der Freisinger Mohr – die Geschichte eines Herrschaftszeichens*, v: *Der Mohr kann gehen. Der Mohr im Wappen des Bischofs von Freising und die Säkularisation 1802*, ed. SYLVIA HAHN (Freising, 2002), str. 9–16, tu str. 9–10; SYLVIA HAHN, *Das Rätselraten um den Mohren*, *ibid.*, str. 17–26, tu str. 17, 19, 13–25 tudi s poudarkom vidika divjaštva in neustrašenosti eksotične glave zamorca.

⁵ Deli poslovne knjige (Notizbuch), ki zadevajo nekdanja avstrijska ozemlja, so objavljeni v: *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III (kot v op. 2), str. 51–168, tu str. 143 (v nekem seznamu iz l. 1318: *Item in eadem camera sunt xx wafenroech cum capitibus Ethiopum*); prav tako v nekem drugem seznamu iz l. 1320, *ibid.*, str. 145.

⁶ Poslovna knjiga, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III (kot v op. 2), str. 51 ... *inceptus est pro negociorum et factorum meliori noticia iste liber et ex iussu domini Chunradi ... per singulas hofmarchias episcopatus distinctus in negociis et tractatibus presentis tempore vtilibus et emergentibus in futurum*. Podrobneje o tem viru JOACHIM WILD, *Zur Geschichte der Archive von Domkapitel und Hochstift Freising*, v: *Hochstift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte* (= Sammelblatt des Historischen Vereins Freising 32), ed. HUBERT GLASER (München, 1990), str. 115–28, tu str. 117.

⁷ V listinah *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemaligen freisingischen Besitzungen in Österreich* I, II, ed. JOSEPH ZAHN, FRA, DA 31 in 35 (Wien, 1870–1871), tu Bd. II, št. 477 in 479 (izstavljenih 1308/09 v Škofji Loki) se med pričami pojavlja neki *maister Chynrat chorherr ze Mosprch*. Iz listine, izstavitvene l. 1310 v Waidhofnu (*ibid.*, št. 483), izhaja, da je tukaj deloval (dodatno je označen kot *doctor decretorum*) kot posrednik v sporu med samostanom Seitenstetten in župnikom iz Gösslinga. Medtem je postal kaplan škofa Emiha in z listino št. 484 (*ibid.*) dobil župnijo v Šmartinu pri Kranju. Da gre za kasnejšega škofa, je moč sklepati le na podlagi tega, da je škof Konrad v *Gesta episcoporum Frisingensium, continuationes*, ed. GEORG WAITZ, MGH, SS. 24 (Hannover, 1879), str. 314–31, tu str. 325, označen kot *doctor decretorum*. Takšno identifikacijo župnika v Šmartinu pri Kranju s kasnejšim škofom je moč zaslediti še pri: HUBERT STRZEWITZEK, *Die Sippenbeziehungen der Freisinger Bischöfe im Mittelalter*, Beiträge zur altbayerischen Kirchengeschichte 16 (München, 1938), str. 217–8, brez natančnejših pojasnil tudi pri MASS, *Bistum* (kot v op. 4), str. 241. Glede župnije Šmartin pri Kranju gl. op. 21.

⁸ Večina listin, ki zadevajo nekdanja avstrijska posestva, je objavljena v: *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* I in II (kot v op. 7); v Loki so bile izdane naslednje listine: št. 395 (1286), 402 (1291), 443–5 (1301), 457 (1306) in 466–76 (1307/08). Možno je, da je bil škof v Loki tudi ob izstavitvi listin št. 403 (1293), 409–13 (1295), 419 (1297) in 480–81 (1309). Pri teh statističnih podatkih je bila uporabljena tudi zbirka listin in regestov o zgodovini Freisinga ALOISA WEISSTHANNERJA, ki jo sestavlja več ovojnic s tipkopisi in rokopisi in jo

v njegovem spremstvu verjetno nahajal tudi kasnejši škof Konrad.⁹ Emihov naslednik, škof Gottfried, je vladal dobra tri leta. Na koncu svojega episkopata, in sicer 1313/14,¹⁰ je bil večkrat ali enkrat za daljši čas v Škofji Loki. Škof Konrad III. je že na poti k svoji posvetitvi, ki je bila sredi februarja 1315 na Ptuj, obiskal Škofjo Loko, da bi pogledal, če je tam vse v redu. V čas neposredno pred njegovim bivanjem na Ptuj sodi namreč imenovanje dveh kastelanov v Loki kot tudi seznam orožja, orodja, posod in drugih predmetov v prostorih loškega gradu.¹² Za čas osemletnega episkopata Konrada III. je možno dokumentirati vsaj še tri obiske v Škofji Loki; med drugim je v teh krajih očitno preživel večji del leta 1318.¹³

Freisinški zemljiški gospodje so bili okoli leta 1300 relativno pogosto osebno prisotni na svojih slovenskih posestvih. Potovanja so bila značilna za srednjeveško vladarsko prakso. Tam, kjer je bil gospod prisoten, je lahko uveljavil svojo oblast. V škofovo spremstvo so, sodeč po seznamu prič v vseh teh listinah, spadali predvsem kanoniki in prošti freisinških ustanov, tudi tisti iz Moosburga, Isna, Otoka ob Vrbskem jezeru (Maria Wörtha) in Ardaggerja, kaplani in freisinški ministeriali. Na posameznih posestvih so se jim pridružili tudi lokalni uradniki. Pri listinah, ki so bile izdane v Škofji Loki, so bili to npr. dvorni maršal, uradnik za posestva, mitničarji, točaji, notarji in pisarji.

Vsi ti viri pa kažejo tudi na to, da je bila prisotnost škofov omejena na Gorenjsko. Kraji na Dolenjskem se z eno izjemo – kjer pa tudi ni mogoče z gotovostjo ugotoviti prisotnosti škofa¹⁴ – ne pojavljajo med kraji, kjer so bile izdane listine. Tudi Konradova poslovna knjiga vsebuje pod napisom *Marchia* le tri zapise: seznam odtujenih posestev, oceno prihodkov za leto 1310 in rzsodbo iz leta 1315 o sporu z enim od najvplivnejših lokalnih plemičev.¹⁵ O vseh treh bomo v okviru naše raziskave še spregovorili. S tukaj omenjenimi težavami na Dolenjskem, ki so bile na koncu koncev povezane tudi s premajhno prisotnostjo, se ujema tudi vtis, ki ga puščajo urbarialni zapisi iz leta 1306 in 1318, ki govorijo o vrsti opuščeni oz. odtujeni hub.¹⁶ Manjši gospodarski donosi in težave, da se posest sploh ohrani, so zmanjševali pomen dolenjskih posestev za freisinške škofe.

hranijo pri Bavarski akademiji znanosti. Zbirka vsebuje dodatno gradivo, ki pa ga ni mogoče smatrati za končano – prvi del z regesti in listinami do leta 1185, ki ga je v glavnem zaključil Weißthanner, trenutno pripravljam za tisk.

⁹ Cf. zgoraj, op. 7.

¹⁰ *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* II (kot v op. 7), št. 494 (1313), 498 (1314); gl. tudi op. 8.

¹¹ Poslovna knjiga, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III (kot v op. 2), str. 59: 16. februarja 1315 (posvetitev se zaradi z njo povezanih izdatkov omenja na začetku seznama stroškov za nakupe in zastave). Na Ptuj je bil salzburski nadškof – ki je posvetil Konrada – zemljiški in mestni gospod; nadškof se je pred tem mudil na Dolenjskem (F[РАНЗ] MARTIN, *Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg 1247–1343* 2: 1290–1315 [Salzburg, 1931], str. 138 št. 1189 in 1190, konec januarja v Brežicah).

¹² Datirana 10. 2. 1315 (Poslovna knjiga, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III [kot v op. 2], str. 122).

¹³ *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* II (kot v op. 7), št. 524–530 (1318), št. 542–543 (1321) in WEISSTHANNER, »Zbirka listin« (1317; kot v op. 8); K temu je treba dodati še dokaze za njegovo navzočnost v Škofji Loki v njegovi poslovni knjigi, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III (kot v op. 2): zapisi, ki so nastali ob njegovem odhodu iz Škofje Loke novembra 1318 oz. aprila 1321 (str. 129 oz. 144).

¹⁴ Dve na Otoku pri Dobravi (Gutenwerth) izstavljeni in na škofa Emiha naslovljeni listini še ne pomenita, da bi moral biti škof tam tudi prisoten; njegova prisotnost pa je možna (*Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* II [kot v op. 7], št. 455 in 456), zlasti še, ker je prišlo v začetku februarja še do ene prodaje neke dolenjske posesti škofu Emihu (ibid., št. 457).

¹⁵ Poslovna knjiga, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III (kot v op. 2), str. 149–51.

¹⁶ *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 2), str. 168–78 (1306), 214–8 (1318). Primerjava obeh urbarjev pokaže, da je Freisingu v tem času dolenjska posest polagoma polzela iz rok. Že leta 1306 je gospostvo pestila 38-odstotna opustelost. Čeprav se je v tem oziru stanje do leta 1318 nekoliko izboljšalo (obnovljenih je bilo 25 od 136 pustot), pa so na drugi strani uzurpacije lokalnega plemstva, podeljevanje drobne posesti v uradniški fevd in dokončno propadanje opustelih hub trajno zmanjševali obseg gospostva. Upad števila hub je bil l. 1318 v primerjavi z l. 1306 že 23-odstoten. Cf. MATJAŽ BIZJAK, *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*, Thesaurus memoriae, Dissertationes 2 (Ljubljana, 2003), str. 191; na splošno o dolenjski posesti cf. tudi: SERGIJ VILFAN, *Lage und Struktur der freisingischen Herrschaften in Krain*, v: *Hochstift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte* (kot v op. 6), str. 351–65, tu str. 357–60.

Upravljanje škofijske zemljiške posesti

V nadaljevanju se bomo dotaknili različnih tem iz omenjenih virov, da bi ponazorili, za kaj so morali freisinški škofje konkretno skrbeti in kakšne so bile povezave z njihovimi slovenskimi posestvi. Najprej si oglejmo spore glede imenovanja duhovnikov v cerkvah na območju freisinške posesti. Z ustanovitvijo cerkva na njihovih posestvih so škofje prvotno pridobili lastniško-cerkvene pravice, ki so se sčasoma spremenile v prezentacijo. Slednja je freisinškemu škofu kot zemljiškemu gospodu dovoljevala, da je izbiral in določal duhovnika, ki mu je moral škof pristojne škofije nato podeliti investituro. Papež Inocenc II. je leta 1141 freisinški škofiji to pravico izrecno potrdil tudi za njene zunaj škofije ležeče cerkve.¹⁷ Tako je lahko freisinški škof razpolagal ne le s proštijami kolegiatnih cerkva v Innichenu, Otoku ob Vrbskem jezeru in Ardaggerju, temveč tudi z župnijami; med njimi so bile Wölz in St. Peter ob Kammersbergu v škofiji Salzburg, Waidhofen, Probstdorf in druge v škofiji Passau, Keller pri Boznu v škofiji Trient in Škofja Loka v oglejskem patriarhatu.¹⁸ Včasih so konkurenti skušali freisinškemu škofu te pravice oporekati. Do spora zaradi zasedbe župnije Loka je prišlo na primer leta 1319, ko je papežev pooblaščenec po smrti freisinškega stolnega prošta Deinharda iz Seefelda, ki je imel tudi župnijo Loka, hotel providirati nekega freisinškega kanonika. Temu se je postavil po robu freisinški škof,¹⁹ ker je bila podelitev nadarbin na podlagi takrat pogosto prakticirane papeške provizije v nasprotju z njegovo prezentacijsko pravico. V tistem času je bil zelo razširjen pojav, da so imeli duhovniki več nadarbin. Magister Henrik (po izvoru bržkone iz loškega gospostva), freisinški kanonik, ki se je povzpел že do prošta kolegiatne cerkve na Otoku ob Vrbskem jezeru, naj bi dobil še župnijo Probstdorf, ki pa mu jo je oporekal neki kaplan avstrijskega vojvode. Toda freisinški škof je uspešno uveljavil svoje zahteve.²⁰ Zdi se, da so imeli freisinški škofje vpliv tudi pri zasedbi župnije Šmartin pri Kranju,²¹ h kateri so spadale tudi posesti vzdolž Save, ki so leta 1002 prišle v freisinške roke. Okoli leta 1300 je moč ugotoviti tri župnike, ki so bili povezani s Freisingom: med 1280 in 1293 se kot priča v škofovih listinah večkrat pojavi šmartinski župnik Viljem Loški,²² ki so mu bile zaupane tudi upravne zadeve. Po smrti župnika Ulrika iz Starega gradu pod Lubnikom je oglejski patriarh 1311 na prošnjo Emiha investiral njegovega kaplana Konrada, moosburškega kanonika in *doctorem decretorum*,²³ ki je domnevno identičen s kasnejšim škofom Konradom III. Kot lastnik več nadarbin pa Konrad zagotovo ni bil veliko navzoč v tej župniji, vendar pa je bil zaradi tega in zaradi spremljanja škofa seznanjen z razmerami na Kranjskem in s škofijsko upravo.

V zvezi s posvetno posestjo na Kranjskem listine obravnavajo predvsem spore oziroma dogovore o posestnih pravicah kakor tudi sporazume in obračune z lokalnimi upravniki. Škof Emiho je moral večkrat doseči poravnavo s svojimi uslužbenci, ki so med službovanjem utrpeli škodo. Semkaj sodijo tudi gospodje Svibenski. Ti so škofa podprli v sporu proti gospodom Čreteškim (v okviru širšega spopada med Habzburžani in Goriškimi) in pri tem utrpeli škodo, vendar so se 1309, potem ko jim je škof Emiho plačal 600 mark oglejskih pfenigov za odkup

¹⁷ *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* I (kot v op. 7), št. 101.

¹⁸ Gl. tudi GERTRUD THOMA, *Bischöflicher Fernbesitz und räumliche Mobilität. Das Beispiel des Bistums Freising (12. bis 14. Jahrhundert)*, *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte* 62 (1999), str. 15–40, tu str. 21–2.

¹⁹ *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* II (kot v op. 2), št. 535 in 538 (1319 in 1320). Glede Deinharda iz Seefelda, ki v listini ni omenjen z imenom: HERMANN-JOSEF BUSLEY, *Die Geschichte des Freisinger Domkapitels*, disertacija, tipkopis (München, 1956), str. 48.

²⁰ *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* I (kot v op. 7), št. 379–384 (1284, prepis glede Propstdorfa); cf. tudi THOMA, *Bischöflicher Fernbesitz* (kot v op. 18), str. 23.

²¹ Župnijska cerkev na desnem bregu Save pri Stražišču, gl. PAVLE BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)* (Škofja Loka, 1973), str. 74, 496.

²² *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* I (kot v op. 7), št. 367, 397, 403. Iz listine št. 395 je mogoče razbrati, da je bil zadolžen tudi za upravo freisinške posesti (glej op. 36).

²³ *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* II (kot v op. 7), št. 484 (1311). Cf. zgoraj, op. 7. Zdi se, da je med tem magistratom Konradom in vitezom Konradom Loškim obstajal spor zaradi župnijske desetine, ki se je 1313 končal s poravnavo (*Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* II [kot v op. 7], št. 494; magister Konrad

Viljema Svibenskega iz ujetništva Čreteških, odpovedali nadaljnji odškodnini. Del denarja je Čreteškim prinesel kastelan Konrad Loški, ki je nastopil pred njimi kot eden od porokov za izpolnitev škofove obveznosti.²⁴ Čreteški so protipravno zasedali veliko število freisingških posestev na Dolenjskem.²⁵ Tudi odnos Svibenskih do Freisinga je bil izredno ambivalenten. Po eni strani jim je bilo vedno znova poverjeno upravljanje freisingških posestev na Dolenjskem,²⁶ po drugi strani pa so se vrstili konflikti.²⁷ Rudolf I. Svibenski je na primer sodil med lokalne mogočnejše, ki so se po Emihovi smrti polastili različnih freisingških posestev in dohodkov od njih. To je razvidno iz nekega seznama iz začetka vladanja škofa Gottfrieda, ki ga je v svoji poslovni knjigi povzel Konrad III. Po Emihovi smrti so se goriški grofje polastili odvetščine nad Innichenom in tamkajšnjimi prihodki, koroški vojvoda si je lastil vse davke in vse vino iz posestev pri Boznu, prav tako iz gospostva Škofja Loka, avstrijski vojvoda je pobral prihodke iz Enzersdorfa, Rudolf Svibenski²⁸ pa je nasilno zasedel posestva na Dolenjskem. Novi škof Gottfried je moral deloma plačati tudi zelo visoke vsote denarja, da je odkupil in rekultiviral škofijske posesti.²⁹ Še Gottfriedov naslednik Konrad III. se je moral boriti proti posledicam teh uzurpacij. Po svoji posvetitvi se je na Ptuj pogajal z Rudolfom I. Svibenskim. Razsodniki so Rudolfu naložili obvezo, da vrne grad in posestva na Otoku pri Dobravi (Gutenwerth) ter druga posestva fresinškemu škofu. Razen tega naj bi škofu za finančno odškodnino služil s 16 možmi leto dni na Kranjskem in v Marki.³⁰ S to ureditvijo naj bi zopet vzpostavili dobro sodelovanje med škofijo in plemiško družino, ki je prišla večkrat v spor z njo. Za leto 1320 izpričuje vpis v Konradovi poslovni knjigi ponovno podelitev prežeškega kastelanstva in varstva nad gradom Otoku izmed pripadnikov rodbine Svibenskih, tokrat Rudolfu II.,³¹ medtem ko je bil Klevevž predan nekemu drugemu.³²

Gradovi kot Otok pri Dobravi, Prežek in Klevevž na Dolenjskem ter Škofja Loka na Gorenjskem so simbolizirali škofovsko oblast tudi med škofovo odsotnostjo. Zato so škofje pripisovali velik pomen vzdrževanju in utrjevanju gradov. Konrad III. je tako porabil znatna finančna sredstva, da je močnejše utrdil gradova Prežek in Klevevž kot tudi mesto in grad Škofja Loka.³³ V poslovni knjigi Konrada III. je dokumentirana oprema takšnih gradov. Na loškemu

je tukaj označen kot najvišji pisar in freisingški kanonik). Za njegove zasluge mu je škof Gottfried obljubil doto za njegovo hčerko; del tega zneska je bil 1. 1315 v poslovni knjigi, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III (kot v op. 2), str. 125, označen kot vsota, ki jo je potrebno še poravnati hčerki viteza iz plačil *de plebe sancti Martini* (ibid., str. 125). Glede loških vitezov cf. tudi BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 21), str. 49-53.

²⁴ *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* II (kot v op. 7), št. 481; Poslovna knjiga, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III (kot v op. 2), str. 132.

²⁵ Ustrezen seznam je Konrad brez datacije zabeležil v svoji poslovni knjigi, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III (kot v op. 2), str. 149-151; urbar iz leta 1306 govori o nezakonitem izvajanju oblasti Čreteških nad vrsto posestev (*Urbarji freisingške škofije* [kot v op. 2], str. 168-78).

²⁶ Listina v *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* II (kot v op. 2), št. 443, izdana 22. aprila 1301; reverz Rudolfa Svibenskega o upravljanju s Prežekom, Klevevžem in z Otokom, v katerem se obveže k vsakoletnemu obračunu (gl. op. 37).

²⁷ E.g. *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* I (kot v op. 7), št. 385 (1284), *Urbarji freisingške škofije* (kot v op. 2), str. 175 (1306; odtujitev 8 hub, ki se 1318 ne omenjajo več).

²⁸ Dušan Kos išče vzroke za tako postopanje v Rudolfovem nezadovoljstvu zaradi nezmožnosti uveljavitve „vojne“ odškodnine iz leta 1309. DUŠAN KOS, *Blesk zlate krone. Gospodje Svibenski - kratka zgodovina plemenitih nasilnikov*, Thesaurus memoriae, Dissertationes I (Ljubljana, 2003), str. 258.

²⁹ Poslovna knjiga, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III (kot v op. 2), str. 56-7.

³⁰ Listina v *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* II (kot v op. 7), št. 500, izstavljena 18. februarja 1315 na Ptuj le nekaj dni po posvetitvi škofa Konrada III. (ohranjena v poslovni knjigi, gl. *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III [kot v op. 2], str. 59, skupaj z navedbo, da je moral škof Svibenskemu za to plačati 200 oglejskih mark).

³¹ Rudolf I. se v listini z dne 22. januarja 1320 že omenja kot mrtev. Kos, *Blesk zlate krone* (kot v op. 28), str. 309.

³² Poslovna knjiga, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III (kot v op. 2), str. 53.

³³ Ibid., str. 61-2: Leta 1317 izdatki za zidove na Starem gradu pod Lubnikom in za gradove Prežek ter Klevevž, leta 1318 za obzidje novega mesta (Škofja) Loka (*in mvro noui opidi Lok*), 1319 in 1320 ponovno za zidove Starega gradu.

gradu je bila vrsta sob z orožjem, poleg tega pa še soba za škofa, kapela, klet, kuhinja, velika in mala soba in shramba.³⁴ V času njegove odsotnosti so škofa nadomeščali različni »uradniki«. Za Škofjo Loko se v poslovni knjigi pojavljajo na primer kastelani, oskrbniki, komorniki in sodniki, poleg teh pa tudi mitničarji in notarji. Za finančne transakcije so bili pogosto zadolženi tudi kaplani.³⁵ Zbirati so morali prihodke iz svojih uradov in jih nakazovati škofu, če so ti presejali njim odobrene stroške. Da pa uradniki pri tem niso bili popolnoma zanesljivi, dokazuje spor škofa Emiha z župnikom Viljemom v Šmartinu pri Kranju, ki mu je poveril tri urade: Sorico, Poljšico in Dovje in s katerim se je že dogovoril za plačilo nastalih zaostankov.³⁶ Kako so bile urejene obveznosti takšnih uradnikov, lepo ponazarja dogovor med škofom Emihom in Rudolfom I. Svibenskim, kateremu je leta 1301 poveril kastelanstvo nad dolenskim gradovi Prežek, Klevevž in Otok skupaj s pripadajočo posestjo: za varstvo gradu naj bi Rudolf prejel po 100 modijev pšenice in ovs, četrtno pridelka vina v Marki kakor tudi mitnino z Otoka, za kar je moral na gradove postaviti stražarje. Na freisinških posestih naj bi škofovi uradniki na območju celotnega urada pobirali škofu pripadajoče denarne dajatve in vino ter mu o tem polagali račun.³⁷

Seznami s finančnimi zahtevami do drugih oziroma drugih do škofa predstavljajo pretežni del zapisov v poslovni knjigi Konrada III. Šlo je za naturalne dajatve in davke, ki so jih različni uradniki morali pošiljati škofu (deloma so jih pobrali ali odvedli šele z zamudo), pa tudi za odplačilo posojil. V Škofji Loki je škof Konrad III. tako leta 1315 kakor tudi leta 1318 ob svojem odhodu dal izdelati ustrezen seznam; njegov zapis v poslovni knjigi mu je omogočal kontrolo ob naslednjem obisku, na kar jasno kažejo prečrtana mesta.³⁸ Vse to ponazarja, kako je škof Konrad III. skušal finance obdržati pod nadzorom.

Škofijska uprava in oddaljena posest

Kako je uprava funkcionirala na veliko daljavo, je možno razbrati iz vrste dokumentov, ki jih je dal škof Konrad III. na različnih mestih zapisati v svojo poslovno knjigo. Kot sem nedavno bolj podrobno prikazala v svojem članku,³⁹ gre pri tem za ugotovitev višine desetine, ki jo je papež Klemen V. zahteval od škofov za pripravo novega križarskega pohoda. Zaradi križarskih vojn so od 12. stoletja dalje vedno znova pobirali davke, tudi in zlasti od duhovščine. Papeževi prošnji so škofje metropolitanskega območja ugodili na provincialni sinodi leta 1310. Sklicana je bila po naročilu papeža, da bi pripravili koncil v Vienni, kjer naj bi sprejeli sklep o križarskem pohodu v Sveto deželo. Freisinški škof Emiho zaradi bavarsko-avstrijskih sporov na tej sinodi ni bil prisoten. Zato je prejel pisno obvestilo nadškofa. Zdi se, da je pismo, v katerem je tudi vest o preložitvi koncila v Vienni, Emiho prejel med svojim bivanjem na Kranjskem, saj se nahaja na

³⁴ Poslovna knjiga, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III (kot v op. 2), str. 122–4.

³⁵ 1315 sta bila Markvard in R. Polhograjski imenovana za kastelana (Poslovna knjiga, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III [kot v op. 2], str. 122). Ob svojem odhodu iz Škofje Loke na Ptuj je dal škof še zapisati seznam finančnih obveznosti različnih uradnikov do škofa (ibid., str. 124–5); drugi takšen seznam izvira iz leta 1318 (ibid., str. 129–30).

³⁶ *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* I (kot v op. 7), št. 395 (iz l. 1286).

³⁷ *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* II (kot v op. 7), št. 443. Gl. na kratko povzete pogoje za predajo loškega kastelanstva (gl. op. 35). Na splošno glede razvoja pisnega polaganja obračunov v 14. stoletju GEORG VOGELER, Die Rechnung des Straubinger Viztums Peter von Eck (1335) und ihre Stellung im mittelalterlichen Rechnungswesen Bayerns, *Archivalische Zeitschrift* 82 (1999), str. 149–224. Najstarejši obračuni za freisinško dolensko posest izvirajo s konca 14. stoletja (objava vzorčnega primerka pri BLAZNIKU, *Urbarji freisinške škofije* [kot v op. 2], str. 259–69; cf. tudi BIZJAK, *Ratio facta est* [kot v op. 16], str. 19–20, 190–6, 246).

³⁸ Za Škofjo Loko: poslovna knjiga, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III (kot v op. 2), str. 125–6, 129–31 (prečrtano), 139 (prečrtano), 140 (prečrtano), 141 (prečrtano).

³⁹ GERTRUD THOMA, Papstzehnte zur Finanzierung von Kreuzzügen. Zur Erhebungspraxis in deutschen Bistümern im 13./14. Jahrhundert, *Von Sachsen bis Jerusalem. Menschen und Institutionen im Wandel der Zeit. Festschrift für Wolfgang Giese zum 65. Geburtstag*, ed. HUBERTUS SEIBERT in GERTRUD THOMA (München, 2004), str. 293–309.

seznamu dokumentov, ki so bili shranjeni na loškem gradu.⁴⁰ Brž ko je bil škof soočen z zahtevo po desetini za leti 1310 in 1311, je dal narediti prve sezname svojih dohodkov. Desetini so bili podvrženi vsi dohodki duhovščine, torej župnikov in samostanov, kot tudi škofov. Pobiranje desetine se je izvajalo v polletnih obrokih in je temeljilo na lastni oceni desetinskega zavezanca, ki je bila podvržena kontroli. Duhovniki so morali torej svoje dohodke oceniti sami. Obe škofovi cenitvi za gorenjska in dolenjska posestva sta ohranjeni v poslovni knjigi škofa Konrada III.⁴¹ Očitno sta se nahajali med dokumenti, ki jih je Konrad III. dobil na kraju samem in dal vnesti v svoj kodeks, saj sta vnešeni skupaj z drugimi dokumenti, ki se nanašajo na posamezno območje.

Ocena prihodkov iz posestev na Gorenjskem v okolici Škofje Loke je slonela na dohodkih prejšnjega leta. Pri tem so navedli vsote dospelih mernikov posameznih vrst žita in število hlebcev sira ter vse skupaj po ocenjeni vrednosti preračunali v denar. K temu so prišteli še denarne dohodke iz pravic, dohodke mestnega sodišča, mitnine, komornega urada in davka. Na enak način so ocenili dohodke iz Dolenjske, prav tako na podlagi pridelka preteklega leta. Tu so poleg denarnih dohodkov iz mitnin navedeni predvsem žito, prašiči in vino. Podatka o tem, kdo je izračunal vsote, ni, toda pri neki drugi cenitvi iz Oberwölza so eksplicitno navedeni župniki in uradniki, zato lahko enako domnevamo tudi za Kranjsko.

Sezname iz posameznih gospoств so potem očitno poslali v Freising, da bi lahko tam napravili celoletni seznam za leto 1310. Celoletni sezname se namreč nahajajo skupaj s sinodialnim sklepom o desetini v poslovni knjigi⁴² v bližini drugih dokumentov iz Freisinga. Pri celoletnem seznamu desetinske osnove so potem – tako kot so dopuščali predpisi za pobiranje desetine – odšteli pričakovane stroške za doseganje donosov. Pri tem je šlo najbrž za plačilo dodatnih delavcev ob žetvi, za prevoz, skladiščenje in prodajo, torej stroške, ki niso bili pokriti z obveznostmi gosposčinskih podložnikov, temveč za dodatne stroške zemljiškega gospoda. Na podlagi razlike med prihodki in stroški za doseganje donosov je bila izračunana desetina, ki jo je bilo treba na podlagi te ocene odvajati papežu.

Takšen postopek bi morali ponoviti za drugo desetinsko leto, toda v tem drugem desetinskem letu 1311 je umrl Emiho, za njim pa je nastopila vakanca. Kot smo že ugotovili, je njegovemu nasledniku škofu Gottfriedu le ob angažiranju precejšnjih denarnih sredstev uspelo ponovno pridobiti posestva. Zato celoten seznam za leto 1311 navaja le prihodke iz posestev na Štajerskem in v Spodnji Avstriji – pri čemer gre za zaokrožene številke in tako le za grobe ocene – ter poleg tega označi še plačila uzurpatorjem. Škof Gottfried očitno ni mogel pridobiti posameznih seznamov, to bi bilo za uzurpirana posestva tudi nesmiselno.

Da je dal škof Konrad III. vse te dokumente vnesti v svojo poslovno knjigo, je razumljivo, saj je začetek njegovega episkopata leta 1314 sovpadal s prvim letom pobiranja nove, na koncilu v Vienni sklenjene šestletne desetine. Dokumenti iz časa njegovega predhodnika so mu omogočili tako predstavo o administrativnih ukrepih kot tudi o gospodarskem potencialu škofovskih posestev.

Pomen slovenskih posestev za freisinške škofe

Pomen slovenskih posestev za freisinške škofe je bil predvsem na gospodarskem področju, kar jasno izhaja iz številnih seznamov, obračunov in urbarialnih zapisov. Na gorenjskih posestvih so pridelovali žito, predvsem oves, tudi rž in pšenico. Tu so izdelovali tudi sir. Te in druge naturalne dajatve so deloma že nadomestile denarne dajatve ali pa so bile prodane. Del pridelkov je bil porabljen na kraju samem za upravnike, ostalo pa je v naturalijah ali denarju dotekalo škofu. Zelo pomembno je bilo za škofe zagotovo vino, ki so ga prejeli z nekaterih posestev na Gorenjskem, npr. iz Stražišča,⁴³ in iz Dolenjske ali pa dodatno kupovali v Furlaniji. Imetniki hub

⁴⁰ Poslovna knjiga, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III (kot v op. 2), str. 136.

⁴¹ *Ibid.*, str. 127 s in 151.

⁴² *Ibid.*, str. 54–6.

⁴³ V Stražišču je bilo 12 viničarskih hub, katerih imetniki so obdelovali vinograde na Šmarjetni gori in so bili

v Stari Loki in okoliških krajih so morali dati na razpolago vedra in posode oz. poskrbeti za prevoz iz Dolenjske.⁴⁴ Iz teh virov ni mogoče natančno razbrati, ali je to vino prispelo v škofjeloško vinsko klet in je bilo nato prodano, ali pa je bilo odpeljano naprej do Freisinga. Ker pa je v škofjeloško vinsko klet prispelo sladko vino iz Furlanije in vipavsko vino,⁴⁵ ki je bilo zagotovo namenjeno za nadaljnji prevoz, je moč domnevati, da so tudi vino z lastnih posestev vozili naprej na Bavarsko. Računi s konca 14. in iz 15. stoletja pričajo o prevozu vina na Dunaj, v Wölz in Judenburg.⁴⁶

Cerkvenopolitični pomen je imela omenjena prezentacijska pravica freisinškega škofa v loški župniji, saj je bila ta funkcija rezervirana za freisinške kanonike. Tako je imel freisinški škof na razpolago nadarbino, s katero je lahko oskrboval kanonika. Za slednje pa so takšne nadarbine pomenile možnost za napredovanje v okviru cerkvene hierarhije. Sredi 14. stoletja je bila loška župnija neposredno podrejena škofiji, da bi ublažila njene finančne probleme.⁴⁷

Škofijske finance so bile v 14. stoletju omajane zlasti zaradi sporov med stolnim kapitljem, ki ni mogel uveljaviti svojih izvoljenih škofov, in škofi, ki jih je imenoval papež. Zlasti iz finančnih vzrokov – škofje so morali papežu po izvolitvi plačevati visoke servitutne prispevke – je skušala kurija v Avignonu prevzeti kar se da veliko imenovanj škofov. Pri Freisingu je na to vplivalo še papeževo prizadevanje, da bi onemogočil vpliv stolnega kapitlja, ki je bil politično na strani cesarja Ludvika Bavarskega. Škof Konrad IV. iz Klingenberg (v Švici), ki ga je 1324 imenoval papež, se zaradi nasprotovanja stolnega kapitlja ni mogel obdržati v Freisingu in je bil politično in gospodarsko odvisen od Avstrije in tamkajšnjih freisinških posestev.⁴⁸ Denarne obveze menjajočih se škofov do kurije so povzročile krizo škofijskih financ.⁴⁹ V drugi polovici stoletja so se freisinški škofje soočali z dejstvom, da se je avstrijski vojvoda občasno polasčal freisinških posestev v Avstriji.⁵⁰

Slovenska posestva kljub njihovi oddaljenosti za Freising niso bila nepomembna, temveč so imela za škofje precejšen gospodarski in določen cerkvenopolitični pomen.

Iz nemščine prevedel Niko Hudelja

dolžni vinum inde proueniens iuxta antiquam consuetudinem ad cellarium episcopi assignare (Urbarji freisinške škofije [kot v op. 2], str. 131).

⁴⁴ Urbar 1291: *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 2), str. 133–4, 142, 153, 161, prav tako urbar iz 1318: *ibid.*, str. 183, 191, 202, 207.

⁴⁵ Po neki predaji funkcije novembra 1318 je navedeno, koliko veder kakega vina je bilo oddano (Poslovna knjiga, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis III* [kot v op. 2], str. 126–7). Oddajali so tudi sir, za žito pa je zapisano, da ga je potrebno še zbrati.

⁴⁶ *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 2), str. 273, 281, 284. Glede transporta cf. THOMA, *Bischöflicher Fernbesitz* (kot v op. 18), str. 35–40.

⁴⁷ Mass, *Bistum* (kot v op. 4), str. 265.

⁴⁸ *Ibid.*, str. 249–54.

⁴⁹ *Ibid.*, str. 264–5.

⁵⁰ *Ibid.*, str. 269.

MIHA KOSI

ZAČETKI ŠKOFJE LOKE IN FREISINŠKI ŠKOFJE KOT USTANOVITELJI MEST

(Primerjalna študija k nastanku mest na Kranjskem v srednjem veku)¹

Mesto Škofja Loka, do leta 1803 posest freisinških škofov, se v virih kot meščanska naselbina prvič pojavi leta 1248. V freisinški listini, izdani v Škofji Loki, je naselbina prvič imenovana *forum* – trg. Omemba je v zvezi s pravnim običajem, imenovanim obstagij (*obstadium*): trije kranjski plemiči so se kot poroki za Wersa z Bleda zavezali, da se bodo v primeru njegovega neplačila odškodnine freisinškemu škofu Konradu, odpravili v *forum* Loko in tam bivali na svoje stroške do povračila dolga.¹ Obstagij je bil vezan v prvi vrsti na neagrarne naselbine, mesta in trge, z ustreznimi funkcijami – gostišči z možnostjo bivanja in oskrbe za plačilo.² Zato lahko utemeljeno predpostavljamo, da je bila Škofja Loka tedaj pomemben centralni kraj in v funkcijskem smislu naselbina meščanskega značaja.

Pred podrobnejšim prikazom razvoja Škofje Loke na kratko nekaj o splošnih problemih zgodnje zgodovine mest, na katere nujno naletimo pri takšni raziskavi. V slovenskem zgodovinoписju se vse premalo ukvarjamo s problematiko nastajanja urbanih naselij, ki je navidez preprosta in že davno jasna. V resnici pa smo ujeti v nekatere ustaljene, že kar klišejske predstave, ki so se uveljavile pod vplivom pravnih zgodovinarjev že v 19. stoletju, a nam še vedno preprečujejo bistveni preskok v znanstveni obravnavi meščanskih naselij. Zgodovina mest, marsikje že samostojna veja zgodovinoписja, je namreč – če gledamo srednjeevropski, problemsko nam soroden prostor – že pred nekaj desetletji prišla do nekaterih bistvenih in splošno priznanih novih pogledov oz. izhodišč glede nastanka in razvoja pojava, ki ga običajno imenujemo »srednjeveško mesto«.³

¹ Za pomoč pri pridobivanju težje dostopne literature in strokovne pripombe se posebej zahvaljujem dr. Gertrud Thoma (Ludwig-Maximilians-Universität v Münchnu), prof. dr. Ferdinandu Oplu (Wiener Stadt- und Landesarchiv) ter dr. Herwigu Weiglu (Institut für österreichische Geschichtsforschung na Dunaju).

² *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* I, ed. JOSEPH VON ZAHN, FRA II, Diplomataria et acta 31 (Wien, 1870), št. 153; *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain* (odslej *UBK*) II, ed. FRANZ SCHUMI (Laibach, 1884 in 1887), št. 149; *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku* 6/1: Listine 1246–1255, ed. FRANCE BARAGA, na podlagi gradiva BOŽA OTOREPČA, Thesaurus memoriae. Fontes 2 (Ljubljana, 2002), št. 50.

³ To je lepo razvidno v listini za freisinškega škofa Konrada I. iz leta 1245: ... *per obstadium hoc est per alicuius civitatis uel alterius loci introitum tanto tempore* ... Iz leta 1284 pa imamo primer obstagija v freisinškem Waidhofnu v Avstriji, ki je bil tedaj že dokazana razvita in obzidana meščanska naselbina. *Codex diplomaticus* I (kot v op. 1), št. 147, 386.

⁴ Gl. *Die Stadt des Mittelalters I: Begriff, Entstehung und Ausbreitung*, ed. CARL HAASE, Wege der Forschung 243 (Darmstadt, 1975), zlasti razpravi: CARL HAASE, Stadtbegriff und Stadtentstehungsschichten in Westfalen, str. 60–94, tukaj 66 sl., 75 sl. in KARL FRÖLICH, Das Verfassungstopographische Bild der mittelalterlichen Stadt im Lichte der neueren Forschung, str. 274–330; *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter* I, ed. HERBERT JANKUHN et al., Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, 3. s., 83 (Göttingen, 1973), zlasti razpravi: WALTER SCHLESINGER, Der Markt als Frühform der deutschen Stadt, str. 262–293 in GERHARD DILCHER, Rechtshistorische Aspekte des Stadtbegriffs, str. 12–32; HEINZ STOOB, *Forschungen zum Städtewesen in Europa*, Band I: Räume, Formen und Schichten der mitteleuropäischen Städte: Eine Aufsatzfolge (Köln-Weimar, 1970), zlasti razprava Kartographische Möglichkeiten zur Darstellung der Stadtentstehung in Mitteleuropa, besonders zwischen 1450 und 1800, str. 15–42; WALTER SCHLESINGER, *Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*, Band II: Städte und Territorien (Göttingen, 1963), zlasti razprava Burg und Stadt, str. 92–147; FERDINAND OPL, Das Werden der mittelalterlichen Stadt, v: *Höhepunkte des Mittelalters*, GEORG SCHEIBELREITER, ed. (Darmstadt, 2004), str. 123–40; sodobni sintezi: EDITH ENNEN, *Die europäische Stadt des Mittelalters* (Göttingen, 1987) in EBERHARD ISENMANN, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500: Stadtgestalt, Recht, Stadregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft* (Stuttgart, 1988).

V naši stroki, in še bolj v popularnih predstavah, še vedno prevladuje mnenje o nastajanju, ustanavljanju mest z enkratnim pravnim aktom – podelitvijo mestnih pravic (popularne so okrogle obletnice starosti mesta ali podelitve mestnih pravic). Pravni status naj bi bil odločilen za opredelitev naselja kot mesta, neke pravice ali privilegiji so torej konstitutivni element nastanka brez katerih ni mesta. Takšna obravnava avtomatsko izključuje vse predoblike, zgodnje oblike oziroma faze razvoja mest, zamegljuje pogled na pogosto precej dolgotrajen razvoj posamezne urbane naselbine in je zato znanstveno popolnoma neutemeljena.⁴ Še v standardnem delu *Zgodovina Slovencev*, nastalem pred 25 leti, najdemo tabelo z naslovom »Nastanek mest na Slovenskem« in letnicami, ko naj bi posamezno mesto dobilo »mestne pravice«.⁵ Paradoksalno pa je, da vendar za celotno slovensko ozemlje vse do ustanovne listine vojvode Rudolfa IV. za Novo mesto iz 1365,⁶ nimamo niti enega dokumenta, ki bi dokazoval nastanek mesta ali trga s podelitvijo kakih posebnih pravic oziroma privilegijev. Podobno je bilo ugotovljeno tudi drugod, npr. v avstrijskih deželah, na Tirolskem ali Bavarskem.⁷ Domneva se, da je bila podelitev pravic v zgodnji dobi ustna. Dejansko gre za neke vrste historični konstrukt in posploševanje ter poenostavljanje izredno kompleksnega razvoja zgodovinskega pojava mesto.⁸ V novejših obravnavah problema prevladuje mnenje, da v večini primerov enkratne podelitve pravic oziroma formalnega »povzdig v mesto« ni bilo, temveč je šlo za postopen in dolgotrajnejši razvoj urbane naselbine in vzporedno pravnih norm in privilegijev, ki so šele precej kasneje eventualno doživeli zapis »mestnih pravic«.⁹ Kdaj in v kakšni obliki je prišlo do zapisa, je bilo odvisno v veliki meri

⁴ Cf. MICHAEL MITTERAUER, Von der antiken zur mittelalterlichen Stadt, v: IDEM, *Markt und Stadt im Mittelalter: Beiträge zur historischen Zentralitätsforschung*, Monographien zur Geschichte des Mittelalters 21 (Stuttgart, 1980), str. 52–67, tukaj 53; HAASE, *Stadtbeginn* (kot v op. 3), str. 66 sl.

⁵ *Zgodovina Slovencev* (Ljubljana, 1979), str. 193.

⁶ Gl. zbornik *Novo mesto 1365–1965: Prispevki za zgodovino mesta* (Maribor, 1969); FRAN ZWITTER, *Starejša Kranjska mesta in meščanstvo* (Ljubljana, 1929), str. 2, 12 sl.

⁷ FERDINAND OPLL, Stadtgründung und Stadtwerdung. Bemerkungen zu den Anfängen des Städtewesens in Österreich, v: *Österreichs Städte und Märkte in ihrer Geschichte*, Schriften des Institutes für Österreichkunde 46, ed. ERICH ZÖLLNER (Wien, 1985), str. 13–30; HERBERT KNITTLER, Städtewesen, Handel und Gewerbe, v: *Österreich im Hochmittelalter (907 bis 1246)*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs 17 (Wien, 1991), str. 473–495; OLIVER AUGÉ, Stadtwerdung in Tirol. Ansätze, Erkenntnisse und Perspektiven vergleichender Stadtgeschichtsforschung, v: *König-Kirche-Adel: Herrschaftsstrukturen im mittleren Alpenraum und angrenzenden gebieten (6.–13. Jahrhundert)*, ed. RAINER LOOSE in SÖNKE LORENZ (Lana, 1999), str. 307–364; KARL BOSL, Die Städtepolitik der ersten Wittelsbacher in Bayern, v: IDEM, *Bayern: Modelle und Strukturen seiner Geschichte* (München, 1981), str. 219–242; GERTRUD THOMA, Entstehungsprozesse wittelsbachischer Gründungsstädte, v: *1204 und die Folgen: Zu den Anfängen der Stadt Landshut*, Schriften aus den Museen der Stadt Landshut 6 (Landshut, 2002), str. 119–137; WILHELM STÖRMER, Präurbane Siedlungen und zentrale Orte im früh- und hochmittelalterlichen Bayern, v: *Vom Ursprung der Städte in Mitteleuropa: Jubiläumsschrift zur 1200. Wiederkehr der Erstnennung von Linz*, ed. CHRISTIAN ROHR (Linz, 1999), str. 103–125.

⁸ Gl. uvodno poglavje v obsežni in temeljni sodobni študiji: BERENT SCHWINEKÖPER, Die Problematik von Begriffen wie Stauferstädte, Zähringerstädte und ähnlichen Bezeichnungen, v: *Südwestdeutsche Städte im Zeitalter der Staufer*, ed. ERICH MASCHKE, JURGEN SYDOW, Stadt in der Geschichte 6, Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung (Sigmaringen, 1980), str. 95–172, tukaj 98 sl., 163 sl.

⁹ Cf. SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 98 sl., 108 sl., 163 sl.; THOMA, Entstehungsprozesse (kot v op. 7), str. 119 sl.; BOSL, Städtepolitik (kot v op. 7), str. 228 sl. (bavarski primeri); AUGÉ, Stadtwerdung (kot v op. 7), str. 310 sl., 349, 357 sl.; KNITTLER, Städtewesen (kot v op. 7), str. 484; STROOB, Kartographische Möglichkeiten (kot v op. 3), str. 29 sl.; ZWITTER, *Starejša Kranjska mesta* (kot v op. 6), str. 1 sl.; FRANZ IRISGLER, Was machte eine mittelalterliche Siedlung zur Stadt?, *Universitätsreden 51*, Universität des Saarlandes (Saarbrücken, 2003), str. 17–44, tukaj 24 sl., 35 sl.; HEINRICH KOLLER, Hochmittelalterliche Siedlungsplanungen und Stadtgründungen im Ostalpenraum, v: *Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs*, Band 1, ed. WILHELM RAUSCH (Linz/Donau, 1978), str. 1–68, zlasti 62 sl.; WILLIBALD KATZINGER, Die Märkte Oberösterreichs. Eine Studie zu ihren Anfängen im 13. und 14. Jahrhundert, *ibid.*, str. 69–150, tukaj 101; HEINZ DOPSCHE, Zur topographischen, rechtlichen und gesellschaftlichen Struktur bayerischer Bischofsstädte. Regensburg, Salzburg, Passau und Freising im Vergleich, v: *Vom Ursprung der Städte in Mitteleuropa: Jubiläumsschrift zur 1200. Wiederkehr der Erstnennung von Linz*, ed. CHRISTIAN ROHR (Linz, 1999), str. 61 sl.;

od splošnega razvoja pismenosti v neki pokrajini, doseženega razvoja urbane naselbine in lastne iniciative meščanov.¹⁰ Tipičen primer na Kranjskem je mesto koroških vojvod Spanheimov Kostanjevica. Nastalo je najkasneje v začetku 13. stoletja,¹¹ šele stoletje kasneje (1295–1307) pa kot prvo kranjsko mesto dobi od koroškega vojvode Henrika Goriško-Tirolskega pisno potrditev mestnih pravic.¹² Celo pri redkih, prvenstveno mlajših primerih – ki pa so obstajali, kar je potrebno poudariti – je šlo pri enkratnem pravnem aktu slavnostnega povzdiga določenega naselja v mesto ali trg najpogosteje za že obstoječo in v funkcijskem pogledu izoblikovano meščansko naselbino in je akt pomenil le sankcioniranje obstoječega stanja (gl. v nadaljevanju primer Celja).¹³

Omenjene letnice domnevnega nastanka mesta, na katere se preradi opiramo, se ravnaajo po popolnoma naključno ohranjenih prvih omembah neke naselbine s terminom, ki pomeni že razvito mesto – gre za izraze *civitas*, *Stadt* – ali pa se podelitev mestnih pravic išče v časovnem intervalu med omembo trga (*forum*, *Markt*) in prvo omembo mesta (*civitas*, *Stadt*).¹⁴ Zato prihaja celo do pravih anahronizmov (najbolj drastičen primer na Slovenskem je Celje).¹⁵ Pri opiranju na prve omembe mesta v virih, ki omogočajo zgolj približno časovno orientacijo in nič več, naletimo na nekaj temeljnih problemov:

- Nikoli ne vemo, koliko prej je neagrarna naselbina dejansko nastala – ali gre za nekaj let, desetletij, v nekaterih primerih lahko celo stoletje ali več.¹⁶
- Soočiti se moramo s klasičnim problemom preučevanja zgodnjih mest – terminologijo za

o mestih salzburških nadškofov FRIDERIKE ZAISBERGER, *Die Städte der Salzburger Erzbischöfe*, v: *Stadt und Kirche*, ed. FRANZ-HEINZ HYE, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas XIII (Linz/Donau, 1995), str. 20 sl.

¹⁰ O tej zapleteni, a malo obravnavani problematiki izčrpno HANS PATZE, *Stadtgründung und Stadtrecht*, v: *Recht und Schrift im Mittelalter*, ed. PETER CLASSEN, Vorträge und Forschungen XXIII (Sigmaringen, 1977), str. 163–196, zlasti 190 sl.

¹¹ Ze okrog leta 1215 se Kostanjevica na novcih imenuje CIVITAS LANDESTRO, leta 1220 je omenjen *plebanus de Landestrost*, 1249 je v vojvodski listini *forum*, 1252 *civitas*, 1266 *forum*, 1270 v listini češkega kralja Otokarja *civitas* (BOŽO OTOREPEC, *Srednjeveški pečati mest in trgov na Slovenskem* [Ljubljana, 1988], str. 65). Vendar je bilo doslej spregledano, da že 1243 vojvoda Bernard podeljuje bližnjemu cistercijskemu samostanu oprostitev mitnine in *civitatibus nostris* in uživanje pravic meščanov – *quemadmodum quilibet civium nostrorum jurius gaudeant civitatum*, kar se lahko na Kranjskem nanaša le na vojvodski mesti Kostanjevico in Ljubljano, obenem pa dokazuje že neke izoblikovane pravice tamkajšnjih meščanov. Prepisi listin samostana Kostanjevica, AS, Zbirka rokopisov, Dolski arhiv, fascikel 179.

¹² FRANC KOMATAR, *Kostanjeviške mestne pravice*, *Jahresbericht des k.k. Kaiser-Franz-Joseph-Gymnasiums in Krainburg* 1910/1911 (Krainburg, 1911), str. 1–7; SERGIJ VILFAN, *Novomeški mestni privilegij iz leta 1365*, v: *Novo mesto* (kot v op. 6), str. 88 sl.; ZWITTER, *Starejša kranjska mesta* (kot v op. 6), str. 1 sl.

¹³ Cf. KATZINGER, *Die Märkte Oberösterreichs* (kot v op. 9), str. 73 sl., 78; BOSL, *Städtepolitik* (kot v op. 7), str. 224; ZWITTER, *Starejša kranjska mesta* (kot v op. 6), str. 1, 14 sl., 20 sl.; KARL GUTKAS, *Die Bedeutung der Grundherrschaften für die Stadt- und Marktwerdung niederösterreichischer Orte*, *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, n. s., 23 (1957), str. 48–64, tukaj 55 sl.

¹⁴ Takšno metodološko izhodišče je dosledno uporabljeno še 1988 v delu: OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11).

¹⁵ Na mestu rimskega municipija Celeia se je razvilo središče z izjemno prometno in strateško lego, tradicijo antičnega imena in nedvomno že precej staro poselitvijo. Kot trg vovbrških grofov se – zaradi gole naključne slabe ohranjenosti virov – prvič omenja šele 1323. Tedaj ima že minoritski samostan (iz 13. stoletja), malo kasneje finančno močno judovsko kolonijo, rezidenco grofov Celjskih, v prvi polovici 15. stoletja ga obiskujejo že nürnberški trgovci, celjski grofje in celo kralj Sigismund ga v svojih listinah imenujejo »Stadt«, vendar je grof Friderik šele 1451 naselbini slavnostno podelil pravice štajerskih mest in zgraditev pravega obzidja. V večini slovenskih zgodovinsko-pisnih del Celje pristane kot naselbina, ki je postala mesto šele leta 1451, kakšna pa je bila njena funkcija že vsaj dve stoletji pred tem, ostane nevažno. A vendar je šlo pri listini iz 1451 le za izpopolnitev statusa že obstoječega mesta. Gl. SERGIJ VILFAN, *Glose k zgodovini srednjeveškega Celja*, *Kronika* 32 (1984), str. 15–19; OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 132 sl.

¹⁶ SCHWINERÖPER, *Problematik* (kot v op. 8), str. 98 sl.; DOPSC, *Zur Struktur bayerischer Bischofsstädte* (kot v op. 9), str. 61; BOSL, *Städtepolitik* (kot v op. 7), str. 224. Na Slovenskem sta tipična primera Ptuj in Kranj, izjemno pomembna centralna kraja z dokumentiranim večstoletnim razvojem že od zgodnjega srednjega veka. Kot razviti mesti v virih nastopita konec 12. oz. v začetku 13. stoletja, kako in kdaj je prišlo do tega razvoja, pa iz virov ni razvidno. Gl. MIHA KOSTI, *Predurbane ali zgodnjeurbane naselbine?* (v pripravi).

- neagrarnne naselbine, kot jo zasledimo v virih. Kaj v posameznih obdobjih pomeni določena oznaka za neagrarna naselja? Ali sta termina *forum* in *civitas* ljudem v srednjeveški družbi 12. in 13. stoletja dejansko pomenila dve strogo formalno ločeni kategoriji naselij, kot jih razumemo danes? Ali gre pri našem današnjem vrednotenju posameznih terminov v določeni meri za konstrukt, prenašanje kasnejših pravnih kategorij v preteklost?¹⁷ V virih se pojavlja še vrsta drugih oznak – *oppidum*, *burgus*, *villa* – ki so prav tako lahko pomenile pomemben centralni kraj oziroma meščansko naselbino, pa jih večinoma ne upoštevamo kot kazalce za opredelitev naselja kot mesta.¹⁸
- Nastopa problem same definicije pojava mesto v različnih zgodovinskih obdobjih. Mesto moramo opredeljevati z različnimi kriteriji oz. skupkom kriterijev, ki so prilagojeni realnostim nekega zgodovinskega obdobja. Vsebina pojma »mesto« se je spreminjala tako v teku časa kot prostorsko glede na posamezne regije.¹⁹ Zgodovina mest v srednjem veku se ne začne z dobo 12.–13. stoletja, ko je nastopila intenzivna urbanizacija in ko se je izoblikovala tudi pravno opredeljena naselbinska kategorija »mesto« v obliki, ki jo danes običajno razumemo pod pojmom »srednjeveško mesto«.²⁰ Tudi zgodnejša doba ni bila brez predurbanih centralnih krajev z zgodnjim neagrarnim značajem, ki jih ne moremo ignorirati, če hočemo resnično razumeti kompleksen pojav mesto. Urbane naselbine se niso pojavile čez noč iz nič, imele so svojo predzgodovino, zgodnejše razvojne faze, ki jih je potrebno osvetliti z najrazličnejšimi pristopi in viri in so sestavni del zgodovine posameznega mesta.²¹ Prav s temi zgodnejšimi fazami se stroka zadnja desetletja intenzivno ukvarja, ob naslonitvi zlasti na izsledke arheologije.²² Pristop k problemu nastajanja mest mora imeti izhodišče v funkcijskem, ne pa

¹⁷ Cf. ROLF KIESSLING, Zwischen Stadt und Dorf? Zum Marktbeff in Oberdeutschland, v: *Vielerlei Städte: Der Stadtbeff*, ed. PETER JOHANEK, FRANZ-JOSEPH POST, Städteforschung: Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A/61 (Köln-Weimar-Wien, 2004), str. 121–43, tukaj 122 sl.; IRSIGLER, Was machte eine mittelalterliche Siedlung zur Stadt? (kot v op. 9), str. 18 sl., 24; STOOB, Kartographische Möglichkeiten (kot v op. 3), str. 22; AUGE, Stadtwerdung (kot v op. 7), str. 354 sl.

¹⁸ HAASE, Stadtbeff (kot v op. 3), str. 70 sl.; STOOB, Kartographische Möglichkeiten (kot v op. 3), str. 22 sl.; VASILJ MELIK, Mesto (civitas) na Slovenskem, ZČ 26 (1972), str. 299–316; FRITZ KOLLER, Die Anfänge der Salzburger Städte. *Civitas* und verwandte Begriffe in den Salzburger Quellen, *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 128 (1988), str. 5–31; GERHARD KÖBLER, *Civitas* und *vicus*, *burg*, *stat*, *dorf* und *wik*, v: *Vor- und Frühformen I* (kot v op. 3), str. 61–76; IDEM, *burg* und *stat* – *Burg* und *Stadt*?, *Historisches Jahrbuch* 87 (1967), str. 305–25.

¹⁹ HAASE, Stadtbeff (kot v op. 3), str. 72 sl.; STOOB, Kartographische Möglichkeiten (kot v op. 3), str. 22; IRSIGLER, Was machte eine mittelalterliche Siedlung zur Stadt? (kot v op. 9), str. 39 sl.; THOMA, Entstehungsprozesse (kot v op. 7), str. 19.

²⁰ Skupek kriterijev, ki naj bi predstavljal celovito razvito (poznosrednjeveško) mesto, je sledeč: obzidje, sklenjena pozidava, neagrarni gospodarski značaj z razvito trgovino in obrtjo, lastno omejeno pravno okrožje, avtonomija z mestnim svetom in pečatom. Gl. THOMA, Entstehungsprozesse (kot v op. 7), str. 119; STOOB, Kartographische Möglichkeiten (kot v op. 3), str. 20 sl.; IRSIGLER, Was machte eine mittelalterliche Siedlung zur Stadt? (kot v op. 9), str. 40 sl.; AUGE, Stadtwerdung (kot v op. 7), str. 355 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 3), str. 123; s poudarkom na neagrarnem funkcijskem vidiku tudi KARLHEINZ BLASCHKE, Qualität, Quantität und Raumfunktion als Wesensmerkmale der Stadt vom Mittelalter bis zur Gegenwart, v: IDEM, *Stadtgrundriss und Stadtentwicklung*, Städteforschung: Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A/44 (Köln-Weimar-Wien, 1997), str. 59–72, zlasti 66 sl.; SUSAN REYNOLDS, English Towns in a European Context, v: *Die Frühgeschichte der europäischen Stadt im 11. Jahrhundert*, ed. JÖRG JARNUT, PETER JOHANEK, Städteforschung: Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A/43 (Köln-Weimar-Wien, 1998), str. 207 sl.

²¹ Gl. STÖRMER, Präurbane Siedlungen (kot v op. 7), str. 103 sl., 110; KOLLER, Hochmittelalterliche Siedlungsplanungen (kot v op. 9), str. 25 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 3), str. 123; KOSI, Predurbane naselbine (kot v op. 16).

²² Gl. zbornike: *Burg-Burgstadt-Stadt: Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*, ed. HANSJÜRGEN BRACHMANN, Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa (Berlin, 1995); *Frühgeschichte der europäischen Stadt: Voraussetzungen und Grundlagen*, ed. HANSJÜRGEN BRACHMANN, JOACHIM HERRMANN, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 44 (Berlin, 1991); *European Towns: Their Archaeology and Early History*, ed. M. W. BARLEY (London-New York-San Francisco, 1977).

pravnem vidiku naselbin. V tem teoretičnem pristopu je smiselna uporaba geografske teorije centralnih krajev, ki jo je v tridesetih letih 20. stoletja zasnoval Christaller in je našla širok odmev in aplikacijo tudi v zgodovinskem preučevanju mest.²³ Neagrarne funkcije, ki se koncentrirajo v centralnih krajih, naseljih z ustreznimi naravnimi pogoji, zlasti ugodno geografsko lego, in ki jih kraj opravlja za širše gravitacijsko zaledje, so temelj, ki omogoča razvoj meščanske naselbine. Bistveni so torej prostorski odnosi med središčem in agrarnim zaledjem, ki se oblikujejo v pokrajini.²⁴ Pravni ustroj oziroma status centra je le posledica, nadgradnja, značilnost, ki se oblikuje v teku razvoja, ne pa iniciativa nastanka mesta.²⁵ Ena od nalog zgodovinarja pri preučevanju začetkov mest je, da ugotovi, katere funkcije so »ustvarile« mesto, kateri so bili pogoji, ki so omogočali razvoj teh funkcij, ne pa – če citiram pokojnega akademika Sergija Vilfana – »da se zadovolji s tako cenanim pripomočkom, kot je prva omemba mesta v pisnih virih«, ko je nova naselbinska in socialna kategorija pred nami že v razviti obliki.²⁶

Tudi mesto Škofja Loka zaradi omenjenega, še vedno prevladujočega vidika glede nastajanja mest, v prikazu zgodnjega razvoja deli usodo drugih podobnih mest na Slovenskem. Po običajnih navedbah, ki jih najdemo v literaturi, naj bi postala mesto oziroma se prvič omenjala kot mesto leta 1274.²⁷ Vendar v listini češkega kralja Otokarja II. Přemysla, izdani oktobra 1274, ni govora o nikakršnem povzdigu v mesto ali podelitvi kakšnih mestnih pravic. V njej je freisinškemu škofu zgolj podeljeno deželno oziroma višje sodstvo za loško gospostvo in samo Škofjo Loko, ki se v dokumentu omenja kot *oppidum*.²⁸ To pa je le eden od terminov, s katerim so v tedanjih virih označevali meščanske naselbine in ni vezan na kakšne posebne privilegije.²⁹ Praksa glede poimenovanja je bila zelo nedosledna. Dokaz za to je druga pomembna freisinška meščanska naselbina, Waidhofen ob reki Ybbs v Spodnji Avstriji. V listini iz leta 1273 ga freisinški škof označuje kot *forum*, prebivalce imenuje *cives fori*, del naselja se je imenoval *civitas nova*, pravni ustroj naselbine je bil *ius fori quod dicitur purchrecht*, za nameček pa je imela naselbina celo že obzidje, saj se v istem dokumentu omenjajo mestna vrata.³⁰ Kljub obzidju je škof še v nadaljnjih

²³ MICHAEL MITTERAUER, Das Problem der zentralen Orte als sozial- und wirtschaftshistorische Forschungsaufgabe, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 58 (1971), str. 433–67; ponatis v: IDEM, *Markt und Stadt* (kot v op. 4), str. 22–51; IDEM, Zentralorttheorie und historische Zentralitätsforschung, v: *Bericht über den 19. österreichischen Historikertag in Graz 1992*, Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Historiker u. Geschichtsvereine 28 (Wien, 1993), str. 215–22; ROLF KJESSLING, Die Zentralitätstheorie und andere Modelle zum Stadt-Land-Verhältnis, v: *Zentren: Ausstrahlung, Einzugsbereich und Anziehungskraft von Städten und Siedlungen zwischen Rhein und Alpen*, ed. HANS-JÖRG GILOMEN, MARTINA STERCKEN (Zürich, 2001), str. 17–40; STÖRMER, Präurbane Siedlungen (kot v op. 7), str. 106. Kot primer takšne študije za Bavarsko gl. KLAUS FEHN, Die zentralörtlichen Funktionen früher Zentren in Altbayern: Raumbindende Umlandbeziehungen im bayerisch-österreichischen Altsiedelland von der Spätlatenezeit bis zum Ende des Hochmittelalters (Wiesbaden, 1970).

²⁴ O centralnih funkcijah starejših meščanskih naselbin gl. BLASCHKE, Qualität (kot v op. 20), str. 66 sl.; IRSIGLER, Was machte eine mittelalterliche Siedlung zur Stadt? (kot v op. 9), str. 40 sl.; FEHN, Zentralörtlichen Funktionen (kot v op. 23), str. 239 sl.

²⁵ Cf. REYNOLDS, English Towns (kot v op. 20), str. 208, 213; THOMA, Entstehungsprozesse (kot v op. 7), str. 20.

²⁶ SERGIJ VILFAN, Zgodovina mest med krajevnim in primerjalnim zgodovinopisjem, *Kronika* 25 (1977), str. 157.

²⁷ MILKO KOS, *Zgodovina Slovencev od naselitve do 15. stoletja* (Ljubljana, 1955), str. 231; BOGO GRAFENAUER, *Zgodovina slovenskega naroda II* (Ljubljana, 1965), str. 298; PAVLE BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)* (Škofja Loka, 1973), str. 54; *Zgodovina Slovencev* (kot v op. 5), str. 193; OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 117.

²⁸ *Codex diplomaticus I* (kot v op. 1), št. 306.

²⁹ STOOB, Kartographische Möglichkeiten (kot v op. 3), str. 23; HAASE, Stadtbegriff (kot v op. 3), str. 71, zlasti op. 35; KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 16), str. 21 sl., 24; KÖBLER, Burg und Stadt (kot v op. 18), str. 316 sl.; SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 125; MELIK, Mesto (kot v op. 18), str. 306.

³⁰ *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark* (odslej UBS) IV, ed. HEINRICH APPELT, GERHARD PFERSCHY (Wien, 1975), št. 478; *Codex diplomaticus I* (kot v op. 1), št. 295; HERWIG WEIGL, Zur Geschichte Waidhofens an der Ybbs im 13. Jahrhundert, *Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesarchiv* 8 (1984), str. 15–30, tukaj 24 sl.

desetletjih Waidhofen imenoval *oppidum* ali *forum*.³¹ Različni termini v tem času ne dokazujejo kvalitetne razlike in ne omogočajo utemeljene opredelitve neke naselbine kot trga, druge kot mesta.³² Omenjeni dokument oziroma leto 1274 ne pomenita nikakršnega mejnika v razvoju Škofje Loke in ne preseneča, če se naselbina tudi še kasneje imenuje *forum*.³³ Zato je nesmiselno iskati leto povzdiga v mesto ali podelitve nekih mestnih pravic, ker tega akta očitno ni bilo. Bolj pomembno je, kakšne karakteristike meščanske naselbine je Škofja Loka do tedaj že razvila in jih lahko razberemo iz drugih virov. Kaj je bila naselbina, že četrto stoletja prej imenovana *forum*? Kdo so bili *cives fori* iz 1262?³⁴ S kakšnim pravnim ustrojem naselja lahko povezujemo te oznake? Kdaj se je začelo – ali bolje – kdaj bi se lahko začelo meščansko življenje v Škofji Loki? Kako se je naselje izločilo iz agrarne okolice in dejansko postalo neagrarni centralni kraj? Katere so osnove oz. pogoji za tak razvoj? Kakšna je bila pri tem vloga mestnih gospodov, freisinških škofov? Kakšni so bili njihovi motivi za ustanovitev in od kod so lahko izvirali vzori? To so le nekatera od vprašanj, na katera bom poskušal najti odgovore v nadaljevanju.

Leta 1248 je bila Škofja Loka *forum* – trg. Kot je zgodovinska znanost neizpodbitno dokazala, so bila *fora* pogosto začetna, zgodnja faza razvoja mnogih kasnejših mest.³⁵ Imela so vse bistvene attribute meščanske naselbine: večjo koncentracijo svobodnega, nekmečkega prebivalstva, prevlado neagrarnih dejavnosti, zlasti trgovine in obrti z rednimi tedenskimi in letnimi sejmi, poseben pravni status z lastnim (vsaj nižjim) sodstvom in omejenim teritorijem, izločenim iz agrarne okolice (Burgfried), pogosto že planski tloris, namenjen neagrarnim dejavnostim z namenskim tržnim prostorom, temeljne centralne funkcije za širše zaledje (npr. trgovina, sodstvo, cerkvene dejavnosti, šolstvo idr.).³⁶ V zgodnjem obdobju se niso bistveno razlikovala od oblike, ki jo razumemo pod pojmom mesto. Izraz *civitas*, kasneje *Stadt*, je bil v 12. in 13. stoletju le uglednejši naziv meščanske naselbine. Značilno je, da v tem času tudi številne naselbine, ki nosijo naziv

³¹ *Codex diplomaticus* I, (kot v op. 1), št. 356, 416.

³² Cf. KIESSLING, Zwischen Stadt und Dorf? (kot v op. 17), str. 126; THOMA, Entstehungsprozesse (kot v op. 7), str. 131 (op. 5); AUGÉ, Stadtwerdung (kot v op. 7), str. 354; WEIGL, Zur Geschichte Waidhofens (kot v op. 30), str. 26 sl.; MELIK, Mesto (kot v op. 18), str. 310 sl.; FOLKER REICHERT, Zur Geschichte und inneren Struktur der Kuenringerstädte, v: *Kuenringer-Forschungen*, ed. ANDREAS KUSTERNIG, MAX WELTIN, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, n. s., 46/47 (1981), str. 142–87, tukaj 146 (op. 18). Podobne primere najdemo v tem času pri mestih številnih gospodov, tudi deželnih knezov, ki bi jim najlažje pripisali natančno poznavanje statusa svojega mesta. Na primer Velikovec na Koroškem, star tržni kraj že iz 12. stoletja, mestni gospod vojvoda Bernard imenuje *civitas*, njegov naslednik vojvoda Ulrik izmenično *forum* in *oppidum*, medtem ko občina meščanov uporablja pečat z napisom *sigillum civitatis Volkenmarkt*. *Monumenta historica ducatus Carinthiae* (odslej MDC) IV, ed. AUGUST VON JAKSCH (Klagenfurt, 1906), št. 2569, 2791, 2816, 2892, 2916, 2936, 2978, 3004.

³³ V freisinškem urbarju iz leta 1291 je Škofja Loka imenovana *forum*, enako v urbarju iz 1318, ki pa na koncu navaja mestni davek kot *steura civitatis*. *Urbarji freisinške škofije* | *Urbaria episcopatus Frisingensis*, Srednjeveški urbarji za Slovenijo/Urbaria aetatis mediae Sloveniam spectantia 4, Viri za zgodovino Slovencev/Fontes rerum Slovenicarum 4, ed. PAVLE BLAZNIK (Ljubljana, 1963), str. 136, 143, 157, 186, 192; *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* 3, ed. JOSEPH VON ZAHN, FRA II, Diplomataria et acta 36 (Wien, 1871), str. 180, 192, 214, 230.

³⁴ *Codex diplomaticus* I (kot v op. 1), št. 212, 231, 232; *UBK* II (kot v op. 1), št. 299, 325, 326.

³⁵ SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 3), str. 262–93; IDEM, Forum, Villa fori, Ius fori. Einige Bemerkungen zu Marktgründungsurkunden des 12. Jahrhunderts aus Mitteleuropa, v: IDEM, *Mitteleuropäische Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters* (Göttingen, 1961), str. 275–305; KIESSLING, Zwischen Stadt und Dorf? (kot v op. 17), str. 125 sl.; LOTHAR GROSS, Stadt und Markt im späteren Mittelalter, *Zeitschrift für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 45 (1925), str. 65–82; MICHAEL MITTERAUER, Typen und räumliche Verteilung der mitteralterlichen Städte und Märkte in den österreichischen Ländern, v: *Erzeugung, Verkehr und Handel in der Geschichte der Alpenländer*, Tiroler Wirtschaftsstudien 33 (Innsbruck, 1977), str. 252–82, tukaj 261 sl., ponatis v: IDEM, *Markt und Stadt* (kot v op. 4), str. 278–304; KATZINGER, Die Märkte Oberösterreichs (kot v op. 9), str. 71 sl., 75 sl.

³⁶ O karakteristikah trgov podrobno KATZINGER, Die Märkte Oberösterreichs (kot v op. 9), str. 90 sl., 104 sl., 118 sl., 121 sl.; KIESSLING, Zwischen Stadt und Dorf? (kot v op. 17), str. 127 sl., 140 sl.; KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 18), str. 26; ZWITTER, *Starejša kranjska mesta* (kot v op. 6), str. 15 sl., 18 sl.

civitas, še ne izpolnjujejo vseh kriterijev, ki jih povezujemo z dokončno izoblikovanim srednjeveškim mestom. Zlasti mestni svet kot organ avtonomije, pečat in tudi obzidje se razvijejo in v virih pogosto pojavijo šele precej kasneje.³⁷ Terminologija je v tem času še izredno neustaljena in pri istih naselbinah se lahko celo stoletje izmenjujeta oba naziva – trg in mesto – odvisno od tega, kdo v dokumentu naselbino omenja (npr. sami meščani, mestni gospod – ustanovitelj, deželni knez, cerkvene instance).³⁸ Celó v istem viru pogosto zasledimo različne oznake. Passavski škof je na primer okrog leta 1260 potrdil pravice svojega mesta St. Pölten v Avstriji – *iura fori nostri in Sancto Ypolito* – v tekstu listine pa dosledno govori o mestu – *civitas*.³⁹ Značilen je tudi primer Ennsa, prvega mesta z zapisanimi mestnimi pravicami v avstrijskih deželah, ki jih je 1212 po že večstoletnem naselbinskem razvoju potrdil vojvoda Leopold VI. V obsežnem dokumentu se večkrat omenjajo mesto – *civitas*, meščani – *cives* oz. *burgenses*, a v dataciji je navedeno, da je bila listina izdana *in villa nostra Anasi*.⁴⁰ Torej je tudi termin *villa* lahko pomenil še vse kaj drugega kot vas. Ta pojav zasledimo tudi pri večini pomembnejših mest na Slovenskem. Maribor, glavno mesto vojvod Otokarjev in Babenberžanov na Spodnjem Štajerskem, je že ok. 1190 imenovano *oppidum*, leta 1209 *forum*, med 1220–1224 *villa*, 1227 in 1248 ponovno *forum*, 1254 *civitas*, v deželnoknežjem urbarju 1265–67 *oppidum*, 1271 in 1273 spet *civitas*.⁴¹ Ljubljana, glavno oporišče Spanheimov na Kranjskem in kasnejše deželno glavno mesto pa se prvič kot meščanska naselbina pojavi v dveh listinah vojvode Bernarda iz leta 1243 – v eni kot *forum*, v drugi kot *civitas* z že zgrajenim obzidjem (... *intra murum civitatis*). V listinah vojvode Ulrika III. je v letih 1257–69 *civitas*, 1265 in 1267 *forum* (ima že tri mestne predele), 1271 je *civitas*, 1285 *oppidum*, 1295 *civitas*.⁴² Na osnovi številnih podobnih primerov lahko sklepamo, da v zgodnji dobi 12.–13. stoletja srednjeveška družba ni strogo ločevala pravnih kategorij meščanskih naselbin, kot jih želimo razumeti danes. Celó glavna in v zgodovino pisju pogosto kot odločujoče uporabljana karakteristika – da so mesta imela obzidja – v zgodnjem obdobju ne pride v poštev.⁴³ Kot smo videli prav pri freisinškem Waidhofnu, so tudi *fora* lahko imela obzidje, oziroma se obzidane meščanske naselbine večkrat imenujejo *forum*, po drugi strani pa so bila pomembna središča z že uveljavljeno oznako *civitas* lahko še dolgo neobzidana.⁴⁴ Šele nekje ob koncu 13. stoletja se je

³⁷ Cf. STOOB, Kartographische Möglichkeiten (kot v op. 3), str. 28 sl.; BOSL, Städtepolitik (kot v op. 7), str. 224; THOMA, Entstehungsprozesse (kot v op. 7), str. 119; OPLL, Stadtgründung (kot v op. 7), str. 23 sl.; KNITTLER, Städtewesen (kot v op. 7), str. 491 sl.; DOPSCH, Zur Struktur bayerischer Bischofsstädte (kot v op. 9), str. 61 sl.; ZAISBERGER, Städte (kot v op. 9), str. 19 sl.; ZWITTER, *Starejša kranjska mesta* (kot v op. 6), str. 27 sl.

³⁸ KATZINGER, Die Märkte Oberösterreichs (kot v op. 9), str. 140 sl., 144 sl., 150; THOMA, Entstehungsprozesse (kot v op. 7), str. 119; KOLLER, Die Anfänge (kot v op. 18), str. 21; SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 124 sl.; MELIK, Mesto (kot v op. 18), str. 308 sl., 311 sl.

³⁹ *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblände im Mittelalter*, ed. ERNST SCHWIND, ALPHONS DOPSCH (Innsbruck, 1895), št. 46.

⁴⁰ *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich* (odslej *BUB*) I, ed. HEINRICH FICHTEAU, ERICH ZÖLLNER (Wien, 1950), št. 183; cf. KATZINGER, Die Märkte Oberösterreichs (kot v op. 9), str. 101.

⁴¹ *UBSt* I, ed. JOSEPH ZAHN (Graz, 1875), št. 707; *BUB* I (kot v op. 40), št. 169; *BUB* II, ed. HEINRICH FICHTEAU, ERICH ZÖLLNER (Wien, 1955), št. 221, 267, 268; *MDC* IV (kot v op. 32), št. 2380, 2580, 2581; BARAGA, *Gradivo* (kot v op. 1), št. 61, 252, 253; *Gradivo za zgodovino Maribora* (odslej *GZM*) I, ed. JOŽE MLINARIČ (Maribor, 1975), št. 27, 47, 55, 60, 61, 76, 85, 86; *GZM* II, ed. JOŽE MLINARIČ (Maribor, 1976), št. 22, 26; *Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter*, ed. ALPHONS DOPSCH, Österreichische Urbare I. Abteilung, 2. Band (Wien und Leipzig, 1910), str. 60.

⁴² *UBSt* Ergänzungsband zu den Bänden I–III, ed. HANS PIRCHEGGER, OTTO DUNGERN (Graz, 1949), št. 53, 57; *Gradivo za zgodovino Ljubljane* (odslej *GZL*) I, ed. BOŽO OTOREPEC (Ljubljana, 1955), št. 1, 2, 6; *GZL* VII, ed. BOŽO OTOREPEC (Ljubljana, 1962), št. 1; *GZL* IX, ed. BOŽO OTOREPEC (Ljubljana, 1964), št. 6; *UBK* II (kot v op. 1), št. 249, 275; *UBSt* IV, (kot v op. 30), št. 21; MARIJA VERBIČ, 700 let Novega trga v mestu Ljubljani, *Kronika* 15 (1967), str. 70–3.

⁴³ Koller meni, da je obzidje šele v zgodnjem 14. stoletju dobilo splošno veljavo kot odločilni kriterij za status mesta. HEINRICH KOLLER, Die mittelalterliche Stadtmauer als Grundlage städtischen Selbstbewußtseins, v: *Stadt und Krieg*, ed. BERNHARD KIRCHGÄSSNER und GÜNTER SCHOLZ, Stadt in der Geschichte, Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung 15 (Sigmaringen, 1989), str. 9–25, tukaj 13.

⁴⁴ Ptuj že od 10. stoletja v virih nosi oznako *civitas*, je nedvomno močno centralno naselje in najkasneje od

dejansko uveljavila pravnoformalna delitev na mesta in trge. Pravica do obzidja je postala eden glavnih zunanjih atributov mest, medtem ko so bili trgi večinoma neobzidani, v redkih primerih pa so tudi imeli obzidje (na Slovenskem npr. Mokronog, Žalec, Rogatec, Vitanje, Lož celo že stoletje pred formalnim povzdigom v mesto). Sicer se v funkcijskem, ekonomskem in pravnem pogledu trgi niso bistveno ločevali od mest. Mesto je bilo slej ko prej le uglednejši naziv, ki so ga nosile predvsem deželno knežje meščanske naselbine in ga je podeljeval deželni knez, medtem ko so bili trgi v prvi vrsti patrimonialne ustanove. Trg je neredko lahko po ekonomski moči, velikosti in številu prebivalcev celo prekašal marsikatero naselbino s statusom mesta.⁴⁵

Meščanska naselbina – *forum* – je obstajala v Škofji Loki že leta 1248. Kakšne karakteristike srednjeveškega mesta je tedaj že dosegla? Imela je meščanski pravni ustroj: naseljevali so jo svobodni meščani, kot *ciues fori de Lok* izkazani 1262 in 1263, ki so posedovali zemljišča po meščanskem pravu (*sub iure purchret*),⁴⁶ kar je pomenilo svoboden dedni zajem za nizko letno plačilo (*census*). To je bila pravna osnova ustroja naselbine in hkrati meščanskega statusa prebivalcev.⁴⁷ Naselbina je imela lastno sodstvo s sodnikom, predstavnikom freisinškega, škofa na čelu, ki je prvič omenjen 1271 (*iudex de Lok*).⁴⁸ V privilegiju češkega kralja Otokarja iz leta 1274 je bilo Freisingu podeljeno še deželsko sodišče oz. krvno sodstvo (*iudicium prouinciale*) izrecno za mesto Škofjo Loko (*in oppido Lok*) ter celotno loško gospodstvo.⁴⁹ S tem je naselbina dobila sodno imuniteto in bila izvzeta izpod oblasti kranjskega deželnega kneza.⁵⁰ V dokumentu iz leta 1271 sta poleg mestnega sodnika omenjena tudi notar Wilhelm in učitelj Wolflin, *seolasticus de Lok*.⁵¹ Naselbina ima v tem času že mestno podružnično cerkev sv. Jakoba (1271)⁵² z vikarjem (1262).⁵³ V mestni organizem vkomponirana cerkev omogoča domnevo o že polno izoblikovani urbani zasnovi. Škofja Loka je tedaj tudi že razvito središče neagrarnih gospodarskih dejavnosti.

druge polovice 12. stoletja urbana naselbina, a obzidje dobi šele med 1230–1251. Značilno je, da o poteku obzidja odločajo meščani – *cives* – sami, kar dokazuje že izoblikovano občino meščanov. Gl. Kosi, Predurbane naselbine (kot v op. 16). Kot omenja SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 99, 122 sl., je težek in finančno zahteven projekt gradnje obzidja neredko šele celo stoletje po izoblikovanju mestne naselbine zaključil začetno fazo razvoja tudi v pogledu obrambe. Cf. KATZINGER, Die Märkte Oberösterreichs (kot v op. 9), str. 138 sl.; KOLLER, Die mittelalterliche Stadtmauer (kot v op. 43), str. 13; STOOB, Kartographische Möglichkeiten (kot v op. 3), str. 30 sl.; DOPSCH, Zur Struktur bayerischer Bischofsstädte (kot v op. 9), str. 61; ZAISBERGER, Städte (kot v op. 9), str. 19 sl.; REICHERT, Geschichte (kot v op. 32), str. 155 sl.; ZWITTER, *Starejša kranjska mesta* (kot v op. 6), str. 19.

⁴⁵ MITTERAUER, Typen (kot v op. 35), str. 261 sl.; KATZINGER, Die Märkte Oberösterreichs (kot v op. 9), str. 140 sl., 144 sl.; KIESSLING, Zwischen Stadt und Dorf? (kot v op. 17), str. 126 sl., 129 sl.; GROSS, Stadt und Markt (kot v op. 35), str. 69; KNITTLER, Städtewesen (kot v op. 7), str. 482; GUTKAS, Bedeutung (kot v op. 13), str. 48–64; STOOB, Kartographische Möglichkeiten (kot v op. 3), str. 28; MELIK, Mesto (kot v op. 18), str. 310.

⁴⁶ *Codex diplomaticus* I (kot v op. 1), št. 212, 231, 232; *UBK* II (kot v op. 1), št. 299, 325, 326.

⁴⁷ ISENMANN, Deutsche Stadt (kot v op. 3), str. 78 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 3), str. 139; KNITTLER, Städtewesen (kot v op. 7), str. 490 sl.; DOPSCH, Zur Struktur bayerischer Bischofsstädte (kot v op. 9), str. 62, 90; FRÖLICH, Verfassungstopographische Bild (kot v op. 3) str. 304, 308 sl.; KATZINGER, Die Märkte Oberösterreichs (kot v op. 9), str. 90 sl., 121 sl.; ZWITTER, *Starejša kranjska mesta* (kot v op. 6), str. 16 sl.; BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 27), str. 60 sl.

⁴⁸ MDC V, ed. HERMANN WIESSNER (Klagenfurt, 1956), št. 82; *GZL* IX (kot v op. 42), št. 4.

⁴⁹ Privilegij kralja Otokarja je 1277 potrdil tudi kralj Rudolf (*Codex diplomaticus* I [kot v op. 1], št. 306, 323). Podelitev višjega sodstva v meščanski naselbini freisinškemu škofu predpostavlja, da je imela Škofja Loka že prej nižjesodne pristojnosti, izločene iz deželno knežjega deželskega sodstva. Cf. KATZINGER, Die Märkte Oberösterreichs (kot v op. 9), str. 118 sl., 122 sl., 134 sl.; ZWITTER, *Starejša kranjska mesta* (kot v op. 6), str. 33 sl.; SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 116 sl.; KNITTLER, Städtewesen (kot v op. 7), str. 491 sl.

⁵⁰ V času oblasti koroškega vojvode Majnhardarja II. Goriško-Tirolskega na Kranjskem je prihajalo do sporov, ker si je ta še naprej latil višje sodstvo nad freisinško loško posestjo (*prouinciale iudicium in Lok*), kot je razvidno iz dekreta kralja Rudolfa 1280. *Codex diplomaticus* I (kot v op. 1), št. 366.

⁵¹ Kot v op. 48.

⁵² Kot v op. 48. Mestna cerkev sv. Jakoba je ostala podružnica župnije v Stari Loki vse do leta 1804. Gl. BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 27), str. 74 sl., 394 sl.

⁵³ *Codex diplomaticus* I (kot v op. 1), št. 222.

Kot dokazuje leta 1261 omenjeni mitničar (*thelonearius*),⁵⁴ so v mestu pobirali mitnino, dajatev od trgovske robe, ki je prispela v kraj ali potovala skozenj, kar kaže na trgovanje, čeprav so sejmji v virih izkazani šele precej kasneje. O obrtnih dejavnostih pričajo že najzgodnejši viri. V dokumentu iz 1263 izvemo za imena in dejavnosti nekaterih meščanov – omenjena sta kovača, mesarja in kožar.⁵⁵ Iz konteksta listine, ki leta 1248 prvič omenja *forum* v zvezi z obstajanjem, pa lahko sklepamo, da je imela Škofja Loka razvito gostinsko dejavnost, kjer bi morali poroki dolžnika prebivati na svoje stroške do plačila dolga.⁵⁶ Obzidje je dokazano šele leta 1314 kot *rinchmavr*,⁵⁷ vendar je bilo zelo verjetno zgrajeno že pred 1286.⁵⁸ Oznaka *forum* ne izključuje obzidanosti, kot smo videli pri Waidhofnu. Škofja Loka je bila torej že praktično v času prve omembe trga sredi 13. stoletja z vsemi osnovnimi karakteristikami izoblikovana meščanska naselbina, v večini virov te dobe imenovana *forum*. Šele v začetku 14. stoletja se zanjo prvič začno pojavljati oznake *civitas*, *Stadt* – mesto, ki jih naselbina nadalje tudi obdrži.⁵⁹ Vendar nov naziv ni bil povezan z nikakršnim posebnim povzdigom s strani deželnega kneza ali mestnega gospoda, niti s podelitvijo kakšnih posebnih privilegijev. Značilno je, da uveljavitev naziva »mesto« celo ni imela vzporednice v notranjem pravnem razvoju, saj se šele okrog 1370 poleg sodnika prvič omenjata tudi mestni svet in občina meščanov, mestni pečatnik pa je ohranjen z začetka 14. stoletja.⁶⁰ Zelo verjetno je bil status mesta prvenstveno posledica splošnega uspešnega razvoja naselbine, njenih centralnih funkcij in širjenja ekonomskega vpliva. Že konec 13. stoletja so bile močne trgovske povezave s Čedadom, kjer so škofjeloški trgovci intenzivno trgovali,⁶¹ v Loki pa je 1291 že bival npr. *Domenes Lombardus*.⁶² Prosperiteta se je odrazila v rasti in zunanem izgledu mesta, ne nazadnje tudi v razširjenju obzidja. Že pred letom 1321 je bil pozidan in obdan z obzidjem tudi spodnji Novi trg oz. Lontrk.⁶³ Obzidje je imelo v končni obliki pet mestnih vrat s stolpi.⁶⁴ Pri Škofji Loki imamo tako kontinuiran razvoj meščanske naselbine, njenih funkcij in karakteristik skozi več desetletij, morda celo stoletje pred dokončno uveljavitvijo naziva »mesto«. Nobenega razloga pa ni, da bi jo v drugi polovici 13. stoletja smatrali za nerazvito mesto, za trg kot neko manjvredno nižjo stopnjo, in na silo iskali trenutek kvalitetnega povzdigla s pravnim aktom. Škofja Loka je bila že tedaj dinamično razvijajoča se urbana naselbina. Takšen postopen razvoj pa je bil značilnost mnogih tedanjih mest.⁶⁵

⁵⁴ Ibid., št. 208, 212.

⁵⁵ Ibid., št. 232. Pomen teh dejavnosti je razviden tudi iz urbarja 1291. *Urbarji freisinske škofije* (kot v op. 33), str. 137, 186 sl.; *Codex diplomaticus 3* (kot v op. 33), str. 180 sl.

⁵⁶ Cf. BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 27), str. 58 sl.

⁵⁷ *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis 2*, ed. JOSEPH ZAHN, FRA II, *Diplomataria et acta 35*, (Wien, 1871), št. 499.

⁵⁸ Tega leta se v listini omenja kot priča škofjeloški meščan *Haenicus apud portam*, kar se lahko nanaša le na njegovo bivališče pri mestnih vratih. Originalna listina v AS, 1286, marec, 8. Waldenberg; MDC VI, ed. HERMANN WIESSNER (Klagenfurt, 1958), št. 7; OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 117.

⁵⁹ *Civitas* prvič 1310 v tako imenovani »Notizbuch« škofa Konrada III., ki navaja dohodke *de iudicio ciuitatis* v Škofji Loki, ter v urbarju iz 1318 (*stevra ciuitatis*). *Codex diplomaticus 3* (kot v op. 33), str. 128, 129, 230; *Urbarji freisinske škofije* (kot v op. 33), str. 213.

⁶⁰ OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 117 sl. Počasen razvoj mestne avtonomije je bil posebno značilen za meščanske naselbine cerkvenih gospodov. Celo v Salzburgu, stoletja starem urbanem središču, se mestni svet in župan prvič omenjata šele v 14. stoletju, v Freisingu, prav tako z večstoletnim razvojem, pa 1263. Cf. DOPSCH, *Zur Struktur bayerischer Bischofsstädte* (kot v op. 9), str. 83 sl., 88 sl.; AUGÉ, *Stadtwerdung* (kot v op. 7), str. 321.

⁶¹ MIHA KOSI, *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem* (Ljubljana, 1998), str. 247 sl.; BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 27), str. 60.

⁶² *Urbarji freisinske škofije* (kot v op. 33), str. 137, 186; *Codex diplomaticus 3* (kot v op. 33), str. 181.

⁶³ Leta 1321 so izkazani stroški freisinskega škofa za muro *noui opidi Lok* (*Codex diplomaticus 3* [kot v op. 33], str. 62), leta 1352 pa je škof Albrecht podelil svojemu oskrbniku v Loki stolp *in den Nuwenmargt an der rinchmavr* (originalna listina v AS, 1352, december 13., Dunaj).

⁶⁴ BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 27), str. 56 sl.

⁶⁵ Skoraj enako razvojno pot kot pri Škofji Loki zasledimo pri freisinskem Waidhofnu, gl. WAIGL, *Zur Geschichte Waidhofens* (kot v op. 30), str. 26 sl. Postopen razvoj urbane naselbine do statusa mesta, ne pa enkratni akt

Floris Škofje Loke na franciscejskem katastru iz leta 1825 (AS, 3000/L129 A07)

Kdaj je Škofja Loka nastala kot meščanska naselbina, kdo jo je ustanovil in zakaj? Mestni gospod je bil vseskozi freisinški škof in je nedvomno njen ustanovitelj. Vse premalokrat pa se vprašamo, kaj je sploh pomenila ustanovitev meščanske naselbine? Odgovor na to ni lahek in dejansko v celotnem evropskem prostoru skoraj nimamo virov, ki bi natančneje osvetlili planersko-tehnični postopek.⁶⁶ Verjetno je šlo za tako samoumeven in vsakdanji proces, da ni bil vreden posebnega opisovanja. Pri ustvarjanju meščanskih naselbin lahko iščemo primerjave npr. s kolonizacijskimi vasmimi, ki so tudi plansko natančno razparcelirane in so vsakdanji pojav celotne srednjeveške Evrope.⁶⁷ Neizpodbitno dejstvo je, da so bile mnoge urbane naselbine načrtno na novo ustanovljene. To nam dokazujejo številni viri, ki govorijo o *fora nova, civitates novae, oppida*

povzdiga, je v 13. stoletju tudi značilnost mest na Tirolskem ter mest vojvod Wittelsbachov na Bavarskem. Gl. AUGÉ, *Städtewerdung* (kot v op. 7), str. 326, 338, 340, 346, 357 sl.; THOMA, *Entstehungsprozesse* (kot v op. 7), str. 120 sl.; BOSL, *Städtepolitik* (kot v op. 7), str. 228 sl., 231 sl.

⁶⁶ SCHWINEKÖPER, *Problematik* (kot v op. 8), str. 98 sl., 127 sl.; 134 sl.; OPLL, *Stadtgründung* (kot v op. 7), str. 14 sl., 19 sl.; IRSIGLER, *Was machte eine mittelalterliche Siedlung zur Stadt?* (kot v op. 9), str. 24 sl.; FRÖLICH, *Verfassungstopographisches Bild* (kot v op. 3) str. 297; KOLLER, *Hochmittelalterliche Siedlungsplanungen* (kot v op. 9), str. 1 sl., 56 sl.; HEINRICH REINCKE, *Über Städtegründung. Betrachtungen und Phantasien*, v: *Die Stadt des Mittelalters I* (kot v op. 3), str. 331–63.

⁶⁷ Cf. KOLLER, *Hochmittelalterliche Siedlungsplanungen* (kot v op. 9), str. 42; KATZINGER, *Die Märkte Oberösterreichs* (kot v op. 9), str. 89. Prav na Sorškem polju poleg Škofje Loke imamo izredno lep in pravičen primer dvojne kolonizacijske vasi Žabnica in Bitnje, ki sta nastali verjetno že pred sredo 12. stoletja. Gl. BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 27), str. 20 sl.

de novo constructa, nova plantatio in podobno. Vendar imamo poleg teh tudi številne stare centralne kraje z večstoletnim zgodnejšim razvojem, ki so se v nekem obdobju na iniciativo zemljiškega gospoda preuredili v pravnem ustroju in urbanistični zasnovi in začeli tako rekoč šele svoj pravi urbani razvoj.⁶⁸ Tipična primera pri nas sta Ptuj in Kranj, na Koroškem Beljak, ki – kar je značilno – v virih niso nikoli imenovani *forum*, temveč le *civitas*, in imajo dokazan večstoletni razvoj od zgodnjega srednjega veka ali celo pozne antike.⁶⁹ Nova ustanovitev je pomenila, da je mestni gospod – lahko deželni knez, nek zemljiški gospod (celo močnejši ministerial ali npr. samostan) – odredil zemljišče za novo naselje, ga omejil in izločil iz agrarnega zemljiškega gospodarstva, razparceliral in podelil bodočim meščanom pod določenimi pogoji v zakup.⁷⁰ Pravilni in planski tlorisi nedvoumno kažejo na načrtne ustanovitve in tako je tudi pri Škofji Loki.⁷¹ Vendar je tudi pri novih planskih ustanovitvah najpogosteje šlo prej že za neko prvotno, izvirno centralno naselbino v bližini s tradicijo neagrarnih funkcij, ki je bila preseljena na novo lokacijo, oziroma so iz nje prišli prvotni prebivalci.⁷² Pravih popolnoma novih ustanovitev, kot Dunajsko Novo mesto ali na Slovenskem Novo mesto, je bilo verjetno zelo malo.

S slovenskega ozemlja imamo ohranjen enkrat in tako rekoč vzorčen primer, kako je potekal takšen proces. Gre za oglejski trg Lož. Trg okrog župnijske cerkve je v virih dokazan že celo 13. stoletje, naseljevali so ga meščani – *cives* s trškim sodnikom, torej je imel že pravno izoblikovano trško ureditev.⁷³ Leta 1341 pa je oglejski patriarh Bertrand ukazal, naj se tedenski sejem po novem odvija pod nekaj kilometrov oddaljenim loškim gradom in prebivalci trga (*habitatores et coloni fori nostri de Los*) naj se zaradi večje varnosti in koristi (*pro majori securitate et evidentiori utilitate ipsorum*) preselijo na novo lokacijo pod grad in si tam na novo postavijo bivališča (*debeant se transfere et ibi domos eorum facere et edificare*).⁷⁴ Tako je nastal novi trg Lož, kmalu obdan tudi z obzidjem, stara lokacija pa je dobila ime Stari trg. V takšnem prikazu ustanovitve nove meščanske naselbine pa tiči tudi odgovor na bistveno vprašanje – od kod prvi meščani kolonisti.⁷⁵ Že od vsega začetka je moralo iti za neke izučene obrtnike in poklicne trgovce, ki so lahko pripeljali novo naselbino na pot uspešnega razvoja. Tudi Škofja Loka, kot druge plansko ustanovljene meščanske naselbine, je imela nekega predhodnika – starejše, že obstoječe naselje, od koder je verjetno prišla večina prvih prebivalcev. Nedvomno ga lahko iščemo v Stari Loki onstran Selške Sore, prvič tako imenovani že leta 1286 (*Altenlok*).⁷⁶ Žal ni imenovana Stari trg, kot v številnih analognih primerih, kar bi potrjevalo in olajšalo domnevo. Zato lahko le raziščemo, kateri dejavniki so lahko vplivali na razvoj centralnih funkcij že v izvorni, prvotni naselbini v Stari Loki, ki so lahko omogočali neke predpogoje za hiter in uspešen razvoj nove Škofje Loke.

⁶⁸ KOLLER, Hochmittelalterliche Siedlungsplanungen (kot v op. 9), str. 46 sl.; SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 112 sl.; KNITTLER, Städtewesen (kot v op. 7), str. 481 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 3), str. 136 sl.; FRÖLICH, Verfassungstopographisches Bild (kot v op. 3), str. 310 sl.; HEINZ STOOB, Über den Aufbruch zur Städtebildung in Mitteleuropa, v: *Die Frühgeschichte der europäischen Stadt* (kot v op. 20), str. 14 sl.

⁶⁹ Gl. KOSI, Predurbane naselbine (kot v op. 16).

⁷⁰ Izčrpn o tem SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 98 sl., 112 sl., 115 sl., 134, 167; FRÖLICH, Verfassungstopographisches Bild (kot v op. 3), str. 293 sl., 296 sl., 303 sl.; KATZINGER, Die Märkte Oberösterreichs (kot v op. 9), str. 88 sl.; HERBERT FISCHER, *Die Siedlungsverlegung im Zeitalter der Stadtbildung. Unter besonderer Berücksichtigung des österreichischen Raumes*, Wiener Rechtsgeschichtliche Arbeiten I (Wien, 1952), str. 72 sl., 202 sl.

⁷¹ O vrednotenju tlorisov ERICH KEYSER, Der Stadtgrundriss als Geschichtsquelle, v: *Die Stadt des Mittelalters I* (kot v op. 3), str. 364–76; SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 112 sl.; KATZINGER, Die Märkte Oberösterreichs (kot v op. 9), str. 90 sl.; AUGÉ, Stadtwerdung (kot v op. 7), str. 359 sl.

⁷² O preselitvah naselja ob ustanovitvi meščanske naselbine gl. izčrpn FISCHER, *Siedlungsverlegung* (kot v op. 70). Gl. še KNITTLER, Städtewesen (kot v op. 7), str. 482; REICHERT, Geschichte (kot v op. 32), str. 153; primeri s Tirolske AUGÉ, Stadtwerdung (kot v op. 7), str. 320 sl., 347 sl.; za Bavarsko BOSL, Städtepolitik (kot v op. 7), str. 228 sl., 230 sl.

⁷³ OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 96 sl.

⁷⁴ Documetni Goriziani, ed. VINCENZO JOPPI, v: *Archeografo Triestino*, n. s., 15 (1890), št. CLVIII.

⁷⁵ Cf. SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 130 sl.

⁷⁶ *Codex diplomaticus I* (kot v op. 1), št. 395.

973	<i>locus Lonca</i> (Stara Loka)
1074	<i>curtis; ecclesia</i> (sedež pražupnije)
1160	<i>curia</i>
pred 1202	<i>castrum firmissimum</i>
1248	<i>forum</i>
1261	<i>theloneum</i>
1263	<i>cives fori; Burgrecht</i>
1271	<i>iudex; ecclesia sancti Jacobi</i> (mestna cerkev)
1274	<i>oppidum</i>
1310	<i>civitas</i>
1314	<i>Rinchnavr</i>
1321	<i>murus noui oppidi Lok</i> (Novi trg, Lontrk)

Tab. 1. Bistveni elementi v razvoju mesta Škofja Loka (prve omembe).

Loka je bila stara slovanska naselbina in se kot *locus Lonca* omenja že v prvi daritveni listini cesarja Otona II. leta 973.⁷⁷ Čeprav tedaj očitno še ni šlo za organiziran dvor, pa je to organizacijo kasneje vpeljal freisinški škof. Kot *curtis Lonca* je dvor omenjen leta 1074 v pogodbi glede desetini med freisinškim škofom Ellenhardom in oglejskim patriarhom Sigehardom in 1160 je škof Albert listinil *in curia Lonca in Chreine*.⁷⁸ Dvor je nedvomno stal v kasnejši Stari Loki, kot je razvidno iz urbarja 1291 in 1318 (*curia domini episcopi in Altenlok*).⁷⁹ V zapleteno vprašanje, kaj je v različnih obdobjih pomenil termin dvor – *curtis, curia* – se ne moremo spuščati, najverjetneje pa je šlo za obliko naselja z nekimi gospodarskimi oz. centralnimi funkcijami.⁸⁰ O natančnejši strukturi dvorov primanjkuje temeljitih arheoloških raziskav, nedvomno pa so imeli funkcije upravnega in gospodarskega središča večjih zaključenih zemljiškosposkih enot z različnimi gravitacijskimi vplivi. Tu je bila koncentrirana uprava, s katero so bili tako ali drugače povezani vsi podložniki gospostva, tako bližnji kot bolj oddaljeni. Tu so se zbirale podatke, izvajalo patrimonialno sodstvo, tu je bilo informacijsko središče. Pridvorni sistem gospodarjenja, ki je bil prvotno vezan na ta gosposka središča, je že sam na sebi pomenil večjo koncentracijo prebivalstva in objektov s kaščami, hlevi, bivalnim dvorcem za zemljiškega gospoda in upravno osebje ter bivališči za številno populacijo podložnikov, vezanih na obdelavo dominikalne zemlje.⁸¹ Nujen je bil tudi razvoj številnih neagrarnih obrtnih dejavnosti za potrebe gospostva – mlinarstva, kovaštva, strojarstva in sedlarstva, tesarstva ter izdelave raznih lesenih izdelkov (npr. sodarstvo, kolarstvo).⁸² Lep je primer cerkvene neagrarne naselbine pri sedežu škofije v Krki na Koroškem, ki se kasneje ni razvila v pravo meščansko naselbino. Po listini iz 1217 je krški škof *in villa Gurk* prejemal dohodke od zemljišč, ki so jih posedovali mesarja, kožar, mlinar, zidar, tkalec, gostilničar, kuharja in

⁷⁷ *Otonis II. diplomata*, ed. THEODOR SICKEL, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/1* (München, 1980), št. 47; *UBK I*, ed. FRANZ SCHUMI (Laibach, 1882/3), št. 8; *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II*, ed. FRANC KOS, (Ljubljana, 1906), št. 444.

⁷⁸ *Codex diplomaticus I* (kot v op. 1), št. 89, 110; *UBK I* (kot v op. 77), št. 50, 120; *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III*, ed. FRANC KOS, (Ljubljana, 1911), št. 284; *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV*, ed. FRANC KOS, (Ljubljana, 1915), št. 403.

⁷⁹ *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 33), str. 134, 140, 189; *Codex diplomaticus 3* (kot v op. 33), str. 177, 186.

⁸⁰ KOLLER, *Hochmittelalterliche Siedlungsplanungen* (kot v op. 9), str. 15 sl.; GIUSEPPE ALBERTONI, *Die Herrschaft des Bischofs: Macht und Gesellschaft zwischen Etsch und Inn im Mittelalter*, Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs 14 (Bozen, 2003), str. 104 sl.; GERTRUD THOMA, *Wirtschaftsgeschichtliche Aspekte der bayerischen Südosstsiedlung im Mittelalter, v: Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa: Geschichte-Wirtschaft-Recht-Sprache*, Band 2, ed. GERHARD GRIMM, KRISTA ZACH, Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks B 73 (München, 1996), str. 25; *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog II: Družbena razmerja in gibanja*, (Ljubljana, 1980), str. 96 sl., 108 sl., 122 sl.

⁸¹ Gl. primer Brež na Koroškem iz 927, kjer je bil darovan *curtis Friesah cum ecclesia ... aedificiis mancipiis omnibus inibi manentibus seu cunctis illic iuste pertinentibus ...* MDC III, ed. AUGUST VON JAKSCH (Klagenfurt, 1904), št. 89.

⁸² Cf. za Bavarsko BOSL, *Städtepolitik* (kot v op. 7), str. 228.

slikarja,⁸³ leta 1302 pa se med skoraj sto prebivalci, ki so posedovali hišne parcele *in villa Gurcensi*, nahajajo kovači, mesarji, kožarji, mlinarji, kolarji, čevljarji, krojači, tkalci, pivovar, krošnjar, tovornik in piskač.⁸⁴ Tudi v urbarju za Škofjo Loko iz 1291 so med podložniki navedeni specializirani poklici – kovači, kolarji, mlinarji, ribiči.⁸⁵ Ena od zgodnjih dejavnosti na zemljiških gospodstvih so tudi taverne – točilnice pijač, ki jih lahko štejemo med »mestotvorne« dejavnosti.⁸⁶

Lega Stare Loke in Škofje Loke (franciscejski kataster iz leta 1825, AS 3000/L129 A07)

⁸³ *Pictor ... mansionarius ... cementarius ... cocus ... pellifex ... carnifex ... tabernarius ... pistor ... textor ...* MDC I, ed. AUGUST VON JAKSCH (Klagenfurt, 1896), št. 464.

⁸⁴ *Gurker Urbare (Bistum und Kapitel) in Auswahl aus der Zeit von 1285 bis 1502*, ed. HERMANN WIESSNER, Österreichische Urbare III. Abteilung, 3. Band, I. Teil (Wien, 1951), str. 54 sl.

⁸⁵ *Urbarji freisinske škofije* (kot v op. 33), str. 137, 167, 186 sl., 213; *Codex diplomaticus* 3 (kot v op. 33), str. 228 sl.

⁸⁶ STÖRMER, *Präurbane Siedlungen* (kot v op. 7), str. 125; HANS CONRAD PEYER, *Von der Gastfreundschaft zum Gasthaus. Studien zur Gastlichkeit im Mittelalter*, MGH, Schriften 31 (Hannover, 1987), zlasti str. 81, 85 sl., 90 sl., 220 sl.

Že od samega začetka je bil dvor ponavadi neposredno povezan s cerkveno funkcijo. Tudi v Loki se je razvilo središče pražupnije. V navedenem dokumentu iz 1074 so omenjene *ecclesias in Lonka*, kar nedvomno kaže na že razvito cerkveno mrežo župnijske in podružničnih cerkva.⁸⁷ Tudi sam patrocinj sv. Jurija, zmagovalca nad poganstvom, cerkve v Stari Loki nakazuje starost in namensko ustanovitev cerkvenega središča, verjetno že v času pridobitve gospostva v 10. stoletju. Redna cerkvena dejavnost pa je imela močan gravitacijski vpliv na vsakdanje družbeno življenje gospostva in tudi druge dejavnosti. Proščenja in drugi prazniki, ki so pritegovali množice, so bili priložnost za trgovanje in razvoj periodičnih sejmov.⁸⁸ Tu pa smo že pri vprašanju razvoja tistih neagrarnih funkcij, ki so pomenile bistveni predpogoj za razvoj bodoče meščanske naselbine.⁸⁹ Premalo se zavedamo, da je bilo bolj ali manj redno tržno središče socialna nuja že v zgodnjem srednjem veku. Zlasti nekateri proizvodi, npr. sol, železo, so bili redno potrebni širokemu krogu populacije in so že zgodaj vplivali na razvoj rednih krajev distribucije. Pri Škofji Loki pa je potrebno izpostaviti še en pomemben dejavnik – centralno vlogo pri intenzivni kolonizaciji obsežnega zemljiškega gospostva. Zaokrožena freisinška posest, ki sta jo sestavljali dve dolini z obsežnimi vmesnimi hribovji, je bila sistematično in intenzivno kolonizirana med 11. in koncem 13. stoletja. Podrobnosti o tehnični izvedbi krčenja in naseljevanja seveda nimamo (kot večinoma tudi v drugih deželah ne), vendar je središče gospostva v Škofji Loki nedvomno imelo v celotnem procesu pomembno centralno vlogo kot izhodišče in usmerjevalec celotne dejavnosti.⁹⁰

Tako se je blizu sotočja obeh Sor na naravno ugodnem položaju v središču gospostva razvil centralni kraj Loka z gospodarsko, upravno, sodno, cerkveno in verjetno tudi tržno funkcijo. Termin »centralni kraj«, prevzet iz geografije, je zelo primeren in umesten za označevanje takšnih naselbin pred dokazanim meščanskim statusom.⁹¹ Sedaj pa smo prišli do težko rešljivega vprašanja, ki pomeni bistvo problema – ali je že centralna naselbina v Stari Loki dosegla visoko stopnjo neagrarnih dejavnosti in je morda že dobila nek poseben pravni položaj, in kdaj je bila preseljena na novo lokacijo na sotočje obeh rek? Ta problem je tudi v ostalih evropskih deželah težko rešljiv, saj virov običajno ni. Omenjena listina za Lož je v tem pogledu enkratna, saj dokazuje že meščanski status prebivalcev in naselbine pred preselitvijo, a je iz dosti kasnejšega časa.⁹² Nedvomno so nekateri centralni kraji že v predurbani fazi dosegli močan neagrarni značaj. Pretežno še podložniško prebivalstvo se je specializiralo za nekatere neagrarne dejavnosti, kraj pa je postajal oskrbno središče za širšo agrarno okolico (gl. primer Krke na Koroškem). Natančne študije za Bavarsko so dokazale neke vrste mešana središča agrarno-urbanega značaja še pred začetkom plansko ustanovljene urbane faze.⁹³ Verjetno se je del podložnikov že ukvarjal s transportom in trgovsko dejavnostjo za fevdalnega gospoda.⁹⁴ Ko je predurbana naselbina dozorela do neke stopnje, je prišlo do odločilnega ukrepa zemljiškega gospoda – presaditve naselja na novo lokacijo, podelitve svobodnega statusa in svobodnega zemljiškega zakupa prebivalcem, ki so se ukvarjali z neagrarnimi dejavnostmi, in do načrtne zgraditve novega, že v tlorisu bolj

⁸⁷ *Codex diplomaticus* I (kot v op. 1), št. 89; *UBK* I (kot v op. 77), št. 50; *Gradivo* III (kot v op. 78), št. 284.

⁸⁸ Cf. MITTERAUER, Typen (kot v op. 35), str. 279; KATZINGER, Die Märkte Oberösterreichs (kot v op. 9), str. 102.

⁸⁹ Cf. KATZINGER, Die Märkte Oberösterreichs (kot v op. 9), str. 102 sl.

⁹⁰ O freisinški kolonizaciji gospostva gl. BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 27), str. 20 sl.; GERTRUD THOMA, Zur Grundherrschaft des Bistums Freising im Hochmittelalter: Organisation und Nutzung der besitzungen in Bayern und im Ostalpenraum. Ein Vergleich, v: *Querschnitte. »...Der wissenschaftlich Romanen für Historien aus gibt ...«. Deutsch-slovenische Kultur und Geschichte im gemeinsamen Raum*, ed. KRISTA ZACH in MIRA MILADINOVIC ZALAZNIK, Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks B 80 (München, 2001), str. 21–61, tu 33 sl.

⁹¹ Cf. STÖRMER, Präurbane Siedlungen (kot v op. 7), str. 106 sl.; KIESSLING, Zwischen Stadt und Dorf? (kot v op. 17), str. 124.

⁹² Gl. op. 74.

⁹³ BOSL, Städtepolitik (kot v op. 7), str. 228, 231; STÖRMER, Präurbane Siedlungen (kot v op. 7), str. 110 sl.

⁹⁴ Da so tudi že izkušeni trgovci lahko prihajali neposredno iz kmečke populacije, kaže primer briksenskih podložnikov z blejskega gospostva, ki so v začetku 14. stoletja trgovali v Čedadu in sklepali trgovske posle. Gl. KOSI, *Potujoči srednji vek* (kot v op. 61), str. 251 (op. 274).

funkcionalnega naselja – s tem pa do pravega začetka urbanega razvoja. Ne glede na to, ali so nova naselja označevali kot *forum* ali *civitas*, to je bila dejanska »ustanovitev mesta«, ⁹⁵ prelomni razvojni trenutek, ne pa nek formalni povzdig, ki ga iščemo v kasnejših terminoloških variantah mestnih oznak. Velika potreba po nekem obrtno izučnem kadru že v samem začetku, ob gradnji nove naselbine, omogoča sklepanje, da je šlo že v izvornem naselju (ali naseljih) za določeno tradicijo neagrarnih dejavnosti. Z vidika mestnega gospoda in prebivalstva je bil bistveni motiv za preselitev *utilitas* – korist, kot jo omenja listina za Lož, in jo je neagrarnim dejavnostim nudila bolj funkcionalna zasnova novega naselja z namenskim tržnim prostorom, gospodu pa najrazličnejše prihodke. Zemljiški gospod je lahko bistveno spodbudil in poživil razvoj nove naselbine z osvoboditvijo iz podložniškega statusa, pri čemer gre zlasti pri meščanskih naselbinah cerkvenih gospodov računati s precejšnjim deležem cenualov, ki so pogosto živeli že v predurbani naselbini, in so prešli med mestno prebivalstvo. Uspešno razvijajoče središče pa je k stalni naselitvi slej ko prej pritegnilo tudi kakšne profesionalne, morda potujoče trgovce. Vendar je bila večina prebivalstva tudi v kasnejših novoustanovljenih urbanih naseljih v zgodnjem obdobju verjetno lokalnega ali regionalnega izvora in del je vedno predstavljal tudi podložniški sloj. Zlasti v zgodnjem obdobju je bila socialna sestava prebivalcev nedvomno zelo pestra. ⁹⁶

Prebivalstvo mesta Škofja Loka se je gotovo rekrutiralo najprej z lastnega freisinškega in sosednjih zemljiških gospodstev. Sled tega dogajanja na Kranjskem najdemo v listini koroškega vojvode Ulrika III. za cisterco v Stični iz okrog leta 1256, kjer ukazuje, da podložnikov samostana ne smejo sprejemati *ad oppida nouiter constructa*. ⁹⁷ Nekaj kranjskih virov iz 13. stoletja dokazuje, da so v zgodnjih meščanskih naselbinah živeli tudi prebivalci podložniškega stanu. Vojvoda Ulrik III. je leta 1265 v pogodbi z oglejskim patriarhom Gregorjem obljubil, da bo omogočil prebivalcem *tam liberos quam servos et ancillas*, torej svobodnim in tistim podložnega stanu, ki so prej živeli v oglejskem trgu Vernek ob Savi (*qui habitaverant in foro Werdenech*), vrnitev in ponovno naselitev v trgu, ki je bil uničen med vojno. ⁹⁸ V pogodbi istega vojvode s freisinškim škofom iz 1265 pa sta se medsebojno dogovorila, da še naprej prejemata obveznosti od svojih podložnikov, ki živijo v trgih in mestih – *in foris sev civitatibus* – enega ali drugega. ⁹⁹ Vzpostavitev nekih urejenih pravnih pogojev glede zemljiške posesti v naselbini, statusa prebivalcev in podelitev gospodarskih ugodnosti za neagrarne dejavnosti s strani mestnega gospoda sta bila gotovo gravitacijski dejavnik, ki je pritegoval potencialne bodoče meščane tudi bolj od daleč. ¹⁰⁰

Eden pomembnih topografskih predpogojev za presaditev naselbine je bil obstoj gradu, kar je pogosta značilnost pri srednjeveških mestih tega prostora (Ljubljana, Kamnik, Celje, Maribor, Ptuj, Gorica idr.) Novoustanovljeno urbano naselje običajno nastane kot podgrajska naselbina in je z gradom funkcionalno povezano, v končni fazi ob zgraditvi obzidja celo v enoten obrambni

⁹⁵ Cf. SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 116 sl.; KOLLER, Hochmittelalterliche Siedlungsplanungen (kot v op. 9), str. 1; OPLL, Das Werden (kot v op. 3), str. 136 sl.; BOSL, Städtepolitik (kot v op. 7), str. 228 sl., 231; STÖRMER, Präurbane Siedlungen (kot v op. 7), str. 110 sl.

⁹⁶ SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 130 sl., 165; BOSL, Städtepolitik (kot v op. 7), str. 225, 228, 231; KNITTLER, Städtewesen (kot v op. 7), str. 490; OPLL, Das Werden (kot v op. 3), str. 139; IDEM, Stadtgründung (kot v op. 7), str. 19 sl.; ZWITTER, *Starejša kranjska mesta* (kot v op. 6), str. 24 sl. O socialnem izvoru prebivalcev bavarskih škofijskih mest gl. DOPSCH, Zur Struktur bayerischer Bischofsstädte (kot v op. 9), str. 89 sl.

⁹⁷ ... *ac desuper inhabet, ne coloni ac subditi ad oppida noviter constructa ab aliis recipiantur, verum recepti quantocyus dimittantur et redeant*. Žal le v kratkem registru iz 18. stoletja ohranjena listina v: PAVEL PUCELJ, *Idiographia sive rerum memorabilium monasterii Sitticensis descriptio* (1719), AS, Zbirka rokopisov 148r, str. 31; *UBK II* (kot v op. 1), št. 220, op. 1; cf. ZWITTER, *Starejša kranjska mesta* (kot v op. 6), str. 20, 25.

⁹⁸ *UBK II* (kot v op. 1), št. 345, str. 269; *MDC IV* (kot v op. 32), št. 2863, str. 623.

⁹⁹ *Codex diplomaticus I* (kot v op. 1), št. 247; *UBK II* (kot v op. 1), št. 352.

¹⁰⁰ Cf. SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 130 sl., 164; OPLL, Das Werden (kot v op. 3), str. 139. Imena prvih poznanih loških meščanov so nemška – Berthold, Ulrich, Bernhard, Gotfrid, Wulfing, Richer, Leutold, vsaj eno – *Osridich* – pa je slovensko (*Codex diplomaticus I* (kot v op. 1), št. 232; *UBK II* (kot v op. 1), št. 326). Tri desetletja kasneje je bil med njimi že tudi *Lombardus* (*Urbarji freisinške škofije* [kot v op. 33], str. 137, 186; *Codex diplomaticus III* [kot v op. 33], str. 181).

organizem (Škofja Loka, Ljubljana, Ptuj).¹⁰¹ Grad kot izraz oblasti in moči gospostva je deloval v funkciji jamstva in varnosti za meščansko naselje in neagrarnne dejavnosti, zlasti trgovanje, ki je potekalo tukaj. Grad v Škofji Loki je dokazan od konca 12. stoletja – *castrum firmissimum* (pred 1202)¹⁰² – in je ob primernem terenu ob vzhodu nad rečnim sotočjem ustvaril izjemne pogoje za ustanovitev novega naselja. Z izredno obrambno lego med rekama in nad sotočjem dominirajočim gradom je bilo moč zgraditi enkratno strateško postojanko.

Posvetimo se sedaj vprašanju freisinških škofov kot ustanoviteljev mest. Škofje so imeli iz Bavarske obilo izkušenj in zgledov glede neagrarnih središč.¹⁰³ Freisingu bližnja bavarska prestolnica Regensburg je bila prastaro urbano središče z močnim vplivom na razvoj mest tudi v marki Avstriji.¹⁰⁴ Škofje so za sam Freising dobili že leta 996 od cesarja Otona III. privilegij za vsakdanje trgovanje (*mercatum omni die legitimum*) s pravico do mitnine in kovanja novcev po regensburškem vzoru, kar je bil eden od pogojev za postopen urbani razvoj cerkvenega sedeža.¹⁰⁵ V prvi polovici 12. stoletja je na matičnem freisinškem bavarskem ozemlju že prišlo do razširjenega procesa nastajanja novih tržnih središč, kar dokazuje privilegij kralja Konrada III. iz leta 1140, v katerem prepoveduje *omne novum forum in eodem episcopatu*, razen tistih s kraljevim privilegijem, mestu (*civitas*) Freising pa podeljuje pravico do letnega sejma (*annale forum*).¹⁰⁶ Znamenit je tudi spor z vojvodo Henrikom Levom 1158 glede ustanovitve Münchna kot konkurence freisinškemu trgu Föhring, v katerega je aktivno posegel cesar Friderik Barbarossa.¹⁰⁷ Po odstavitvi Henrika Leva in cesarjevi razsodbi leta 1180 je škofija prišla celo za 60 let v posest Münchna, ki se je že razvil v močno urbano središče.¹⁰⁸ Škofje so imeli tako jasen vpogled v prednosti in koristi meščanskih naselbin. Nedvomno je bila zelo pomembna ekonomska korist – dohodki od mitnin (trgovanja in transporta trgovskega blaga), mestnega davka ter sodstva so sodili med pomembne denarne prihodke mestnega gospoda.¹⁰⁹ Za Škofjo Loko so škofovi dohodki od mesta prvič omenjeni kot posebne postavke (*theloneum, stevra civitatis, iudicium civitatis*) leta 1310 oziroma v urbarju 1318.¹¹⁰ V interesu mestnega gospoda je bilo, da nova naselbina čimprej prosperira in začne prinašati dohodke, in je zato z raznimi ukrepi in gospodarskimi ugodnostmi za meščane pospeševal razvoj. Po drugi strani pa je šlo tudi za vojaško-strateški pomen mest, ki

¹⁰¹ Cf. SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 122 sl., zlasti op. 50a; REICHERT, Geschichte (kot v op. 32), str. 156.

¹⁰² *Codex diplomaticus* 1 (kot v op. 1), št. 126, str. 125.

¹⁰³ Cf. SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 133.

¹⁰⁴ DOPSCH, Zur Struktur bayerischer Bischofsstädte (kot v op. 9), str. 63 sl., 73 sl., 90 sl.; OPLL, Stadtgründung (kot v op. 7), str. 22 sl.

¹⁰⁵ *Otonis III. diplomata*, ed. THEODOR SICKEL, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae* II/2 (München, 1980), št. 197. Cf. RUDOLF SCHIEFFER, Das Freisinger Marktprivileg vom 22. Mai 996, v: *Freising als Bürgerstadt. Festschrift zur Tausendjahrfeier*, ed. HUBERT GLASER (= 35. Sammelblatt des Hist. Vereins Freising) (Regensburg, 1996), str. 17–28; DOPSCH, Zur Struktur bayerischer Bischofsstädte (kot v op. 9), str. 88 sl., 93 sl.

¹⁰⁶ *Conradi III. et filii eius Heinrici diplomata*, ed. FRIEDRICH HAUSMANN, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae* IX (Wien–Köln–Graz, 1969), št. 46; *Codex diplomaticus* 1 (kot v op. 1), št. 100.

¹⁰⁷ *Friderici I. diplomata*, ed. HEINRICH APPELT, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae* X/1–4 (Hannover, 1975–1990) (odslej MGH DD. F. I.), št. 218, 798. Cf. EUGEN PITZER, Der Föhringer Streit im Lichte des Rechts und der Politik, v: *Sammelblatt des Historischen Vereins Freising* 25 (Freising, 1965), str. 17–66; DORIS HAGEN, *Herrschaftsbildung zwischen Königtum und Adel: Die Bischöfe von Freising in salischer und frühstaufischer Zeit*, Europäische Hochschulschriften, Reihe III/634 (Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1995), str. 2 sl., 173 sl.

¹⁰⁸ LORENZ MAIER, Vom Markt zur Stadt. Herrschaftsinhaber und Führungsschichten 1158 bis 1294, v: *Geschichte der Stadt München*, ed. RICHARD BAUER (München, 1992), str. 13–60; PITZER, Föhringer Streit (kot v op. 107), str. 42 sl.

¹⁰⁹ O motivih ustanoviteljev OPLL, Stadtgründung (kot v op. 7), str. 21 sl., 23 sl.; KOLLER, Hochmittelalterliche Siedlungsplanungen (kot v op. 9), str. 62 sl.; KNITTLER, Städtewesen (kot v op. 7), str. 483 sl.; SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 164 (zlasti op. 141); AUGE, Stadtwerdung (kot v op. 7), str. 349 sl.; KATZINGER, Die Märkte Oberösterreichs (kot v op. 9), str. 103 sl.; REICHERT, Geschichte (kot v op. 32), str. 157 sl., 180.

¹¹⁰ *Codex diplomaticus* 3 (kot v op. 33), str. 125, 128 sl., 229 sl.; *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 33), str. 213.

ga pogosto zanemarjamo – ob trdnem obzidju, veliki množici prebivalcev z obveznostjo straženja in obrambe naselbine ter koncentraciji gospodarskega potenciala so predstavljala izredno močna vojaška oporišča mestnega gospoda.¹¹¹ V času vojnih spopadov je bila običajno ravno osvojitev mesta kot vsestranskega središča politične in gospodarske moči glavni cilj in obenem najbolj trd oreh za napadalce. Češki kralj Otokar II. je na primer 1270 ob zasedbi Kranjske moral oblegati Ljubljano, zvesto zadnjemu Spanheimu Filipu, in ko se mu ni hotela predati, jo je zavzel šele z naskokom.¹¹²

Oglejmo si še ustavnopravni vidik ustanavljanja meščanskih naselbin. V okviru srednjeveške nemške države se je pod vladarji iz dinastije Otonov v 10. stoletju trdno uveljavil tržni regal (Marktregal), kraljeva pristojnost za podeljevanje pravice do trgovanja kot enega bistvenih pogojev za razvoj neagrarnih naselbin. Iz 10. in 11. stoletja je tako ohranjenih preko 100 vladarskih privilegijev o ustanovitvi tržnih središč.¹¹³ Zlasti v 12. stoletju pa je tržni kot tudi mitninski regal vedno bolj prehajal v pristojnost posameznih deželnih knezov, ki za svoje ustanovitve meščanskih naselbin niso več iskali vladarskega sankcioniranja.¹¹⁴ Kot primer izredno sposobnih in učinkovitih knezov v nam bližnjem prostoru, ki so svoje gospodstvo že v 12. stoletju zaokrožili tudi z ustanovitvijo serije urbanih naselbin – brez kakršnihkoli posebnih vladarjevih koncesij – lahko omenimo štajerske mejne grofe in kasnejše vojvode Otokarje. Zavest o centralnem pomenu urbanih središč je lepo razvidna v listini vojvode Otokarja IV. za kartuzijo Žiže iz leta 1185, kjer govori o svojih *civitates, oppida et alia loca principalia*, obenem pa oprošča podložnike samostana del pri gradnji obzidij, jarkov in kuhanju apna (*operas in muris, fossatis uel calce coquenda*), kar se verjetno nanaša prav na gradnjo meščanskih naselbin.¹¹⁵ Med nove ustanove štajerskih vojvod sodijo Fischau, Hartberg, Fürstenfeld, Leoben, Gradec, Maribor in verjetno Laško, ki se pojavijo v njihovih listinah ali v začetnem babenberškem obdobju kot *forum, oppidum* ali *civitas*.¹¹⁶

Na intenziven proces nastajanja novih urbanih naselbin in ob tem nastale probleme kaže vrsta zakonov cesarja Friderika II. in sina Henrika VII. iz prvih desetletij 13. stoletja, ki so seveda le kodificirali marsikje že obstoječe stanje, pogosto na iniciativo samih knezov.¹¹⁷ Ukvarjali so se z razmejitvijo sodnih pristojnosti med območjem urbane naselbine in višjim deželskim sodiščem (1218), preselitvijo tržne naselbine na novo lokacijo (1224) in prisilnim usmerjanjem trgovskega

¹¹¹ SCHWINEKÖPER, Problematik (kot v op. 8), str. 122 sl.; KOLLER, Die mittelalterliche Stadtmauer (kot v op. 43), str. 16 sl.; OPLL, Stadtgründung (kot v op. 7), str. 21 sl.; CARL HAASE, Die mittelalterliche Stadt als Festung, v: *Die Stadt des Mittelalters I* (kot v op. 3), str. 377–407; MONIKA PORSCHKE, *Stadtmauer und Stadtentstehung: Untersuchungen zur frühen Stadtbefestigung im mittelalterlichen Deutschen Reich* (Hertingen, 2000); zbornik *Die Befestigung der mittelalterlichen Stadt*, ed. GABRIELE ISENBERG, BARBARA SCHOLKMANN, Städteforschung, Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A/45 (Köln-Weimar-Wien, 1997).

¹¹² *Ottokars Österreichische Reimchronik*, ed. JOSEPH SEEMÜLLER, MGH, Deutsche Chroniken V/1 (Hannover, 1890), št. 10571 sl.

¹¹³ Cf. SCHLESINGER, Der Markt (kot v op. 3), str. 271 sl.; FRIEDERUN HARDT-FRIEDERICH, Markt, Münze und Zoll im ostfränkischen Reich bis zum Ende der Ottonen, *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 116 (1980), str. 1–31, tukaj 18 sl., 21 sl.; OPLL, Das Werden (kot v op. 3), str. 135; *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte III* (Berlin, 1984), str. 325.

¹¹⁴ OPLL, Das Werden (kot v op. 3), str. 135 sl.; PITZER, Föhringer Streit (kot v op. 107), str. 20 sl., 28 sl., 58 sl.; HELMUT FLACHENECKER, Die Städte- und Märktegründungspolitik bayerischer Bischöfe im 13. Jahrhundert, v: *1204 und die Folgen* (kot v op. 7), str. 151–66, tukaj 152. Koller meni, da so splošne razmere dozorele in so si deželni knezi pridobili regalne pravice za ustanavljanje meščanskih naselbin šele po sredini 12. stoletja. KOLLER, Hochmittelalterliche Siedlungsplanungen (kot v op. 9), str. 62 sl.

¹¹⁵ *UBSt I* (kot v op. 41), št. 644; *Gradivo IV* (kot v op. 78), št. 705.

¹¹⁶ *UBSt I* (kot v op. 41), št. 484, 499, 546, 550, 555, 619, 642, 653, 698, 707. Cf. KARL SPREITZHOFFER, Die Union von 1192 und die »Mitgift« der Steiermark, v: *800 Jahre Steiermark und Österreich 1192–1992: Der Beitrag der Steiermark zu Österreichs Größe*, ed. OTHMAR PICKL (Graz, 1992), str. 52; HERBERT KNITTLER, *Städte und Märkte, Herrschaftsstruktur und Ständebildung*, Band 2 (Wien, 1973), str. 72 sl., 78 sl.

¹¹⁷ Cf. KATZINGER, Die Märkte Oberösterreichs (kot v op. 9), str. 118 sl., 126 sl.; FLACHENECKER, Städte- und Märktegründungspolitik (kot v op. 114), str. 152 sl.

prometa z javnih cest v »privatne« trge (1236).¹¹⁸ *Confoederatio cum principibus ecclesiasticis* iz 1220 je prepovedovala graditev novih gradov in mest na ozemljih cerkvenih knezov brez njihovega dovoljenja,¹¹⁹ zakon kralja Henrika VII. iz 1231 je vsem knezom dovoljeval obzidanje njihovih mest,¹²⁰ *Constitutio in favorem principum* iz 1231 (1232) pa se je celo v več členih ukvarjala z novonastalimi meščanskimi naselbinami:

- prepovedano je bilo postavljanje novih gradov in mest v škodo knezov;
- novi trgi niso smeli kakorkoli škodovati že obstoječim;
- prepovedano je bilo kogarkoli siliti k obisku določenega trga;
- prepovedano je bilo preusmerjanje starih cest (nedvomno v zvezi z novimi urbanimi središči);
- podložnikov knezov se v bodoče ni smelo sprejemati v vladarjeva mesta;
- nikogar ni bilo dovoljeno siliti k javnim delom v mestu, če k temu ni bil obvezan.¹²¹

Državni knezi so tako tudi pravnoformalno pridobili »ekskluzivne« pristojnosti za samostojno ustanavljanje in razvijanje meščanskih naselbin. Teoretično še nadalje obstoječa vrhovna regalna pravica je običajno prihajala do izraza le ob podelitvah posebej privilegiranih letnih sejmov ali pa na primer ob osebni prisotnosti vladarja v neki regiji, ko so se zlasti cerkvene institucije (škofije, samostani) obračale nanj za potrditve svojih – običajno že obstoječih – urbanih naselbin. Tako je cesar Friderik Barbarosa leta 1170 ob svojem obisku na Koroškem potrdil samostanu Št. Pavel tržne pravice v že obstoječem trgu Velikovcu, samostanu Št. Lambrecht pa pravico do ustanovitve trga v Köflachu.¹²² Cesar Oton IV. je leta 1210 podelil privilegij tedenskega sejma goriškim grofom za njihov trg Gorico,¹²³ cesar Friderik II. pa leta 1225 privilegiran letni sejem bamberskemu Beljaku.¹²⁴ Dejansko – v vsakdanji praksi – se je pravica do ustanavljanja meščanskih naselbin, identično kot mitninska pravica, v poznem srednjem veku ustalila na nivoju zemljiških gospostev in potencialni mestni gospod nikakor ni bil nujno knežjega ranga. Trge in celo mesta kot patrimonialne ustanove so poleg posvetnih in cerkvenih knezov ustanavljali tudi grofje, samostani in celo močnejši ministeriali.¹²⁵ Znamenit je primer babenberških ministerialov Kuenringov, ki so v 13. stoletju v Spodnji Avstriji sami ustanovili kar pet mest.¹²⁶ Z našega ožjega prostora pa imamo lep primer dveh ministerialov štajerskega vojvode s Trušenj na Koroškem, ki sta pred 1177 na zemlji samostana Št. Pavel postavila grad Dravograd, cerkev, trg in most čez Dravo.¹²⁷ To je najstarejša dokumentirana načrtna ustanovitev meščanske naselbine na današnjem slovenskem ozemlju.

V tem ustavnopravnem okviru so freisinški škofje kot državni knezi, ker jim je bilo to na Bavarskem zaradi premočne konkurence vojvod Wittelsbachov onemogočeno, aktivno razvijali urbana središča zlasti na svojih posestih v vzhodnoalpskih deželah.¹²⁸

¹¹⁸ *Constitutiones et acta publica Imperatorum et regum* II, ed. LUDWIG WEILAND, MGH, Leges IV/2 (Hannover, 1896), št. 61, 203, 286.

¹¹⁹ *Constitutiones* II (kot v op. 118), št. 73.

¹²⁰ ... *quod quilibet ... princeps imperii civitatem suam debeat ... fossatis, muris et omnibus munire. Constitutiones* II (kot v op. 118), št. 306.

¹²¹ § 1 ... *nullum novum castrum vel civitatem in prejudicium principum construere debeamus*; § 2 ... *nova fora non possint antiqua aliquatenus impedire*; § 3 ... *nemo cogatur ad aliquod forum ire invitus*; § 4 ... *strate antique non declinentur*; § 12 ... *principum ... homines proprii in civitatibus nostris non recipiantur*; § 21 ... *ad opera civitatum nullus cogatur, nisi de iure teneatur. Constitutiones* II (kot v op. 118), št. 171, 304.

¹²² MGH DD. F. I. (kot v op. 107), št. 562, 564; *UBSt* I (kot v op. 41), št. 513; MDC III (kot v op. 81), št. 1140.

¹²³ PETER ŠTIH, Podelitev tržnih pravic Gorici leta 1210, v: IDEM, *Srednjeveške goriške študije: Prispevki za zgodovino Gorice, Goriške in goriških grofov* (Nova Gorica, 2002), str. 54–59.

¹²⁴ MDC IV (kot v op. 32), št. 1892.

¹²⁵ REICHERT, *Geschichte* (kot v op. 32), str. 180; MITTERAUER, *Typen* (kot v op. 35), str. 263 sl., 269. GUTKAS, *Bedeutung* (kot v op. 13), str. 48, omenja, da je v Spodnji Avstriji dve tretjini mest in kar 90 % trgov ustanov posameznih zemljiških gospostev.

¹²⁶ Gl. REICHERT, *Geschichte* (kot v op. 32), str. 144 sl.

¹²⁷ MDC III (kot v op. 81), št. 1257; MDC *Ergänzungsheft* I, ed. AUGUST VON JAKSCH (Klagenfurt, 1915), št. 1274a. O ministerialih Trušenjskih gl. FRIEDRICH HAUSMANN, *Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul, v: Das Werden der Steiermark: Die Zeit der Traungauer. Festschrift zur 800. Wiederkehr der Erhebung zum Herzogtum*, ed. GERHARD PFERSCHY (Graz-Wien-Köln, 1980), str. 228 sl.

¹²⁸ Cf. FLACHENECKER, *Städte- und Marktgründungspolitik* (kot v op. 114), str. 156, 159 sl.

Waidhofen an der Ybbs	<i>forum</i> ok. 1197, <i>civitas</i> 1273 ¹²⁹
Aschbach	<i>forum</i> 1236 ¹³⁰
Škofja Loka	<i>forum</i> 1248, <i>oppidum</i> 1274, <i>civitas</i> 1310 ¹³¹
Gutenwerth	<i>forum</i> 1251 ¹³²
Oberwölz	<i>forum</i> 1256, <i>civitas</i> 1305 ¹³³
Großenzersdorf	<i>forum</i> 1277, <i>Stadt</i> 1396 ¹³⁴
Randegg	<i>forum</i> 1293 ¹³⁵
Probstdorf	<i>forum</i> 1296 ¹³⁶
St. Peter in der Au	<i>forum</i> 1298 ¹³⁷
Innichen	<i>oppidum</i> 1303 ¹³⁸
Ulmerfeld	<i>forum</i> 1316 ¹³⁹
Hollenburg	<i>Markt</i> 1359 ¹⁴⁰

Tab. 2. Prve omembe freisinških urbanih središč.

Kot državni knezi so aktivno izrabljali svoj status za pospeševanje urbanizacije. Suvereno so organizirali svoje tržne naselbine po meščanskem pravu, regulirali izvajanje neagrarnih dejavnosti ter pobirali dohodke. Večinoma za freisinške meščanske naselbine nimamo ohranjenih kakih posebnih koncesij vladarja ali posameznih deželnih knezov. Le v nekaj izjemnih primerih, verjetno odvisno od trenutne politične situacije in položaja freisinških posesti znotraj določene regije, pa so bili podeljeni posebni privilegiji s strani višjih instanc, vendar – kar je tipično za tedanje razmere – že obstoječi in nedvomno v funkciji urbanega središča že aktivni freisinški naselbini. Leta 1303 je kralj Albreht podelil pravico do tedenskega sejma Innichenu – po dikciji dokumenta je bil sejem podeljen *opido et opidanis in Innichingen*, torej so meščani in aktivna meščanska naselbina že obstajali.¹⁴¹ Podoben primer je freisinški Ulmerfeld, ki so mu deželni knezi leta 1337 podelili tedenski sejem in tržne pravice, kot so jih imeli deželnoknežji trgi¹⁴² – a vendar je bil kraj trg (*forum*) s tržnim pravom (*ius civile*) že po freisinškem urbarju iz 1316.¹⁴³ Hollenburg, vas, ki je po raznih kazalcih že funkcionirala kot tržni, centralni kraj, pa je bila s strani vojvode

¹²⁹ *Codex diplomaticus* 1 (kot v op. 1), št. 126, 295; *Österreichisches Städtebuch, 4. Band: Niederösterreich, 3. Teil R-Z*, ed. ALFRED HOFFMANN (Wien, 1982), str. 219–38; WEIGL, *Zur Geschichte Waidhofens* (kot v op. 30), str. 15–30.

¹³⁰ *Codex diplomaticus* 1 (kot v op. 1), št. 135, 136, 137.

¹³¹ Gl. v tekstu zgoraj.

¹³² *Codex diplomaticus* 1 (kot v op. 1), št. 157; BARAGA, *Gradivo* (kot v op. 1), št. 137.

¹³³ *UBSt III*, ed. JOSEPH ZAHN (Graz, 1903), št. 206; *Codex diplomaticus* 3 (kot v op. 33), str. 324; *Österreichisches Städtebuch, 6. Band: Steiermark, 4. Teil M-Z*, ed. OTHMAR PICKL (Wien, 1995), str. 97–116.

¹³⁴ *Codex diplomaticus* 1 (kot v op. 1), št. 333; *Österreichisches Städtebuch, 4. Band: Niederösterreich, 1. Teil A-G*, ed. OTHMAR PICKL (Wien, 1988), str. 273–85.

¹³⁵ *Codex diplomaticus* 1 (kot v op. 1), št. 407, 408; *Codex diplomaticus* 3 (kot v op. 33), str. 501 (leta 1316).

¹³⁶ *Codex diplomaticus* 3 (kot v op. 33), str. 568.

¹³⁷ Trg St. Peter in der Au prvotno ni bil freisinška ustanova, temveč last samostana Admont. Leta 1298 ga je vojvoda Albreht s pristankom Admonta podelil v zastavo škofu Emichu, nakar je bil v 14. stoletju v freisinški posesti (*Codex diplomaticus* 1 [kot v op. 1], št. 423, 424). Dohodki od trga so 1316 omenjeni v freisinškem urbarju (*in foro ius civile*) ter v »Notizbuch« škofa Konrada (*stevra*). *Codex diplomaticus* 3 (kot v op. 33), str. 100, 103, 505 sl.

¹³⁸ *Codex diplomaticus* 2 (kot v op. 57), št. 451.

¹³⁹ *Codex diplomaticus* 3 (kot v op. 33), str. 491 sl.

¹⁴⁰ *Codex diplomaticus* 2 (kot v op. 57), št. 734.

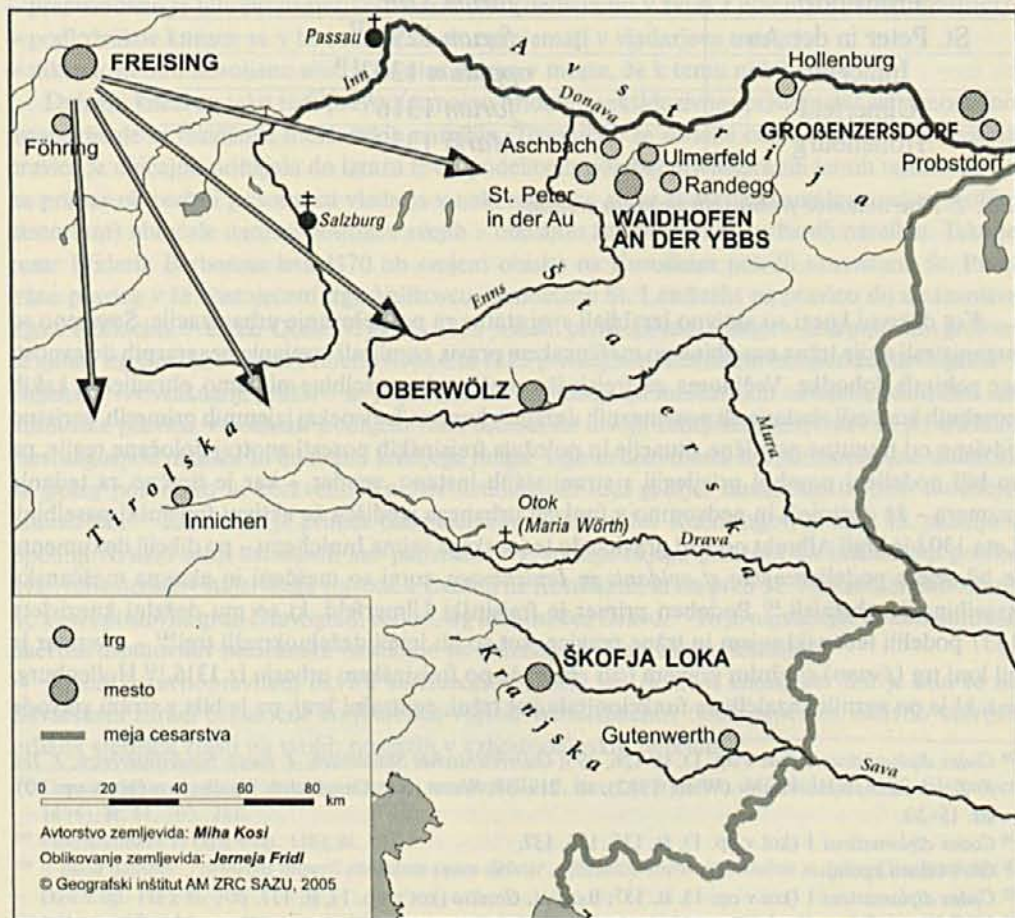
¹⁴¹ *Ibid.*, št. 451.

¹⁴² *Ibid.*, št. 663.

¹⁴³ *Codex diplomaticus* 3 (kot v op. 33), str. 491.

Rudolfa IV. leta 1359 »povzdignjena« v trg, prebivalcem pa podeljene tržne pravice kot pri drugih trgih Avstrije.¹⁴⁴

Freisinški škofje so se tudi na Kranjskem v duhu časa izkazali kot aktivni dejavnik razvoja urbanih naselbin. Marka Kranjska se je od druge polovice 12. in v 13. stoletju razvijala v znamenju hude konkurence med dinastičnimi rodbinami Andeško-Meranskih, Spanheimov, Babenberžanov, oglejskih patriarhov, freisinških in krških škofov ter grofovskih rodbin Ortenburških in Vovbrških.¹⁴⁵ Šele po sredi 13. stoletja je zadnji koroški vojvoda iz rodbine Spanheim Ulrik III. (†1269) uspel učinkovito zaključiti razvoj v deželo Kranjsko.¹⁴⁶ Ustanavljanje urbanih naselbin kot temeljnih

Zemljevid 1. Freisinški mesta in trgi v vzhodnoalpskih deželah

¹⁴⁴ *Codex diplomaticus* 2 (kot v op. 57), št. 734. Že okrog leta 1300 so izkazani dohodki freisinškega škofa od zemljišč v naselbini in okolici, ki so jih prebivalci posedovali po meščanskem pravu (*iura civilla*). Leta 1314 je omenjen nekdanji sodnik - *antiquus iudex in Hollenburch*. 1330 je bil določen obstajaj v Hollenburgu, kar dokazuje nek centralni značaj, škof pa je kupil hišo z zemljiščem v kraju z vsemi pravicami, ki so sodile zraven (*mit alle dem recht*). *Codex diplomaticus* 3 (kot v op. 33), str. 20 sl., 74; *Codex diplomaticus* 2 (kot v op. 57), št. 597, 601.

¹⁴⁵ Gl. PETER ŠTIH, Kranjska v času andeških grofov, v: *Groffe andeško-meranski. Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku*, Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija Kamnik, 22.-23. september 2000, ed. ANDREJA ERZEN, TONI AIGNER (Kamnik, 2001), str. 11-37; DUŠAN KOS, Die geschichtlichen Beziehungen Sloweniens zu Bayern im 13. Jahrhundert: Die Andechs-Meranier, v: *Bayern und Slowenien in der Früh- und Spätgotik: Beziehungen, Anregungen, Parallelen*, ed. JANEZ HÖFLER, JÖRG TRAEGER (Regensburg, 2003), str. 19-39.

¹⁴⁶ Gl. ANDREJ KOMAC, Formiranje dežele Kranjske in deželnega plemstva v času med 1150 in 1350, doktorska disertacija, tipkopis (Ljubljana, 2003; v pripravi za objavo).

oporišč pri utrjevanju teritorialnih gospostev je bilo uveljavljeno sredstvo še zlasti v času neobstoja centralne deželno knežje oblasti v marki. Vsi od naštetih akterjev so pustili svoj trajni pečat v oblikovanju omrežja meščanskih naselbin na Kranjskem. Pri tem velja omeniti zanimivo ugotovitev, da so Andeško-Meranski, enako kot freisinški škofje, ob izjemnem pritisku vojvodskih Wittelsbachov na Bavarskem prenašali svoja težišča in ustanavljali urbana središča zlasti na svojih obrobni posestih: na Tirolskem (Innsbruck), Frankovskem (Bayreuth, Scheßlitz, Lichtenfels, Kulmbach),¹⁴⁷ k tema deželama pa bi bilo nedvomno potrebno dodati tudi Koroško in Kranjsko.¹⁴⁸

Kdaj so freisinški škofje ustanovili novo Škofjo Loko? Pri tem vprašanju nam za orientacijo služijo podatki o drugem, manj znanem freisinškem trgu Gutenwerth (Otok pri Dobravi) ob Krki na Dolenjskem. Prvič se izrecno omenja kot *forum* leta 1251, a je iz konteksta listine razvidno, da je bil trg središče posesti, ki sta jo imela od freisinških škofov v fevdu že istrski mejni grof Henrik Andeški (†1228) in avstrijski vojvoda Friderik II. (†1246), zatem pa jo je protipravno zasedel koroški vojvoda Bernard, dokler je ni Freising dobil nazaj.¹⁴⁹ V tem času je naselbina že očitno funkcionirala kot neagrarno središče z andeško in zatem babenberško obmejno kovnico breških pfenigov, ki so se s trgovino razširjali daleč na Ogrsko.¹⁵⁰ V Gutenwerthu so bili središče deželskega sodišča, mitnica, župnija, sedež freisinških ministerialov in kastelanov ter hiša freisinškega škofa, kjer so izdajali listine.¹⁵¹ Trg je na svoji posesti nedvomno prvotno ustanovil freisinški škof, najkasneje v prvi četrtini 13. stoletja, nakar je bil že pred 1228 dan v fevd. Ker je bila škofijska posest na Dolenjskem manjšega obsega in manj zaokrožena kot pri Škofji Loki – tudi trg Gutenwerth je imel vedno bolj ali manj omejen lokalni pomen – je logična domneva, da je bilo glavno kranjsko freisinško središče v Škofji Loki ustanovljeno in razvito prej kot sekundarno

¹⁴⁷ Gl. FLACHENECKER, Städte- und Märktegründungspolitik (kot v op. 114), str. 160; LUDWIG HOLZFURTNER, Burg und Markt. Vorstufen der Residenzbildung in hochmittelalterlichen Adels Herrschaften, v: *1204 und die Folgen* (kot v op. 7), str. 143 sl. O andeških ustanovitvah meščanskih naselbin GÜNTHER DIPPOLD, Die Städtegründungen der Andechs-Meranier in Franken, v: *Die Andechs-Meranier in Franken. Europäisches Fürstentum im Mittelalter*, Ausstellung in Bamberg vom 19. 6. bis 30. 9. 1998 (Mainz am Rhein, 1998), str. 183–196; ERWIN HERRMANN, Zu den Stadtrechtsverleihungen der Grafen von Andechs, *Oberbayerisches Archiv* 107 (1982), str. 179–84; FRANZ-HEINZ HYE, *Innsbruck. Geschichte und Stadtbild bis zum Anbruch der Neuen Zeit, 800 Jahre Stadt Innsbruck*, Tiroler Heimattblätter, Sonderband (Innsbruck-Wien, 1980), str. 10 sl.

¹⁴⁸ O močnem andeškem političnem težišču na jugovzhodu države priča tudi pogodba vojvode Bertolda IV. s krškimi škofom iz 1197 glede medsebojne ženitve ministerialov: ... *ministeriales prefati ducis quos habet in Karinthia et Windisgraze ac per totam Karniolam* (MDC I [kot v op. 83], št. 369; *UBK I* [kot v op. 77], št. 162).

¹⁴⁹ ... *forum Gutenwerde ... et alias possessiones dicto foro et monti Weinperch attinentes et cetera videlicet loca ... que quondam nobilis et illustris Henricus marchio de Andess et Leopoldus inclitus dux Austriae nec non et Fridericus eiusdem filius piae memorie iure feudali ab ecclesia Frisingensi a multis retroactis temporibus quiete ac pacifice possederunt ...* *Codex diplomaticus I* (kot v op. 1), št. 157; *UBK II* (kot v op. 1), št. 180; BARAGA, *Gradivo* (kot v op. 1), št. 137; *BUB IV/2*, ed. OSKAR MITIS, HEIDE DIENST, CHRISTIAN LACKNER (Wien-München, 1997), št. 1120.

¹⁵⁰ PETER KOS, Der Friesacher Pfennig und seine Nachprägungen im slowenischen gebiet, v: *Die Friesacher Münze im Alpen-Adria Raum*, ed. REINHARD HÄRTEL, Grazer grundwissenschaftliche Forschungen 2, Schriftenreihe der Akademie Friesach (Graz, 1996), str. 157–190, tukaj 167 sl.

¹⁵¹ *Codex diplomaticus I* (kot v op. 1), št. 162, 163, 171, 172, 188, 207, 244, 272, 387; *Codex diplomaticus 2* (kot v op. 57), št. 443, 455, 456; *Codex diplomaticus 3* (kot v op. 33), str. 53, 59, 150, 151, 243, 246; *Urburji freisinške škofije* (kot v op. 33), str. 176, 178, 223, 243, 245, 262, 263. Sedež župnije prvič dokazuje omemba župnika (*pharrer ze Gütenwerd*) leta 1320 (originalna listina v AS, 1320, marec 20., s. l., prepis Boža Otorepca, ZIMK ZRC SAZU). Gutenwerth je ostal urbano središče freisinške posesti na Dolenjskem do konca srednjega veka. Leta 1473 so ga Turki ob enem svojih hujših vpadov do tal požgali in od tedaj dalje je pustota. O tem priča malo znano pismo freisinškega škofa Johannesa Sigmundu Tirolskemu 3. novembra 1473: ... *Turcken disen vergangen sumer als ewr genad wol angelanggt sein mag, die vorbenannt vnser herschaft Klingenfels gantz verderbt vnd ze ödung gebracht haben auch ainen marckt daselb Gutenwerd genannt mit ernstlichem sturem gewonnen vnd all die so darin gewesen sein vnd man auf drew tausend mensch shatzet, gemördet, verprennt vnd enweg zu irer jämmerlichen dienstperkalt gefurt haben*. Original v Tiroler Landesarchiv v Innsbrucku, Sigmundiana I, 75 (prepis Boža Otorepca, ZIMK ZRC SAZU). Lokacija je bila v začetku sedemdesetih let delno arheološko raziskana, vendar ugotovitve žal še niso primerno objavljene.

na Dolenjskem. Postavljam hipotezo, da je *forum* v Škofji Loki nastal najkasneje do začetka 13. stoletja.

Kakšna je bila stopnja urbanizacije na Kranjskem v tem času in katera središča bi lahko kot konkurenca ali vzor vplivala na freisinško ustanovitev? V tabeli 4 so z osnovnimi kazalci zajete meščanske naselbine na širšem območju Kranjske in sosednjih dežel, ki imajo dokumentiran začetek urbanega razvoja pred letom 1250. Kot je razvidno, je v prvi polovici 13. stoletja doživelo dokazan urban razvoj v smeri celovito razvitega mesta najmanj deset naselbin. Začetke načrtne urbanizacije v jugovzhodnih mejnih pokrajinah cesarstva, na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem, lahko tako z gotovostjo postavljamo vsaj v začetek 13. stoletja, morda celo kakšno desetletje prej. Če bi vključili še meščanske naselbine na Koroškem z nekoliko boljšim stanjem virov (Velikovec, Št. Vid, Celovec, Breže, Beljak), ki so imele v veliki meri iste mestne gospode, bi se te ugotovitve potrdile še dodatno. Ugotovljene značilnosti se ujemajo z razvojem v ostalih južnih deželah cesarstva (Bavarska, Tirolska, Avstrija, Štajerska), kjer se intenzivni začetek tega procesa postavlja približno v čas od 1180 oziroma 1200 dalje.¹⁵² Mestni gospodje zgodnjih urbanih naselbin slovenskega prostora so pretežno ugledni državni knezi, ki so lahko pridobili obilo izkušenj in vzorov glede razvoja urbanih središč že v drugih nemških (ali italijanskih) pokrajinah: Andeško-Meranski, koroški vojvode Spanheimi, štajerski Otakarji in Babenberžani, salzburški nadškofje, oglejski patriarhi. Kot aktivne ustanovitelje lahko izpostavimo tudi dve grofovski rodbini, grofe Goriške in Vovbrške.

Ob času prve omembe Škofje Loke kot trga 1248 so nekatere meščanske naselbine v bližini – Kranj, Kamnik, Ljubljana – celo že obzidane, dokumentirano poseljene z meščanskim slojem in kmalu z uveljavljenim nazivom *civitas*. Freisinški škofje so imeli poleg izkušenj iz Bavarske tako tudi neposredne vzore in spodbude za urbani razvoj Škofje Loke na samem Kranjskem. Morda ni odveč opozoriti tudi na Čedad, mesto oglejskih patriarhov, ki je bilo glavni trgovski partner Škofje Loke skozi vse srednjeveško obdobje.¹⁵³ Naselbini je patriarh Ulrik II. leta 1176 potrdil pravi mestni privilegij, podeljen že s strani patriarha Peregrina (torej med 1132–1161).¹⁵⁴ Splošni razvoj urbanizacije, prometa in trgovine na Kranjskem¹⁵⁵ v prvi polovici 13. stoletja kaže, da lahko domnevamo urbane začetke Škofje Loke precej bolj zgodaj proti začetku 13. stoletja, kot pa je ohranjena prva omemba trga (1248). Škofje so bili ob hudi konkurenci sosednjih gospodov – Andeško-Meranskih v Kamniku in Kranju, Spanheimov v Ljubljani – dobredno prisiljeni k razvoju lastnega urbanega središča, ki je bilo na tako velikem in zaokroženem zemljiškem gospostvu, kot je bilo loško, tudi družbena in strateška nuja. Konkurenčno načrtno ustanavljanje meščanskih naselbin kot središč gospodarske in vojaške moči ter kot sredstvo za oblikovanje in utrjevanje deželnega gospostva (*»Städtegründungspolitik«*) je v tem času zelo razširjen in običajen

¹⁵² BOSL, *Städtepolitik* (kot v op. 7), str. 223; AUGE, *Stadtwerdung* (kot v op. 7), str. 322 sl., 349 sl.; OPL, *Stadtgründung* (kot v op. 7), str. 24; KNITTLER, *Städtewesen* (kot v op. 7), str. 481 sl.; HAASE, *Stadtbeginn* (kot v op. 3), str. 82 sl.; KATZINGER, *Die Märkte Obeösterreichs* (kot v op. 9), str. 101 sl.; HOLZFURTER, *Burg und Markt* (kot v op. 147), str. 143.

¹⁵³ Že leta 1252 sta oglejski patriarh Gregor de Montelongo in freisinški škof Konrad I. sklenila sporazum glede trgovanja in sklepanja pogodb med njunimi ljudmi – *super omni genere empcionis et vendicionis et aliorum contractuum que suborari poterunt per homines nobis attinentes in utriusque nostris districtibus constitutos*. *Codex diplomaticus I* (kot v op. 1), št. 160; *UBK II* (kot v op. 1), št. 188; BARAGA, *Gradivo* (kot v op. 1), št. 163. Nesporno je šlo v prvi vrsti za trgovino med freisinškim loškim gospostvom in sosednjo oglejsko posestjo v Furlaniji. Medsebojno trgovanje predpostavlja obstoj centralnih tržnih krajev oz. urbanih središč in posredno kaže na že razvito tržno funkcijo Škofje Loke, ki jo potrjuje tudi deset let kasneje omenjena mitnina.

¹⁵⁴ Privilegij je vseboval vse osnovne pravne kategorije izoblikovane urbane naselbine: občino meščanov (*universi cives Austriae Civitatis*), pravico do javnega trgovanja (*forum publicum*), posebno pravno ureditev (*jura fori*), zagotovljen dedni zajem zemljišča v mestu za letno plačilo cenzusa s pravico do svobodnega razpolaganja, gospodarske privilegije (oprostitev plačevanja mitnine za prebivalce – *habitatores*), patriarhu je bila pridržana le sodna oblast nad prebivalci (*iustitia*). *Monumenta ecclesiae Aquilejensis*, ed. M. DE RUBEIS (Argentinae, 1740), str. 597 sl.; *Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten*, I. Band: 957–1271, ed. HERMANN WIESFLECKER (Innsbruck, 1949), št. 264; *Gradivo IV* (kot v op. 78), št. 571 (le skop regist).

¹⁵⁵ Gl. Kosi, *Potujoči srednji vek* (kot v op. 61), str. 32 sl.

pojavn.¹⁵⁶ Freisinško zgodnje meščansko središče na Kranjskem tako v začetku 13. stoletja ne bi pomenilo nikakršne novitete, temveč bi ga lahko označili le kot odraz splošnega razvoja v tem času. Celo zelo nenavadno bi bilo, če bi škofje ob bavarskih izkušnjah in vzorih, vseh danih predpogojih in ob že tako veliki konkurenci urbanih središč na Kranjskem odlašali z njegovo ustanovitvijo še več desetletij. Prvo omembo že obsoječe meščanske naselbine v Škofji Loki leta 1248 lahko zato razumemo zgolj kot ohlapien *terminus ante quem*, nikakor pa ne kot leto dejanske ustanovitve.¹⁵⁷

Škofja Loka je bila eno najpomembnejših freisinških urbanih središč zunaj matične Bavarske, kjer so se škofje tudi sami pogosto zadrževali.¹⁵⁸ Bila je ena od štirih, poleg Waidhofna, Oberwölza in Grobenzersdorfa, ki so dosegla status mesta in tako v vseh pogledih razvite urbane naselbine. Kot kažejo podatki o velikosti oziroma številu hiš v spodnji tabeli, ki odražajo tudi pomen in določeno gospodarsko prosperiteto, je bila približno na ravni Oberwölza in jo je bistveno prekašal le Waidhofen.

	leto	število hiš
Waidhofen ¹⁵⁹	1316	150
	1590	312
Škofja Loka ¹⁶⁰	1660	110
Oberwölz ¹⁶¹	1316	ok. 99 <i>areae</i>
	1798	110 hiš
Grobenzersdorf ¹⁶²	1590	82
	1795	95
St. Peter in der Au ¹⁶³	1316	76
	ok. 1500	84
Aschbach ¹⁶⁴	1316	63
	1590	75
Hollenburg ¹⁶⁵	1590	53
Ulmerfeld ¹⁶⁶	1305	41
	1590	46
Probstdorf ¹⁶⁷	1296	52
	1590	38
Randegg ¹⁶⁸	1316	12
	1590	18
Gutenwerth ¹⁶⁹	—	—

Tab. 3. Velikost freisinških urbanih naselbin.

¹⁵⁶ Cf. AUGE, Stadtwerdung (kot v op. 7), str. 349; HOLZFURTNER, Burg und Markt (kot v op. 147), str. 144; FLACHENECKER, Städte- und Märktgründungspolitik (kot v op. 114), str. 152 sl.; FRANZ-HEINZ HYE, Städtepolitik in Tirol unter Meinhard II. und seinen Nachfolgern (bis 1363), v: *Eines Fürsten Traum: Meinhard II. - Das Werden Tirols*, Tiroler Landesausstellung 1995 (Innsbruck, 1995), str. 274-77.

¹⁵⁷ Dobro analogijo za to ugotovitev predstavlja freisinški Waidhofen, ki se prvič omenja kot *forum* že konec 12. stoletja. Zatem viri molčijo do šestdesetih let 13. stoletja, ko imamo nenadoma pred sabo v vseh pogledih razvito mesto. Gl. WEIGL, Zur Geschichte Waidhofens (kot v op. 30), str. 19 sl., 22 sl., 24 sl., 27.

¹⁵⁸ Cf. GERTRUD THOMA, Bischöflicher Fernbesitz und räumliche Mobilität. Das Beispiel des Bistums Freising (12. bis 14. Jahrhundert), *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 62 (1999), str. 15-40, tukaj 31 sl., 34.

¹⁵⁹ *Österreichisches Städtebuch* 4/3 (kot v op. 129), str. 224, 232; KURT KLEIN, Siedlungswachstum und Häuserbestand Niederösterreichs im späten Mittelalter, *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, n. s., 43 (1977), str. 18, 27.

¹⁶⁰ BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 27), str. 316. Kot je razvidno v zgornji tabeli, se število hiš v mestnih naselbinah in s tem število prebivalcev v večini primerov med zgodnjim 14. in poznim 16. stoletjem ni bistveno spremenilo, zato lahko tudi podatek za Škojo Loko vrednotimo kot približno vrednost za pozni srednji vek.

¹⁶¹ *Österreichisches Städtebuch* 6/4 (kot v op. 133), str. 102-03.

¹⁶² *Österreichisches Städtebuch* 4/1 (kot v op. 134), str. 277, KLEIN, Siedlungswachstum (kot v op. 159), str. 30, GUTKAS, Bedeutung (kot v op. 13), str. 61.

¹⁶³ KLEIN, Siedlungswachstum (kot v op. 159), str. 18, 27.

Kljub oddaljenosti od Freisinga je imela Škofja Loka skupaj z gospostvom za škofe očitno velik pomen, kar posredno dokazuje dejstvo, da so ju ohranili v svojih rokah vse do sekularizacije leta 1803. Gospostvo je bilo med največjimi, vsekakor pa najdonosnejše med vsemi freisinškimi posestmi zunaj matičnega območja na Bavarskem.¹⁷⁰ Velikost gospostva in različne gospodarske dejavnosti – poleg kmetijske izrabe moramo omeniti zlasti železarstvo v Selški dolini od srede 14. stoletja dalje – so vplivale na pestrost funkcij in pomen urbanega središča v Škofji Loki (razvoj železarstva, kovaških obrti in trgovine z železom). Mesto je dobilo v nekaterih pogledih tudi nadregionalno vlogo. Opozoriti velja na intenzivne trgovske povezave s sosednjo Furlanijo (Čedadom) in obalnimi mesti v severnem Jadranu (zlasti Piranom in Reko), ki so jih iz Škofje Loke oskrbovali prvenstveno z železom in železnimi izdelki, v obratni smeri pa tvorili olje, vino in sol.¹⁷¹ Freisinško kranjsko mesto pa je imelo koristi tudi od dela tranzitne trgovine, ki je iz smeri Ogrske preko Spodnje Štajerske (-Ptuj-Celje-Kamnik-) po najbližji poti skozi Škofjo Loko potovala v Furlanijo.¹⁷²

Za sklep lahko ugotovimo, da so se freisinški škofje kot tipični fevdalni predstavniki svoje dobe v vzhodnoalpskih deželah uveljavili kot aktivni in zelo uspešni ustanovitelji urbanih naselbin. S Škofjo Loko so tudi na Kranjskem zapustili enkratni arhitektonski in urbanistični spomenik.

¹⁶⁴ Ibid., str. 18, 27.

¹⁶⁵ Ibid., str. 26.

¹⁶⁶ Ibid., str. 27; GUTKAS, Bedeutung (kot v op. 13), str. 64.

¹⁶⁷ KLEIN, Siedlungswachstum (kot v op. 159), str. 30.

¹⁶⁸ Ibid., str. 45; GUTKAS, Bedeutung (kot v op. 13), str. 63.

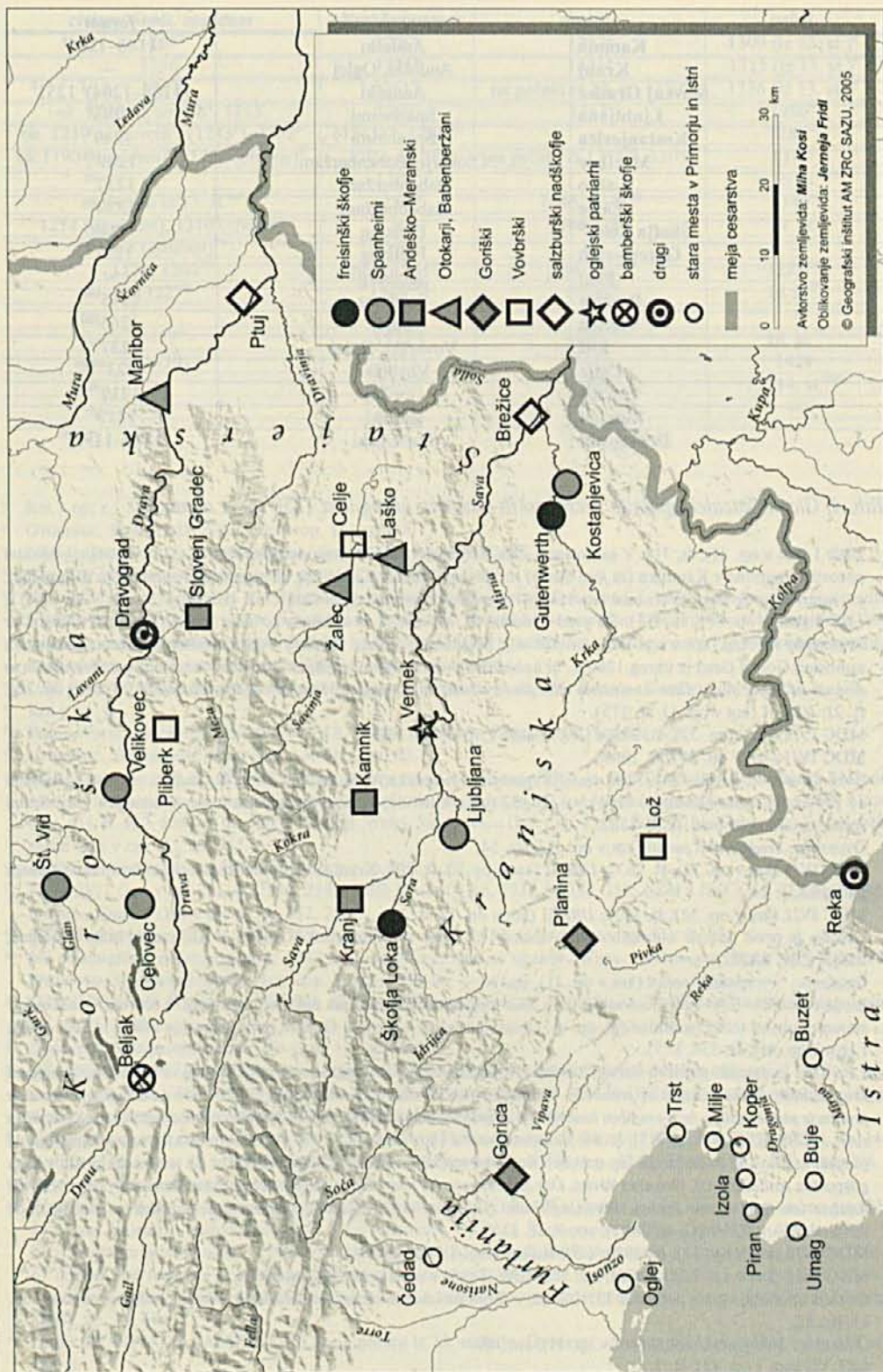
¹⁶⁹ Za Gutenwerth žal ni podatkov.

¹⁷⁰ MATIAŽ BIZJAK, *Ratio facta est: Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*, Thesaurus memoriae, Dissertationes 2 (Ljubljana, 2003), str. 264.

¹⁷¹ BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 27), str. 60, 83 sl., 88 sl., 93 sl. Sredi 15. stoletja so bili trgovci iz Škofje Loke na Reki po številčnosti takoj za tistimi iz Ljubljane.

¹⁷² Kosi, *Potujoči srednji vek* (kot v op. 61), str. 60, 243 sl., 249 sl.

Zemljevid 2. Meščanske naselbine na jugovzhodu cesarstva okrog leta 1250

	ustanovitelj	forum
Kamnik	Andeški	1188–1204 ^a
Kranj	Andeški, Oglej	–
Slovenj Gradec	Andeški	(1188–1204) 1251 ^k
Ljubljana	Spanheimi	1243 ^p
Kostanjevica	Spanheimi	1249 ^v
Maribor	Otokarji, Babenberžani	1209 ^{dd}
Laško	Babenberžani	1227 ^{kk}
Žalec	Babenberžani	1279 ⁿⁿ
Škofja Loka ^{ss}	Freising	1248
Gutenwerth	Freising	1251 ^{tt}
Ptuj	Salzburg	–
Brežice	Salzburg	1315 ^{bbb}
Vernek	Oglej	1265 ^{ggg}
Lož	Vovbrški, Oglej	1237 ^{hhh}
Celje	Vovbrški	1323 ^{mmm}
Gorica	Goriški	1210 ⁿⁿⁿ
Planina	Goriški	1217 ^{ttt}
Dravograd	Trušenjski	1180–1192 ^{sss}

Tab. 4. Glavni kazalci zgodnjih meščanskih naselbin okrog leta 1250 (prve omembe).

- ^a UBSI I (kot v op. 41), št. 718. V samostanu Žiče falsificirana listina vojvode Bertolda IV. (1188–1204) o podelitvi oprostive mitnine v Kamniku (*in foro Steun*) in Slovenj Gradcu. Kamnik je bil rezidenca Andeških na Kranjskem, po kateri se je že Bertold II. med leti 1143–47 imenoval *comes de Stein* (MDC III [kot v op. 81], št. 770, 1377/1; UBK I [kot v op. 77], št. 113). Že pred koncem 12. stoletja je tu delovala kovnica breških pfenigov (Kos, Der Friesacher Pfennig [kot v op. 150], str. 161 sl.). Meščansko pravno ureditev v času Andeških dokazuje listina za samostan Gornji Grad iz okrog 1260: ... *ut habeant domum et aream prefatam in ea libertate, qua possident aream et domum in Steyn, quam dicto monasterio olim predecessores sui principes Meranie contulerunt* (UBSI IV [kot v op. 30], št. 21; UBK II [kot v op. 1], št. 275).
- ^b MDC IV/2 (kot v op. 32), št. 2930; UBK II (kot v op. 1), št. 372.
- ^c MDC IV/1 (kot v op. 32), št. 1960.
- ^d BOŽO OTOREPEC, Listina iz 1232 in starejša zgodovina Kamnika, v: *Kamnik 1229–1979: Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta* (Kamnik, 1985), str. 23–32 (objava listine). V tem dokumentu je prvič omenjen tudi mestni špital, ustanovljen med 1228–1232.
- ^e OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 54.
- ^f MDC IV/1 (kot v op. 32), št. 2632; UBK II (kot v op. 1), št. 225. Kranj je bil domnevno andeški fevd od oglejskega patriarha.
- ^g MDC IV/1 (kot v op. 32), št. 1829; UBK II (kot v op. 1), št. 42.
- ^h Obzidje je prvič izrecno omenjeno šele v listini 1431, julij 16., Innsbruck (Original v AS, prepis Boža Otorepca, ZIMK ZRC SAZU).
- ⁱ OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 70.
- ^j Listina iz 1188–1204 podeljuje samostanu Žiče oprostitev mitnine pri nakupu in prodaji v Slovenj Gradcu, kar sponira obstoj tržne naselbine (gl. op. a). Oblast Andeških v Slovenj Gradcu prvič dokazuje listina iz 1174 (UBSI I [kot v op. 41], št. 554, 675).
- ^k Leta 1251 je oglejski patriarh Bertold, zadnji iz rodbine Andeških, pred smrtjo podelil svoji cerkvi v Ogleju *omnem proprietatem, quam habebat in provincia Windisgraz tam in castro, quam in foro et aliis locis ad dominium eiusdem provincie pertinentibus, cum omnibus iuribus tam in iudicio, muta, quam etiam in moneta et cum omnibus ministerialibus suis ...* (UBSI III [kot v op. 133], št. 88; BARAGA, *Gradivo* [kot v op. 1], št. 132). O času prestavitve naselbine in novi planski zasnovi, ki jo dokazuje lep pravilen tloris, so mnenja v stroki različna, vsekakor pa je do tega prišlo v času gospostva Andeških. GL. NORBERT WEISS, *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter. Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XLVI (Graz, 2002), str. 9, 11, 22 sl.
- ^l MDC IV/2 (kot v op. 32), št. 2930; UBK II (kot v op. 1), št. 372.
- ^m MDC IV/1 (kot v op. 32), št. 2761, str. 573; UBK II (kot v op. 1), št. 290, str. 227.
- ⁿ Obzidje upodobljeno na pečatu iz 13. stoletja, v listini pa izrecno omenjeno leta 1350. WEISS, *Städtewesen* (kot v op. k), str. 32.
- ^o OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 180.
- ^p GZL VII (kot v op. 42), št. 1.
- ^q Kos, Der Friesacher Pfennig (kot v op. 150), str. 164.
- ^r UBSI Ergänzungsband (kot v op. 42), št. 53, 57; GZL I (kot v op. 42), št. 1.
- ^s GZL I (kot v op. 42), št. 4.

<i>civitas, Stadt, oppidum</i>	<i>cives, burgenses</i>	obzidje	pečat
1267 ^b	1229 ^c	1232 ^d	1309 (iz 13. st.) ^e
1256 ^f	1221 ^g	1431 ^h	1315 (iz 13. st.) ⁱ
1267 ^l	1261 ^m	na pečatu iz 13. st., 1350 ⁿ	1336 (iz 13. st.) ^o
ok. 1220 na novcih ^q , 1243 ^r	1280 ^s	1243 ^t	1280 ^u
ok. 1210 na novcih ^x , (1243 ^y), 1252 ^z	(1243) ^{aa} , 1288 ^{bb}	–	1286 ^{cc}
ok. 1190 (<i>oppidum</i>) ^{ee} , 1254 (<i>civitas</i>) ^{ff}	1202–1220 ^{gg}	na pečatu iz 1271 ^{hh} , 1305 ⁱⁱ	1271 ^{jj}
–	1320 ^{kk}	–	16. st. ^{mmm}
na pečatu iz 13. st. ^{oo}	1256 ^{pp}	1346, 1347 ^{qq}	1346 ^{rr}
1274 (<i>oppidum</i>), 1310 (<i>civitas</i>)	1262	pred 1286	14. st.
1315 (<i>oppidum</i>) ^{uu}	1290 ^{vv}	–	–
1178, 1202 ^{xx}	pred 1251 ^{yy}	pred 1251 ^{zz}	1273 ^{aaa}
1322 ^{ccc}	1309 ^{ddd}	1322 ^{ccc}	16 st. ^{fff}
–	–	–	–
1477 ⁱⁱⁱ	1327 ^{jjj}	1380 ^{kkk}	16. st. ^{lll}
1436	1375	1451	1459
–	1210 ^{ooo}	1288 ^{ppp}	13./14. st. ^{qqq}
–	–	–	–
–	1317 ^{rrr}	15. st. ^{uuu}	–

^f Kot v op. r.

^g OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 78.

^v *UBK II* (kot v op. 1), št. 162; *BARAGA, Gradivo* (kot v op. 1), št. 86.

^x Kos, *Der Friesacher Pfennig* (kot v op. 150), str. 165.

^y Koroški vojvoda Bernard je 1243 podelil novi cisterci *fontis sancte Marie apud Landestrost* oprostitev plačevanja mitnine *in civitatibus nostris*, kar se nedvomno v prvi vrsti nanaša na neposredno v bližini ležečo Kostanjevico, kot *forum oz. civitas* izrecno omenjeno že nekaj let kasneje. V listini so omenjeni tudi *cives nostri*. Prepisi listin samostana Kostanjevica, AS, Zbirka rokopisov, Dolski arhiv, fascikel 179.

^t *UBK II* (kot v op. 1), št. 193; *Codex diplomaticus I* (kot v op. 1), št. 166; *BARAGA, Gradivo* (kot v op. 1), št. 170.

^{aa} Kot v op. y.

^{bb} Prepisi listin samostana Kostanjevica, AS, Zbirka rokopisov, Dolski arhiv, fascikel 179.

^{cc} OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 65.

^{dd} *BUB I* (kot v op. 40), št. 169; *UBS I II*, ed. JOSEPH VON ZAHN (Graz, 1879), št. 98; *GZM I* (kot v op. 41), št. 47. Leta 1164 prvič omenjeni *Marchpurch* mejnih grofov Otokarjev je bil že 1182 sedež deželno knežjega urada (*UBS I I* [kot v op. 41], št. 482, 620). O nastanku mesta gl. WEISS, *Städtewesen* (kot v op. k), str. 6, 9, 22 sl.; OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 145.

^{ee} *UBS I I* (kot v op. 41), št. 707; *GZM I* (kot v op. 41), št. 27.

^{ff} *MDC IV/I* (kot v op. 32), št. 2580, 2581; *UBS I III* (kot v op. 133), št. 155, 156; *GZM I* (kot v op. 41), št. 85, 86; *BARAGA, Gradivo* (kot v op. 1), št. 252, 253.

^{gg} *MDC III* (kot v op. 81), št. 1514; *UBS I II* (kot v op. dd), št. 137; *GZM I* (kot v op. 41), št. 43.

^{hh} Na najstarejšem pečatu listine iz 1271 že upodobljeno mestno obzidje. WEISS, *Städtewesen* (kot v op. k), str. 29; OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 150 sl.

ⁱⁱ *GZM II* (kot v op. 41), št. 109; *GZM III*, ed. JOZE MLINARIČ (Maribor, 1977), št. 36, 73; WEISS, *Städtewesen* (kot v op. k), str. 11, 29 sl.

^{jj} OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 146.

^{kk} Vojvoda Leopold VI. je 1227 *in foro nostro Tyuer* podelil kartuziji v Jurklostru dohodke za nakup soli (*BUB II* [kot v op. 41], št. 267; *UBS I II* [kot v op. dd], št. 245; *GZM I I* [kot v op. 41], št. 60). Že 1182 je bil tu sedež deželno knežjega urada štajerskega vojvode Otokarja IV. (*UBS I I* [kot v op. 41], št. 620).

^{ll} *Diplomataria sacra ducatus Styriae II*, ed. SIGISMUNDUS PUSCH, ERASMUS FROELICH (Wien-Prag-Triest, 1756), str. 144 (listina 1320, januar 13.). Gl. še BOŽO OTOREPEC, *Grb trga Laško, ČZN*, n. s., 12 (1976), str. 292–307, tukaj 296.

^{mm} OTOREPEC, *Grb* (kot v op. 11), str. 302.

ⁿⁿ Prvič izrecno omenjen kot *forum* 1279 (*MDC V* [kot v op. 48], št. 406). Vendar je bilo naselje pomembno središče že v času štajerskih vojvod Otokarjev, prvič omenjeno 1182 kot *Sachsenvelde* (*UBS I I* [kot v op. 41], št. 620). V babenberskem urbarju iz ok. 1220–30 so izkazani dohodki od regalij *de Sachsenvelde*, v Otokarjevem urbarju 1265–67 dohodki od *iudicium in Sachsenvelde*, kar suponira obstoj neagrarne meščanske naselbine. *Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter*, ed. ALPHONS DOPSCH, *Österreichische Urbare I. 2.* (Wien in Leipzig, 1910), str. 49, 60.

^{oo} Napis *S CIVITATIS SACHSENVELD* na pečatu iz 13. stoletja. OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 194 sl.

^{pp} *UBK II* (kot v op. 1), št. 221.

^{qq} FRANC KOS, *K zgodovini trga Žalca, ČZN* 14 (1918), str. 57–71, št. 2, 3 (objava listin); OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 194.

- ⁷⁷ OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 194.
- ⁷⁸ Za Škofjo Loko gl. v tekstu zgoraj.
- ⁷⁹ *Codex diplomaticus* I (kot v op. 1), št. 157, 207; *UBK* II (kot v op. 1), št. 180, 282; BARAGA, *Gradivo* (kot v op. 1), št. 137.
- ⁸⁰ V »Notizbuch« škofa Konrada leta 1315 *opidum Güttenwerd*. *Codex diplomaticus* 3 (kot v op. 33), str. 59.
- ⁸¹ Prepis listine 1290, s. d., ZIMK ZRC SAZU.
- ⁸² Ptuj je kot *civitas* omenjen 1178 v ponovni potrditvi starega privilegija kralja Arnulfa s strani cesarja Friderika Barbarosse. MGH D. F. I. (kot v op. 107), št. 732. *Civitas* tudi v listini 1202 (*UBSt* II [kot v op. dd], št. 48). Leta 1222 je v listini papeža Honorija III. *burgus*, omenjeni pa so tudi *proventus Petouie in theloneis uel moneta seu iurisdictionibus consistentes* (*UBSt* II, št. 196; *BUB* IV/2 [kot v op. 149], št. 1071).
- ⁸³ V kroniki dominikanskega samostana na Ptuj iz okrog 1272 so omenjeni *cives*, ki so v času Hartnida Ptujskega († 1251) odločali o poteku novograjene obzidja. Gl. WEISS, *Städtewesen* (kot v op. k), str. 26.
- ⁸⁴ Kot v op. yy.
- ⁸⁵ OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 168.
- ⁸⁶ Brežice so bile središče salzburške posesti sredi mlajšega kolonizacijskega ozemlja ob reki Savi in hrvaški meji. Prvič so omenjene 1241 skupaj z ministeriali, 1248 je omenjen urad (*officium*), 1249 grad (*castrum Rayne*), 1252 kovnica oz. novci (*moneta de Rein*), 1268 sedež deželskega sodišča (*iudicio nostro Rayn*). Naselbina s celim sklopom centralnih funkcij in plansko zasnovanim tlorisom z gradom je bila nedvomno od začetka zasnovana kot urbano središče, kjer se je salzburški nadškof zadrževal že v letih 1241, 1246, 1248, 1249 (*Salzburger Urkundenbuch* III, ed. WILLIBALD HAUTALER, FRANZ MARTIN [Salzburg, 1918], št. 966, 967, 1095; *UBSt* III [kot v op. 133], št. 4, 29, 43, 51; *UBK* II [kot v op. 1], št. 111, 138, 197; BARAGA, *Gradivo* [kot v op. 1], št. 17, 58, 75, 88, 185; *UBSt* IV [kot v op. 30], št. 286). Vendar se trg prvič izrecno omenja šele 1315 (*Regesten des Herzogtums Steiermark* I, ed. ANNELIES REDIK [Graz, 1976], št. 714). Cf. WEISS, *Städtewesen* (kot v op. k), str. 10, 12 sl., 24; OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 129 sl.
- ⁸⁷ *Urbarji salzburške nadškofije/Urbaria archiepiscopatus Salisburgensis*, ed. MILKO KOS, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo/Urbaria aetatis mediae Sloveniam spectantia I, Viri za zgodovino Slovencev/Fontes rerum Slovenicarum I* (Ljubljana, 1939), str. 112.
- ⁸⁸ *Ibid.*, str. 76.
- ⁸⁹ *Ibid.*, str. 118.
- ⁹⁰ OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 130.
- ⁹¹ Oglejski *forum et castrum Werdenech* ob reki Savi, verjetno nastal prvenstveno v zvezi z rečnim prometom, je bil sedež oglejskega vicedomu (*UBK* II [kot v op. 1], št. 270). Koroški vojvoda Ulrik III. je trg opustošil v vojni okrog leta 1258. V pogodbi s patriarhom je 1265 obljubil, da ga bo obnovil, vendar se trg kasneje ne omenja več. *MDC* IV (kot v op. 32), št. 2684, 2761, 2863.
- ⁹² Grad s trgov in celo provinco je bil prvotno last grofov Vovbrških, ki so se občasno po njem imenovali *comes de Los* (*UBK* II [kot v op. 1], št. 41, 120). Privilegij ministerialom v Ložu sta grofa 1237 izdala *in foro* (*UBK* II, št. 96). Kot zastava je posest 1244 oz. 1245 prešla na oglejskega patriarha (*MDC* IV/1 [kot v op. 32], št. 2285, 2320, 2457; *UBK* II, št. 128, 134, 177). Nadalje je bil trg oglejski in se kot *forum* omenja 1275, 1297 itd. (*Thesaurus ecclesiae Aquilejensis opus saeculi XIV*, ed. GIUSEPPE BIANCHI [Udine, 1847], str. 148, 163).
- ⁹³ Cesar Friderik III. je 1477 Lož tudi formalno povzdignil v mesto. Gl. JANEZ KRANJEC, *Privilegij mesta Loža iz leta 1477, v: Notranjski listi I* (Stari trg pri Ložu, 1977), str. 41–64, zlasti 54 sl.; OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 98.
- ⁹⁴ Originalna listina AS 1327, december 10., Lož (prepis Boža Otorepca, ZIMK ZRC SAZU).
- ⁹⁵ FRANZ KOMATAR, *Das Schloßarchiv in Auersperg*. *MMK* 19 (1906), str. 118 (listina 1380, november 5.).
- ⁹⁶ OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 100.
- ⁹⁷ Vovbrški trg Celje ima za zgodnjo dobo izredno slabo ohranjene vire. Vendar različne značilnosti kažejo na zgođen razvoj centralne naselbine (gl. op. 15). Paralele imamo v drugih središčih Vovbrških – v Ložu ter Pliberku – kjer so začetki meščanskih naselbin dokazani v prvi polovici 13. stoletja. Pliberk je že 1228 *forum Pliburch* s trškim sodnikom – *iudex illius fori* (*MDC* IV/1 [kot v op. 32], št. 1946).
- ⁹⁸ ŠTIB, *Podelitev* (kot v op. 123), str. 54–9 (objava listine 1210, junij 24.). Zgodnji načrtni razvoj Gorice ima paralele v goriškem Lienzu, ki je v prvi polovici 13. stoletja doživel dinamičen urbani razvoj. Gl. AUJE, *Stadtwerdung* (kot v op. 7), str. 337 sl.
- ⁹⁹ *Ibid.*
- ¹⁰⁰ *murus fori* omenjen v listini 1288, marec 17., Gorica (citat po OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* [kot v op. 11], str. 223, original v Kärntner Landesarchiv v Celovcu).
- ¹⁰¹ OTOREPEC, *Srednjeveški pečati* (kot v op. 11), str. 223 sl.
- ¹⁰² Goriški grof Engelbert III. je 1217 podelil samostanu Stična oprostitev mitnine *in foro meo* v Planini. MILKO KOS, *Doneski k historični topografiji Kranjske v srednjem veku, ZČ* 19–20 (1965–1966), str. 146 (objava listine). Goriški trg Planina je nadalje funkcioniral kot trška naselbina skozi ves srednji vek, gl. navedbe v: *Gradivo za historično topografijo Slovenije (Za Kranjsko do leta 1500)* II, ed. MILKO KOS (Ljubljana, 1975), str. 428.
- ¹⁰³ *MDC* III (kot v op. 81), št. 1257, 1426; *MDC* IV/1 (kot v op. 32), št. 2137.
- ¹⁰⁴ *MDC* VIII, ed. HERMANN WIESSNER (Klagenfurt, 1963), št. 366; *GZM* III (kot v op. ii), št. 47.
- ¹⁰⁵ JOZE CURK, *Trgi in mesta na slovenskem Stajerskem* (Maribor, 1991), str. 84.

MATJAŽ BIZJAK

RAZVOJ, UPRAVA IN POSLOVANJE FREISINŠKE IN BRIKSENSKE POSESTI NA KRANJSKEM V SREDNJEM VEKU

V severozahodnem kotu Kranjske sta se pod okriljem cesarske politike na prelomu iz 1. v 2. tisočletje s svojo posestjo usidrali dve bavarski škofiji; freisinška in briksenska. Posestno izhodišče prve je bila leta 973 podeljena dolina Selške Sore, druga pa je tri desetletja pozneje začela širiti svoje gospostvo nekoliko severneje, v Blejskem kotu. Ko je leta 1803 freisinška in briksenska svetna posest pod pritiskom neke povsem druge politike romala »nazaj« v državne roke in je kranjsko deželno glavarstvo – izraženo z obilico pesniške svobode – terjalo obračun za preteklih osem stoletij,¹ so v loškem gospostvu registrirali 1812 kmetij z letnim donosom okoli 60.500 goldinarjev, v blejskem pa vsega 462 kmetij s tri in polkrat manjšim donosom. Več kot očitna razlika je bila rezultat različnih dejavnikov v razvoju obeh gospostev, ki jih skušam nekoliko osvetli v pričujočem prispevku.

Zametki freisinškega loškega gospostva segajo v leto 973, ko je Oton II. v dveh zamahih podelil škofiji Selško in večji del Poljanske doline. Darovnici sta vključevali tudi dele Sorškega polja, katerega preostanek je kralj Henrik II. leta 1002 dosmrtno prepustil škofu Gotšalku. Po njegovi smrti 1005 je to ozemlje pripadlo freisinškemu stolnemu kapitlju.²

Leto pozneje je smrt doletela briksenskega škofa Albuina, s tem pa je tudi tamkajšnjim kanonikom pripadla tretjina dohodkov od posesti na Bledu, ki jo je Henrik dve leti prej podelil škofu.³ Briksenska škofija je v tem času torej že razpolagala s prvim manjšim ozemljem na Kranjskem, ki je najverjetneje obsegalo le najbližjo okolico Blejskega jezera.⁴ Kralj je svojo daritev škofiji bistveno razširil leta 1011, ko ji je podelil blejski grad in izdatno posest v izmeri 30 kraljevskih hub na ozemlju med obema Savama.⁵ Njegov naslednik, Henrik III., je leta 1040 briksensko posest razširil na levi breg Save Dolinke in Save do Tržiške Bistrice, obenem pa škofiji podelil gozdove na Pokljuki in Mežakli z izključno pravico lova v njih.⁶

Nekako v tem času (v letih 1024–1039) je freisinškim škofom uspelo zamenjati s kapitljem

¹ Dejansko je šlo zgolj za ugotavljanje donosa pridobljenih gospostev. Izvedba ni potekala brez težav; upravnik loškega kameralnega gospostva se je ubadal z neujemanjem kalkulacijskih tabel in štiftregistra, zaradi česar je deželno glavarstvo zaprosil za točne podatke (AS, 174, Ter. k., šk. 212, pag. 832–4). Navedene številke za loško gospostvo temeljijo na kalkulacijski tabeli, ki jo je na to prošnjo poslalo C. kr. provincialno knjigovodstvo v Ljubljani (AS, 174, Ter. k., šk. 212, pag. 822–32), za blejsko gospostvo pa na neki nedatirani, očitno starejši (iz druge polovice 18. stoletja), kalkulacijski tabeli (AS, 174, Ter. k., šk. 218, pag. 219–28) in so torej zelo okvirne. V obeh primerih gre za neokleščeni donos.

² *Otonis II. diplomata*, ed. THEODOR SICKEL, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/1* (v nadaljevanju MGH, DD. O. II.) (Hannover, 1888), št. 47, str. 56–7; št. 66, str. 78–9; *Heinrici II. et Arduini diplomata*, ed. HARRY BRESSLAU – H[] BLOCH, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae III* (v nadaljevanju MGH, DD. H. II.) (München, 1990), št. 32, str. 35.

³ MGH, D. H. II. (kot v op. 2), št. 67, str. 83.

⁴ Nazadnje o tem PETER ŠTIH, Prva omemba Bleda v pisnih virih. Listina kralja Henrika II. za briksenskega škofa Albuina z dne 10. aprila 1004 (D. H. II. 67), *Bled tisoč let. Blejski zbornik 2004* (Radovljica, 2004), str. 24 (z navedbo zadevne literature v op. 187).

⁵ MGH, D. H. II. (kot v op. 2), št. 228, str. 263–4.

⁶ *Heinrici III. diplomata*, ed. HARRY BRESSLAU – P[] KEHR, MGH, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae V* (v nadaljevanju MGH, DD. H. III.) (München, 1980), št. 22, str. 29; št. 24, str. 31. Cf. CLEMENS BASLER, *Forst und Wildbann im frühen deutschen Reich. Die königlichen Privilegien für die Reichskirche vom 9. bis zum 12. Jahrhundert* (Köln – Weimar – Wien, 2001), str. 59.

vzhodni del Sorškega polja, s čimer je bilo loško gospostvo bolj ali manj zaokroženo⁷ (neznanka ostajata čas in okoliščine pridobitve jugozahodnega dela Poljanske doline, o čemer pisni dokumenti ne poročajo⁸). V okvirno isti čas postavljamo pridobitev dislociranega urada Dovje v Gornjesavski dolini, ki je bil pred tem morda kronska, verjetneje pa že privatna (ebersberška) posest.⁹

V naslednjih treh desetletjih je bila končana tudi prva faza zaokrožanja blejskega gospostva. Jeseni 1063 je kralj Henrik IV. škofiji podelil del Jelovice s planinama Talež in Pečana.¹⁰ Zaokrožanje na levi strani Save ob vznožju Karavank je sledilo v začetku sedemdesetih let: bavarski vojvoda Welf IV. je Briksnu po vsej verjetnosti podelil ozemlje, omejeno s potokoma Dobršnik in Završnica,¹¹ nakar (l. 1073) je škof Altvin pri kralju izposloval podelitev lovske pravice

⁷ THEODOR BITTERAUF, ed., *Die Traditionen des Hochstifts Freising II (926–1283)*, Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte, n. s., 5 (München, 1909), št. 1420, str. 275–7.

⁸ Blaznik je v svojih poznejših delih (PAVLE BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospostvo [973–1803]* [Škofja Loka, 1973]; PAVLE BLAZNIK, ed., *Urbarji freisinške škofije*, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Viri za zgodovino Slovencev 4 [Ljubljana, 1963]), zagovarjal mnenje, da se na to ozemlje nanaša menjalna pogodba med škofom in kapitljem (glej op. 7), pri čemer se je skliceval na »obsežnost«, ki da »sledi iz podrobnega navajanja kapitlja odstopljene posesti«. Po principu izločanja je našel ustrezno zamenjavo zanjo v zahodnem delu Poljanske doline, edinemu delu loškega gospostva, za katerega ne poznamo podelitvene listine. Pri tem je spregledal dejstvo, da je bilo ozemlje med Lipnico, Savo in Soro podeljeno škofu Gotškalku l. 1002 le dosmrtno, kasneje pa je zapadlo freisinškemu kapitlju (DH II 32), in je potemtakem edina znana posest, ki ustreza opisu omenjene menjalne pogodbe (ozemlje na Kranjskem, ki je: 1. v lasti freisinškega stolnega kapitlja, in ki ga je, 2., podelil kralj Henrik II.). V takih okoliščinah iskanje neke druge lokacije ni umestno; za pridobitev zgornje Poljanske doline bo torej treba prejkone najti novo razlago. K tej problematiki primerjaj (po kronološkem redu objav): JOSEPH ZAHN, *Die freisingischen Sal-, Copial-, und Urbarbücher in ihren Beziehungen zu Österreich*, *AKÖGQ* 27 (1861), str. 214, op. 9; BITTERAUF, *Die Traditionen* [kot v op. 7], št. 1420, str. 276; PAVLE BLAZNIK, *Kolonizacija Poljanske doline*, *GMS* 19 (1938), posebni odtis, str. 4; JOSIP ŽONTAR, *Zgodovina mesta Kranja* (Ljubljana, 1939), str. 15; PAVLE BLAZNIK, *Kolonizacija in kmetsko podložništvo na Sorškem polju*, *Razprave I. razreda SAZU* 2 (Ljubljana, 1953), str. 146; JANEZ HÖFLER, *Pražupniji Stara Loka in Šentpeter pri Ljubljani (= Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem 3)*, *AES* 20 (Ljubljana, 1998), str. 312–3; MATJAZ BIZJAK, *Late Medieval Estate Economics: The Example of Škofja Loka, Slovenia*, *Annual of Medieval Studies at CEU* 7 (2001), str. 136, op. 2; IDEM, *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*, *TMD* 2 (Ljubljana, 2003), str. 178, op. 1; ŠTIH, *Prva omemba Bleda* (kot v op. 4), str. 23, op. 173; IDEM, prispevek v tem zborniku, op. 65.

⁹ Odprti ostajata dve možnosti: 1. podelitev Adalberona Ebersberškega freisinškemu kapitlju v letih 1022–1031, pri čemer je šele kasneje (med letom 1045, ko je po njegovi in ženini smrti podelitev stopila v veljavo, in okoli 1160, ko je dovška posest prvič popisana v škofijskem urbarju) moralo priti do zamenjave s škofom, obenem pa ni povsem jasno, če ne gre morda za kak drug kraj z imenom Lengenfeld (BITTERAUF, *Die Traditionen* [kot v op. 7], št. 1404, str. 262; BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* [kot op. 8], str. 128), 2. cesarska podelitev škofu leta 1033, katere danes izgubljeni dokument naj bi se še leta 1798 nahajal v Škofji Loki, ki pa je iz več razlogov sumljiva (FRANZ SCHUMI, ed. *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain I: 777–1200* [Laibach, 1882–1883], št. 164, str. 146; V[INCENZ] F[ERRER] KLUN, *Verzeichniß der aus dem vormals bischöflich freisingen'schen nun staatsherrschaftlichem Archive zu Lak überkommenen Acten und Urkunden*, *MHVK* 7 [1852], str. 59). Skoraj neznan obseg dovške posesti v urbarju iz ok. 1160 (4 hube) govori proti možnosti sočasnega obstoja kronske in privatne posesti (takšna interpretacija v LJUDMIL HAUPTMANN, *Krain, Erläuterungen zum Historischen Atlas der Österreichischen Alpenländer I/4.2* [Wien, 1929], str. 454). Cf. prispevek Petra Štiha v tem zborniku, str. 42.

¹⁰ *Heinrici IV. diplomata*, ed. DIETRICH VON GLADISS, *MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/1* (v nadaljevanju *MGH, DD. H. IV.*) (Hannover, 1978), št. 111, str. 145–6; glede lokalizacije glej ANDREJ PLETERSKI, *Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki*, Dela I. razreda SAZU 30 (Ljubljana, 1986), str. 117.

¹¹ Na to posestno širitev lahko sklepamo na podlagi darovnice Welfa IV. škofiji (OSWALD REDLICH, ed., *Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen vom zehnten bis in das vierzehnte Jahrhundert*, AT I [Innsbruck, 1886], št. 234, str. 84, reg. v: FRANC KOS, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III:1001–1100* [Ljubljana, 1911], št. 257, str. 153), ki govori o nekem rodbinskem posestvu na Kranjskem (*bonum quale hereditario iure partibus Chreineq in comitatu quidem Ódalrici marchionis*) sicer brez natančne lokacije (o političnem ozadju te podelitve gl. prispevek G. Albertonija v tem zborniku, str. 56). Da bi lahko šlo za omenjeno posest na levi strani Save Dolinke, govori več dejstev: 1. Ozemlje med Savo Dolinko, Karavankami, Dobršnikom in Završnico, ki ga ni mogoče pripisati nobeni drugi znani podelitvi, je sodilo v sklop blejskega gospostva (in deželskega sodišča) do konca njegovega obstoja. 2. S takšno lokalizacijo bi bilo Welfovo darovnico (glede na njegov

(*wilthannum*) nad vso škofijsko posestjo, ki je ležala levo od Save, med Dobršnikom in Tržiško Bistrico.¹²

Čeprav je v prvi fazi razvoja obeh gospostev (ki je mimogrede v obeh primerih trajala približno 70 let) opaziti številne podobnosti (isti časovno-prostorski okvir, postopno zaokrožanje posesti z zaporednimi podelitvami kronске zemlje vključno z jurisdikcijo, manjši, a še vedno upoštevanja vredni prispevki lokalnih svetnih dinastov in nenazadnje – čeprav le navidezno – primerljiv obseg celotne posesti), sta se rezultata in s tem izhodišči za nadaljnji razvoj gospostev v enem pogledu bistveno razlikovali. Medtem ko je freisinška škofija na Loškem prejela v last sklenjeno kompaktno ozemlje, ki ga (z manjšo izjemo – *proprietas Pribizlauui*¹³) ni prekinjala privatna posest, pa je bila ozemeljska integriteta blejskega gospostva precej načeta. Že pred briksenskim prihodom je bila v Blejskem kotu in Bohinju močno zastopana drobna privatna posest. Podobno velja tudi za ozemlje na levi strani Save (Dolinke), kjer je poleg tega škofija delila prostor sprva z ebersberškimi, kasneje ortenburškimi grofi.¹⁴

Raztresenost briksenske blejske posesti se nam prvič razodene v škofijskih tradicijah iz druge polovice 11. stoletja. Skoraj polstoletno obdobje (med letoma 1050 in 1097) zaznamuje pridobivanje in arondacija drobne posesti na ozemlju blejskega gospostva, kateri se je z veliko vnemo posvetil škof Altwin. Od skupno nekaj nad 40 tradicijskih notic, ki se nanašajo na Gorenjsko, jih približno tri četrtine dokumentira daritve različne drobne posesti (predvsem) lokalnega nižjega plemstva, v četrtini primerov pa gre za menjavanje že pridobljenih posestnih enot z drugimi, ki so praviloma ležale bližje središču gospostva.¹⁵ Ta prizadevanja lepo kažejo raztresenost briksenske posesti in obenem obstoj številnih malih svobodnih posestnikov, ki je škofiji od vsega začetka preprečeval oblikovanje zaokroženega teritorialnega gospostva. Briksenska

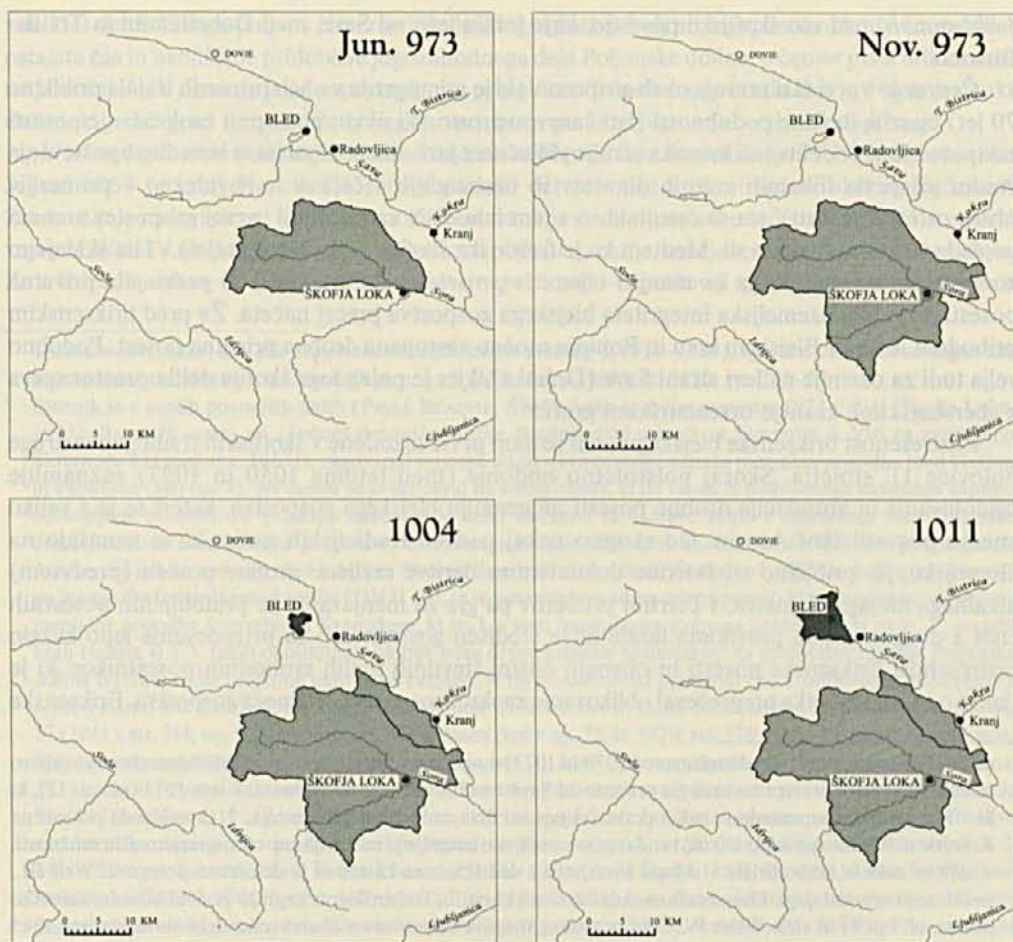
naslov bavarskega vojvode, datirano med 1070 in 1077) mogoče postaviti v vzročno-posledično zvezo s kraljevo podelitvijo lovske pravice na ozemlju severno od Save z zahodno mejo na Dobršniku leta 1073 (gl. op. 12), ki bi v tem primeru neposredno sledila podelitvi posesti dela zaobseženega ozemlja. 3. O welfovski posesti na Kranjskem ni zanesljivih podatkov, vendar prav omenjeno ozemlje predstavlja eno od najverjetnejših možnosti; v njihove roke bi lahko prišlo v sklopu ebersberške dediščine, za katero se je dokazano potegoval Welf III., nečak soproge zadnjega Ebersberžana Adalberona (ki naj bi freisinškemu kapitlju podelil sosednjo dovško posest; cf. op. 9) in stric Welfa IV. Čeprav poskus njegove investiture v ebersberške državne fevde leta 1045 zaradi objektivnih razlogov ni uspel (KARL BRUNER, *Herzogtümer und Marken. Von Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert, Österreichische Geschichte 907-1156* [Wien, 1994], str. 184), ni povsem izključeno, da ne bi poskušal – in nenazadnje tudi uspel – pridobiti zelenih posesti kdaj kasneje. Cf. prispevek Petra Štiha v tem zborniku, op. 67

¹² MGH, D. H. IV. (kot v op. 10), št. 259, str. 329–30. O kronskih podelitvah ozemlja na Kranjskem obema škofijama nekoliko podrobneje v prispevku P. Štiha v tem zborniku, str. 41 ss.

¹³ MGH, D. O. III. (kot v op. 6), št. 58, str. 463–4. Pribislavovo gospostvo locira Blaznik v območje Pungerta in Gosteč (BLAZNIK, *Kolonizacija – Sorško polje* [kot v op. 8], str. 145–6). Čeprav v mejah podelitve iz novembra 973, je to ozemlje freisinški škof odkupil šele leta 1215 (FRANZ SCHUMI, ed. *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain II: 1200–1269* [Laibach, 1884–1887], št. 30, str. 22, reg. FRANC KOS – MILKO KOS, ed., *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku V: 1201–1246* [Ljubljana, 1928], št. 243, str. 131). Kljub temu da bi glede na dikcijo DO III 58 (*nostra regali traditione*) omenjeno ozemlje Pribislav prejel iz rok Otona III., torej v letih med 983, ko je slednji nastopil vladno, in 989, ko je bila izdana DO III 58 (takšna interpretacija pri FRANC KOS, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II: 801–1000* [Ljubljana, 1906], št. 490, str. 382, op. 3), pa dejstvo, da je zadevni pasus vrinec v sicer skoraj nespremenjen tekst DO II 66, ki precizira odsek meje loškega gospostva – dejansko krči njegov obseg –, daje slutiti nek ozemeljski spor, izvirajoč iz prve ozemeljske podelitve freisinški škofiji na tem območju novembra 973. Dejstvo, da je Pribislavu uspelo »iztožiti« korekcijo meje loškega gospostva v svojo korist, najverjetneje kaže na neko, tudi po normah cesarskega dvora legitimno staro posest, ki pa je bila ob podelitvi freisinškemu škofu novembra 973 spregledana. Cf. PETER ŠTIH, *Diplomatične in paleografske opombe k listinama Otona II. o podelitvi loškega ozemlja škofiji v Freisingu* (DO II 47 in DO II 66), *ZČ* 51 (1997), str. 319.

¹⁴ LJUDMIL HAUPTMANN, *Razvoj družabnih razmer v Radovljiškem kotu do krize petnajstega stoletja*, *ZČ* 6–7 (1952–1953), str. 271. Vpogled v nekdanj ortenburško posest dajejo radovljiški urbar iz leta 1498 (AS, 174, Ter. k., šk. 246) in celjski fevdni knjigi za podedovane ortenburške fevde (AS, 1073, rokopis I/2r).

¹⁵ REDLICH, *Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen* (kot v op. 11), tradicijske notice, ki se nanašajo na poslovanje škofa Altwina na str. 30–138.

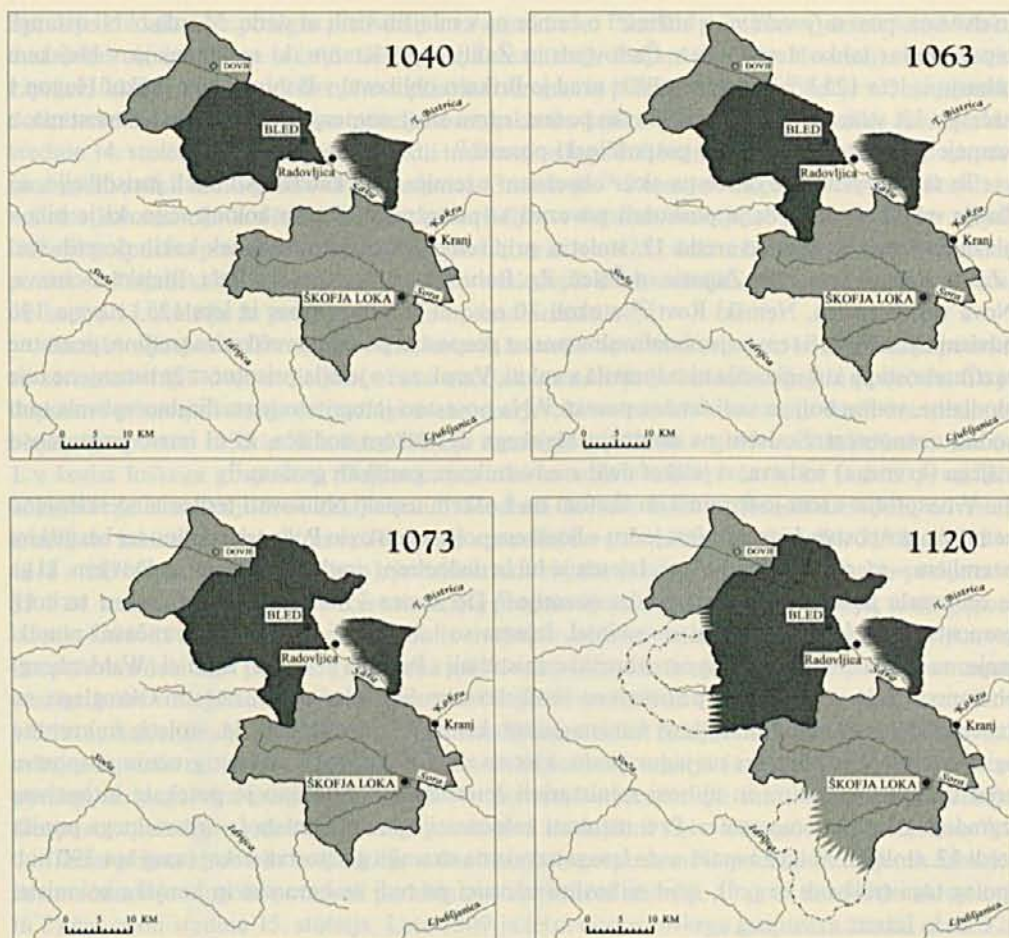

Vsebina in oblikovanje zemljevidov: Matjaž Bizjak

Posestni razvoj blejskega in loškega gospostva 973–1120. Prikaz geneze obeh gospostev se na eni strani opira na pomembnejše mejnike v fazi njunega nastajanja – (predvsem kraljevske) podelitve zemljiške posesti – in posestno stanje ob koncu srednjega veka, kot ga nakazujejo deželjskosodni teritoriji. V obeh primerih gre le za kolikor mogoče dobre približke; mejā podeljene posesti ni mogoče vedno precizno rekonstruirati, pa tudi deželjskosodna območja posameznih gospostev niso avtomatično identična z njihovo zemljiško posestjo. Uporabljena ploskovna ponazoritev je povsem primerna za loško gospostvo s kompaktno zemljiško posestjo in dobro izpričanimi mejami

posest je bila najgostejša v širši okolici Blejskega jezera, v t. i. Blejskem kotu, omejenem z robovi Mežakle, Pokljuke in Jelovice ter s koritoma obeh Sav pred njunim sotočjem. Drugo posestno jedro je bil »Dvor«, kasnejša Dvorska vas na levi strani Save. Nanjo so se navezovali: posest v Begunjah in na Zgoši, obsežnejši gozdni kompleks ter nekatere vasi pod Dobrčo (Vadiče, Leše, Visočje). Na tem območju je stal tudi grad Gutenberg, ki naj bi po briksenski tradiciji iz 13. ali začetka 14. stoletja nekoč pripadal škofiji.¹⁶ Na podlagi tega in pa kasneje izpričane posesti

¹⁶ Notica je v svoji najzgodnejši verziji zapisana v kodeksu BayHStA, HL Br. 1, fol. 73' (obj. KARL FAJKMAJER, Studien zur Verwaltungsgeschichte des Hochstiftes Brixen im Mittelalter, *Forschungen und Mitteilungen zur Geschichte Tirols und Vorarlbergs* 6 [1909], str. 346), ki je nastal med letoma 1324 in 1327 kot homogena kompilacija prepisov urbarja briksenske škofije iz let 1306–1309 in nekaterih drugih besedil pravno-upravnega značaja. Cf. DOROTHEA OSCHINSKY, Die Urbare des Bischofs von Brixen im 13. und 14. Jahrhundert, inavguralna disertacija, tipkopi (Breslau, 1938), izvod v rokopisni zapuščini dr. Lea Santifallerja, Južnotirolski deželni arhiv, Bozen, str. 4, 10. Predloga, ki je nedvomno starejšega datuma, je danes izgubljena.

podelitev, nekoliko manj pa za blejsko, kjer je bila posest bolj raztresena, opis mejá v darovnicah pa mestoma ohlapnejši; v tem primeru prikazana ploskev ponazarja zgolj območje, na katerem je gospodstvo imelo večje ali manjše posestne oto(č)ke. Negotove in predvsem časovno neumestljive meje so prikazane nazobčano, na zadnji zemljevid pa je dodatno vrisana meja deželskih sodišč po stanju ob koncu srednjega veka (črtkano). Uporabljene kartografske predloge: *Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer*, I/4, Karte 31: Laibach (Wien, 1929); BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 8), zemljevid na str. 15; PLETERSKI, *Uporaba arheoloških najdb* (kot v op. 20), zemljevidi VII-IX med str. 394 in 395.

Gutenberških, ki je ležala med Trziško Bistrico in Kranjem, nekateri raziskovalci sklepajo na tretji briksenski zemljiški urad na Gorenjskem.¹⁷ Dejansko je škofija v 11. stoletju posedovala neko utrdbo v Kranju, ki je bila v tem zgodnjem obdobju glavna škofova rezidenca na Kranjskem,¹⁸

¹⁷ HAUPTMANN, Krain (kot v op. 9), str. 457 (»brixnische Herrschaft Altgutenberg«), gl. tudi str. 392, op. 7 in str. 454-5; ŽONTAR, *Zgodovina Kranja* (kot v op. 8), str. 20, 26-8; DUŠAN KOS, *Zgodovinski razvoj naselij goriškega kota*, *Kranjski zbornik 1990* (Kranj, 1990), str. 168-9; DUŠAN KOS, *Ministeriali grofov Andeških na Kranjskem (do srede 13. stoletja)*/Die Ministerialen der Grafen von Andechs in Krain (bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts), *Groffe Andeško-Meranski. Prispěvki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku. Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija, Kamnik, 22.-23. september 2000*/Die Andechs-Meranier. Beiträge zur Geschichte Europas im Hochmittelalter. Ergebnisse des internationalen Symposiums, Kamnik, 22.-23. September 2000 (Kamnik, 2001), str. 195-6.

¹⁸ ŠTII, *Prva omemba Bleda* (kot v op. 4), str. 25.

in dvor oz. posest (*predium*) v bližini,¹⁹ o čemer pa v mlajših virih ni sledu. Morda bi bil ostanek tega »urada« lahko devet hub v Čadovljah in Žabljah pri Kranju, ki se omenjajo v blejskem urbarju iz leta 1253.²⁰ Zadnji zemljiški urad je Briksen oblikoval v Bohinju, kjer je škof Hugon v začetku 12. stoletja odkupil obsežnejšo posest, sprva sicer namenjeno ustanovitvi samostana, a kasneje priključeno urbarialni gosposčinski posesti.²¹

Te razbite posestne otoke na sicer obsežnem ozemlju, nad katerim so imeli jurisdikcijo, so škofje od 12. stoletja dalje poskušali povezati s (pretežno) nižinsko kolonizacijo, ki je bila v glavnem končana že pred sredo 13. stoletja, pripišemo pa ji lahko nastanek kakih desetih vasi (Zazer, Ribno, Selo, dela Zagoric in Želeč, Zg. Bohinjska Bela, Koroška Bela, Blejska Dobrava, Nova vas, Peračica, Nemški Rovt)²² z okoli 70 novimi hubami (urbar iz leta 1253 navaja 196 odvisnih kmetij²³). S tem se je obdelovalna posest gospostva povečala več kot za tretjino, posestne raztresenosti pa kolonizacija ni odpravila v celoti. Vzrok za to je bila prisotnost že omenjene tuje alodialne, vedno bolj pa tudi fevdne posesti.²⁴ Na posestno integriteto je razdiralno vplivala tudi sodna neenotnost. Sodstvo na območju blejskega deželskega sodišča, ki ni imelo pristojnosti višjega (krvnega) sodstva, si je škof delil z odvetnikom, goriškim grofom.²⁵

V nasprotju s tem je freisinskim škofom na Loškem uspelo oblikovati teritorialno sklenjeno zemljiško gospostvo, ki je v svojem jedru – Sorškem polju s Selško in Poljansko dolino ter besniškim ozemljem – merilo kakih 500 km². Izjema je bil le dislocirani urad s središčem na Dovjem, ki ga je od ostale posesti ločilo briksensko ozemlje.²⁶ Do konca 15. stoletja se zaokrožen teritorij gospostva navzven skorajda ni spreminjal. Izjema so bili manjši in deloma lečasni pomiki meje: na severovzhodu, kjer so ortenburški ministeriali s Pustega gradu pri Lipnici (Waldenberg) ob koncu 12. in v 13. stoletju pritiskali na škofijsko ozemlje v okolici Strazišča in Okroglega, na vzhodu, kjer so Andeški in njihovi ministeriali ob koncu 13. in v začetku 14. stoletja frekventno ogrožali območje Jame ter na jugovzhodu, kjer so skozi celotno 13. stoletje grožnjo gospostvu predstavljali Spanheimi in njihovi ministeriali Jeterbenški.²⁷ Sočasno je potekala intenzivna izgradnja gospostva navznoter. Prvi rezultati kolonizacije so razvidni že iz urbarialnega popisa sredi 12. stoletja. *Notitia bonorum de Lonca* navaja na ozemlju gospostva nekaj manj kot 290 hub (poleg tega tri dvore in pol), med njihovimi uživalci pa tudi že bavarske in koroške koloniste.

¹⁹ REDLICH, *Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen* (kot v op. 11), št. 228, str. 81–2; št. 236, str. 85; št. 237, str. 85.

²⁰ Urbar briksenske škofije 1253, BayHStA, HL Br. 1, fol. 175. Drugačno mnenje zagovarja ANDREJ PLETERSKI. Uporaba arheoloških najdb in zgodovinskih virov pri srednjeveškem zgodovinskem raziskovanju (na primeru Bleda in razvoja tamkajšnjega briksenskega gospostva), ZČ 32 (1978), str. 393; Briksen naj bi posest v Čadovljah pridobil po letu 1245 v okviru prizadevanj za krepitev razredčene kranjske posesti. V času zaključne redakcije tega zbornika sem še nekoliko bolj skeptičen glede briksenskega zemljiškega urada vzhodno od Tržiške Bistrice, kot tudi glede samega posedovanja Gutenberga s strani briksenske škofije. Cf. moj prispevek Gutenberg in briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice, ki je pripravljen za tisk v Otorepčevem zborniku.

²¹ LEO SANTIFALLER, ed., *Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive 845-1295*, Schlern-Schriften 15 (Innsbruck, 1929), št. 35, str. 40–1. Cf. prispevek Damjana Hančiča v tem zborniku.

²² PLETERSKI, Župa Bled (kot v op. 10), str. 73, 77, 79, 81–2, 85, 117, 141; MILKO KOS, Nekatera krajevna imena na Gorenjskem, *Onomastica Jugoslavica* 1 (Ljubljana, 1969), str. 7.

²³ BayHStA, HL Br. 1, fol. 174–175'.

²⁴ Urbar iz leta 1253 navaja 6 hub, ki so jih kot nadomestilo za opravljanje različnih upravnih funkcij uživali nižji uradniki. BayHStA, HL Br. 1, fol. 174–175. Dalje so dokumentirane različne fevdne podelitve posesti manjšega obsega v listinah: AS, ZL, 1273–07–21, Bled (ex HHStA, Rep. III); 1344–04–24, Bled; 1347–11–04, Bled; SANTIFALLER, *Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive* (kot v op. 20), št. 116, str. 123; LEO SANTIFALLER – HEINRICH APPELT, ed., *Die Urkunden der Brixner Hochstiftsarchive 1295–1336*, Brixner Urkunden II/1 (Leipzig, 1941), št. 159, str. 183; št. 164, str. 188.

²⁵ Glede blejskega deželskega sodišča glej predvsem: MILKO KOS, Postanek in razvoj Kranjske, *GMS* 10 (1929), str. 38–9; Reformirani urbar gospostva Radovljica 1498, AS, 174, Ter. k., šk. 246, pag. 135–6; HAUPTMANN, Krajin (kot v op. 9), str. 455, 460; FRANC GORNIK, *Bled v fevdalni dobi* (Bled, 1967), str. 99.

²⁶ BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 8), str. 11–5.

²⁷ BLAZNIK, Kolonizacija – Sorško polje (kot v op. 8), str. 146–9; PAVLE BLAZNIK, Zemljiška gospostva na besniškem ozemlju, Razprave 1. razreda SAZU 2 (Ljubljana, 1953), str. 245.

Sprva je kolonizacija posegla predvsem v ravninski svet (Sorško polje) ter v razmeroma široka dna dolin ob spodnjem toku Selšičice (do Železnikov), Poljansčice (do Hotavelj), Besnice in Lipnice, takoj zatem pa tudi na njihove prisojne obronke in položno dovško pobočje v Gornjesavski dolini; vse to je bilo dokončno poseljeno nekako do konca 13. stoletja. Nekoliko kasneje, do sredine 14. stoletja, so priseljenci posedli tudi osojne lege Selške in Poljanske doline, kjer so prvi med njimi začeli krčiti gozd v drugi polovici 13. stoletja.²⁸ S tem je bila prva (srednjeveška) faza načrtne kolonizacije končana, rezultat pa zavidljiv: v dobrem stoletju se je število hub v mejah loškega gospostva povečalo za več kot trikrat. Urbar iz leta 1291 dokumentira 1171 hub. Neznaten porast (v Poljanski dolini celo rahel upad) v naslednjih dveh stoletjih priča, da se je poseljenost ob koncu 13. stoletja že precej približala optimalnemu stanju.

Razlike v gospodarskem potencialu, katerih zametke opažamo že v času konsolidacije posesti, so se v naslednjih dveh stoletjih (v času načrtne arondacije in kolonizacije) še povečale. Če je dopustno primerjati stanje na podlagi dveh urbarjev, ki sta nastala v razmaku štirih desetletij (za blejsko gospostvo 1253 in za loško 1291), je razmerje v velikosti – glede na število hub – kar 6 : 1 v korist loškega gospostva. Dejansko sta oba urbarja nastala v času, ko je bila prva faza kolonizacije v največji meri zaključena.²⁹ Medtem ko se v loškem gospostvu število odvisnih kmetij do konca 15. stoletja ni več bistveno spreminjalo (ok. 1160 je štel pribl. 310 hub; 1291–1318 – 1171 hub; 1500 – 1185 hub), je briksenska blejska posest zapadla v krizo. Na prelomu iz 13. v 14. stoletje je bilo gospostvo več desetletij prepolovljeno; v briksenskem urbarju, sestavljenem v letih 1306–1309, in njegovem prepisu iz dvajsetih let istega stoletja (1324–1327) manjka več kot polovica nekdanje posesti.³⁰ Odtujena je bila vsa posest v Bohinju, poleg tega pa še posamezne vasi oz. hube v Blejskem kotu in na levi strani Save. Posest je bila v skladu s tedanjimi razmerami v Briksnu najverjetneje zastavljena, o čemer nekoliko pozneje.³¹ Kdaj točno so škofje reinkorporirali odtujeno posest ni znano, vsekakor dokumentira sumarij urbarja iz leta 1464 – kolikor je na podlagi skopega vira mogoče presoditi³² – po vsej verjetnosti že sanirano posestno stanje. Gospostvo je tedaj – sodeč na podlagi primerjave z mlajšimi viri – obsegalo okoli 200 hub.³³

Temu primerne so bile tudi razlike v donosu obeh gospostev. Na podlagi ohranjenih urbarjev in obračunov je mogoče potegniti paralele za dve različni obdobji: 1) prvo desetletje 14. stoletja in 2) čas okoli sredine 15. stoletja. Leta 1309 je letni donos loškega gospostva znašal okoli 920 mark oglejskih pfenigov.³⁴ Približno v tem času (1306–1309) je mogoče donos blejskega

²⁸ BLAZNIK, *Urbarji freisinske škofije* (kot v op. 8), str. 40–1; IDEM, *Zemljiška gospostva* (kot v op. 27), str. 256; PAVLE BLAZNIK, *Freisinska županija Dovje, ZC 9* (1955), str. 7–8.

²⁹ BLAZNIK, *Urbarji freisinske škofije* (kot v op. 8), 16–7, 40–1; PLETERSKI, *Uporaba arheoloških najdb* (kot v op. 20), str. 392–3.

³⁰ BayHStA, HL Br. 3, fol. 45'–48'; BayHStA, HL Br. 1, fol. 58–61'. Oba kodeksa vsebujeta tudi sumarni popis briksenskih urbarialnih prihodkov (BayHStA, HL Br. 3, fol. 57'–58'; BayHStA, HL Br. 1, fol. 88'–90'), ki v primeru blejskega gospostva temelji na obsežnejši posesti, kot jo navaja urbar (mdr. so prihodki v žitu približno dvakrat večji od tistih v urbarju). Žal tega popisa ni mogoče zadovoljivo datirati; lahko bi izviral iz časa pred ali po l. 1306–1309.

³¹ Za posamezne dele posesti je to dokazljivo: npr. Čadovlje in Žablje, ki ju je Janez Kamniški vrnil škofiji l. 1367, njegova rodbina pa ju je imela v zastavi še od časov škofa Bruna, torej vsaj od 80-tih let 13. stoletja. HHSStA, AUR, 1367–11–30, Dunaj. Isti škof je mrd. zastavil tudi za 20 mark oglejskih pfenigov posesti v Bohinju in okolici Bleda. SANTIFALLER, *Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive* (kot v op. 21), št. 246, str. 232.

³² Cf. PAVLE BLAZNIK, *Izdaja Briksenskih urbarjev, tipkopis v rokopisni zapeščini dr. Pavleta Blaznika, ZIMK, ZRC SAZU*, str. 16, 25.

³³ Po urbarju iz l. 1602 ca. 207 hub (brez upoštevanja kajž). Izpiski iz briksenskega urbarja za Bled 1602 (orig. v StAB, cod. 215), Rokopisna zapeščina dr. Milka Kosa, fasc. 5, ZIMK, ZRC SAZU.

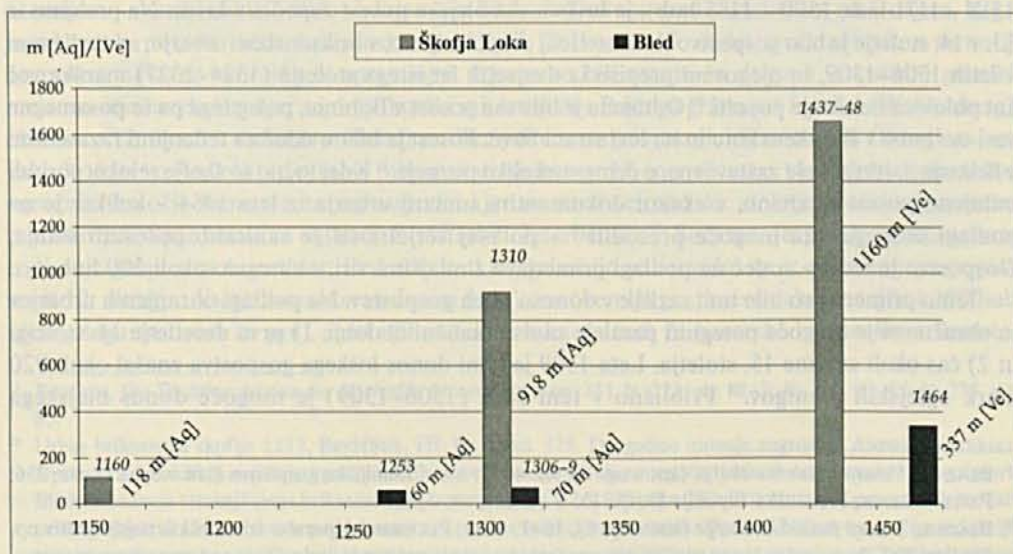
³⁴ JOSEPH ZAHN, ed., *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich III*. FRA, DA 36 (Wien, 1871), str. 127–8, cf. GERTRUD THOMA, *Papstzehnte zur Finanzierung von Kreuzzügen. Zur Erhebungspraxis in deutschen Bistümern im 13./14. Jahrhundert, Von Sachsen bis Jerusalem. Menschen und Institutionen im Wandel der Zeit. Festschrift für Wolfgang Giese zum 65. Geburtstag*, ed. HUBERTUS SEIBERT – GERTRUD THOMA (München, 2004), 302, 304–5.

(polovičnega) gospostva oceniti na 70 mark, kar je približno 13-krat manj. V letih med 1437 in 1448 je loško gospostvo prinašalo okoli 1660 mark beneških soldov (m β; valuta je ekvivalent prejšnji³⁵), donos blejskega pa lahko ocenimo na okoli 335 m β – tu je razlika približno 5-kratna.

Tudi če k blejskemu gospostvu prištejemo donos proštjske (kapiteljske) posesti, se slika bistveno ne spremeni. V obravnavanem obdobju je gospostvo otoške proštije obsegalo nekaj manj kot 70 kmetij, katerih donos v prvi polovici 14. stoletja ocenjujemo na okoli 40 m β, leta 1459 pa na dobrih 100 m β.³⁶ To bi razliko v prvem obdobju ublazilo za okoli 4%, v drugem pa za 6%.

Tako osupljiva razlika je nedvomno v veliki meri posledica različnih razvojnih možnosti, ki so bile škofijama dane s podelitvijo posesti, nekoliko pa so k temu prispevale tudi razlike v upravljanju in gospodarjenju s posestjo. Glede uprave v prvih stoletjih obstoja obeh gospostev so viri sila skopi. Na podlagi ohranjenih listin lahko do neke mere sklepamo le na upravno strukturo v 13. in 14. stoletju. V začetku so z dislociranimi škofijskimi gospostvi upravljali škofovi ministeriali. Čeprav je jasno, da so se pri tem opirali na nekakšen »upravni aparat«, nam podrobnosti niso znane. Od tu naprej sta šli obravnavani gospostvi svojo pot.

Sredi 13. stoletja sta obe gospostvi preživljali različne krize (čeprav ne obe hkrati in na enak način, predvsem pa iz popolnoma drugih razlogov), ki so vplivale na spremembo strategije

Primerjava donosa blejskega in loškega gospostva. Ocene donosov, izražene v markah oglejskih pfenigov (m[Aq]) oz. beneških soldov (m[Ve]) – obe valuti sta bili na Kranjskem v 15. stoletju enakovredni –, so bolj ali manj približne. Problem predstavlja naturalni del donosa. Najeksaktnjeji sta vrednosti za loško gospostvo v letih 1310 in 1437-1448, kjer zadevni viri vsebujejo aktualne cene živil. Pri vrednostih za blejsko gospostvo v letih 1306-1309 in 1464 so upoštewane relucijske vrednosti iz zadevnih urbarjev, pri zadnji tudi tržne cene iz obračuna za l. 1458, medtem ko temelji ocena za l. 1253 na relucijskih vrednostih iz deželnoknežjega urbarja za gospostvo Greifenburg iz l. 1267 (prostorsko in časovno najbližje meni znane dokumentirane vrednosti; MHDC IV: 1202-1269, ed. AUGUST VON JAKSCH [Klagenfurt, 1906], št. 2919, str. 654) in zelo ohlapni rekonstrukciji srednjeveškega modija na Koroškem (WALTHER FRESACHER, Die Größe des »Landvierlings« in Kärnten, *Carinthia I* 154 [1964], str. 160). Ocena za loško gospostvo l. 1160 je mogoča na podlagi delnega sumiranja urbarja.

³⁵ O denarnih enotah v obravnavanem času glej BIZJAK, *Ratio facta est* (kot v op. 8), str. 82 ss.

³⁶ Po urbarju, ki najverjetneje datira v čas okoli leta 1330, je proštjsko posest sestavljalo 69 hub, po urbarju iz leta 1431 pa 67. Izračun donosa za l. 1459 je izdelan po slednjem z upoštevanjem žitnih cen iz obračuna za obračunsko leto 1458 (izgotovljen v koledarskem letu 1459, iz katerega so tudi cene); obračunu je namreč dodan – fragmentarno ohranjen – prepis tega urbarja. DAB, KA, Lade 38, No. 7 A/1, 9; DAB, HA, No. 27185. Več o dataciji starejšega urbarja in njeni eventualni korekciji v komentarju k ediciji srednjeveških urbarjev za briksensko blejsko gospostvo, ki jo pripravljam.

upravljanja, seveda različno v vsakem od primerov. Leta 1236 je cesar Friderik II. ostarelega briksenskega škofa Henrika IV. »olajšal bremena« svetne (knežje) oblasti in za svojega namestnika postavil sodnika Hawarda Wislandskega. Pri tem je blejski grad prepustil v oskrbo koroškemu vojvodi, čeprav je škofu pridržal dohodke od gospostva.³⁷ Ko je tri leta za tem Henrik IV. umrl, sta varstvo nad briksensko kneževino prevzela odvetnika – v Briksnu Albert Tirolski, na Bledu pa njegov svak Majnhard Goriški³⁸ –, vendar z jasnim namenom uzurpacije, kar se je pokazalo ob izvolitvi novega škofa, ki kljub cesarski podelitvi regalij de facto ni mogel nastopiti svetne oblasti.³⁹ Uzurpaciji je sledila fajda, tej pa poravnava – z Majnhardom leta 1241⁴⁰ – vendar se je škof kot kaže še nekaj let zman trudil pridobiti nazaj blejsko gospostvo. Šele leta 1245 ga je s pomočjo ortenburškega grofa (ki je bil v poravnavi z Majnhardom določen za rabsodnika) odkupil iz rok dveh gorenjskih vitezov, od katerih je bil eden (Viljem Blejski) najverjetneje njegov lastni ministerial.⁴¹ Te neustaljene razmere so najverjetneje vzpodbudile briksenske škofe, da so ministerialsko upravo zamenjali z gradiščani, ki so praviloma prihajali iz Tirolske.⁴² Poleg njih, ki so izvajali nekakšno pravno-upravno namestništvo in obenem nosili obrambno funkcijo, zasledimo v zadnji četrtini 13. stoletja tudi oficiale (*officiales*), ki so skrbeli za gospodarsko upravo. V 14. stoletju izginejo s seznamov prič, kar pa ne pomeni nujno, da so njihove funkcije prešle na gradiščana; lahko bi kazalo denimo zgolj na spremembe v listinski praksi.

Čeprav so bile tudi meje freisinškega loškega gospostva frekventno ogrožane s strani ministerialnega plemstva sosednjih svetnih knezov (Ortenburžanov, Andeških pa tudi škofijskih odvetnikov, Spanheimov), je največja nevarnost gospostvu sredi 13. stoletja pretela od znotraj. Do srede 13. stoletja se je ministerialna uprava gospostva z dedno podelitvijo gradiščanstva za več kot pol stoletja zasedrala v rokah loških vitezov. Ti, obenem spanheimski ministeriali, so počasi, a vztrajno razkrajali oblast freisinškega škofa. Najhujšo krizo je gospostvo doživljalo v drugi polovici šestdesetih let, ko je Werner Loški zasedal tudi mesto oficiala (gospodarskega upravnika) in si na ta račun privajal delež od koloniziranih kmetij ter lovsko pravico.⁴³ V več poravnava je škofu uspelo izgladiti spor s svojimi ministeriali, dolgoročno pa se je uprava gospostva razvijala v smeri slabljenja gradiščanske funkcije. V 14. stoletju je škof podeljeval v varstvo gradiščanom le še pomožni utrdbi Zgornji stolp na Kranciju in Stari grad pod Lubnikom in to po pogodbi za določen čas, medtem ko je bil na loškem gradu nastanjen odstavljivi uradnik (oskrbnik), ki je prevzel vodilno funkcijo v gosposčinski upravi.⁴⁴ Ob koncu 14. stoletja je bila uprava loškega gospostva diferencirana že do te mere, da je bila iz oskrbnikovega področja delovanja popolnoma izvzeta gospodarska uprava. Dodeljena je bila t. i. kaščnemu uradu, ki je posloval povsem avtonomno. Najlepši dokaz za to so obračuni gospostva, ki jih je njegov predstojnik, kaščar, polagal neposredno škofu in torej v tem pogledu ni bil podrejen oskrbniku.⁴⁵ Ta diferenciacija je pozneje zaradi podeljevanja oskrbniške in kaščarske funkcije eni in isti osebi

³⁷ SCHUMI, *Urkunden- und Regestenbuch* II (kot v op. 13), št. 92, str. 65, reg. F. Kos – M. Kos, *Gradivo* V (kot v op. 13), št. 655, str. 310.

³⁸ Majnhardu je briksenski škof podelil odvetništvo v fevd leta 1231. HERMANN WIESFLECKER, ed., *Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten* I: 957–1271, Publikationen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung IV/4 (Innsbruck, 1949), št. 436, str. 117.

³⁹ HERMANN WIESFLECKER, *Meinhard der Zweite. Tirol, Kärnten und ihre Nachbarländer am Ende des 13. Jahrhunderts*, Schlern-Schriften 124 (Innsbruck, 1995), str. 19; SANTIFALLER *Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive* (kot v op. 21), št. 99, str. 104–5.

⁴⁰ JOSEPH HORMAYER, ed., *Kritisch-diplomatische Beyträge zur Geschichte Tirols im Mittelalter* I (Wien, 1804), št. CXLII, str. 333–6, reg. v: F. Kos – M. Kos, *Gradivo* V (kot v op. 13), št. 764, str. 369–70.

⁴¹ SCHUMI, *Urkunden- und Regestenbuch* II (kot v op. 13), št. 131, str. 98, reg. v: F. Kos – M. Kos, *Gradivo* V (kot v op. 13), št. 854, str. 404.

⁴² DUŠAN KOS, *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*, Zbirka ZRC 1 (Ljubljana, 1994), str. 14 z navedbo virov.

⁴³ BLAZNIK, *Kolonizacija – Sorško polje* (kot v op. 8), str. 176–7.

⁴⁴ PAVLE BLAZNIK, *Zgornji stolp na Kranciju in Stari grad pod Lubnikom ter njuni gradiščani, Loški razgledi* 2 (1956), str. 82 ss.

⁴⁵ BIZJAK, *Ratio facta est* (kot v op. 8), str. 180.

v precejšnji meri izgubila svojo ostrino, vendar je veskozi ostajala v zavesti freisinških škofov kot norma, kar se je jasno pokazalo pri upravni reformi loškega gospostva leta 1534, ki je ponovno vzpostavila sistem ločevanja obeh položajev.⁴⁶ Oskrbnik kot namestnik zemljiškega gospoda je bil torej ob koncu 14. in v 15. stoletju načeloma odgovoren predvsem za vodenje gospostva, neposredno pod njim pa so bili kaščar kot vodja gospodarske uprave in oba gradiščana, ki sta nosila predvsem obrambne zadolžitve. V zadnjih desetletjih 15. stoletja je bil precej izpopolnjen tudi sistem nadzora lokalne gosposčinske uprave in poslovanja. Vsako leto so Škofjo Loko obiskali škofovi odposlanci, večinoma iz vrst stolnega kapitlja rekrutirani uradniki centralne administracije v Freisingu, ki so preverili poslovne knjige, obračunali z lokalnimi uradniki in odnašali prilive gospostva zemljiškemu gospodu.⁴⁷

Povsem drugače kot v Freisingu, kjer neposredna uprava gorenjske posesti nikoli ni bila postavljena pod vprašaj, so od konca 13. stoletja dalje problem dislociranih posestnih enot reševali škofje v Briksnu. Posamezne posestne eksklave so svojim cerkvenim gospodom dostikrat služile za interventno reševanje finančnih težav. Že ob koncu 13. stoletja je takšno gospodarjenje pripeljalo briksenskega škofa Landulfa pred sodišče. Na procesu v Brežah leta 1298 je bilo ugotovljeno, da je v celoti zastavil že tri od štirih »hofmark« (Aufhofen, Anras in Liserhofen), četrto – gospostvo Bled – pa bo v kratkem doletela ista usoda, če kmalu ne bo prišlo do posredovanja.⁴⁸ Škofu je bila v času procesa odvzeta svetna oblast, vendar je kasneje nadaljeval s svojo gospodarsko politiko.⁴⁹ Kot rečeno, je na Gorenjskem v tem času prišlo do začasne odtujitve celotne bohinske posesti in nekaterih vasi v Blejskem kotu. Leta 1371 pa je škof Janez zastavil celotno blejsko gospostvo Konradu Kraigu za posojenih 2000 dukatov.⁵⁰ Od tedaj naprej je zastavna vsota le še rasla, rodbina Kraigov pa se je usidrala na Bledu za skoraj 200 let (do 1558).⁵¹ To je za briksenske škofe pomenilo praktično konec neposredne uprave nad blejskim gospostvom. S kratko prekinitvijo slabih dveh desetletij (1597–1615) je gospostvo do sekularizacije ostajalo v rokah različnih zakupnikov.⁵²

Prav ta okoliščina ima najverjetneje za posledico, da se za blejsko gospostvo ni ohranilo prav dosti virov, ki bi izčrpnje poročali o njegovem poslovanju. Nasprotno lahko podamo zaokroženo podobo poslovanja loškega gospostva.⁵³

Večino svojega prihodka je gospostvo realiziralo skozi agrarno produkcijo, katere povprečni delež se je v 15. stoletju gibal nekje okoli 90% celotnega letnega prihodka. Poglavitni del tega so z okoli dvema tretjinama predstavljali urbarialni prihodki, sestavljeni iz različnih podložniških dajatev. Deloma v naturi deloma v denarju so bolj ali manj enakomerno preko celega leta pritekali v gosposčinsko blagajno oz. kaščo.⁵⁴ Okrog 15% je prinašal podložniški davek, ki ga je sprva zemljiški gospod razpisoval vsako leto sproti, kasneje pa se je ob ustalitvi višine in zameglitvi izvora pomešal med ostale urbarialne dajatve.⁵⁵ Med 8 in 11% prihodka je predstavljala desetina, en odstotek pa je odpadel na izredne dajatve (umrščina, kupščina). Od neagrarnih dejavnosti sta 6–9% letnega dohodka prinašala mitnina in sodstvo, po dva odstotka pa, pogojno rečeno, gostinska dejavnost in mestni davek. Vse skupaj je ob koncu 14. stoletja nanese gospostvu nekaj manj kot

⁴⁶ BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 8), str. 63, 365.

⁴⁷ BIZJAK, *Ratio facta est* (kot v op. 8), str. 188.

⁴⁸ SANTIFALLER – APPELT, *Die Urkunden der Brixner Hochstiftsarchiv* (kot v op. 24), št. 34, str. 45.

⁴⁹ *Ibid.*, št. 34, str. 45; št. 45, str. 58–9.

⁵⁰ HHSIA, AUR, 1371–03–12, Briksen.

⁵¹ GORNIK, *Bled* (kot v op. 25), str. 121–2.

⁵² *Ibid.*, str. 118–38.

⁵³ Besedilo, ki sledi, je – nekoliko predelano (predvsem okrnjeno) – povzeto po BIZJAK, *Ratio facta est* (kot v op. 8), str. 181–9.

⁵⁴ Glavni oddajni temini na ozemlju loškega gospostva so bili na jurjevo (24. apr.), ob binškošnih (7. nedelja po veliki noči), ob sv. Jakobu (25. jul.), sv. Mihaelu (29. sept.), sv. Martinu (11. nov.) in za božič. BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 8), str. 100–7.

⁵⁵ V devetdesetih letih 15. stoletja tudi formalno izginjejo iz postavk gosposčinskih obračunov sledi o tem »zemljiškem« davku, zadevni zneski pa so beleženi v sklopu urbarialnih dajatev. LO Škofja Loka 1493, 1495, 1497, BayHStA, HL 3, Rep. 53, fasc. 295, št. 7, 8; LO Škofja Loka 1494, 1496, BayHStA, HL Fr. 516, 518.

1800 m β letnega prihodka, ki pa je skozi 15. stoletje rahlo upadal (1437–1448 – 1660 m β; 1476–1490 – 1517 m β); trend se je obrnil šele v zadnjem desetletju, ko se je celotni dohodek gospostva s 1718 m β spet nekoliko bolj približal nekdanjemu stanju.

Čeprav je osnovna pridobitna dejavnost zemljiškega gospostva temeljila na principu rentnega donosa in je torej organizacija bazične agrarne produkcije pretežno slonela na plečih podložnika, pa je gospostvo za nemoteno delovanje celotnega sistema – na eni strani gospodarskega procesa (pobiranje, transport, skladiščenje in prodaja pridelkov, knjigovodstvo, vzdrževanje infrastrukture ipd.), na drugi strani pa organizacije življenja na območju gospostva v širšem smislu (uprava, sodstvo, vojaška obramba) – potrebovalo razvejan upravni aparat, čigar delovanje je bilo pogojeno z določenimi izdatki. Njihova strukturna razdelitev je bila v primerjavi s prihodki precej gibljiva. Poglavitni del so predstavljali administrativni izdatki, plačila gosposočinskim uradnikom, ki jih obračuni gospostva v pretežni meri združujejo v postavko varovanja gradov (*custodia castrorum, burghut*). Do devetdesetih let 15. stoletja so se gibal nekje med 250 in 350 m β (27–42%),⁵⁶ občutno pa so na račun povečanega obsega administracije izdatki za uradniške plače porasli v devetdesetih letih. Njihova vsota je znašala v povprečju 408 m β oziroma 56% letnih izdatkov. Zelo variabilen del izdatkov so predstavljala (pretežno vzdrževalna) gradbena dela na gosposočinskih poslopih. V običajnih razmerah so dosegala okoli 10% letnih izdatkov (dokumentirano v zadnji četrtini 15. stoletja). Izjemoma so se ti stroški v letih 1437–1448 spustili na vsega odstotek, v primeru obsežnih gradbenih projektov, kot je bila gradnja mestnega obzidja v letih 1396–1401, pa so se povzpeli tudi do tretjine letnih izdatkov. Podoben delež je odpadel na potne stroške in ostalo (dokumentirano) sprotno porabo živil; v prvi polovici 15. stoletja so z okoli 53 markami letno predstavljali 6% izdatkov gospostva, do sedemdesetih let pa so spričo postopne krepitve administracije narasli na okoli 10%.

Presenetljivo velik del izdatkov loškega gospostva odpade na »neopredeljive stroške«. V resnici gre za konglomerat izdatkov različnih vrst, ki deloma v obračunih dejansko niso opredeljeni, deloma pa jih ni mogoče uvrstiti v nobeno od gornjih ali drugih običajnih skupin. Njihov delež se je v prvi polovici stoletja gibal med 27 in 39% (povprečje obdobja: 1396–1400 – 251 m β; 1437–1441 – 326 m β), pozneje je nekoliko upadel; v sedemdesetih in osemdesetih letih na povprečno 183 m β (31%), občutneje pa se je zmanjšal v devetdesetih – na 93 m β oz. 12%. V prvi vrsti gre tu omeniti odvetščino v višini 12 m β, ki jo je gospostvo na račun deželskega sodstva vsako leto plačevalo v deželno knežji urad Goričane. Znesek je od Otokarjeve podelitve leta 1274 pa do konca srednjega veka ostal nominalno nespremenjen.⁵⁷ Dalje sodijo v to skupino (dokaj) redni izdatki za nune in duhovnike,⁵⁸ cerkveno opremo,⁵⁹ pa povsem priložnostni za nakup platna in kož,⁶⁰ jezdnih konj,⁶¹ itd. Leta 1441, v času celjsko-habsburške vojne, je denimo gospostvo porabilo 286 m β, 6 gld in 240 modijev ovsu (v vrednosti 40,5 m β) za vzdrževanje vojaške posadke.⁶²

⁵⁶ Zgornja vrednost predstavlja v okviru dokumentiranih obračunov izjemo; odstopanje je posledica drastičnega porasta oskrbnikove plače, katerega mesto, obenem tudi mesto kaščarja, je tedaj zasedal škofov brat Fregnan della Scala. Njegovi dohodki, če upoštevamo zgolj njihov denarni del (l. 1437 – 300 mark oglejskih soldov; 1438 – 306 mark in 1439 – 325 mark), so za več kot trikrat presegali običajno vsoto dohodkov obeh, sicer ločenih služb (sredi 15. stol. je loški oskrbnik običajno prejemal letno 80 mark, kaščar pa 16). BayHStA, HL Fr. 70, fol. 9, 48', 55', 123.

⁵⁷ Podelitev privilegija (Otokar II. Přemysl, 1274): ZAHN, *Codex diplomaticus* (kot v op. 34) I, FRA, DA 31 (Wien, 1870), št. 306, str. 328–30; potrditev (cesar Sigmund, 1431): CAROLUS MEICHELBECK, *Historia Frisingensis* II, 2 (Augustae, 1729), št. 329, str. 237–8. Cf. AS 1, Vic. a., šk. 101, ex TLA U 275/1, fol. 15.

⁵⁸ E.g. KO Freising 1395–1401, BayHStA, HL Fr. 69, fol. 12, 35', 84', 97; KO Freising 1437–1450, BayHStA, HL Fr. 70, fol. 9, 49, 55', 70, 123.

⁵⁹ E.g. KO Freising 1395–1401, BayHStA, HL Fr. 69, fol. 12, 35', 84', 97; KO Freising 1437–1450, BayHStA, HL Fr. 70, fol. 9, 49, 55', 70, 123.

⁶⁰ E.g. KO Freising 1437–1450, BayHStA, HL Fr. 70, fol. 10, 57, 71; LO Škofja Loka 1494, BayHStA, HL Fr. 516, fol. 10'; LO Škofja Loka 1495, BayHStA, HL 3, Rep. 53, fasc. 295, št. 8, fol. 10.

⁶¹ E.g. KO Freising 1395–1401, BayHStA, HL Fr. 69, fol. 96'.

⁶² BayHStA, HL Fr. 70, fol. 123'.

Srednjeveški obračuni med izdatki gospostva redno navajajo tudi primanjkljaj, ki se je v povprečju gibal med 94 in 105 m β (10 in 17% izdatkov gospostva), deloma kot posledica opustelosti, predvsem pa neporavnanih obveznosti podložnikov. Do največjega izpada podložniške oddaje (157 m β) je prišlo leta 1476, ko so Turki med svojim vpadom požgali 61 kmetij v Poljanski dolini, vendar divjanje ni povzročilo trajnejše škode.⁶³

Vsota teh izdatkov je bila v posameznih obračunskih letih zelo različna. To se najbolj nazorno kaže v obdobju med letoma 1396 in 1400, ko so se letni izdatki loškega gospostva gibali med 434 in 1296 m β. V ostalih obdobjih je bil razpon bistveno manjši, na podlagi dokumentiranih primerov pa lahko ugotovljamo, da se je v grobem nekajletno povprečje izdatkov običajno približalo polovici povprečja letnega prihodka.⁶⁴ Tako je letna bilanca gospostva v obdobju 1396–1400 v povprečju znašala 870 m β ali 48% gosposčinskega prihodka, med letoma 1437 in 1441 pa 814 m β oz. 49%. V zadnjih desetletjih 15. stoletja je njen delež celo nekoliko zrasel: v letih 1485–1490 je znašal 58%, med 1493 in 1500 pa 55%.

Stroški upravljanja z gospostvom so torej odtegnili približno polovico letnega prihodka. Druga polovica je predstavljala škofov dobiček, vendar je bil dejanski donos odmaknjene zemljiške posesti v veliki meri odvisen od racionalne izbire načinov transfera oz. investiranja pridobljenih sredstev. Transport na več kot 500 km dolgi relaciji namreč ni bil vedno najbolj smotrna rešitev. To vsekakor velja za prevoz živil, ki jih je na dolgih relacijah že v 12. stoletju začel zamenjevati denar. Tega je gospostvo na eni strani pridobivalo s prodajo pridelkov, na drugi pa je vedno intenzivnejša udeležba v trgovini podložnikom samim omogočala poravnavanje dajatev v denarju.⁶⁵

Ob koncu 14. stoletja se je transport omejeval le še na zanemarljivo majhen del naturalnih dobrin. Pri tem niti ni šlo za domače pridelke gospostva, temveč za uvoženo blago – istrsko vino, ki je v očeh freisinške administracije edino še opravičevalo visoke stroške transporta na dolge razdalje.

V nasprotju s tem so bili zneski, zadevajoči denarni transfer, precej večji; to je bil namreč najobičajnejši način izkoriščanja donosa gospostva. Do neke mere je bilo izplačevanje letnega dobička povezano s polaganjem obračuna, vendar ni šlo za preprosto poravnavanje obračunske bilance. Vse do sredine 15. stoletja so se ti finančni posli izvrševali v navzočnosti škofa.⁶⁶ Kaščar se je podal na pot v Freising (ali kako drugo rezidenco, v kateri se je trenutno mudil škof) in vzel s seboj poleg računskih knjig tudi določeno vsoto denarja, ki pa je bila v bistvu le eden (običajno zadnji) od obrokov izplačila. Obračunski presežek (če je bila letna bilanca gospostva pozitivna) so navadno prenesli v naslednje obračunsko obdobje za kritje tekočih stroškov. Te vsote niso bile posebno visoke (med 100 in 300 m β), poleg tega so njihov večji del sestavljali pridelki, ki jih je bilo treba še prodati. Večina denarja je prihajala v škofovo blagajno sproti, v nekaj obdobjih v teku obračunske periode. Do srede sedemdesetih let 15. stoletja se je ta praksa spremenila. Spremembe so nastopile obenem z novo politiko finančnega nadzora.⁶⁷

V času, ko so freisinški škofje po malem še vedno prakticirali t. i. vladanje s konjskega hrbta, so sredstva, ki so jih s svojim spremstvom porabili med bivanjem v Škofji Loki, predstavljala občuten delež gosposčinskega dobička. Teoretično gledano je bil to najbrž eden najbolj smotrnih načinov izrabe izkupička gospostva, saj so tako odpadle vse skrbi in vsi stroški, povezani s

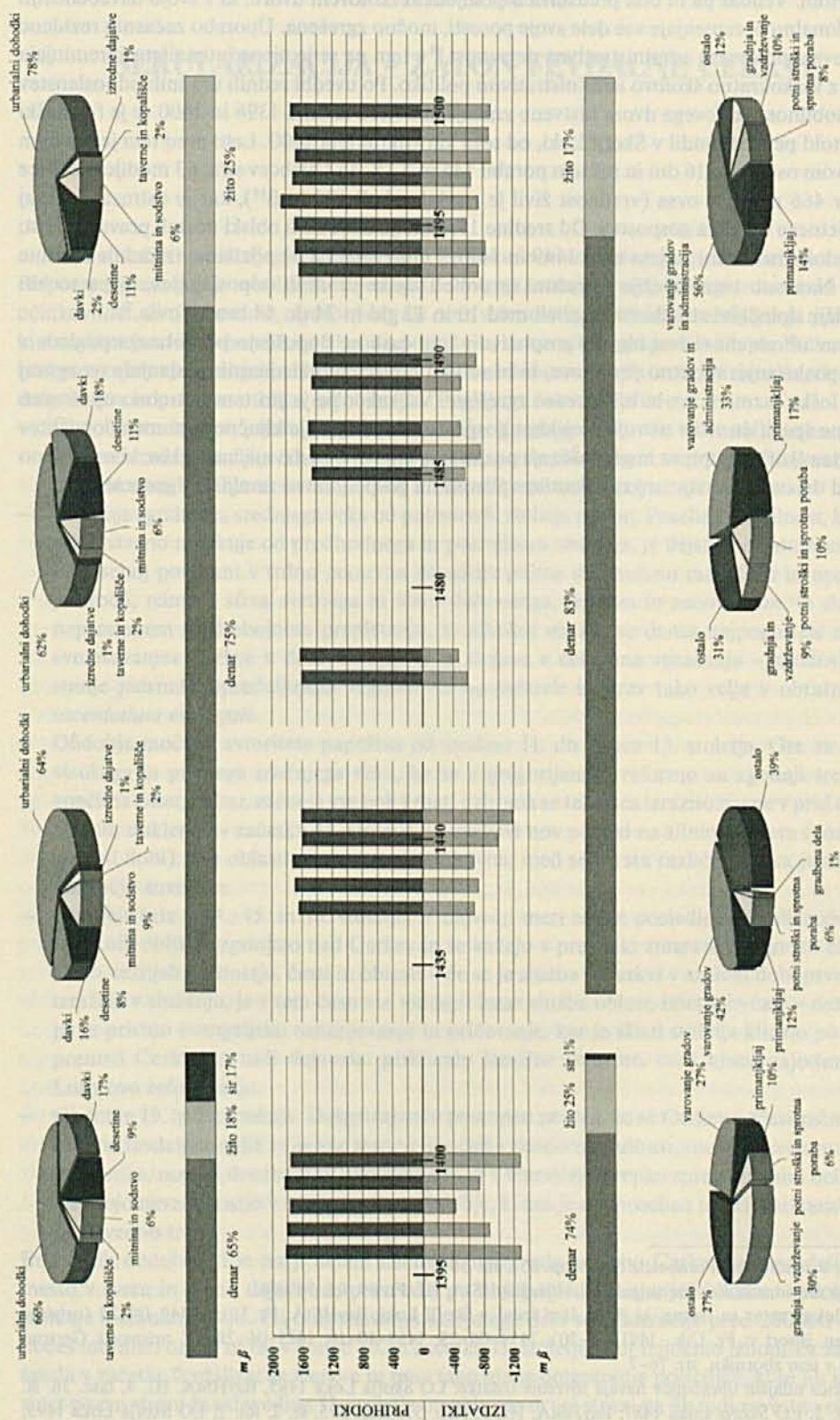
⁶³ BayHStA, HL 4, fasc. 36, št. 194, fol. 5'–6.

⁶⁴ Povprečja letnih izdatkov loškega gospostva so znašala: v letih 1396–1400 – 925 m β; 1437–1441 – 846 m β; 1476–1490 – 596 m β in 1493–1500 – 772 m β.

⁶⁵ BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 8), str. 127–8. Cf. GERTRUD THOMA, *Bischöflicher Fernbesitz und räumliche Mobilität. Das Beispiel des Bistums Freising (12. bis 14. Jahrhundert)*, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 62 (1999), str. 36–7.

⁶⁶ Kadar se je škof mudil v Škofji Loki – kar se je vsaj do konca 14. stoletja dogajalo dokaj pogosto –, je vsekakor izkoristil priložnost za prevzem obračuna; sicer se je kaščar odpravil polagat račune v škofovo trenutno rezidenco. Med ohranjenimi obračuni loškega gospostva v času med l. 1396–1448 jih je bilo osem polaganih na Dunaju, trije pa v Škofji Loki. KO Freising 1395–1401, BayHStA, HL Fr. 69, fol. 10', 34, 81', 94, 146; KO Freising 1437–1450, BayHStA, HL Fr. 70, fol. 7, 47, 54, 68, 122, 140'.

⁶⁷ Glej zg. str. 120.

Prikaz poslovanja loškega gospodarstva. Na sredini: gibanje prihodkov in izdatkov gospodarstva na sumarni ravni; skrajno zgoraj in spodaj: prerez strukture prihodkov in izdatkov; vmes: delež denarnih oz. naravnih prihodkov in izdatkov.

transportom. Vendar pa bi bila predstava o potujočem škofovem dvoru, ki s svojo navzočnostjo proporcionalno obremenjuje vse dele svoje posesti, močno zgrešena. Uporabo začasnih rezidenc je pogojevala predvsem administrativna dejavnost,⁶⁸ s tem pa se je njena intenziteta spreminjala skladno z vsakokratno škofovo administrativno politiko. Po uvedbi rednih uradnih odposlanstev je bila mobilnost škofovega dvora bistveno zmanjšana. Med letoma 1396 in 1400 se je freisinški škof Bertold petkrat mudil v Škofji Loki, od tega kar trikrat leta 1400. Leto pred tem je s svojim spremstvom ostal tam 16 dni in pri tem porabil 145 m 53 β, 152 hlebecv sira, 63 modijev pšenice in rži ter 466 modijev ovsu (vrednost živil je znašala okoli 122 m β⁶⁹), kar je ustrezalo skoraj četrtini letnega dobička gospostva. Od sredine 15. stoletja dalje so ti obiski postali prava redkost; štirje so dokumentirani za leta med 1449 in 1475,⁷⁰ niti enega pa ne poznamo iz zadnje četrtine stoletja. Namesto tega beležijo obračuni te dobe izdatke uradnih odposlanstev, ki pa so bili precej nižji: določljivi stroški so se gibali med 10 in 13 glđ in 24 do 44 modiji ovsu.⁷¹

Čeprav ohranjeni viri za blejsko gospostvo v tem času ne dopuščajo podrobnega pogleda v njegovo poslovanje, verjetno predstave, ki bi se vsaj v bistvenih elementih naslanjale na zgoraj opisane loške razmere, ne bi bile preveč zgrešene. Vsekakor pa je pri tem potrebno upoštevati poglobitve specifičnosti v ustroju blejskega gospostva. Med temi je ključnega pomena opustitev neposredne škofijske uprave in prepuščanje poslovanja iniciativi zastavnih imetnikov, ki nedvomno sodi med dejavnike z najmanj raziskanim vplivom na gospodarstvo zemljiških gospostev.

⁶⁸ THOMA, *Bischöflicher Fernbesitz* (kot v op. 65), str. 30-2.

⁶⁹ Cene so razvidne iz KO Freising 1395-1401, BayHStA, HL Fr. 69, fol. 94'-96.

⁷⁰ Edini dokaz za to so listine, ki jih je škof izdal v Škofji Loki: BayHStA, Fr. Urk., 1449-04-22 (original izgubljen, insert v: Fr. Urk., 1491-05-20); 1454-06-29; 1458-10-16; 1475-06-28. Cf. prispevek Gertrud Thoma v tem zborniku, str. 76-7.

⁷¹ Le peščica mlajših obračunov navaja tovrstne izdatke: LO Škofja Loka 1485, BayHStA, HL 4, fasc. 36, št. 194, fol. 2; LO Škofja Loka 1487, BayHStA, HL 3, Rep. 53, fasc. 295, št. 2, fol. 2; LO Škofja Loka 1493, BayHStA, HL 3, Rep. 53, fasc. 295, št. 7, fol. 8, 16; LO Škofja Loka 1494, BayHStA, HL Fr. 516, fol. 8, 15'.

METOD BENEDIK

SEKULARIZACIJA – ZATON FEVDALNE CERKVE

V dvatisočletnem življenju Cerkve se je zvrstilo že mnogo dogajanj, ki v širšem časovnem razponu opredeljujejo okoliščine njenega delovanja, stanje v njej, njeno trdnost ali nemoč, učinkovitost ali ohromelost, sposobnost ali omrtvičenost za izvrševanje temeljnega poslanstva, ki v vsakem času in slehernih družbenih, političnih, kulturnih in gospodarskih okoliščinah ostaja isto: oznanjevanje evangelija. Nekatera od takih obdobij so krajša in intenzivnejša, druga spet dolgotrajna in prav zato toliko odločilnejša. Poglejmo nekatere primere:

- Obdobje mučencev, predvsem prva tri stoletja. Zgodnja Cerkev je, sicer ne nenehno, ampak v posameznih ponavljajočih se preganjanjih dokaj trdo preskušana, in prav po teh ponavljajočih se preskušanjih se njena notranja moč in živost krepi ter odmeva tudi navzven.
- Obdobje zgodnjega srednjega veka od polovice 8. stoletja naprej. Posebna značilnost, ki srednji vek bistveno razlikuje od predhodnega in poznejšega obdobja, je dejstvo, da sta prav v jedru med seboj povezani v trdno enoto za današnje pojme dve močno razdeljeni in opredeljeni področji, namreč sfera svetnega in sfera duhovnega, *regnum* in *sacerdotium*, in delujeta v neprestanem medsebojnem prepletanju, ki nikakor ni, kot se danes najpogosteje ocenjuje, »vmešavanje« Cerkve v državne zadeve in države v cerkvena vprašanja – zgodovinarji to stanje jedrnato opredeljujejo: *regnum est sacerdotale* in prav tako velja v obratni smeri: *sacerdotium est regale*.
- Obdobje moči in avtoritete papeštva od sredine 11. do konca 13. stoletja. Gre za obdobje visokega in poznega srednjega veka, ko se z gregorijansko reformo za zgodnji srednji vek značilna *enost, unitas*, začenja vse bolj krhati oziroma se tehtnica izrazito nagne v prid cerkvene oblasti, dokler se v začetku 14. stoletja ne uveljavi nov pogled na silnice v svetu (znan tudi v antični dobi): dve oblasti sta, svetna in duhovna, med seboj sta različni, vsaka je na svojem področju suverena.
- Obdobje kriz v 14., 15. in 16. stoletju. V največji meri se kot posledice fevdalizacije krize v različnih oblikah zgrinjajo nad Cerkev in se kažejo v preveliki zmaterializiranosti cerkvenih služb, težnjah po imetju, časti in oblasti – če se je služba v Cerkvi v antični dobi prvenstveno izražala v služenju, je v tem času vse vidnejši izraz službe oblast, imetje in čast – nazadovalo pa je pristno evangeljsko oznanjevanje in pričevanje, kar je skozi stoletja klicalo po koreniti prenovi Cerkve in tudi dejansko priklicalo številne reforme, med njimi najodmevnejšo, Luthrovo reformacijo.
- Obdobje 19. in 20. stoletja. Dolgotrajen in postopen proces, ko se Cerkev počasi začne izvijati iz spon fevdalnih oblik in se vse resneje soočati z moderno kulturo, »novim« svetom znanosti in tehnike, novimi družbenimi okoliščinami in v marsičem krepko spremenjenim delovanjem ter svojo navzočnostjo v svetu – gre za obdobje, ki mu je dal poseben ton II. vatikanski koncil in še vedno traja.

Eno takih obdobij, ki je na poseben način zaznamovalo podobo Cerkve ter opredelilo njeno mesto v svetu in njeno dejavnost, prav tako pa tudi poglede nanjo, je vsekakor obdobje, ki se končuje s sekularizacijo. Pri obravnavanju sklepnega dela sekularizacije pred 200 leti se hočeš nočeš moramo ozreti nazaj v konec 10. in začetke 11. stoletja, kjer najdemo izhodišča za vse, kar spada v začetke fevdalizacije Cerkve in prav tako njene dolgotrajne posledice, ki se jih je Cerkev sicer po eni strani že od sredine 11. stoletja otepala, po drugi strani pa jih tudi zavestno ohranjala. Tako imamo pred seboj lok časovnega razpona dobrih osmih stoletij.

Ob vsem obravnavanju neposredne freisinške in briksenske navzočnosti na slovenskih tleh se ne moremo izogniti vprašanju, kaj je pravzaprav v celoti pomenilo za Cerkev vse, kar je slednjic privedlo do sekularizacije:

- kje, v kakšnih okoliščinah so začetki tega svojevrstnega obdobja in kakšne posledice so se začele nakazovati že skoraj neposredno po začetkih;
- kje, v kakšnih okoliščinah je zaton tega obdobja, v kakšnih okoliščinah je obdobje doživljalo svoj sklepni del, ki ga povzemamo s pojmom sekularizacija;
- ne nazadnje nam kakšna beseda o tem širokem obdobju lahko osvetli kakšno vprašanje (morda čisto umetno postavljeno), ki se je pojavljalo v zvezi z denacionalizacijo na Slovenskem in ki še vedno ni končana (kaj so na primer »posesti fevdalnega izvora«).

Začetke tega osem stoletij trajajočega obdobja bi lahko opredelili s pojmom fevdalizacija Cerkve. Pri tem gre seveda za vrsto dejavnikov, okoliščin in ljudi, ki so bili pri tem dejavni.

- Cerkev na Frankovskem, ki se ohranja še iz rimske dobe, doživlja v prvi polovici 8. stoletja precejšnjo krizo: pod majordomom Karlom Martelom številne cerkvene ustanove pridejo v roke laikom, nastopi prava *sekularizacija*, ki ima za posledice velik nered v cerkveni upravi, predvsem pa negativno vpliva na duhovno življenje po opatijah in s tem vse vidneje tudi v širših krogih duhovščine in ljudstva.
- V Cerkvi se začne vzpostavljati sistem *lastniških cerkva in beneficijev*. Kaj je v izhodišču tega sistema, še vedno ni v celoti pojasnjeno, predvsem nemški zgodovinarji pa so prepričani, da gre za postopno uveljavljanje germanskega prava tudi v cerkvenih ustanovah, po katerem je vse, kar zemljiški posestnik postavi na svoji zemlji, njegova last, torej tudi cerkev, in vse, kar je z njo povezano, na primer štolnina, desetina in drugo. V nekaterih pokrajinah je že okoli leta 600 prevladovalo pojmovanje krajevne cerkve kot zasebne lastnine posameznega zemljiškega gospoda in duhovnika pri tej cerkvi kot služabnika tega gospoda, dobrih sto let kasneje pa se je to pojmovanje razširilo po skoraj celotni zahodni Evropi. Leta 826 je papež Evgen II. popolnoma pristal na sistem lastniške cerkve. Samostana ali cerkve, ki jo je nekdo postavil na svojem posestvu, ni bilo mogoče odvzeti ustanovitelju; bil je tudi popolnoma svoboden glede nastavitve duhovnika, seveda samo s škofovim privoljenjem. Slednje je potrdila sinoda 818 pod Ludvikom Pobožnim, ki je določila, da mora škof bdeti nad vsemi cerkvami, da lastnik pri svoji cerkvi ne more nastavitve duhovnika brez škofovega pristanka, da so duhovniki lastniških cerkva podvrženi krajevnim škofom in se morajo redno udeleževati škofijskih sinod. Sicer pa je bila cerkev z vsem, kar ji je pripadalo, z duhovnikom vred, pritegnjena v fevdalno omrežje krajevnih gospodov. Duhovniku je od celotnega premoženja, povezanega s cerkvijo, navadno pripadlo le toliko zemlje, da se je lahko preživljal. Taka oblika pojmovanja beneficija se je uveljavila konec 11. in v 12. stoletju.
- Značilnost srednjega veka, predvsem zgodnjega, ki še posebej izstopa in izrazito močno opredeljuje odnose med svetno in duhovno oblastjo, med Cerkvijo in državo, je že omenjana tesna povezanost med svetnim in duhovnim; pravzaprav je bolj kot povezanost na mestu pojem *enost, unitas*. Zgodnejši del srednjega veka, približno v okvirih med letoma 700 in 1050, nemalokrat upravičeno najdemo označen kot obdobje kohezije: mnoge stvari, ki so po pojmovanjih nove dobe (ta se začne uveljavljati okoli leta 1300, ko se posamezne politične enote začno izražati kot nacionalne države) popolnoma ločene in delujejo avtonomno, so v zgodnjem srednjem veku tesno povezane. Po teh pojmovanjih vse, »svetno« in »duhovno«, sestavlja enoto, znotraj katere se vse odvija; to je *Ecclesia universalis*, ena sama politično-religiozna stvarnost, ki zajema vsa področja človekovega življenja. Dve oblasti, svetna in duhovna, se med seboj prepletata, sodelujeta in težita ki istemu cilju, ta je *finis politico-religiosus*.
- Viden izraz povezanosti, prepletlosti dveh sfer oblasti je srednjeveška *teokracija*. Začne se s Pipinom, še bolj pa pride do izraza s Karlom Velikim in njegovimi nasledniki. Pipina, ki je s slovito *consultatio papae* sedel na frankovski prestol, je ob kronanju 752 sv. Bonifacij tudi mazilil, to dejanje pa je ponovil še papež Štefan II. 6. januarja 754. Odtlej se Pipin kot prvi v zgodovini imenuje *rex Dei gratia - po božji milosti kralj*. Kralj je v moči maziljenja, ki ga

pojmujemo kot zakrament, *persona divinisata*, pobožanstvena oseba, njegovo teokratično vlogo posebej utrjuje ideja o kralju kot varuhu Cerkve. Pavlin iz Ogleja, patriarh in upoštevan teolog tistega časa, Karla imenuje *rex et sacerdos*, Alkuin mu pripisuje naslov *ponifex in praedicatione*. Dvojna oblast, ki se združuje v rokah maziljenega vladarja, prihaja do izraza na poseben način pri »mešanih koncilih«, na katerih sodelujejo nosilci svetne in cerkvene oblasti, razpravljajo o različnih vprašanjih, ki zadevajo Cerkev, od čisto zunanjih gospodarskih ter disciplinarnih do izrazito notranjih, celo vprašanj cerkvenega nauka. Odloki koncilov, potem ko jih podpiše vladar, začnejo veljati kot državni zakoni. Karel sam se čuti odgovornega za vse cerkvene zadeve, on je *rector Ecclesiae in regno*, ustanavlja tudi nove škofije. Maziljenje vladarja vse do druge polovice 11. stoletja pojmujemo kot zakrament, s čimer je seveda utemeljena vsa dejavnost vladarjev na področju Cerkve. Poudariti je treba, da pri tem, ko maziljeni vladar posega v zadeve Cerkve, ne gre za »vmešavanje« v področje, za katero on ne bi bil kompetenten, ampak gre za njegovo pravico, še več, za dolžnost. Šele z investiturnimi boji, ko Cerkev zahteva zase več svobode oziroma neodvisnost od volje svetnih vladarjev, se tovrstna miselnost začenja spreminjati.

– Kadarkoli se v zgodovini Cerkve srečamo z dejstvom, da svetna oblast vidneje, v posameznih primerih tudi precej grobo poseže v zadeve Cerkve, prav tako ne moremo mimo dejstva, da so v takih primerih navadno tudi razmere znotraj Cerkve take, da kličejo po prenovi, predvsem pa po močni roki, ki naj bi jo spet obrnila v pravo smer. Če take roke ni znotraj Cerkve, seže vanjo moč od zunaj, ki pa je navadno bolj groba in, kar je spet razumljivo, nima pred seboj prvenstveno evangeljske prenove Cerkve, ampak ureditev Cerkve po volji oblastnika, ki se mu je ponudila priložnost za tak poseg. Če imamo pred seboj vzpostavitev otonske Reichskirche s celotnim sistemom, s tem pa tudi najizrazitejše korake v fevdalizacijo Cerkve, ne moremo mimo ugotovitve, da so bile za to potezo tudi v sami Cerkvi prav »ugodne« okoliščine. Tu se ne bi ukvarjali z razmerami v celotni Cerkvi, ampak le bežno opozorili na stanje na rimskem sedežu. Za 10. stoletje, ko je Cerkev doživljala hudo krizo in je papeštvo padlo pod premočne vplive posameznih oblastnikov, se je z zgodovinarjem Baronijem († 1607) uveljavil izraz *saeculum obscurum*, mračno stoletje. Že prva vidna značilnost tega obdobja, da so se namreč papeži zelo hitro menjali (povprečna doba papeževanja je bila leto in pol), kaže na neke nenormalne razmere. Dejansko je papeštvo zapadlo v hudo odvisnost od trenutnih gospodarjev v Rimu, ki so nemalokrat po svoje postavljali in odstavljali papeže, med katerimi so se zvrstili tudi popolnoma neprimerni ljudje. Vsekakor razmere, ki so kar vpile po koreniti reformi.

Najvidneje je *pojem fevdalizacije* Cerkve povezan z imenom cesarja Otona I. Od 936 nemški kralj, je 962 s kronanjem v Rimu obnovil zahodno cesarstvo – *Sacrum imperium romanum nationis germanicae*. Z njim se ponovno v vsej moči vzpostavi karolinška tradicija o povezanosti dveh oblasti in znotraj tega posebej o vlogi teokratičnega vladarja v državi. Otona je predvsem vodila misel, tako so prepričani najvidnejši nemški strokovnjaki za to obdobje, da bo notranja nasprotja in nered, ki ga je ustvarjala samovolja posameznih fevdalnih gospodov, premagal, če bo v celoti razpolagal s Cerkvijo; s tem namenom je »Cerkev oblikoval v osrednjo ustanovo v cesarstvu« (Mitteis, Hbh III/1 229, nav. 219). In tako je dokaj naglo nastajajočo *Reichskirche* skoraj neomejeno obvladovala cesarjeva volja. Škofe, ki so bili največkrat svojim škofljanom tujci, je postavljali v skladu s državnopolitičnimi potrebami. Navadno je šlo za može, ki so bili vzgojeni v kraljevski *Hofkapelle* in obenem izšolani za najvišje upravne službe v državi. Da bi bili škofje čim prizadevnejši v služenju državi, so jih vladarji bogato obložili s fevdalnimi posestvi iz kraljevske zemlje in raznimi privilegiji. Od Otona III. dalje so v nekaterih primerih škofijskim cerkvam ali posameznim opacijam podelili kar celotne grofije z vsemi pravicami. S sodno oblastjo so bili povezani tudi drugi privilegiji, na primer na področju trgovine. Tako so otonski privilegiji ustvarili osnovo, na kateri se je kmalu v celoti uveljavila ozemeljska moč škofov. Celibat visokih cerkvenih dostojanstvenikov pa je obenem omogočal, da so vladarji vedno znova imeli proste roke pri podeljevanju teh služb.

Tako močna odvisnost Cerkve od vladarja je bila možna samo v času, ki ni poznal ontološke

razlike med Cerkvijo in državo, ampak zgolj neko funkcionalno razliko med področjema *regnum* in *sacerdotium*. Obe oblasti sta se čutili zgolj kot dva pola znotraj enosti (*unitas*), ki je pod Kristusovim vodstvom težila k istemu religiozno-političnemu smotru. Po tem prepričanju istemu skupnemu namenu služi tako delo v državni upravi kot bogoslužje.

Laična investitura, praksa podeljevanja cerkvenih služb iz rok laika (četudi je kot maziljen vladar, *rex et sacerdos*), ki že pod Karlom Velikim ni neznana, se z Otonom I. uvede precej na splošno, v času njegovega naslednika Otona II. pa praktično deluje kot že uveljavljen sistem. Dejansko torej to ni nekaj novega, ampak neizogiben nadaljnji razvoj prakse, ki jo po Evropi začne Karel Veliki. Odvija se brez trenj in skoraj neopazno v obdobju, ko Cerkev skozi papeštvo doživlja svoj *saeculum obscurum*, kar v sklicevanju na zgodnjerednjeveško enost svetnega in duhovnega (*regnum et sacerdotium*), za tisti čas samo po sebi razumljivo, izvrstno zna izkoristiti nedvomno sposobni vladar Oton I.

Zelo zgovoren je obred investiture, ki je bil uveden dokaj hitro:

- kralj (cesar), ki je z maziljenjem postal sodelavec pri škofovski službi in posrednik med klerom in ljudstvom, kot ga opredeljuje *Ordo* iz Mainza, in po tej predstavi torej ni preprosto zgolj laik, izbranemu ne podeli samo zemljiške posesti in svetne oblasti, ampak mu v obredu investiture izroči pastoral, kasneje tudi prstan ter ga s tem uvede v cerkveno službo;
- novi škof (opac) se pokloni kralju in mu zapriseže zvestobo: postane njegov vazal, ki je svojemu seniorju dolžan zvestobo, mora mu nuditi pomoč v času vojne, udeleževati se zasedanj državnega zbora, opravljati katero od osrednjih služb pri vodenju države, če je potrebno, sprejeti vlogo nuncija.

Prednost za cesarja je očitna: ima vazale, ki so močni in sposobni za pomoč cesarju, vrh tega po smrti cerkvenega vazala fevd ostane v rokah cesarja, ki ga lahko poljubno podeli drugemu zvestemu privržencu in ga tako spet veže nase. Med škofi seveda najdemo veliko takih, ki so se bolje počutili v vlogi svetnih gospodov kot v vlogi škofov, prav tako pa tudi druge, ki so obojno službo znali dobro povezati (sv. Gebhard v Bregenzu, Wolfgang v Regensburgu, Adalbert v Pragi, Bruno v Kölnu, Ulrik v Augsburgu), in še druge, ki jim je bila svetna služba neznosno breme, kot na primer nadškofu Frideriku v Mainzu.

Dejstvo je, da se je s tem začela, lahko bi rekli, »sistemsko urejena« fevdalizacija Cerkve. Ta, tako imenovani *otonski sistem*, za Cerkev pomeni veliko nesrečo. Sam menim, da je med vsemi negativnostmi, ki so se kdaj pojavile v Cerkvi, njena fevdalizacija najhujše zlo. Konec koncev je prav ona vsaj pogojevala tudi vrsto drugih napak, ki so bile sicer po trenutnem in vidnem učinku hujše (inkvizicija, pristanek na uporabo torture pri procesih, križ in meč z roko v roki), vendar nobena ni bila tako dolgotrajna in predvsem ne tako razsežna, da bi lahko tako kot fevdalizacija dajala ton vsestranskemu življenju Cerkve in njeni dejavnosti. Z otonskim sistemom, s sistematično uvedbo laične investiture, so se kot plaz vsule še nekatere vzporedne negativnosti, ki so skozi dolga stoletja hromile Cerkev v njenem poslanstvu:

- vladar, razumljivo, pri izbiri škofov gleda predvsem na lastne oz. državne interese: vse pogosteje so imenovani za škofe ljudje, ki nimajo nikakršnega smisla za cerkveno službo; škof, ki naj bi bil voditelj krajevne Cerkve, prvi oznanjevalec evangelija, je dejansko fevdalni gospod, daleč in visoko nad ljudstvom, osovraženi plemič;
- osrednja služba v Cerkvi, namreč škofovska, v povezanosti z velikimi fevdalnimi posestvi postane vabljava; s podkupovanjem se da doseči imenovanje za škofa, kaj hitro se razpase *simonija*, kupčevanje in prekupčevanje z višjimi cerkvenimi službami, s katerimi so povezani lepi dohodki, službo škofa se da kupiti (francoski grof Cedran 1016 za 100.000 zlatih šilingov kupi škofijo Narbonne za 10-letnega sina; ni edini primer);
- sčasoma se je začela pojavljati sekundogenitura: plemiške rodbine so svoje drugo- tretje-rojene sinove, da jim zagotove status, vrivale v visoke cerkvene službe;
- kopičenje beneficijev: posamezniki so si zaradi večjih dohodkov pridobivali po več služb, ki jih seveda niso mogli opravljati sami in tako so dostikrat tisti, ki resnično opravljajo neko službo, zgolj slabo plačani najemniki.

Že v 10. stoletju se najdejo ljudje, ki v vsem tem vidijo zlo usodo za Cerkev. Škof Gvido iz Ferrare v simoniji vidi »vir vsega zla in največjo herezijo«. Papež Leon IX. 1049 na rimski sinodi razglasi simonistično pridobljene ordinacije za neveljavne, ponekod »reordinirajo« simonistično posvečene duhovnike. Kardinal Humbert de Silva Candida 1058 pripravi obširen spis *Adversus simoniacos libri tres*, v laični investituri vidi zaslužjenost Cerkve s strani laikov, nastopa proti njeni idejni opori, politično-religioznemu sistemu zgodnjega srednjega veka. Sinoda v Rimu 1059 prepove klerikom sprejemati službe iz rok laikov, kar je prvi neposredni sunek proti laični investituri. Najvidnejši nasprotnik laične investiture je v drugi polovici 11. stoletja papež Gregor VII., znan po svojih spopadih s Henrikom IV., do katerih pride prav v zvezi z imenovanjem škofov in podeljevanjem cerkvenih služb – nemški kralj ravna po starih otonskih načelih, papež skuša uveljaviti nove poglede, v bistvu stare, po katerih je imenovanje in uvajanje v cerkvene službe izključna pravica Cerkve – ne gre torej preprosto za neke zunanje »investiturne boje«, kot je največkrat povedano v zgodovinopisju, ampak gre za osvobajanje Cerkve od pogubne nadvlade svetnih oblastnikov.

Spori se nadaljujejo tudi po Gregorjevi smrti (1085). Ni bilo lahko rešiti vprašanja, kaj naj nadomesti dotedanjo religiozno-politično enotnost, ki je imela svoj vrh v »sakralnem kraljevanju«. Ločitev Cerkve in države v tedanjem okolju ni možna. To sicer v neki obliki poskuša papež Paskal II. v dogovarjanjih s Henrikom V. na sinodi v Sutriju 1111: Cerkev naj bi se odrekla vseh posestev, vladar naj bi se odpovedal investituri, vendar so proti ne le nemški plemiči, ampak tudi škofje, ki so se že dodobra usidrali v sistem. Cerkev je bila že pregloboko v fevdalnem sistemu. Možen je bil kompromis, ko so začeli razlikovati duhovno službo od svetnega upravljanja posestev. Konkordat v Wormsu 1122 je predvidel dvojno investituro: podeljevanje svetnih dobrin (*temporalia*) se prepušča vladarju, duhovno službo z investituro podeli Cerkev. Problem s tem ni bil rešen. Fevdalna povezanost Cerkve z državo je ostala v veljavi vse do francoske revolucije in sekularizacije 1803.

V razponu vrste stoletij trajajočega loka od začetkov fevdalizacije do sekularizacije bi se lahko ustavljali pri neštetihih okoliščinah, dejanjih in posameznikih, ki so zagovarjali in pospeševali tak sistem ter se okoriščali z njim, lahko bi se ustavili pri rimski kuriji, ki je vedno znova nastopala proti zlorabam »fevdalnega izvora«, obenem pa sama bila podkupljiva, lahko bi se ustavljali pri številnih negativnih posledicah ohromele cerkvene dejavnosti, prav tako pa seveda ves čas, od začetka do konca, z glasnimi posamezniki, skupinami in gibanji, ki so vedno znova vabili k zgledom prvotnega »evangeljskega in apostolskega« življenja Cerkve, včasih golj »glas vpijočega v puščavi«, zaradi tega morda celo odrinjeni, nemalokrat pa tudi uspešni in odmevni.

Dvestoletnica sekularizacije loškega in blejskega gospostva nas spominja predvsem na veliko sekularizacijo, ki je v začetku 19. stoletja zajela območje rimsko-nemškega cesarstva. Seveda pa tudi to ni le hipni dogodek, ampak dalj časa trajajoč proces, ki je na tem in tudi našem ozemlju dosegel vrhunec leta 1803. V nekih oblikah se je pojavila in tudi uresničila že v obdobju protestantske reformacije, ko so določene cerkvene posesti prešle v roke svetnih protestantskih gospodov. Nadaljevala se je z vestfalskim mirom po koncu tridesetletne vojne 1648, ko je Cerkev izgubila škofije severne in srednje Nemčije ter številne samostane in verske ustanove na Württembergem. Sicer pa je uveljavljeni jurist in politolog tedanjega časa Samuel Pufendorf javno izražal prepričanje, da so vodilne strukture na Nemškem zagrešile veliko politično napako, ker niso po vestfalskem miru po zgledu Švedske in Danske izvedle popolne sekularizacije.

Najmočnejše impulze za celovito sekularizacijo je dala francoska revolucija, ki je zelo korenito razmajala v fevdalno miselnost in življenje zasidrano višjo duhovščino. Značilno jo predstavlja nizozemski zgodovinar Rogier: »Na predvečer revolucije so bili vsi škofje plemiškega rodu. Večina jih je zanemarila dolžnosti bivanja v škofiji in se naselila v bližini dvora v Versaillesu. Dušno pastirstvo jim je bilo stranska stvar. Razen nekaterih izjem so imeli škofje malo stika z župnijsko duhovščino in z verniki. Ni čudno, da jim niso izkazovali dolžnega spoštovanja. Marsikateri med njimi je povzročal veliko zgražanje, kot neznačajni in popolnoma v politične vode zašli kardinal Loménie de Brienne – v njegovo vero v Boga je dvomil celo Ludvik XIV. – dalje kardinal de Rohan, zapravljeni strassburški nadškof, in spretni politik Talleyrand, škof v Autunu. Ti dvorni

škofje so neprenehoma vihteli kadilnice kralju in tudi najbolj pokvarjenim med njegovimi zaupniki. Ugled škofov je spodkopal vzpon meščanstva, ki je v gospodarskem življenju imelo ključne položaje, niso pa ga pustili k višjim službam, ki so bile pridržane plemstvu. Upadanje ugleda je pospeševalo še to, da je v tej premožni družbeni plasti mrgolelo dvomljivcev, ki so se v salonih norčevali iz vere in duhovščine.» (Zgodovina Cerkve 4, Nimwegen 1966, 122).

Kako vidne in za poslanstvo Cerkve usodne posledice dolgotrajne fevdalizacije! Več kot očitno je tudi, da posledica ni bila le tista, ki se je najbolj videla navzven in ki se je je korenito lotila sekularizacija, namreč materialno bogastvo Cerkve. Rečeno v strnjem povzetku: poglavitno zlo, ki se je s fevdalizacijo vrnilo v Cerkev, je bil pohlep po bogastvu, časti in oblasti.

Vsekakor je zanimivo, da je neposredno spodbudo sekularizaciji v okvirih francoske revolucije dal škof Talleyrand; sicer nikakor ne kot škof, ki bi želel korenito prenoviti Cerkve, ampak kot jeguljast človek, ki se je v hipu znal izvrstno prilagoditi slehernim spremembam, torej tudi izrazito proticerkveni revoluciji. Njegova misel v revolucionarni skupščini je bila naslednja: Cerkev je nekoč od ljudstva sprejemala materialne dobrine, naj jih zdaj vrne. Revolucionarna ustavodajna skupščina je na njegov predlog 2. novembra 1789 sprejela odlok, s katerim je podpržavila vse cerkveno premoženje. V povezavi z napoleonskimi vojnami, ki so sledile revoluciji, oziroma njihovimi posledicami je nastopila sekularizacija v rimsko-nemškem cesarstvu. Zbor odposlancev cesarstva, ki je zasedal v Regensburgu, je 25. februarja 1803 sprejel, cesar pa potem potrdil »Reichsdeputationshauptschluss«, po katerem so posesti cerkvenih ustanov prešle v roke svetnih gospodarjev.

Po preteku osmih stoletjih se je Cerkev s sekularizacijo vsaj navzven otrešla svoje fevdalne podobe in bremen, ki so ves ta čas v marsičem hromila njeno odrešenijsko poslanstvo. To seveda ne pomeni, da se je kar na hitro prenovila tudi v svoji notranjosti, svoji miselni naravnosti in odnosu do sveta. Kakor je bil proces fevdalizacije Cerkve postopen, kakor se je Cerkev v svojih fevdalnih strukturah ohranjala skozi dolga stoletja, tako je tudi proces defevdalizacije, ki ga je na poseben način pospešila sekularizacija, postopen in dolgotrajen. Marsikaj so k temu procesu pripomogle številne močne spodbude, ki se izhajale iz vrst cerkvenih ljudi, prav tako pa ne gre prezreti dejstva, da so Cerkev k defevdalizaciji silile tudi številne zunanje okoliščine. Znano je, da se je geslo, ki je na nek način povzemalo celoten pontifikat papeža Leona XIII. (1878–1903), glasilo: Spraviti Cerkev s kulturo in vsestranskim razvojem sodobnega sveta. Pravzaprav bi pa lahko s tem geslom opredelili usmerjenost Cerkve nekje od sredine 19. stoletja pa vse do danes, pri čemer je nedvomno odigral še posebno značilno in odmevno vlogo drugi vatikanski koncil. Nazadnje bi lahko povzeli, da je Cerkev po sekularizaciji v tem stoletnem procesu postala:

- ubožnejša: ko je izgubila velike zemljiške posesti, se je vsaj v neki meri približala tolikokrat ponavljanim reformnim prizadevanjem »za evangelijsko in apostolsko Cerkev«, seveda zelo različno glede na posamezne dežele;
- prečiščena: število duhovščine se je precej zmanjšalo, opazno pa se je začela spet dvigati kvaliteta duhovne in intelektualne vzgoje, čemur so veliko pripomogla bolj sistematično urejena semenišča, prav tako pa se je vzporedno s tem izboljševala kvaliteta pastoralne dejavnosti;
- »ljudska«: predvsem višje službe v Cerkvi (škofje, opati), povezane z velikimi materialnimi dobrinami, so bile, sicer po različnih poteh, v največji meri domena plemiškega sloja, po sekularizaciji pa te službe za plemstvo niso več »zanimive« in v vrstah škofov vse pogosteje najdemo kmečke sinove, ki so resnični in pristni voditelji krajevnih Cerkva, znajo se približati ljudem;
- bolj duhovna: izguba posesti in svetne oblasti je papežu in škofom prihranila mnoge skrbi, povezane z materialnimi in političnimi vprašanji in jih tako bolj usmerila na njihovo duhovno poslanstvo, kar je bilo precej močno čutiti v celotni Cerkvi 19. stoletja;
- bolj tolerantna: če se je Cerkev prej rada posluževala tako duhovnih kazni kot se tudi zatekala po pomoč k prisili s strani svetne oblasti, je zdaj začela postajati bolj tolerantna in spoštljiva do človeka, kar se je med drugim krepko čutilo v novi pastoralni teologiji kot posledično v praktičnem pastoralnem delovanju;

- manj odvisna od svetne oblasti: po francoski revoluciji je sicer na pohodu restavracija, tudi v Cerkvi, in tudi kasneje se še vedno vrste koraki nazaj, vendar pa je v 19. in 20. stoletju Cerkev naredila velike korake naprej v smeri neodvisnosti od svetne oblasti in poudarjanju avtonomnosti v svojem duhovnem poslanstvu.

Literatura:

- BENEDIK, METOD. *Obča zgodovina Cerkve* (skripta za slušatelje TF). Ljubljana, 1993.
- CLEVENOT, MICHAEL. *Als Gott noch ein Feudalherr war*. Fribourg-Luzern, 1991.
- DUBY, GEORGES. *Trije redi ali imaginarij fevdalizma* (slov. prevod). Ljubljana, 1985.
- HOLZER, JOSEF. *Zgodovina Cerkve v stotih slikah* (slov. prevod). Ljubljana, 1995.
- JEDIN, HUBERT. *Handbuch der Kirchengeschichte III/1, V*. Freiburg-Basel-Wien, 1966, 1970.
- LE GOFF, JACQUES. *Za drugačen srednji vek* (slov. prevod). Ljubljana, 1985.
- MARTINA, GIACOMO. *La Chiesa nella eta dell'assolutismo, del liberalismo, del totalitarismo*. Brescia, 1970.
- MESLIN, JACQUES LOEW-MICHEL. *Histoire de l'Eglise par elle meme*. Paris, 1978.
- SCHMIDT, HANS-JOACHIM. *Kirche, Staat, Nation*. Weimar, 1999.
- Zgodovina Cerkve 2, 4* (slov. prevod). Ljubljana, 1991, 1999.

FRANCE M. DOLINAR

CERKVENOPRAVNI POLOŽAJ FREISINŠKE IN BRIKSENSKE POSESTI V OGLEJSKEM PATRIARHATU

Današnje slovensko ozemlje po določitvi meje med salzburško¹ in oglejsko metropolijo leta 796 pa vse do ustanovitve ljubljanske škofije leta 1461 glede cerkvene jurisdikcije formalnopravno ni bilo sporno. Škof ordinarij je na tem ozemlju vedno bil oglejski patriarh.

Preden spregovorimo o nekaterih posebnostih cerkvenoupravnega značaja na freisinški in briksenski posesti na današnjem slovenskem ozemlju, se mi zdi potrebno pojasniti nekatere pojme, ki sodobnim piscem o zgodovinskih temah mnogokrat povzročajo težave.

Ordinarij je v cerkvenopravnem jeziku nosilec suverene (oblastvene) pastirske službe. Na temelju teritorialnega ali osebnega vodenja skupnosti razlikujemo med krajevnim in osebnim ordinarijem. Poleg papeža so **KRAJEVNI ORDINARIJI** rezidencialni (dejansko vladajoči) škofje, opati in prelati izvzetih (eksemptnih) redov, apostolski administratorji, vikarji in prefekti, ob njihovi opravljeni nesposobnosti pa začasni upravljavci njihove službe (npr. kapitularni vikarji). **OSEBNI ORDINARIJI** so predstojniki izvzetih duhovniških združenj, ki pa so v določenem smislu vendarle podrejeni svojemu krajevemu ordinariju.

Škof je po nauku Cerkve naslednik apostolov, ki v Cerkvi opravlja vodstveno službo. Razlikujemo **KRAJEVNE ŠKOFJE** (ordinarije), ki jim je zaupana skrb za kako škofijo, in **NASLOVNE**, ki opravljajo druge, lahko tudi vodstvene službe. Od 4. stoletja dalje so si škofje pomembnejših škofij pridobili naslov **nadškofa**. Škofom, ki nimajo lastne škofije, ampak so dodeljeni v pomoč škofu ordinariju kot pomožni škofje, in tistim, ki v Cerkvi opravljajo pomembnejše upravne službe, npr. prefekti osrednjih kongregacij v Rimu in papeški nunciji, papež podeli naslov neke nekdanje škofije, ki je iz različnih razlogov prenehala obstajati. Zato govorimo o naslovnih škofih in nadškofih. V katoliški Cerkvi lahko škofijo povzdigne v nadškofijo samo papež.

Škofija je ozemeljsko zamejen sestavni del krščanskih Cerkva, zaupan v pastoralno skrb škofu in njemu podrejenih duhovnikov. Škofija se deli v župnije. Več sosednjih župnij se združuje v dekanate, te pa v **arhidiakonate**.² Škofije določenega ozemlja se združujejo v cerkveno pokrajino imenovano tudi **metropolija**. Za metropolita je imenovan nadškof pokrajine, ki se združuje v cerkveno pokrajino. Pri tem moramo paziti na pomembno razliko, vsi metopoliti so tudi nadškofje,

¹ Mejo na reki Dravi je določil dogovor med oglejskim patriarhom Pavlinom II. (787–802) in salzburškim škofom Arnom (škof 785, nadškof 798–821) leta 796. Potrdil jo je Karel Veliki 803 in 811. Leta 798 je bila salzburška škofija povzdignjena v nadškofijo, salzburški nadškof pa je postal metropolit za škofije Briksen, Freising, Regensburg, Passau in (verjetno) Neuburg.

² V 4. stol. so bili arhidiakoni vodje diakonov pri škofijski cerkvi. V nadaljnjem razvoju te službe razlikujemo štiri obdobja: v prvem (od 4. do 7. stol.) so bili arhidiakoni škofovi opolnomočenci pri strežbi revnim, upravi cerkvenega premoženja in nadzoru nižjega klera, lahko pa so zastopali tudi svojega škofa na sinodah ali cerkvenih koncilih. V drugem obdobju (8.–9. stol.) so si arhidiakoni pridobili pravice škofovega vikarja in začeli izvajati vizitacije tudi nad duhovniki. V tretjem obdobju (od 10. stol. dalje) so arhidiakoni postali samostojni prelati in vedno bolj odkriti rivali škofa. Lastili so si pravico do vizitacij svojega območja, nižjega sodstva v svojem arhidiakonatu, imenovanja in umestitve dušnih pastirjev v njihovo službo ter nadzora nad cerkvenim premoženjem. Razvoj je bil seveda postopen in krajevno zelo različen. Teritorialno razbitje škofije je onemogočalo dejstvo, da arhidiakoni niso imeli škofovskega posvečenja, juridični razkroj pa so škofje v 14. in 15. stol. poskušali onemogočiti z uvedbo novih služb, kot so pomožni škof, oficial cerkvenega sodišča in generalni vikar. Tridentinski koncil je pristojnosti arhidiakonov omejil na vlogo škofovega poslanca z močno omejenimi pristojnostmi. Kljub temu so se v severnonemškem prostoru arhidiakoni upirali vse do sekularizacije leta 1803.

vsi nadškofje pa seveda niso metropolit. Metropolit je vezni člen med krajevno Cerkvijo neke cerkvene pokrajine in osrednjim cerkvenim vodstvom, na zahodu s papežem, v vzhodni Cerkvi s patriarhom.

S pojavom krajevno vezane škofovske službe, se je oblikovala različna stopnja škofovskih sedežev. Največ ugleda so imeli tisti, ki so lahko dokazali, da je njihovo škofijo ustanovil eden od apostolov.

NA VZHODU se je že v času Konstantina cerkvena uprava začela prilagajati državni upravni razdelitvi na province.³ Tako so nastajale cerkvene province z metropolitom na čelu. Na koncilu v Niceji (325) so določili, da ostanejo pravice starih apostolskih sedežev (Jeruzalem, Rim, Antiohija, Aleksandrija) neokrnjene in so jim dodelili naslov **patriarhata**. Patriarhi so bili najvišja cerkvena instanca in zagotovilo pravovernosti. Z ustanovitvijo Carigrada (Konstantionopolis, 330) kot nove prestolnice cesarstva, je 1. carigrajski cerkveni zbor leta 381 naslov patriarha podelil tudi carigrajskemu nadškofu kot najvišjemu cerkvenemu predstavniku glavnega mesta države. S tem je v prakso vzhodne Cerkve vnesel nov – politični motiv. Patriarhi vzhodnih Cerkva so namreč poslej postali vrhovni poglavarji nacionalnih Cerkva in so si bili po svojem dostojanstvu in pravicah enaki. Kot vrhovnemu poglavarju Cerkve so mu podrejeni vsi metropolit s svojimi sufragani.

NA ZAHODU je bil razvoj cerkvene uprave drugačen. Naslov patriarha je bil (in je še vedno) v cerkvenopravnem pomenu prvenstva pridržan samo papežu. Oglej in Gradež sredi 6. stoletja⁴ ter Lizbona leta 1716 so uspeli uveljaviti zgolj častni naslov patriarha, ki jim ne daje nobenih prednostnih pravic pred metropolitom.

Jurisdikcija, izraz je vzet iz rimskega prava, je v cerkvenopravnem jeziku strokovni izraz za izvajanje vodstvene pastirske oblasti v Cerkvi.

Lastniška cerkev korenini v sodelovanju zemljiških gospodov pri izgradnji cerkve. Zemljiški gospod si je v zgodnjem srednjem veku lastil vse, na njegovem ozemlju zgrajene cerkve in samostane kot svojo lastnino, s katero lahko poljubno razpolaga, vključno z nastavljanjem in odpušcanjem duhovnikov. Vrhunec je ta praksa dosegla v 8. in 9. stoletju. Od Karla Velikega dalje se je okrepila vloga škofov, papež Gregor VII. (1073–1085) pa je lastniške cerkve preganjal kot simonijo. Od 12. stoletja dalje je praksa zamrla, na njeno mesto pa sta stopila patronat in inkorporacija.

Patronat imenujemo skupnost pravic in dolžnosti, ki jih ima ustanovitelj (patron) neke cerkve ali kapele do svoje ustanove. Prvotno je patronat pripadal škofu kot gospodarju cerkve. V času prakse lastniških cerkva pa je patronat v veliki meri prešel v laične roke. Poleg dolžnosti vzdrževanja stavb in plačila duhovnikov so patroni imeli pravico predlagati (prezentirati) duhovnika, pripadale pa so jim tudi nekatere častne pravice in finančno nadomestilo. Do omejitve patronatskih pravic je prišlo v času investiturnega boja. Po njem je patronu ostala pravica do predlaganja kandidata za župnika ali opata (prezentacija), službo pa je podelil pristojni krajevni škof (ordinarij).

Inkorporacija (vtelesenje) je trajna povezava nekega **beneficija**,⁵ zlasti župnije, z drugo juridično osebo, ki jo izvrši zato pristojna cerkvena oblast. V srednjem veku je pomenila združitev nekega beneficija, zlasti župnije, s samostanom, kapiteljem ali kakšno drugo cerkveno ustanovo. To pomeni, da je bil pravi župnik samostanu inkorporirane župnije opat, na župniji delujoči duhovnik pa le njegov vikar.

V luči teh pojasnil se sedaj vrnimo k naši temi o cerkvenopravnem položaju freisinške in briksenske posesti v oglejskem patriarhatu ali točneje v oglejski nadškofiji. Slovensko ozemlje

³ Rimski cesar Dioklecijan (284–305) se je pri svoji reformi državne uprave zgledoval po grški oziroma helenistični upravi financ in gospodarstva, ki je bila razdeljena na t. i. dioikesis – dieceza – državna uprava. V Dioklecijanovi reformi je pomenila vmesno instanco na področju državne uprave, ki je bila nadrejena provinci. V pozni antiki so izraz uporabljali tudi za službeno področje škofa. Ker imamo v slovenščini zanj lep izraz škofija, je uvajanje tujke dieceza popolnoma nepotrebno.

⁴ Naslov gradeškega patriarha so leta 1451 prenesli v Benetke.

⁵ Beneficij je cerkvena služba, ki jo upravičenemu prosilcu podeli cerkvena oblast. S podeljeno službo je povezan užitek premoženja te službe (beneficija). Za donos beneficija mora skrbeti vsakokratni upravitelj tega beneficija.

južno od Drave je bilo cerkvenopravno podrejeno oglejskemu patriarhu, ki je bil istočasno metropolit za šestnajst podrejenih škofij v severni Italiji in Istri.⁶ Patriarh Sigehard (1068–77) je leta 1077 od cesarja Henrika IV. pridobil grofovstvo s pravicami vojvode nad celotno Furlanijo, Istro in Kranjsko. Cesar je patriarhu Bertoldu Andeškemu (1218–1251), ki je leta 1238 svoj sedež prenesel v Videm, potrdil svetno oblast. Zaradi teritorialne razsežnosti oglejske nadškofije je patriarh Bertold Andeški leta 1237 načrtoval prenos sedeža pičanske škofije v Gornji Grad. Prenosa niso izvedli, ker bi patriarh po papeževi odredbi novi škofiji moral zagotoviti zadostno materialno podlago. Velik del patriarhove zemljiške posesti v Savinjski dolini pa si je že pred tem pridobila tamkajšnja benediktinska opatija. Patriarhovo svetno oblast je slabilo naraščanje moči Beneške republike in slabitev cesarstva. Ko se je patriarh Ludvik (1412–1429) udeležil vojne proti Benetkam na madžarski strani, je Beneška republika v letih 1418–1420 zasedla celotno Furlanijo in s tem dokončno zrušila njegovo posvetno oblast. Po neuspešnih pogajanjih, da bi jo obnovil, se je 1445 patriarh Ludvik III. (1439–1465) s papeževim dovoljenjem odrekel svetnemu gospostvu. Ker se je večina ozemlja patriarhata razprostirala na ozemlju Habsburžanov, patriarhi pa so imeli svoj sedež na ozemlju Beneške republike, je večkrat prihajalo do sporov glede njihovega imenovanja. Po letu 1420 Habsburžani patriarhom kot beneškim podložnikom z redkimi izjemami (Francesco Barbaro) niso dovolili vstopa na svoje ozemlje in so s tem bistveno okrnili izvajanje njihove pastoralne dejavnosti v večjem delu oglejske nadškofije.

Zapleteno dvojnost patriarha kot svetnega in istočasno duhovnega gospoda v našem prostoru je na cerkvenem področju še dodatno zapletala praksa lastniških cerkva. Tam, kjer so bili zemljiški gospodje svetni plemiči, večinoma ni prihajalo do večjih sporov glede cerkvene jurisdikcije. Drugače je bilo tam, kjer je bil zemljiški gospod škof ali opat. Leta 739 ustanovljena freisinška škofija je obsegala ozemlje med Innom in Lechrainom na Bavarskem ter teritorialno ločeni Innichen v tirolskem Pustertalu in je bila od leta 798 sufragana salzburškega metropolita. V 10. stoletju si je pridobila obsežno zemljiško posest na Sorškem polju in vzhodnem delu Poljanske doline na Kranjskem, ki je cerkvenopravno sodilo v pristojnost oglejskega metropolita.

Načrtna kolonizacija s strani zemljiških veleposestnikov je prinesla tudi v versko prakso na Škofjeloškem določene novosti. Za versko oskrbo svojih vernikov so freisinški škofje kot zemljiški gospodje na svoji posesti postavili več cerkva. Te, t. i. »lastniške cerkve« so sicer oskrbovali od freisinškega škofa določeni duhovniki, vendar so bili cerkvenopravno pod jurisdikcijo krajevnega škofa (ordinarija), torej oglejskega patriarha, čeprav so v obredju uveljavljali tudi navade okolja, iz katerega so prihajali. V času oblikovanja pražupnij v 10. in 11. stoletju so bile lastniške cerkve seveda vključene v cerkvenopravno mrežo dušnopastirskih postojank tega ozemlja. Ne glede na nastanek posameznih dušnopastirskih središč pa vprašanje pripadnosti le-teh teritorialnemu ordinariju, v našem primeru oglejskemu patriarhu, vsaj po letu 796 ni bilo sporno. Cerkevno pravo je bilo glede cerkvene jurisdikcije tudi v tem času dovolj jasno.

Pavle Blaznik domneva, da je starološka pražupnija nastala kmalu po letu 973. To utemeljuje z dejstvom, da je starološki pražupniji pripadlo vse tisto ozemlje, ki ga je cesar Oton II. tega leta podaril freisinškemu škofu Abrahamu, ne pa tudi tisto, ki ga je škof dobil leta 1002.⁷ Enakega mnenja je tudi Janez Höfler.⁸ Domneva je nedvomno legitimna, celo zelo verjetna, vendar zanjo zaenkrat še nimamo drugih oprijemljivejših dokazov. Sama izgradnja cerkve in lastništvo nad njo namreč ne pomeni cerkvenopravne dušnopastirske postojanke v pomenu (pra)župnije. Duhovnik je smel javno (tudi če je šlo za izbrano javnost) opravljati dušnopastirsko delo samo s posebnim pooblastilom ordinarija. To je bil na škofjeloški zemljiški posesti freisinškega škofa vedno le oglejski patriarh, in sicer v vseh župnijah, ki so v stoletjih nastale na njihovi posesti. Darežljivost zemljiškega gospoda, pa čeprav freisinškega škofa, do lokalne Cerkve mu je po

⁶ Concordia, Treviso, Ceneda, Belluno, Feltre, Padova, Vicenza, Verona, Trident, Mantova, Como, Trst, Pičan, Pulj, Novigrad in po ponovni ustanovitvi škofije 1177 tudi Koper.

⁷ PAVLE BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)* (Škofja Loka, 1973), str. 73.

⁸ JANZE HÖFLER, Gradivo za historično topografijo župnij na Slovenskem. Pražupniji Stara Loka in Šempeter pri Ljubljani, v: *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 20 (Ljubljana, 1998), str. 312–3.

ustaljenih pravnih navadah tedanjega časa prinesla pravico do patronata nad župnijami, ki so nastale na freisinški zemljiški posesti na Kranjskem. Ta pa je vključevala pravico do prezentacije kandidata za župnika. Predlaganega kandidata za župnika je potrdil ali tudi odklonil vedno ordinarij, v našem primeru torej oglejski patriarh. Patron se na področje cerkvene jurisdikcije ni smel spuščati. V tej točki cerkvena oblast v času investiturnega boja (od Gregorja VII. (1073–1085) do Wormskega konkordata 1122) ni več popuščala.

Relacija med ordinarijem in patronom je bila navadno potrjena z medsebojno pogodbo, ki je opredeljevala obveznosti pogodbenih strank. Samo tako je moč razumeti dogovor glede desetine med oglejskim patriarhom in freisinškim škofom z dne 15. junija 1074.⁹ Isto velja za potrditev privilegijev, ki jih je papež Inocenc II. 20. novembra 1141 podelil freisinškemu škofu. Glede patronata je v tej listini rečeno, da oglejski patriarh nastavlja dušne pastirje na župnijah freisinške zemljiške posesti »assensu et consilio« (s soglasjem in na predlog) freisinškega škofa. Leta 1352 je papež Klemen IV., starološko pražupnijo in njene vikariate vtelesil (inkorporiral) menzi freisinškega škofa. Freisinški škof je tako postal župnik teh župnij, ne pa tudi njihov ordinarij. To je še vedno ostal oglejski patriarh. Zdi se, da so se freisinški škofje svojega pravnega statusa zavedali in na cerkvenem področju niso posegali v pravice krajevnega ordinarija. So pa občasno zanemarjali svoje dolžnosti župnika, kar se je zelo čutilo zlasti v času reformacije.

Bolj zapleteno je bilo razmerje z **briksensko škofijo**. Škofija Sabiona (Säben) je bila od svojega nastanka v 6. stoletju sufragana oglejskega metropolita, leta 798 pa so jo vključili v novoustanovljeno salzburško metropolijo in okrog leta 990 prenesli sedež škofije v Briksen (it. Bressanone). Briksenski škofje so v 11. stoletju postali državni knezi. Čeprav je bila njihova kneževina kot svetna država majhna (grofija Eisack in Inn), so odigrali pomembno vlogo na stičišču nemškega (romanskega) in italijanskega sveta.

Briksenski škofje so z darilno listino cesarja Henrika II. leta 1004¹⁰ in z nadaljnjimi darovnicami do leta 1073¹¹ postali zemljiški gospodje na Blejskem in v Bohinju. Na Bledu je takrat že stala kapela sv. Martina, sami pa so leta 1142 na otoku postavili svetišče Matere božje, ki je kmalu postala priljubljena božja pot. Vsaj od leta 1185 je pri njej stalno bival duhovnik, ki je imel častni naslov prošta briksenskega stolnega kapitlja. Čeprav je na njihovi posesti na Kranjskem nastalo več župnij, nad katerimi so izvajali svoje patronatske pravice, pa so si Blejski otok in božjepotno cerkev na njem briksenski škofje lastili kot sestavni del svoje škofije. Oglejski patriarhi so temu seveda ostro oporekali.¹² Leta 1309 je prišlo do poravnave med patriarhom Otobonom de Robarijem (1302–1315) in briksenskim škofom Johannom Wulfingom von Schlackenwertom (1306–1322); slednji je leta 1323 postal freisinški škof (do 1324). Dogovor je določal, da briksenski škof prezentira vsakokratnega duhovnika na Bledu, patriarh pa ga nato potrdi in umesti v njegovo službo. V 15. stol. pa so si briksenski škofje ponovno začeli lastiti pravico izvajanja cerkvene jurisdikcije na svoji posesti na Kranjskem vključno s pravico imenovanja in potrditve dušnih pastirjev na svoji posesti v blejsko-bohinjskem kotu. Na tej posesti so si torej lastili pravice ordinarija. Temu so se odločno uprli oglejski patriarhi, vendar je njihovo pritožbo Rim 17. marca 1459 na podlagi prič odločil v prid briksenskemu škofu. Pri tem je pomenljivo, da se Rim o tem, komu pripada pravica do cerkvene jurisdikcije škofa ordinarija ni prepričal na podlagi listin, ampak je odločal na podlagi pričevanj blejskih podložnikov. V tem pogledu je bila oglejska stran očitno nerodna in Rimu ni predložila ustreznih listin, ki bi dokazovale njene pravice.¹³

Že tako zapleteno pravno razmerje med Oglejem, Briksnom in Freisingom je še dodatno zapletla **ustanovitev ljubljanske škofije**.¹⁴ Patriarh je ustanovitvi nove škofije na habsburškem

⁹ FRANC KOS, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 3* (Ljubljana, 1911), št. 284, str. 174–5.

¹⁰ KOS, *Gradivo 3* (kot v op. 9), št. 17, str. 13–4.

¹¹ KOS, *Gradivo 3* (kot v op. 9), št. 274, str. 168.

¹² FRANC GORNIK, *Zgodovina blejske župnije* (Celje, 1990), str. 195.

¹³ *Ibid.*, str. 196–7.

¹⁴ JOSIP GRUDEN, *Cerkvene razmere med Slovenci v petnajstem stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije* (Ljubljana, 1908).

ozemlju njegove nadškofije izrecno nasprotoval, saj mu je odvzela pomemben del župnij na Kranjskem in Stajerskem, poleg tega pa se ljubljanski škof ni vključil v njegovo metropolijo, ampak je ostal neposredno podrejen Svetemu sedežu. Z ustanovno listino cesarja Friderika III. z dne 6. decembra 1461¹⁵ in papeža Pija II. z dne 6. septembra 1462¹⁶ je bila radovljiška pražupnija s podrejenimi vikariati vključena v ljubljansko škofijo in dodeljena menzi ljubljanskega stolnega prošta. S tem sta prišla pod jurisdikcijo ljubljanskega škofa tudi Bled in Bohinj. Vendar, podobno kot oglejskemu patriarhu, so briksenski škofje tudi ljubljanskemu ordinariju odrekli pravico do cerkvene jurisdikcije na Blejskem otoku, ki so ga formalnopravno še naprej šteli za del briksenske škofije. Popustili pa so pri ostalih župnijah, nad katerimi so izvajali patronat.

Spor se je zaostril zlasti v času škofa Tomaža Hrena, ki je želel v svoji škofiji vzpostaviti red, kot ga je zahteval tridentinski koncil. Vprašanje jurisdikcije je reševal graški nuncij Girolamo Portia (1592–1606) in čeprav osebno ni bil naklonjen škofu Hrenu, mu je dal v tem sporu prav. Njegov naslednik, nuncij Giovanni Salvago (1606–1610), pa Hrena ni maral. Skušal mu je škodovati, kjer je le mogel, tako da sta na njegovo neobjektivnost postala pozorna tako cerkvena kot svetna oblast. Dne 21. oktobra 1608 je Salvago glede Blejskega otoka razsodil v prid Briksnu. Do pomiritve je prišlo šele leta 1688, ko sta ljubljanski škof Sigmund Krištof Herberstein (1683–1701) in briksenski škof Johann Franz von Khuen (1687–1702) sklenila kompromis. Ljubljanski škof je kot krajevni ordinarij skrbel za bogoslužni red in podeljeval spovedno jurisdikcijo kaplanom na otoku, briksenski škof pa je na njem smel opravljati pontifikalije, nadzorovati cerkveno gospodarstvo ter postavljati in odstavljati otoške kaplane.¹⁷ Šele leta 1847 je gubernij dokončno izvzel otoško cerkev iz vsake jurisdikcije briksenskega škofa in jo v vsem podredil ljubljanski škofiji.¹⁸

¹⁵ Zgodovinski zbornik, Priloga 'Laibacher Dioezesanblatt-u' 1 (1888), str. 6–8; 2 (1888), str. 17–24.

¹⁶ Zgodovinski zbornik, 8 (1890), str. 113–118.

¹⁷ GORNIK, Zgodovina blejske župnije (kot v op. 12), str. 200–5.

¹⁸ GORNIK, Zgodovina blejske župnije (kot v op. 12), str. 206–7.

DAMJAN HANČIČ

ODNOS FREISINGA IN BRIKSNA DO SAMOSTANOV NA NJUNEM OZEMLJU

V pričujočem članku posegam na področje odnosa Freisinga in Briksna kot t. i. cerkvenih zemljiških posestnikov do samostanov na njunem ozemlju. Pri tem je potrebno povedati, da so samostani delovali le na ozemlju freisingškega zemljiškega gospostva, na briksenskem pa je prišlo le do poskusa ustanovitve samostana, ki pa ni zaživel. Na freisingškem zemljiškem gospostvu sta delovala dva samostana in tri redovne skupnosti; najdlje je deloval (od leta 1358 do razpustitve 1782) klariški samostan v Škofji Loki, ki so ga po razpustitvi prevzele uršulinke; v začetku 18. stoletja pa se v Škofji Loki pojavi še kapucinski samostan.

I. Briksenska posest

1. Poskus ustanovitve samostana v Bohinju

Okoli leta 1100 so samostani delovali že v vseh jugovzhodnih markah nemškega cesarstva, ki so jih vodili iz Bavarske izhajajoči vojvode. Edina izjema je bila Kranjska, ki še ni imela nobene samostanske naselbine. Zato se je torej v skladu s splošnim evropskim razvojem morala tudi tu ustanoviti neka samostanska skupnost.

Predzgodovina ustanovitve bohinskega samostana in listina o ustanovitvi

Tako je hotel neki Dietmar, domnevno plemič iz Kranjske, ustanoviti samostan in mu je zato volil zemljišče v bohinski dolini. V samostan je nameraval naseliti benediktince. Po Dietmarjevem mnenju ni ustrezala zahtevam tega samostanskega reda samo okolica, ampak je bilo tam najti tudi sledi starejše kulture, na katero bi se lahko navezali. Z železovo rudo bogata bohinska tla so privabljala namreč že stare Rimljane, ki so jo že izkoriščali oz. topili. Kraj, kjer so ulivali železovo rudo se imenuje Stara Fužina. Sledi pridobivanja železove rude, pa je najti v dolini Bohinske Bistrice še več. Prav tako iz rimskega obdobja izvira gradič oz. kastel Ajdovski gradec, ki je stal na sredini doline in je zapiral cesto, ki je vodila iz severovzhodne smeri. Tako naj bi tam nastala še meniška naselbina, ki naj bi širila tudi krščansko kulturo.¹ Ozemlje Bohinja je takrat spadalo pod briksensko škofijsko zemljiško gospostvo. To je od leta 1004 posedovalo tudi Bled, ki mu ga je podaril kralj Henrik II. Od tega časa naprej se je posest briksenske škofije širila z raznimi nakupi in darovanji, tako da je konec 11. stoletja vključevala tudi v obsežno bohinsko dolino. Da pa bi Dietmar pripravil takratnega briksenskega škofa Huga (1100-1125) k odstopu tega dela posesti za ustanovitev samostana, je poklonil briksenski škofiji svoje posestvo v kraju Cruskilach in prosil škofa naj v Bohinju ustanovi samostan. Škof Hugo je v to privolil, vendar pod pogojem, da bi za vsakega novoizvoljenega opata investituro opravil vsakokratni briksenski škof, ki bi mu opat samostana tudi zaprisegel zvestobo. Prav tako sta se sporazumela, da bodo v samostan naselili benediktince. Ustanovno pismo oz., bolje rečeno, pogodbeno listino med Dietmarjem in

¹ WLADIMIR MILKOWITZ, *Die Klöster in Krain - Studien zur österreichischen Monasteriologie* (Wien, 1889), str. 26, 27.

škofom Hugom, ki vsebujejo pravkar omenjena določila, nosi datum 31. 10. 1120. To pa je tudi prvo in hkrati zadnje poročilo o samostanu v Bohinju. Tako o tem kasneje ne najdemo nobene sledi več; z gotovostjo ne moremo niti trditi, ali je sploh prišlo do ustanovitve. Le zgodovinar Rossbichler domneva, naj bi škof Hugo zadnje dni svojega življenja preživel v bohinjskem samostanu.²

Pregled starejše literature o ustanovitvi samostana

Originalna listina o nameravani ustanovitvi bohinjskega samostana naj bi se nahajala v škofijskem arhivu v Briksnu. Literature o tem je bilo precej, vendar je zelo nedorečena in nezanesljiva. Prvi, ki je citiral oz. omenjal to listino, je bil Resch, v svojem delu *Aetas millenaria ecclesiae Aguntiae*, izdanem v Briksnu leta 1772 (str. 133). Prinaša pa le izsek iz nje. Za njim je listino povzel Rossbichler v delu *Geschichte der Bischöfe zu Brixen II.* (str. 162). Prvič naj bi bila listina v celoti, in sicer v tisku, objavljena v Hormayerjevem delu *Kritisch-diplomatischen Beiträgen zur Geschichte Tirols*, II. zvezek, Dunaj 1804, str. 85. Vendar se je Hormayer zmotil, ker je listino datiral z 31. novembrom in s tem napačnim datumom je potem izšla še večkrat v tiskani obliki. Napako pa je naredil tudi Resch, ki je kraj Cruskilach postavil v Bohinj in je potem tudi samostan poimenoval kar po tem kraju. Tako so se napake pozneje pri citiranju listine večkrat ponovile. Kasneje je za zgodovino Kranjske sicer zelo zaslužen profesor Richter v Ilirskem listu (*Illyrisches Blatt*) leta 1821 (str. 47) v sestavku z naslovom *Bled in Bohinj (Veldes und Wochein)* še razširil pomen omenjene listine. Menil je namreč, da je kraj »Cruskilach« Hrušica (*castrum de Piris*), čeprav je bilo treba omenjeni kraj bolj kot na ozemlju oglejskega patriarhata iskati na ozemlju briksenske škofije. Richter je zato poimenoval samostan »samostan pri Hrušici« oz. *Die Abtei ad Pirum*. Tudi zgodovinar Sinnacher v *Bieträge zur Geschichte von Brixen*, leta 1823, III. zvezek, str. 31–37 in 95, govori o »samostanu v Cruskilach«; ostale zmote svojih predhodnikov pa ni nadaljeval, ker očitno njihovih del ni prebral. Zmotno prepričanje sta odpravila šele zgodovinarja Costa v svojih *Reisenerinnerungen*, še bolj jasno pa Kozina v svojem sestavku z naslovom *Das Wocheiner Kloster*, ki je leta 1863 izšel v *Blätter aus Krain*. Oba sta pravilno postavila ime samostana. Leta 1863 pa se v *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, na strani 38, spet pojavi napačno citirano ime samostan v Cruskilachu, skupaj z napačno datacijo in citati. Nadalje je Franc Martin Mayer v svojem ekskurzu k svojemu delu *Die östlichen Alpenländer im Investiturstreit*, 1883, str. 249, ker prej tega ni nič omenjal, skušal prikazati, da samostan ni stal v kraju Cruskilach. Končno je razložil pravilno besedilo listine. Vendar je poleg napačnega citiranja literature – podatke je nekritično prepisal po *Mittheilungen* – tudi napačno menil, naj bi se v tem bohinjskem samostanu naselili cistercijani, čeprav si je bil že Sinnacher na jasnem, da naj bi bil samostan namenjen benediktincem. Listino pa je v celoti v tisku objavil Schumi v prvi knjigi listin (*Urkundenbuch*).³

Vzroki za ponesrečeno ustanovitev bohinjskega samostana

Propadli poskus ustanovitve bohinjskega samostana sam po sebi ne bi zbuja nobenega posebnega zanimanja, če ga ne bi gledali v luči takratnih dogajanj in razmer. Postavlja se nam vprašanje, kateri pogoji so manjkali, da samostan ni mogel zaživeti ali delovati vsaj kratek čas. Če hočemo odgovoriti na to vprašanje, moramo imeti pred očmi dejavnike, ki so bili pri tem odločilni. Zagotovo je Dietmar začel ustanavljati samostan šele po prejetem soglasju oglejskega patriarha kot predstojnika cerkvene pokrajine, kamor je sodilo ozemlje Kranjske in s tem tudi bohinjske doline. To dejstvo je zagotovo dobilo izraz tudi v protokolu ustanovne listine, ki je bila

² Ibid., str. 27.

³ Ibid., str. 28.

datirana tudi po patriarhovih letih vladanja. Na sedežu patriarhata je bil takrat Eppensteinec Ulrik, znani privrženec cesarja Henrika IV., ki ga je ta leta 1075 povzdignil v opata samostana St. Gallen in deset let kasneje, leta 1085, za oglejskega patriarha, leta 1093 pa mu je podelil v fevd kranjsko marko. Tako je bil Ulrik ne samo cerkveni, ampak tudi svetni gospodar dežele. Prav tako je bil odločen Henrikov zagovornik tudi zemljiški »gospodar« Bohinja in briksenski škof Hugo, ki je bil nekdanji dvorni kaplan Henrika IV. in ga je posvetil protipapež Gregor VIII. O Dietmarju ne vemo dosti, vsekakor pa ga moremo imeti za Henrikovega privrženca. Iz vsega povedanega lahko sklepamo, da je prav protipapeška stran hotela ustanoviti prvi samostan na Kranjskem. Omeniti pa velja še nasprotje med mejnima škofijama Salzburg in Oglej, ki sta mejili na reki Dravi. Medtem ko je salzburški nadškof zastopal strogo cerkveno (papeško) linijo, bil s cesarsko stranjo pogosto v bojih in moral pogosto zaradi nasilja cesarjeve strani bežati iz svoje škofije, je Oglej služil kot okop cesarski strani, za kraj internacije papeža, ki ga je stražil patriarh. Skoraj isto značilnost so nosile tudi samostanske ustanove obeh cerkvenih oz. škofijskih območij. Najpogostejše in najpomembnejše ustanovitve samostanov v salzburški nadškofiji so se zgodile ravno v času investiturnega boja. Njihov namen je bil pospeševati in podpirati Cerkev. Samostani v oglejskem patriarhatu pa so bili bodisi nevtralni bodisi naravnost protipapeški.⁴ Vse kaže, da bi bohinjski samostan postal tudi eden izmed slednjih, saj je briksenski škof kot nasprotnik papeža Paskala II. pogojeval svoje soglasje za ustanovitev samostana z obveznostjo, da mora bohinjski opat prejeti investituro od njega in njegovih naslednikov.

Tako je jasno, zakaj je bil prvi samostan na Kranjskem zatrt. Leta 1122 se je investiturni boj v glavnem končal, in sicer bolj v korist Cerkve kot cesarja. Posledica investiturnega boja je bila tudi usoda bohinjskega samostana. Po razrešitvi investiturnega boja so zelo ostro ukrepali zoper cesarjeve privrženice. Tako je bil odstavljen tudi briksenski škof Hugo, na njegovo mesto pa je bil imenovan Reginbert, opat samostana sv. Petra v Salzburgu, ki je močno pripadal papeški strani. Z odstranitvijo Huga pa je bohinjski samostan izgubil svojo najmočnejšo oporo. Že leta 1121 je umrl tudi patriarh Ulrik. Kdo naj bi se sedaj zavzel za bohinjski samostan? Logično bi bilo, da Cerkev. Vendar so bili tu še drugi zaviralni dejavniki; tlel je namreč tudi boj med dvema mogočnima rodbinama: Eppensteini in njihovimi novimi rivali Spannheimi. V tistem času, leta 1132, je namreč po Eppensteinu Ulriku uspelo priti na oblast Spannheimu Peregrinu, ki pa je bil na začetku še privrženec papeža. Tako je povsem logično, da se ni potegoval za bohinjski samostan, prav tako ni bilo tega moč pričakovati od ostalih članov njegove rodbine, ki so v tistem času ravno nastopili eppensteinsko dediščino.

V katerem delu bohinjske doline naj bi bil zgrajen samostan, danes ni mogoče reči. Njegove sledi so domnevno našli že na več mestih. Prav tako ni mogoče preveriti podatka, da naj bi škof Hugo ostal do smrti v bohinjskem samostanu.

Zgodovinar Sinnacher je hotel bohinjski samostan skupaj s proštijo locirati na Blejski otok in je menil, naj bi benediktinski samostan preoblikovali v korarsko ustanovo in ga preselili na Bled. To pa ni verjetno, ker o korarski ustanovi na Bledu nimamo nobenih poročil; dejstvo je le, da je le župnik Marijine cerkve na Blejskem otoku nosil naslov prošta, vendar imamo zanesljiva poročila o blejski proštiji šele od začetka 13. stoletja.⁵

II. Freisinška posest

1. Samostan klaris v Škofji Loki

Osrednji samostan na nekdanjem freisinškem ozemlju v mejah današnje Slovenije je bil samostan klaris v Škofji Loki. Prav na podlagi odnosa freisinškega gospostva do tega samostana je mogoče najbolje prikazati odnos Freisinga do samostanov na njegovi svetni posesti.

⁴ Ibid., str. 29, 30.

⁵ Ibid.

Vloga Freisinga pri ustanovitvi samostana in njegova gmotna pomoč v prvem obdobju samostanskega obstoja

Samostan klaris v Škofji Loki je ustanovil tedanji župnik v Kamniku Otokar Blagoviški, ki je poleg položaja gorenjskega arhidiacona kot župnijski upravitelj upravljal še dobrniško in mengeško župnijo ter vikariat v Krašnji. Bil je iz družine vitezov Blagoviških, ki se omenjajo že leta 1273 in so bili ministeriali oglejskih patriarhov ter so upravljali s patriarhovim gradom v Blagovici v Črnem Grabnu. Otokar Blagoviški je za dovoljenje za ustanovitev samostana prosil najprej freisingškega škofa Alberta, ker so bili freisingški škofje lastniki ozemlja okrog Škofje Loke in mesta. Ohranjena je pergamentna listina iz leta 1352, v kateri freisingški škof Albert dovoljuje Otokarju, da lahko po svoji uvidevnosti razpolaga s svojim posestvom v Loki in mu obljublja pomoč in varstvo ob ustanovitvi samostana. Tako je torej jasno razvidno, da Freising kot svetni oz. zemljiški gospod tega območja ni bil nenaklonjen ustanovitvi samostana. Več težav je bilo z dovoljenjem škofijske duhovščine. Da bi zavaroval materialne koristi svoje župnije, je starološki župnik Hildebrand Haak šest let nasprotoval zidavi samostana. Šele po doseženem soglasju z ustanoviteljem je dal Hildebrand Haak 30. januarja 1358 ustanovitelju dovoljenje za zidavo samostana. V zameno je moral Otokar Blagoviški dati za odškodnino župnijski cerkvi 76 oglejskih mark v užitek starološkemu župniku oz. njegovim namestnikom. Odstopil je tudi majhno posestvo, ki je ležalo v bližini starološkega župnišča, daroval 10 mark za mašni misal (*pro libro missali*) in privolil še v druge določbe. Nastajajočemu samostanu so naložili obvezo, da daje župnijski cerkvi četrtino običajnih dohodkov od bogoslužja v samostanski cerkvi in da v njej ne smejo opravljati javnih svetih maš brez dovoljenja župnijske cerkve. Ob delavnikih naj bi smeli samostanski kaplani pridigati le redovnicam, in to brez zvonjenja. Samostan je dobil dovoljenje za eno mašo v samostanu, vendar so jo smeli opraviti šele po obeh mašah, ki sta bili ena v župnijski cerkvi sv. Jakoba, druga pa v župnijski kapeli. Pridige pri odprtih vratih je imela samostanska cerkev lahko samo ob nedeljah, ne pa med tednom ali v petek. Poleg tega niso mogli samostanski kaplani spovedovati ali deliti ostalih zakramentov župljanom. Če je hotel biti kdo pokopan v samostanski cerkvi, so morali najprej vse pogrebne obrede opraviti v župnijski cerkvi ali župnijski kapeli, da je bilo zadoščeno župnijskim pravicam, šele nato so lahko opravili pokop v samostanski cerkvi. V primeru kršenja pogodbe sta bila loški župnik in njegov vikar dolžna napako odpraviti v osmih dneh, v nasprotnem primeru sta morala dati po sto mark oglejskemu patriarhu in freisingškemu škofu, za kar je župnik jamčil s celotnim premoženjem.⁶

Samostanska zgradba je stala pod gradom freisingških škofov oz. njihovih namestnikov, čisto blizu brega reke Sore. Freisingški škofje so bili vseskozi veliki dobrotniki samostana, saj so mu od konca 14. stoletja naprej (1396–1400) vsako leto dajali iz svoje kašče 8 modijev pšenice in prav toliko rži, od leta 1501 naprej pa 4 1/3 modija pšenice in prav toliko rži. Loško gospostvo je prepustilo klarisam tudi mlin pod kamnitim mostom in jih znatno podpiralo ob raznih nesrečah: ko je npr. klarisam leta 1612 voda odnesla jez, so dobile iz gozdov loškega gospostva 52 smrek, 60 bukev in prav toliko hrastov.⁷ Samostanu se je priključila tudi samostanska oz. t. i. »nunska« cerkev, ki je bila posvečena Devici Mariji; posvetil jo je leta 1393 z dovoljenjem oglejskega patriarha freisingški škof Bertold. To pomeni, da so freisingški škofi kot zemljiški gospodje jasno vedeli, da pripadajo cerkvene pravice oglejskemu patriarhu kot predstavniku krajevne cerkve in zato niso presegali svojih pristojnosti. Leta 1491 so prizadeli samostanskemu gospostvu gospodarsko škodo tudi uporni loški (freisingški) kmetje, ki so povzročili, da je samostanska posest ostala čisto brez sredstev. Velika nevšečnost, ki je prizadela samostan, je bil potres, ki je 26. marca 1511 močno prizadel Škofjo Loko in njeno okolico. Zato je samostan še bolj potreboval pomoč freisingških škofov. Tako opatinja Kunigunda Sigersdorf na petek po prazniku sv. Rešnjega telesa leta 1551 potrjuje, da ji je freisingški škof ob posredovanju loškega oskrbnika Antona barona Thurna dovolil,

⁶ PAVLE BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*, (Škofja Loka, 1973), str. 106.

⁷ *Ibid.*, str. 341.

da iz gozda »Na Gerberski gori«, ki je last loškega gospostva, vzame les oz. hlodovino, ki jo potrebuje za potrebe samostana.⁸

Skrb Freisinga za redovno disciplino v samostanu

Freisinški škofje so spremljali oz. bili na tekočem tudi glede redovnega življenja klaris, čeprav za poseganje na to področje samostanskega življenja niso imeli nikakršnih »neposrednih« pravic. So pa lahko vplivali na samostan posredno: z grožnjo po ustavitvi gmotne podpore samostanu. Tako se freisinški škof Sikst leta 1491 v nekem pismu pritožuje nad nezglednim življenjem loških klaris. Piše, da je slišal o neredu v samostanu, zato sestram grozi, da jim bo ne samo odrekel svojo gmotno podporo (deputata v žitu), marveč jih bo izgnal iz Škofje Loke, če se ne bodo držale samostanskega reda, in naselil v samostan samo tiste, ki se bodo držale redovnih pravil.⁹ Skrb freisinških škofov za redovno življenje v klariškem samostanu zasledimo tudi v 17. stoletju. Škof Albert Sigmund je namreč 30. aprila 1657 zahteval od loške opatinje, naj mu razloži, zakaj imajo v samostanu tako hude kazni za prekrške sester in ostalega samostanskega osebja. Opatinja Agata Oberreger leta 1657 odgovarja na pismo freisinškemu škofu Albertu Sigmundu in zavrača očitke o strogih kaznih za samostanske prekrške in glede prestrogega redovnega življenja v samostanu. Sporoča mu tudi, da je samostan v zadnjih letih pridobil skoraj za polovico novih sester, zaradi česar se je v primerjavi s prejšnjimi leti tudi povečala skrb po zagotovitvi zadostnih količin živil za samostan. Zato ponovno prosi za potrditev privilegijev.¹⁰ Isti škof pa je nadalje 22. februarja 1669 zahteval od svojega glavarja v Loki Lampfritzheima, naj mu odgovori na njegova vprašanja glede loškega klariškega samostana in tedanje opatinje Agate Oberreger. Iz tega pisma zvmemo, da je leta 1656, ko je ob njegovi izvolitvi tedanja opatinja Agata Oberreger zaprosila za potrditev samostanskih privilegijev, ki so jih podelili njegovi predhodniki, teh ni hotel potrditi zaradi tega, ker je samostan zapadel hudi kazni zaradi prešuštva Maruše Haffner¹¹ in drugih slabih stvari. Vso krivdo je takrat prevzela nase opatinja, škof pa se s tem ni strinjal in je zato zavrnil potrditev privilegijev ter loškemu glavarju ukazal, naj ukrepa proti Juriju Haffnerju zaradi kaznivega dejanja. Škof sprašuje tudi glede jurisdikcije nad samostanom.¹²

Manjši zapleti med samostanom in loškim gospostvom

Kljub veliki naklonjenosti do samostana pa je občasno prihajalo tudi so manjših zapletov med samostanom in loškim gospostvom. Tako se opatinja Klara Rizi 8. maja 1606 pritožuje kranjskemu deželnemu upravitelju zaradi nasilstva, ki ga je storil loški oskrbnik Jakob Feinkel 29. marca 1606 samostanskemu pisarju. Omenjeni oskrbnik je namreč tega dne z dvema služabnikoma nasilno in v nasprotju z vsemi svoboščinami, ki jih je užival ta samostan, vdrl na samostansko zemljišče in vrt v hišo, kjer je stanoval samostanski pisar. Le-ta se, kot so pričali njegovi delavci, ki so delali na vrtu, ni mogel rešiti niti z begom čez obzidje in tako je bil brez razloga močno pretepen in malo je manjkalo, da ga niso ubili. Zato opatinja zahteva sedaj 1000 zlatih dukatov odškodnine.¹³ Očitno pa to ni pustilo kakšnih dolgoročnih posledic na odnosih med obema subjektoma, saj se je za pomoč na freisinškega škofa obrnila 20 let kasneje (1629)

⁸ ZAL, ŠKL 113, Arhiv nunskega samostana v Škofji Loki, akc. št. 165, Arhiv klaris v Škofji Loki 1551-1782: »Samostanske in gospodarske zadeve«.

⁹ BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 6), str. 246.

¹⁰ ZAL, ŠKL 113, (kot v op. 8).

¹¹ Kdo je bila Maruša Haffner, ni mogoče zanesljivo ugotoviti, na podlagi drugih virov pa lahko zatrdimo, da ni bila redovnica, ampak po vsej verjetnosti samostanska dekla ali podložnica.

¹² ZAL, ŠKL 113, (kot v op. 8).

¹³ ZAL, ŠKL 133, (kot v op. 8).

nova opatinja loškega samostana Elizabeta Rechalch (nemška verzija zapisa: Reghklalkh), ki je bila dve leti prej prestavljena za opatinjo v Loko iz Mekinj.

Pomoč freisinških škofov v obdobju največje krize v samostanu

S tem preidemo že na obravnavo pomoči freisinških škofov samostanu v obdobju njegove najhujše krize, ko je leta 1627 zaradi hujših nepravilnosti odstavljena dotedanja opatinja Klara Rizzi.

Freisinškega škofa Vida Adama je opatinja Elizabeta Rechalch namreč zaprosila za posredovanje pri njeni potrditvi za samostansko predstojnico. Sprašuje ga, zakaj je bila ona, »na koncu omenjena, uboga, prizadevna redovnica«, od škofa Cesarija Nardija kot papeškega vizitatorja prestavljena iz svojega dotedanjega matičnega samostana Mekinje in bila imenovana za opatinjo loškega samostana, ki ga ima že nekaj časa v upravljanju. Tedaj se je namreč zaradi odsotnosti ustreznega rednega ordinarija pojavil problem njene potrditve. To naj bi mu preko loškega glavarja že večkrat sporočila, zato meni, da je o vsem tem seznanjen. Zaradi nastalih razmer oz. nepotrditve za opatinjo ji sestre v Loki nočejo več izkazovati poslušnosti in jo hočejo celo spraviti iz samostana. Zato je bil skrajni čas, da se opravi njena potrditev, da bi lahko »končno utrdili ta izmučeni samostan«, in ga ponižno prosi, naj pisno posreduje pri nemškem cesarju ali oglejskem patriarhu, da uredijo to sporno zadevo. V drugem delu pisma opatinja prosi freisinškega škofa, da bi mogel samostan od freisinškega loškega gospostva po določeni časovni prekinitvi kot nekoč spet letno dobivati določeno količino žita, da si bo opomogel. V tretjem delu pa ga prosi, če bi mogla dobiti iz gozdov freisinškega loškega gospostva les za popravilo samostana, ker ga je potrebno obvarovati pred propadom (*vor der ruine bewahren*), samostan sam pa v svojih gozdovih nima zadosti lesa za te potrebe.¹⁴ Kot je razvidno iz lastnoročnega pripisa freisinškega škofa z dne 5. junija 1629, so vse v pismu navedene prošnje opatinje uresničili.

Disciplinskim težavam loških klaris so se torej pridružile tudi gospodarske. Čeprav je imel samostan posebne pravice pod zaščito freisinških škofov, nam potrjuje gospodarske težave prošnja iz leta 1643, v kateri opatinja Suzana Petričević prosi za dovoljenje, da bi lahko kljub strogi klavzuri dvakrat na leto šla pregledat polje in pristavo, da bi tam uredila gospodarstvo, ker je samostan zelo obubožal. Opatinja Agata Oberreger pa leta 1656 prosi freisinškega škofa Alberta Sigmunda za potrditev dotedanjih samostanskih privilegijev. Ista opatinja se 14. decembra 1659 opravičuje loškemu glavarju Matiju Lampritzheimu in ga prosi za razumevanje zaradi odklonjene podpore njihovemu podložniku Gregorju Horstnerju. Vzrok za zavrnitev pomoči je v slabem gospodarskem stanju samostana in ne morda v prevzetnosti, še manj v samosvoji upornosti. Nesebično pa podpira vsako drugo podporo temu podložniku.¹⁵

Pomoč Freisinga pri obnovi loškega samostana po požaru

Vrh neprijetnosti pa je bil, ko je 7. oktobra 1660 med 22. in 23. uro loški samostan in cerkev prizadel grozovit požar, ki je uničil tudi velik del mesta. Poleg samostana je precej poškodoval tudi samostansko cerkev. Novembra 1660 je loški župnik poročal, da nameravajo klarise zidati nov samostan zunaj mesta. Vendar so se odločile za staro lokacijo, verjetno zaradi varnostnih razlogov. Tudi pri tokratni obnovi je Freising nemudoma ponudil pomoč. To nam dokazuje pismo freisinškega škofa Alberta Sigmunda z dne 12. februarja 1661 loškemu glavarju Lampfritzheimu, v katerem dovoljuje, da se nedavno pogorelemu samostanu sv. Klare v Škofji Loki kljub prošnjam za pomoč s strani loških meščanov in podložnikov, ki so utrpeli enako

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

veliko škodo, ponudi pomoč 100 gld kranjske vrednosti, 8 starov pšenice, 12 starov rži in les za popravilo.¹⁶ Obnova samostana se je začela za tiste čase kar kmalu, saj je že 12. maja 1663 opatinja Klara Oberburger prosila patriarha, naj bi kateri od prelatov položil pri ravno dozidani nunski cerkvi vogelni kamen in posvetil pet oltarjev. Njeno prošnjo je patriarh odobril in 2. junija 1663 zadolžil naddiakona Scharliharja iz Kamnika, naj to izvede. Obnovitvena dela v cerkvi so se nadaljevala še pet let, tako da je bila posvečena 17. novembra 1669. Posvetil jo je ljubljanski škof Jožef Rabatta. Vzporedno z obnovitvenimi deli na cerkvi je potekala tudi obnova samostana.

Nato si je samostan tudi gospodarsko opomogel. Sredi 18. stoletja je imel že 77 ½ hub in 5 kajž. Pripadale so mu tudi desetine še kakih 100 hub v mejah loškega gospostva. Mnogo posesti so prinesle redovnice z doto. V samostan so vstopale večinoma meščanke, kar mu je sprva zniževalo ugled in moč. Med redovnicami, ki so vstopile v loški samostan, so bile tudi hčere loških glavarjev oz. upraviteljev. To so bile: Elizabeta Fürenpfeil (1655), Ivana Frančiška Lampfritzheim (1671) in Marija Angelika Lampfritzheim (1700).¹⁷

Razpustitev klariškega samostana in prihod uršulink

Loškim klarisam čas reform cesarja Jožefa II. ni bil naklonjen. Leta 1778 so jim ukazali, naj odprejo trivialno šolo. Izgovarjale so se na klavzuro, kor in prostor. Vzroki pa so bili drugi, saj so klarise vzdrževale vzgojni zavod za plemiške hčere in svoje gojenke. To je razvidno tudi iz popisa inventarne komisije iz leta 1782, v katerem se med samostanskimi prostori omenja internat.

Kljub prošnjam in podpori, ki jo je pri tem klarisam nudil loški glavar Edling, je 29. januarja 1782 sledila razpustitev.¹⁸ V samostan sta 14. februarja 1782 prišla cesarski komisar Kajetan Pettenek in Mihael Zaman in popisala samostansko premoženje. Ob razpustitvi je bilo v samostanu 21 redovnic in nekaj novink. Kot vladni sodnik je bil v Škofjo Loko poslan Anton Rešen. Klarise iz razpuščenega loškega klariškega samostana so večinoma vstopile v novoustanovljeni uršulinski samostan v Škofji Loki. Na cesarjev ukaz je bil tudi ta samostan izročen uršulinkam, ki so tu vzgajale otroke in jih poučevale. Za ureditev samostana so prišle 12. oktobra 1782 iz Gradca tri uršulinke, in sicer predstojnica, hišnica in učiteljica. Za njihovo vzdrževanje jim je freisinsko loško gospostvo na vsaka tri leta poklonilo enako količino žita kot nekoč klarisam, dobile pa so še ustrezen dodatek iz verskega sklada.¹⁹

2. Odnos Freisinga do kapucinskega samostana v Škofji Loki

Glavni pobudnik za ustanovitev kapucinskega samostana v Škofji Loki je bil loški trgovec Boštjan Lukančič, ki je leta 1647 v oporoki zapustil kapucinom veliko premoženje; to je med drugim vključevalo tudi zemljišče, imenovano Pungert, zunaj selških vrat. Na tem mestu naj bi kapucini zgradili cerkev in samostan. Dokler pa se kapucini ne bi naselili v Škofji Loki, naj bi uživale ustanovo loške klarise, ki pa so morale letno izplačevati po 333 gld podpore kapucinom v Kranju. Do Lukančičeve zamisli pa dolga leta ni prišlo. Tako so še naprej prihajali v Škofjo Loko kapucini iz Kranja, ki so imeli na loškem gradu (ki je spadal pod freisinsko gospostvo) sobico in so prejeli od loškega gospostva redno letno podporo ter nekaj miloščine od klaris.²⁰

V začetku 18. stoletja pa je zadeva dozorela. Ponovno so namreč odkrili Lukančičevo oporoko. Mesto Škofja Loka kot tudi loško glavarstvo sta se sporazumela, da tu zgradijo samostan za 5-6

¹⁶ Ibid.

¹⁷ AUŠ, Kronike, Kronika 1683-1860: Klarise in uršulinke.

¹⁸ BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 6), str. 393.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid., str. 341.

kapucinov. Zamisel sta odobrila tako oglejski patriarh kot cerkveni poglavar ter freisinški škof kot zemljiški gospod (1705); končno je dal svoj pristanek tudi deželni knez.²¹ Do zapleta pa je prišlo pri klarisah, ki z velikim delom zapuščine niso več razpolagale in v začetku niso hotele niti slišati o kakem odstopu. Po zaslugi loškega glavarja in deželnega predstavnika je končno le prišlo do poravnave, po kateri so klarise morale odstopiti Pungert. Del zemljišča je pripadel neposredno kapucinom, da tam zgrade cerkev in samostan ter uredijo vrt, drugi del Pungerta pa naj bi prodali mestu Škofji Loki, ki bi izkupiček od prodaje porabilo za financiranje gradnje teh objektov. Klarisam je po sporazumu ostal hlev za konje in govedo ter prostor za mlačev ob cesti proti Stari Loki, obvezale pa so se, da bodo hišo na vrtu podrle. Sčasoma so potem kapucini vendarle uspeli, da so z odkupom svojo posest povsem zaokrožili. Z gradnjo samostana so začeli leta 1706. Mnogo lesa za gradnjo je prispevalo freisinško loško gospostvo. Tako je dalo leta 1707 v ta namen v crngrobskih gozdovih posekati 50 smrek; za enako količino lesa je loški glavar posredoval pri freisinškem škofu tudi naslednje leto. Delo je hitro napredovalo, tako da sta bila leta 1708 pod streho že cerkev in del samostana. Cerkev je provizorično blagoslovil že 1. januarja 1710 gorenjski arhidiakon, medtem ko je svečano blagoslovitev z dovoljenjem oglejskega patriarha opravil ljubljanski škof. Kapucini kot uboštvni red niso imeli nobenega imenja. Živel so od darov raznih dobrotnikov, med katerimi je bilo tudi loško gospostvo. Le-to je samostanu dajalo letno 30 gld miloščine.²²

O nadaljnjih odnosih med kapucinskim samostanom in loškim gospostvom ne vemo veliko, vsekakor pa so morali biti odnosi med njima dobri, saj se je v času reform Jožefa II. oz. tik po njih kapucinski samostan obdržal tudi po zaslugi loškega gospostva. V strahu, da ne bi stalni gosposčinski prispevek prešel na verski sklad, je freisinški odposlanec odredil, naj se kapucini vsako leto sproti zglase v gosposčinski pisarni, kjer naj jim dajejo odločbo glede te miloščine. Tako so kapucini res dobivali leto za letom od loškega gospostva po 30 gld in kurjavo iz gosposčinskih gozdov.²³

²¹ Ibid., str. 342.

²² Ibid., str. 342, 343.

²³ Ibid., str. 394.

BARBARA ŽABOTA

RAZVOJ PROTESTANTIZMA NA SLOVENSКИH OZEMLJIH BRIKSENSKE IN FREISINŠKE ŠKOFIJE

Kranjska je bila med tistimi deželami nemškega cesarstva, ki so bile dovzetne za Luthrove nauke. Že sredi 16. stoletja je večina kranjskega plemstva in meščanstva postala del protestantskega gibanja. Njim nasproti je stal deželni knez v osebi kralja Ferdinanda, katolika, ki je bil sicer naklonjen spremembam v cerkvi, a je vseeno poskušal to gibanje zavirati. Sprva brez moči. Protestantizem se je razširil tudi na območja Kranjske, ki niso sodila pod deželnoknežjo posest.

Blejsko gospostvo

Z veliko verjetnostjo lahko trdimo, da se je protestantizem na blejskem gospostvu zakoreninil že pred letom 1550. To nam posredno dokazujejo cerkveni računi, ki so nastali med letoma 1546 in 1552,¹ še bolj pa dejstvo, da so bili zakupniki radovljiške graščine Dietrichsteini (iz literature poznani kot eni izmed najbolj zagrizenih protestantskih plemiških rodbin na Kranjskem), ki so imeli nadzorno oblast nad gospodarstvom blejske župnijske cerkve.² Moric pl. Dietrichstein je v omenjenih letih prihajal osebno sklepat cerkvene račune, vedno ob prisotnosti vseh župljanov, kar ni bila razširjena katoliška navada. Za cerkvene ključarje so bili izvoljeni možje (npr. Finsinger, Legat, Krevljčič, Rogač), ki so kasneje postali nosilni stebri protestantizma na Bledu.³

Privrženec nove vere pa zagotovo ni bil blejski župnik Lenart Stojan, ki je skušal omejiti Dietrichsteinov vpliv in ga zato ni več vabil k sklepanju cerkvenih računov. Za ta podatek izvemmo iz odredbe kralja Ferdinanda, ki je bila izdana leta 1552⁴ in vsebuje ukaz, da mora župnik odslej vsako leto predložiti cerkvene račune Dietrichsteinu.⁵

Okoli leta 1556⁶ je postal Stojanov naslednik župnik Krištof Fašang, goreč protestant in širše priznan kot eden vodilnih mož nove vere na Kranjskem. Kot prvi je v letih 1550 in 1560 širil evangelijski nauk na Bledu in med župljani pridobil veliko pristašev za novo vero. O njegovi gorečnosti priča tudi podatek, da je dobil nalogo, da se mora prepričati o luteranski pravovernosti samega Primoža Trubarja.⁷

Pogoji za širjenje protestantizma so se še izboljšali, ko je postal zakupnik blejskega gospostva Herbard baron Auersperg (1558–1574),⁸ ki je tudi sodil v vrsto protestantskih plemičev. Zdaj sta

¹ FRANC GORNIK, *Bled v fevdalni dobi* (Bled, 1967), str. 52.

² FRANC GORNIK, *Luteranstvo in protireformacija na Bledu v 16. stoletju*, v: IDEM, *Zgodovina blejske župnije* (Celje, 1990), str. 139.

³ FERDO GESTRIN, *Bled v fevdalnem obdobju – do konca 18. stoletja*, *Kronika* 32 (1984), str. 126; GORNIK, *Bled* (kot v op. 1), str. 52; GORNIK, *Luteranstvo* (kot v op. 2), str. 139.

⁴ Gornik navaja letnico 1562, ki pa je napačna. Blejski župnik Lenart Stojan je bil takrat že pokojen. Umrl je namreč pred 3. julijem 1556. Glej: GORNIK, *Bled* (kot v op. 1), str. 52, pa tudi LILIJANA ŽNIDARŠIČ GOLEC, *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila*, *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 22 (Ljubljana, 2000), str. 282.

⁵ GORNIK, *Bled* (kot v op. 1), str. 52.

⁶ Tudi tokrat je pri Gorniku navedeno leto 1565 napačno. Glej: GORNIK, *Bled* (kot v op. 1) str. 52. Lilijana Žnidaršič Golec v svojem delu navaja, da je Fašang župnikoval na Bledu vsaj od leta 1558 dalje. Glej: ŽNIDARŠIČ GOLEC, *Duhovniki* (kot v op. 4), str. 242.

⁷ GORNIK, *Luteranstvo* (kot v op. 2), str. 139.

⁸ AS 721, Gospostvo Bled, fasc. 8: Instrukcija Herbardu baronu Auerspergu, glavarju gospostva Bled, o

bila protestanta župnik in zastopnik zemljiškega gospoda, v veliko pomoč pa so jima bili tudi protestantsko nastrojeni duhovniki v okolici: v Zasipu (župnik Gregor Assler,⁹ ki je upravljal tudi otoško cerkev in prošijo do leta 1565, ko ga je odstavljal briksenski komisar Georg Rumbel),¹⁰ v Lescah (župnik Peter Kupljenik) ter radovljiški arhidiakon.¹¹

Krištofa Fašanga je Herbard sprva nastavljal za upravitelja gospodstva, a ga je moral zaradi številnih pritožb podložnikov zamenjati (ker je trdo ravnal s kmeti), še naprej pa je lahko deloval kot evangeličanski predikant.¹²

Briksenski škof je razmeroma hitro reagiral na govornice o širjenju protestantizma na blejskem gospostvu in je leta 1572 poslal na Bled komisarja Matija Wertweina in Wolfganga Sölla pl. Aichberga, da bi ocenila razmere in pripravila protiukrepe.¹³ Poročilo omenjenih komisarjev je govorilo o delovanju župnika Fašanga in želji večine prebivalstva, da bi protestantizmu naredili konec ter Fašanga izgnali z Bleda. Zaradi tega sta komisarja posredovala tudi pri zakupniku baronu Auerspergu in ljubljanskem stolnem proštu Tomažu Reutlingerju, da bi nastopila proti Fašangu, ki je našel zaščito pri Dietrichsteinu in lastniku gosposčine Grimšče.¹⁴ Ker proštna poročila ni odgovoril, briksenski škof oziroma njegova komisarja pa nad blejskim župnikom nista imela nobene oblasti in sta proti njemu lahko nastopala le kot zastopnika zemljiškega gospoda, sta komisarja zadevo predložila ljubljanskemu škofu Konradu Glušiču, ki je bil Fašangov cerkveni »poglavar«. Na škofovo prizadevanje so leta 1573 deželno knežje oblasti Fašanga izgnale z Bleda.¹⁵ Blejski župnik in hkrati otoški proštni je zatem postal jeseniški župnik Matija Roban, ki ga je ljubljanska škofijska protireformacijska komisija ocenila kot pravovernega.¹⁶

Herbard baron Auersperg, stalni zastopnik zemljiškega gospoda na Bledu, je bil naklonjen reformaciji, zato Fašangu ni bilo težko priti nazaj na Bled, ko je komisija odšla v Briksen. Župnik Roban je pred Fašangom začasno zbežal, ker se je, kot so kasneje poročali komisarji, bal za svoje življenje. Ko je na Bledu prvič opravljal božjo službo, je prišel Fašang k cerkvi in začel pridigati zunaj na pokopališču. Ljudje so zato zapustili cerkev in odšli k Fašangovi pridigi.¹⁷

Zaradi izгона se je Krištof Fašang pritožil pri deželnih stanovih, zato so mu ti za delovanje dodelili zasipško cerkev in 50 goldinarjev denarne podpore. V blejski okolici je tako ostal še leta 1573, ko mu je nadvojvoda Karel strogo prepovedal pridiganje v teh krajih. Nato se je nekaj časa zadrževal pri Juriju Grimšicu in učil novo vero v neki hiši na Rečici.¹⁸

Z odstranitvijo Fašanga z Bleda pa ni bilo uničeno reformacijsko gibanje, ki je bilo tu že

opravljanju službe (1. maj 1558). Gornikov podatek, da je Herbard postal blejski zakupnik šele leta 1568, je napačen. Glej: GORNIK, *Bled* (kot v op. 1), str. 52.

⁹ ŽNIDARŠIČ GOLEC, *Duhovniki* (kot v op. 4), str. 237.

¹⁰ AS 721, Gospostvo Bled, fasc. 43: Poročilo briksenskega komisarja Georga Rumbela (1565).

¹¹ GESTRIN, Bled (kot v op. 3), str. 126. Ferdo Gestrin v svojem članku navaja kot radovljiškega arhidiakona Lenarta Mertlica, ki je bil zagotovo pristaš nove vere, vendar ta leta 1558 ni mogel biti radovljiški arhidiakon, ker naj bi umrl spomladi 1548. Glej: ŽNIDARŠIČ GOLEC, *Duhovniki* (kot v op. 4), str. 144, 263–4. V vizitacijskem zapisniku z dne 29. maja 1571 se kot radovljiški arhidiakon omenja Matevž Grošelj (*Matheß Großel*), ki pa očitno ni bil pristaš protestantov, saj se v zapisniku omenja kot katolik (*er ist katholisch*). Glej: NŠAL, KAL, Spisi, fasc. 21/1 (Vizitacijski zapisnik, 1571).

¹² GORNIK, *Luteranstvo* (kot v op. 2), str. 140.

¹³ AS 721, Gospostvo Bled, fasc. 43: Poročilo briksenskih komisarjev Mathiasa Wertweina in Wolfganga Sölla pl. Aichberga (1572).

¹⁴ AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 94 (stari fasc. 54/10), snopič 5: Predikant Krištof Fašang na Bledu (1572–1600).

¹⁵ AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 94 (stari fasc. 54/10), snopič 5: Dopis o odstavitvi župnika Krištofa Fašanga (20. marec 1572), fol. 315–20.

¹⁶ NŠAL, KAL, Spisi, fasc. 21/1 (Vizitacijski zapisnik, 1571). Ljubljanska škofijska protireformacijska komisija je zaslišala več župnikov: Matevža Grošlja, radovljiškega arhidiakona, Štefana Dolencea, župnika v Kranjski Gori, Matijo Robana, jeseniškega župnika, Luko Schwära, župnika v Gorjah, Hieronima Winterja, župnika v Mošnjah, Petra Kupljenika, župnika v Lescah (*Laaß*), in Krištofa Fašanga, blejskega župnika. Zadnja dva sta priznala, da sta protestanta (*bekhent sich zue der augspurgischen confession*), ostali pa so se izrekli za katolike.

¹⁷ GORNIK, *Luteranstvo* (kot v op. 2), str. 140.

¹⁸ *Ibid.*, str. 141.

trdno zakoreninjeno in je imelo veliko privržencev, ki so jih podpirali še drugi predikanti, delujoči v okolici Bleda: Mägerle, nekdanji blejski grajski oskrbnik, je deloval v Bohinju, Peter Kupljenik v Begunjah.¹⁹

Sledilo je leto 1574. Briksenski škof tega leta ni več obnovil najemne pogodbe s Herbardom baronom Auerspergom, temveč je dal blejsko gospostvo v zakup Janezu Jožefu Lenkoviču, katoliku in vnetemu nasprotniku protestantizma.²⁰ V času Herbardovega zakupništva blejskega gospostva je bil briksenski pomožni škof (*škof koadjutor*) Janez Tomaž baron Spaur, sicer brat Herbardove žene Marije Kristine, ki je prav zaradi svaštva s Herbardom stal pred težko dilemo. Kot uslužbenec briksenske škofije je moral zavarovati posest in braniti katolicizem, ki ga je sam poosebljal, hkrati pa ga je omejevala družinska pripadnost. Janez Tomaž in Herbard sta bila v dobrih odnosih, kar dokazuje tudi ohranjena korespondenca, ki ni bila le poslovne narave. Kljub temu pomožni škof Spaur pri briksenskem škofu ni najbolje zastopal svakovih interesov, zato ni mogel preprečiti odločitve o novem zakupniku.²¹

Janez Jožef Lenkovič je takoj ostro nastopil proti svojim protestantskim podložnikom ter prepovedal prejemanje obhajila pod obema podobama in udeležbo pri protestantskem bogoslužju, ni jim več podeljeval izpraznjenih kmetij, ostro je nastopil tudi proti kmetom, ki so se zaradi tega s pritožbo obrnili na deželne stanove, z gospostva pa je izgnal tudi vse novodošle protestante. Takšen nastop je še bolj zaostрил odnose med katoliki in protestanti, ki so še vedno vztrajali v novi veri.²²

Z letom 1582 se je začela deželnoknežja protireformacija. Tudi briksenski škof je ponovno stopil v akcijo in leta 1583 poslal na Bled komisijo z velikimi pooblastili. Komisija je podložnikom prepovedala obiskovati protestantske pridige in prejemanje obhajila na gradu v Begunjah. Izdana je bila tudi zapoved, da se morajo vrniti v katoliško vero ali v šestih mesecih prodati svoje zakupne kmetije in oditi z gospostva. Kmetje so vztrajali pri svojem, zato so zapoved naslednje leto ponovili. Protestante sta pozvala k vrnitvi v katoliško vero tudi ljubljanski škof Janez Tavčar in ljubljanski stolni prošt Gašper Freudenschuss, ki sta obiskala Bled. Komisija je luteranske voditelje poklicala na grad, vendar jih ni mogla prepričati o napačnosti njihove vere. Sledile so tudi grožnje z izselitvijo, če se ne bi spreobrnili, vendar so se voditelji odredbam komisarjev uspešno upirali, imeli pa so tudi zaslombo pri deželnih stanovih, saj je bilo plemstvo v večini primerov naklonjeno reformaciji.²³

Nova komisija je obiskala Bled leta 1586. Voditelji luteranskih kmetov Boštjan Finsinger, Kristof Krevljič, Jeronim Legat in Janez Marko, ki so jih komisarji poklicali na grad, se niso hoteli pokoriti, zato so jim naložili denarno kazen in jih zaprli. Sledila je pritožba pri deželnih stanovih in zahteva po izpustitvi. Komisarji so se temu uprli, a na koncu jetnike vseeno izpustili. Zaslisanja luteranov pa so se nadaljevala. Pet se jih je vrnilo v katoliško vero, ostale, ki so vztrajali pri svojem, so kaznovali z denarno kaznijo. Prej omenjene luteranske voditelje in še Andreja Pretnarja, Lenarta Bulovca ter brata Janeza in Jurija Cundriča so izgnali, njihove posesti pa zaplenili. Tokrat so se izgnanci obrnili na deželnega glavarja Janeza Ambroža grofa Thurna, zato je bilo leto 1587 v znamenju preprirov med stanovi in briksensko komisijo. Deželni stanovi so se pritoževali, da je nalaganje kazni pravica deželne oblasti, komisija pa je vztrajala pri svojem in nemoteno delovala. Komisarja sta ob pomoči ljubljanskega stolnega dekana Sebastjana Samujena še naprej zaslisevala podložnike. Tistim, ki se niso hoteli odpovedati novi veri, sta izplačala odškodnino za kmetijo in posest ter jih izgnala. Če je bil med njimi kdo, ki se je upiral izgonu, sta

¹⁹ GORNIK, *Bled* (kot v op. 1), str. 53.

²⁰ AS 721, Gospostvo Bled, fasc. 6: Obligacijsko pismo Janeza Jožefa Lenkoviča glede prevzema gospostva Bled (22. maj 1574, Bled) in instrukcija Lenkoviču o opravljanju službe (22. maj 1575).

²¹ AS 721, Gospostvo Bled, fascikla 46 in 47: Korespondenca med Herbardom baronom Auerspergom in pomožnim škofom Janezom Tomažem baronom Spaurom. Glej tudi: JULIUS WALLNER, Herbard von Auersperg und die Veldeser Herrschaft, v: *Mitteilungen des Musealvereins für Krain 2* (1889), str. 149–262; MIHA PREINFALK, *Genealoška in socialna podoba rodbine Auersperg v srednjem in novem veku*, doktorska disertacija, tipkopis (Ljubljana, 2003).

²² GESTRIN, *Bled* (kot v op. 3), str. 126.

²³ AS 721, Gospostvo Bled, fasc. 43: Poročilo briksenskih komisarjev Adama pl. Arzta in Wolfganga Hulssa (1580) in priloga k poročilu (1583).

ga zaprla ob kruhu in vodi. Do junija 1587 je bil pripravljen seznam najodločnejših protestantov z vsemi družinskimi člani, ki so jih potem klicali pred komisijo. Večji del teh ljudi se je uklonil in se vrnil v katoliško vero, ostali so morali zapustiti kmetije in oditi z gospostva.²⁴

Ker protesti deželnih stanov pri deželnem knezu nadvojvodi Karlu niso dosegli rezultatov, so prišli 26. avgusta 1587 iz Ljubljane na blejski grad štirje konjeniki, trobentač in trije vojaki ter zahtevali plačilo globe 700 goldinarjev ter pravico izgnanim, da se vrnejo na svoje domove. Briksenski komisarji so zahteve odklonili. Dne 28. avgusta so deželni stanovi poslali na Bled vojsko, v kateri so sodelovali plemiči (Ravbar, Lamberg, Wagen) in mnogo radovljiških meščanov (Žerovc, Groznikar, Savik, Dienstmann, Štular), pridružili pa so se jim tudi uslužbenci radovljiškega sodišča. Tako zbrana vojska naj bi izgnanim protestantskim kmetom vrnila njihove kmetije. Zgodilo se je tudi nekaj manjših incidentov s katoličani. Škofijska stran se je prav tako pripravila na boj, okrepljena z blejskimi katoličani in pristaši iz Bohinja. Spopad je preprečil nadvojvoda, ki je ukazal umik vojske deželnih stanov z Bleda.²⁵

Nadvojvoda Karel je potrdil obsodbo glavnih luteranskih voditeljev: zahteval je kaznovanje in izgon, za imetje naj bi dobili odškodnino, na njihove kmetije pa naj se nato naselijo katoliki. Dotaknil se je tudi deželnih stanov ter jim očital podporo luteranom in s tem oviranje protireformacijskega dela škofov na Bledu in v Škofji Loki.

Izgon protestantskih podložnikov se je zavlekel. Prišlo je tudi do zapletov, ker so komisarji kot zastopniki zemljiškega gospoda protestantom odvzete kmetije že dodelili novim zakupnikom.

V začetku leta 1588 pa se je pokazalo, da se bo spor, ki je trajal 16 let, vendarle končal. Na Bled je prišla nova briksenska komisija, ki je imela jasen cilj: odstranitev obsojenih protestantov z Bleda.²⁶

Nadvojvoda Karel je 20. februarja 1588 po dogovoru s škofom strogo zapovedal deželnemu glavarju izgon protestantov brez odloga, ker je bil termin dovolj dolg in se s tem ne sme več odlašati. Prizadeti protestanti so se s prošnjo, v kateri so prosili, naj njihovo premoženje ocenijo deželni zapriseženi možje, obrnili na nadvojvodo. Cenitev se je izvršila čez dobro leto, 23. junija 1589, ko je deželni glavar Janez Ambrož grof Thurn poslal na Bled komisijo, ki so jo sestavljali Matija Mrcina, ljubljanski kanonik in kamniški župnik, Filip pl. Siegersdorff in Hans Marll.

Z Bleda in okolice so izgnali skupaj 33 družin, ki so jim izplačali odškodnine v skupni vrednosti 4132 forintov. Z njihovim izgonom je bilo konec reformacijskega gibanja na Bledu.²⁷ Briksenski škof je nato čez leto dni (1590) zahteval od vseh župnikov na ozemlju blejskega gospostva poročilo o verskem stanju v posameznih župnijah.²⁸

Še leta 1601 zasledimo v pismih ljubljanskega škofa Tomaža Hrena, ki jih je pisal v Briksen, izraženo skrb pred ponovno oživitvijo reformacijskega gibanja na tem območju, saj so na Bled prihajali predikanti s Koroške, kjer se je protestantizem bolj utrdil.²⁹

Loško gospostvo

Na loških tleh naletimo na prve omembe protestantizma že leta 1526, ko loški kaščar Baltazar Siegesdorfer poroča freisinškemu škofu Filipu, da se nekaj oseb vedno bolj ogreva za protestantske pridige ter ob petkih in zapovedanih praznikih je meso, hkrati pa prosi za nasvet, kaj naj ukrene glede tega. Njegova negotovost ne preseneča, ker samo vodstvo freisinške škofije tedaj ni bilo trdno katoliško usmerjeno.³⁰

²⁴ AS 721, Gospostvo Bled, fasc. 43: Priloga k poročilu (1586). Glej tudi: GESTRIN, Bled (kot v op. 3), str. 126; GORNIK, Bled (kot v op. 1), str. 54; IDEM, Luteranstvo (kot v op. 2), str. 141.

²⁵ GORNIK, Bled (kot v op. 1), str. 54–56; IDEM, Luteranstvo (kot v op. 2), str. 142–3.

²⁶ AS 721, Gospostvo Bled, fasc. 43: Priloga k poročilu (1588). Glej tudi: GORNIK, Bled (kot v op. 1), str. 56–7.

²⁷ GESTRIN, Bled (kot v op. 3), str. 127.

²⁸ AS 721, Gospostvo Bled, fasc. 43: Priloge k poročilu (1589, 1590, 1591, 1596, 1597).

²⁹ GORNIK, Bled (kot v op. 1), str. 60.

³⁰ PAVLE BLAZNIK, Reformacija in protireformacija na tleh loškega gospostva, *Loški razgledi* 9 (1962), str. 71.

V večji meri pa se je protestantizem začel širiti šele v začetku šestdesetih let 16. stoletja. Takrat so se iz Ljubljane v Škofjo Loko pred kužno nevarnostjo umaknili deželni odborniki in s seboj pripeljali tudi predikante, ki so bogoslužje opravljali kar po loških hišah.³¹ V tem času ni še nihče nasprotoval, če so se verniki želeli udeležiti protestantskega verskega obreda, ker je tudi v katoliških vrstah glede tega vladala nejasnost. Tudi predikantom je bilo takrat še marsikaj dovoljeno. Leta 1570 je tako pri pogrebu člana družine Siegesdorfer pridigal predikant kar na katoliškem pokopališču.³²

Protestantizma so se oprijeli predvsem številni premožnejši loški meščani, ki so v borbi za versko svobodo hoteli razrahljati odvisnost od loškega gospodstva. Škofja Loka je bila edino patrimonialno mesto na Kranjskem, ki ni bilo neposredno podrejeno deželnemu knezu, temveč je moralo priznati vmesno instanco zemljiškega gospoda. Vneti pristaši protestantizma so bili še železnikarski fužinarji, ki so bili deloma hkrati loški meščani. Kmečki podložniki so glede verske opredelitve nihali. Niso se namreč navduševali nad skupnim nastopom z loškimi meščani, ker so bili z njimi leta v sporih zaradi trgovskega in obrtnega monopola, in s plemstvom, tudi zaradi neuspelega kmečkega upora leta 1515, ki je bil s strani plemstva kruto zatrt.³³

Znotraj loškega deželskosodnega teritorija so zrastle manjša gospodstva, ki niso bila v najboljših odnosih z loškim gospodstvom. Puštalski gospodje, starološki Raspi in šentpeterski Siegesdorferji so tudi zato odločno podprli loške luterane in tako pomagali slabiti moč freisinškega škofa ter rahlirati odvisnost od freisinškega gospodstva.³⁴

Nova vera se je po Škofji Loki in loškem gospodstvu vse bolj širila. Iz leta 1572 se je ohranila vest, da je vsako kvatrnno sredo in ob binkoštih prihajal v Loko predikant Jernej Knafelj iz Kranja, ki je v hišah Andreja Gompe in Bernarda Erzena pridigal in ob petju prisotnim delil obhajilo. Istega leta je freisinški škof ukazal oskrbniku Filipu Siegesdorferju, naj predikanta nažene, vendar ukaz ni dosegel zelenega. Ker je želel zavreti luteransko gibanje, je naslednje leto (1573) poslal v Škofjo Loko komisarje, ki naj bi napravili red. Odposlanci so skušali najprej dobiti pravo sliko o loških vodilnih krogih. Poizvedovali so o oskrbniku in meščanih. Na grad so poklicali mestnega sodnika Andreja Gombo in svetovalstvo. Očitali so jim, da so v Škofji Loki napravili molilnico v zasebni hiši, kjer kljub prepovedim predikant iz Kranja opravlja obrede. Zagrozili so jim tudi s kaznijo, če se ne bodo vrnili v katoliško vero. Kljub temu zbrani protestanti niso popustili. Komisarji so zaslišali še nekaj kmečkih podložnikov, da pa ne bi doživeli popolnega poloma, so odstavili mestnega sodnika Gombo.³⁵

Leta 1573 je bil v stolpu gradu Puštal urejen prostor za opravljanje luteranskih obredov. Tja je redno prihajal predikant, ki je na tem mestu pridigal, obhajal, krščeval in poročal. Puštalski grad je postal nekakšno središče, kamor so prihajali loški meščani pa tudi številni okoličani.

Novega poguma je loškim protestantom vlila tudi *bruška verska pomiritev* (1578), s katero je bila zagotovljena svoboda vesti plemičem in meščanom v notranjeavstrijskih deželah. Mimo zemljiškega gospoda so Ločani že leta 1579 izvolili za mestnega sodnika zagrizenega luterana, ki pa ga oskrbnik ni hotel potrditi. Tudi notranji svet je bil povsem luteransko usmerjen, 24-članski zunanji svet pa ne v celoti.³⁶

Oblast freisinškega škofa Ernesta nad Škofjo Loko se je zamajala, zato se je odločil, da naredi konec takemu stanju. Leta 1585 je sestavil posebno komisijo, ki se je povezala tudi z nadvojvodo Karlom. Ta je dodelil še svojega zastopnika. Komisija je začela z zasliševanjem 25. septembra. Na grad je poklicala mestnega sodnika, notranji in zunanji svet ter zastopnike loške občine. Nato so grajska vrata zaklenili in jih zastražili. Najprej so zaslišali mestnega sodnika in člane notranjega

³¹ PAVLE BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospodstvo (973-1803)* (Škofja Loka, 1973), str. 247.

³² OTTMAR HEGEMANN, *Die Gegenreformation in Bischoflack, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 35 (1914), str. 38.

³³ BLAZNIK, *Reformacija* (kot v op. 30), str. 73.

³⁴ BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 31), str. 247.

³⁵ HEGEMANN, *Bischoflack* (kot v op. 32), str. 16.

³⁶ BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 31), str. 248.

sveta, ki so poudarili, da so v posvetnih zadevah pokorni, glede vere pa se ne čutijo vezane. Kasneje so zaslišali še zunanje svetnike, ki so se v večini izrekli za privrženca katoliške vere. Komisarji so zahtevali, da morajo vsi predstavniki mesta, ki so luterani, odstopiti. Ti so raje odstopili, kot da bi se izrekli za katoliško vero. Zaradi takšnega nastopa so vsem skupaj naložili kazen preko 1000 goldinarjev in jih zaprli v grajsko ječo.³⁷ Zaporniki so prosili za pomoč deželne stanove, ki so se takoj zganili in loške komisarje povabili na sestanek v Ljubljano. Dne 16. oktobra se je na sestanku na strani deželnih stanov zbralo 18 plemičev z deželnim upravnikom Wolfom grofom Thurnom in deželnim upraviteljem Krištofom baronom Auerspergom ter 7 meščanov z ljubljanskim mestnim županom Wolfom Gartnerjem, mestnim sodnikom Andrejem Valchom in pisarjem, kar kaže na pomembnost loških dogodkov.³⁸ Loški komisarji so vztrajali pri izjavi, da izvajajo le ukaze škofa in deželnega kneza. Po vrnitvi v Škofjo Loko pa so komisarji zapornike še enkrat zaslišali, jim znižali denarno kazen in jih spustili domov.³⁹

Protestantski meščani so ustanovili nemško šolo in postavili nemškega učitelja. Komisarji so mu očitali, da med drugim goji v šoli petje prepovedanih psalmov, zato so ga poklicali na grad, šolo pa zaprli. Učitelj je preživel nekaj dni v ječi ob kruhu in vodi, izpustili pa so ga na njegovo prošnjo, ko je obljubil, da bo v 14 dneh prestopil v katoliško vero ali zapustil loško gospostvo.⁴⁰

Zadnje dni oktobra 1585 je komisija zapustila Škofjo Loko. Kljub naporom, ki jih je vložila v svoje delo, v verskem pogledu ni bilo čutiti večjih sprememb. Loški protestanti so še vedno v svojih hišah tajno opravljali protestantske obrede, vodili predikante v mesto in se v sosesčini udeleževali protestantskega bogoslužja.

Leta 1586 se je na ukaz freisinškega škofa Ernesta ponovno odpravila na pot ista komisija, tokrat z večjo odločnostjo. Nadvojvoda Karel je želel ohromiti nasprotovanja deželnih stanov, zato ni dovolil vmešavanja v verske zadeve. Komisija je začela z delom oktobra 1586 in v dveh dneh zaslišala 26 Ločanov, ki so se morali zglasiti na gradu. Iz seznama je razvidno, da so bili klicani bogati meščani, trgovci in fužinarji. Komisarji so tokrat želeli udariti po premožnejših, saj bi z njihovo uklonitvijo popustili tudi manj premožni. Deželni stanovi kljub prepovedi niso stali križem rok, ampak so intervenirali pri deželnem knezu nadvojvodi Karlu. Ta je 6. novembra izdal dekret in komisarjem prepovedal nalaganje denarnih kazni, sicer pa se morajo držati instančnega sodnega postopka.⁴¹ Zaporniki so se po daljšem času omehčali in obljubili pokorščino. S tem je komisija končala svoje delo in 21. decembra odpotovala v Freising. A končni uspehi komisije so bili problematični. Na vodilnih mestih so bili sedaj »sami katoliki«. Verske razmere v mestu pa se niso umirile. Loški meščani so še vedno prejeli zakramente po luteranskem obredu in pripravljali pot za nadaljnje versko odpadanje. Zdaj se je verski spor začel prenašati na politično polje. Oskrbnik je sporočil freisinškemu škofu, da je sam preslaboten za reševanje takšnih vprašanj, zato pričakuje ustrezne ukaze in navodila.⁴²

Preden je zemljiško gospostvo seglo po ukrepah, je prišlo do incidenta s predikantom Petrom Kupljenikom. Dne 18. junija 1587 se je Kupljenik vračal iz Železnikov, kjer je obiskal na smrt bolnega fužinarja Felicijana Gompo, očeta Andreja Gompe. Na cesti so ga ujele čete freisinškega škofa in ga najprej odpeljale na loški grad. Deželni stanovi so takoj posredovali, vendar neuspešno. Čez deset dni je oskrbnik Kupljenika z oboroženimi arkebuzirji pospremil na gosposkiško mejo, kjer ga je izročil tolminskemu glavarju. Iz Tolmina so Kupljenika odpeljali najprej v Gorico, od tam pa v videmske ječe Svetega oficija. Sprva se je obtoženi skliceval na svoj uradni položaj pridigarja, potem pa 1. avgusta klonil, priznal svoje odpadništvo in pristal na javni preklíc krive

³⁷ AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 91 (stari fasc. 54/6), snopič 2: Protestantizem v Škofji Loki (1580-1586).

³⁸ HEGEMANN, Bischoflack (kot v op. 32), str. 21-2.

³⁹ Ibid., str. 23-24.

⁴⁰ BLAZNIK, Reformacija (kot v op. 30), str. 81.

⁴¹ AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 91 (stari fasc. 54/6), snopič 2: Protestantizem v Škofji Loki (1580-1586).

⁴² BLAZNIK, Reformacija (kot v op. 30), str. 88-9.

vere, a bil kljub temu obsojen na dosmrtno ječo. Po njegovi obsodbi so se postopki za osvoboditev nadaljevali. Zaporniku je uspelo pobegniti šele poleti 1589, verjetno s pomočjo kranjskih agentov. Vrnil se je v Ljubljano, kjer so ga deželni stanovi vzeli v službo. Naslednje leto, 9. februarja 1590, je prosil za dopust, da bi lahko odšel iz mesta. Od tega dne dalje na Kranjskem ni bilo več novic o njem. Zopet so ga ujeli in prepeljali v Gradišče ob Soči. Dne 24. marca 1590 ga je barka beneške inkvizicije z oboroženim spremstvom prepeljala iz Devina v Benetke ter ga nato maja 1590 preko Ancone izročila rimskemu Svetemu oficiju. Kupljenik je ostal pet let v rimski inkvizicijski ječi. Tokrat je, brez upanja na osvoboditev, ostal trden v svoji veri in ni preklcal svojih stališč. Ker je bil nepopravljiv heretik, so ga 20. maja 1595, privezanega na kol na Campu di Fiore, živega sežgali.⁴³

Incident Petra Kupljenika je bil uvod v novo poglavje protireformacijske dejavnosti na loških tleh. Nova mešana freisinsko-deželnoknežja komisija, ki je prišla na loško gospostvo konec leta 1588, je imela nalogo, da loči vse krivoverce od ostalih, nepokorneže pa izžene iz gospostva. Nadvojvoda Karel je zdaj poskušal dokončno rešiti versko vprašanje na loških tleh. Vsem loškim podložnikom, ki so še vztrajali pri svoji veri, je dal 14 dni za premislek. Če se ne bodo pokorili, bodo izgnani s celotnega ozemlja loškega gospostva, zapustiti pa bodo morali tudi ozemlje avstrijskih dednih dežel. Nadvojvoda je, da bi se vnaprej izognil nesporazumu s freisinskim škofom, popustil glede instanc: izdal je *reverz*, s katerim se je mestna avtonomija močno zamajala. Sodnik in mestni svet sta sedaj neposredno podrejena škofu. Pravica do prve instance je ostala mestu, vendar samo do preklica. Loškemu oskrbniku je priznal pravico do druge instance, zaradi česar ni bilo več dovoljeno neposredno apelirati na deželo. Tretja instanca je pripadla deželnemu glavarstvu, četrta pa vladi v Gradcu. Z odpravo instančnega spora je bil zadan hud udarec loškim protestantom, saj je sedaj izmikanje pred oskrbnikovimi ukazi veljalo za nezakonito.⁴⁴

Na takšna izvajanja nadvojvode Karla so tudi vodilni loški protestanti sprožili protiukrepe. Z odpovedjo meščanstva so se hoteli rešiti odvisnosti od loške oblasti in vseh obveznosti do mesta. Kar nekaj bogatih meščanov (fužinar Matija Rottenmanner, Janž Kos s služničadjo, Martin, Matija, Lenart in Jurij Kunstl, Boštjan Križaj, Boštjan Lukancič, Jožef Oberhueber...) se je odpovedalo meščanski pravici ter zahtevalo izbris iz mestnega in davčnega registra, reverza, da bodo nepremičnine do prihodnjega sv. Jurija prodali ali jih prepustili meščanom, pa niso želeli podpisati. Odpovedovalci so mesto s premičninami zapustili 30. in 31. decembra 1588.⁴⁵

V drugi polovici januarja 1589 je komisija spet pričela z delom. Tokrat so zaslišali večje število ljudi, pri tem pa so se opirali na sezname protestantov, ki so jih sestavili domačini iz neduhovniških vrst. Lotili so se tudi loškega podeželja. Nekaterim so očitali prejemanje obhajila pod obema podobama, drugim to, da sploh niso prišli k obhajilu. Odstavili so protestantsko vodstvo mesta in tokrat na položaje postavili res prave katoliške meščane. Spravili so se tudi na kovaški ceh in mu grozili z odvzemom privilegijev, če bi še naprej sodeloval pri pokopavanju ljudi brez župnikove vednosti in brez katoliškega obreda. Pokopališče se mora sedaj zaklepati, če pa bodo protestanti vrata vlomili, se jih obtoži nasilja.⁴⁶

Ker so se glavni vodje protestantizma izmaknili komisiji, januarsko zaslihanje ni doseglo zelenega učinka. Nadvojvoda Karel je 21. februarja 1589 izdal *resolucijo*, s katero je zaradi nepokorščine vse omenjene upornike izgnal iz dednih dežel. Ukazal jim je, da morajo preko pooblaščenecv prodati nepremičnine in poravnati globo, tj. kazen, ki jim je bila naložena leta 1586. Oskrbnik naj bi pobral omenjeno globo in jo porabil v pobožne namene.⁴⁷

⁴³ AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 91 (stari fasc. 54/6), snopič 4: Zadeva Petra Kupljenika (1587). Glej tudi: SILVANO CAVAZZA, Reformacija v oglejskem patriarhatu: heterodoksnе skupine in luteranske skupnosti (in usoda Petra Kupljenika), *Zgodovinski časopis* 55 (2001), str. 434–5.

⁴⁴ BLAZNIK, Reformacija (kot v op. 30), str. 90.

⁴⁵ Ibid, str. 91.

⁴⁶ Ibid, str. 92.

⁴⁷ AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko I, škatla 91 (stari fasc. 54/6), snopič 3: Izgon protestantov iz Škofje Loke (1587–1589).

Komisija je menila, da je opravila svojo nalogo, ko je Ločanom vsilila reverz, podeželje pa navidezno spravila na kolena, zato je 4. marca 1589 odpotovala iz Loke. Njihovo mnenje je bilo zmotno, saj je bil položaj loških meščanov, ki naj bi jih reverz dokončno uklonil, v resnici povsem drugačen. Ostri ukrepi luteranstva v Škofji Loki še vedno niso zatrli. Poleti 1589, ko je oskrbnik potoval v Freising, so se v mestu pojavili izgnanci, proti katerim pa mestna uprava ni mogla ali pa ni hotela ukrepati. To nam dokazuje, da je bilo izgnanstvo iz vseh avstrijskih dednih dežel obsodba, ki je bila zgolj na papirju. Iznani Ločani so se svobodno gibali v neposredni okolici mesta. V Puštalu in Stari Loki so se moški še vedno ukvarjali s trgovanjem, njihove žene in služinčad pa so trgovale v mestu, pasle živino na mestnih pašnikih ter se oskrbovale z lesom kot drugi meščani. Ker izgnanci niso več nosili mestnih bremen (davki, naklade, stražarina), so uživali celo prednost pred meščani, naseljenimi v Škofji Loki.⁴⁸

Smrt nadvojvode Karla julija 1590 je še bolj dvignila samozavest izgnancev in zmedla loškega oskrbnika, ki je iskal navodila in zaslombo pri svojih nadrejenih. Sledilo je nekaj let regentstva, leta 1596 pa so se z nastopom jezuitsko vzgojenega Ferdinanda II. začeli novi časi. Jeseni 1598 je ukazal deželnoknežjim mestom in trgom, da morajo prenehati s protestantskim bogoslužjem in izgnati protestante iz svojih dežel. Naslednje leto (1599) je udaril po meščanih z zahtevo po vrnitvi v katoliško vero ali izselitvijo iz dežele. Tudi deželne stanove je prisilil k molku, ko jim je zagrozil, da bo obrambo dežele proti Turkom zaupal najemniški vojski, s čimer bi plemstvo izgubilo donosna poveljniška mesta.

Kljub vsem ukrepom je bilo luteranstvo med loškimi meščani še živo, zato se je leta 1601 v Škofji Loki oglasila deželnoknežja protireformacijska komisija, ki jo je vodil ljubljanski škof Tomaž Hren, ter javno sežgala protestantske knjige. Pred njo so klonili še zadnji ostanki loških luteranov.⁴⁹

Kleveško gospostvo

Podatki o protestantizmu na kleveškem gospostvu so v primerjavi z Bledom in Škofjo Loko zelo skopi. Eden redkih neposrednih dokazov o prisotnosti Luthrovih naukov je t. i. lutrovska kapela (*lutriscche Kapelle*) na gradu Klevevž. Kdo jo je dal zgraditi, ni jasno. Domnevamo pa lahko, da je bil to eden od protestantskih zakupnikov gradu v prvi polovici 16. stoletja, bodisi gospodje Črnomaljski ali pa Siegesdorferji, ki so prišli iz takrat protestantske Škofje Loke.⁵⁰ Glede na to smemo sklepati, da se je protestantizem širil tudi iz drugih okoliških gradov (npr. Prežek, Vrhovo, Gracarjev turn), ki jih je takrat imelo v lasti luteransko plemstvo.⁵¹ Kakšnih opaznejših sledov pa protestantsko gibanje na tem območju ni pustilo.

⁴⁸ BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 31), str. 251–2.

⁴⁹ BLAZNIK, *Reformacija* (kot v op. 30), str. 99–100.

⁵⁰ JOŽE MLINARIČ, *Kostanjeviška opatija 1234–1786* (Kostanjevica na Krki, 1987), str. 427.

⁵¹ JOSIP GRUDEN, *Doneski k zgodovini protestantstva na Slovenskem, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 17 (1907), str. 134.

WALTER DEMEL

SEKULARIZACIJA NA BAVARSKEM

I. V 18. stoletju so se vrstili načrti in ukrepi za sekularizacijo. Vendar pa ni naključje, da je prvi resni načrt za ukinitve večjega števila državnih škofij sprejel prav član rodbine Wittelsbach, ki se je znašel v denarnih težavah, in sicer nesrečni cesar Karel VII. kot volilni knez Karel Albreht.¹ Njegova naslednika Maks III. Jožef in Karel Teodor pa sta si prizadevala za povsem državno cerkev. Sem je že sodila 10-odstotna obdavčitev (decimacija) samostanov, najprej brez, nato pa ob jasni privolitvi Rima. Karel Teodor si je namreč prizadeval in tudi dosegel sporazum s kurijo. Tako je bila 1784/85 ustanovljena nunciatura v Münchnu in nekaj let pozneje eksemptna dvorna škofija kot središče bodoče deželne škofije. Kot državni vikar je 1790 svojo teritorialno cerkveno politiko uspešno nadaljeval z nekanoničnim povišanjem knezoprošta Schroffenberga v freisinškega in regensburškega škofa. Njegov najbližji sorodnik in presumptivni naslednik Karel II. Avgust Zweibrški, ki sta mu svetovala Montgelas, in tudi Prusija, bi si takrat celo želela, da bi izbira škofa predstavljala izhodišče za skorajšnjo sekularizacijo freisinške škofije. Vendar pa si Karel Teodor za to ni prizadeval, vsaj dosledno ne. Schroffenberg, ki je prevzel – kljub visokim dohodkom iz posestev pod avstrijsko deželno oblastjo – skorajda bankrotirano knezoškofijo Freising, naj bi leta 1798 namignil, da ne bo nasprotoval sekularizaciji s strani Bavarske.²

¹ Najnovejšo delo, ki obravnava to tematiko: ALOIS SCHMID, Die Säkularisationspolitik des Kurfürstentums Bayern im 18. Jahrhundert, v: IDEM, ed., *Die Säkularisation in Bayern* (München, 2003), str. 85–110, o tem gl. ostale prispevke v tem, nedavno izdanem zborniku, med njimi tudi razširjeno verzijo članka: EBERHARD WEIS, *Die Säkularisation der landständischen Klöster 1802/03. Neue Forschungen zu Vorgeschichte und Ergebnissen*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte 1983/6 (München, 1983). Ostali viri oz. temeljni novejši prispevki o sekularizaciji na Bavarskem: DIETMAR STUTZER, *Klöster als Arbeitgeber. Die bayerischen Klöster als Unternehmenseinheiten und ihre Sozialsysteme zur Zeit der Säkularisation 1803*, Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 28 (Göttingen, 1986); IDEM, *Die Säkularisation 1803. Der Sturm auf Bayerns Kirchen und Klöster* (Rosenheim, 1990); WINFRIED MÜLLER, ed., *Im Vorfeld der Säkularisation. Briefe aus bayerischen Klöstern 1794–1803 (1812)* (Köln–Wien, 1989); IDEM, Die Säkularisation von 1803, in IDEM, *Zwischen Säkularisation und Konkordat. Die Neuordnung des Verhältnisses von Staat und Kirche 1803–1821*, v: WALTER BRANDMÜLLER, ed., *Handbuch der bayerischen Kirchengeschichte*, Bd. III (St. Ottilien, 1991), str. 1–84 oz. str. 85–129; JOSEF KIRMEIER – MANFRED TREML, ed., *Glanz und Ende der alten Klöster. Säkularisation im bayerischen Oberland 1803*, Haus der Bayerischen Geschichte: Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur, št. 21/91 (München, 1991); *Bayern ohne Klöster? Die Säkularisation 1802/03 und ihre Folgen*, ed. der Generaldirektion der Staatlichen Archive Bayerns, Ausstellungskataloge der Staatlichen Archive Bayerns, št. 45 (München, 2003); P. SCHMID et al., ed., *1803 – Wende in Europas Mitte* (Regensburg, 2003).

² GEORG SCHWAIGER, *Die altbayerischen Bistümer Freising, Passau und Regensburg zwischen Säkularisation und Konkordat (1803–1817)* (München, 1959), str. 111–20; EBERHARD WEIS, *Montgelas*, Bd. I: *Zwischen Revolution und Reform, 1759–1799* (München, 1988), str. 102–13; KARL OTMAR V. ARETIN, *Das Alte Reich 1648–1806*, Bd. 3: *Das Reich und der österreichisch-preußische Dualismus 1745–1806* (Stuttgart, 1997), str. 491–502; NORBERT KEIL, *Das Ende der geistlichen Regierung in Freising. Fürstbischof Joseph Konrad von Schroffenberg (1790–1803) und die Säkularisation des Hochstifts Freising*, Studien zur altbayerischen Kirchengeschichte, Bd. 8 (München, 1987), str. 85–93, ki nasprotno meni na str. 119: »Z vso odločnostjo je skušal [...] Schroffenberg [...] kot cerkveni državni knez braniti lastne pravice«. O finančnem položaju nadškofije, ki ga je Schroffenbergu 1792–1801 uspelo občutno izboljšati s povprečnimi letnimi dohodki dobrih 112.000 goldinarjev in ob izdatkih, ki so znašali 100.000 goldinarjev: *ibid.*, str. 161–200; o (Škofiji) Loki, ki je 1801 in 1802 z več kot 13.800 oz. 12.000 goldinarji zavzemala največji posamični delež učinkovitih skupnih dohodkov iz v Avstriji ležečih gosposčinskih uradov, gl. *ibid.*, str. 191.

Karel Teodor pa se ni – tako kot njegov predhodnik – zadovoljil s tem, da je podvrgel samostansko premoženje decimacijam in že ukinil posamezne samostane, temveč je leta 1798 v določenem smislu dejansko uvedel veliko sekularizacijo, ki je sledila v naslednjih letih.³ Od papeža Pija VI., ki je bil prestrašen zaradi revolucije pa tudi napačno informiran s strani koruptnega nuncija, je dobil dovoljenje, da pridobi 15 milijonov goldinarjev iz cerkvenega premoženja zlasti za kritje svojih vojnih izdatkov. Da bi zbral to vsoto, bi moral ukiniti večino bavarskih samostanov. To pa je ne le pri sosednjih knezoškofih, temveč zlasti pri bavarskih stanovih, naletelo na tako silovit odpor, da se je moral novi volilni knez Maks IV. Jožef, ki je vladal od februarja 1799, sprva zadovoljiti s komajda kaj več kot pol milijona goldinarjev, ki so ga »prostovoljno« plačali prelati.⁴

Zaradi grozečega državnega bankrota se je nova bavarska vlada še v istem letu ukvarjala z vprašanjem, kako bi lahko še bolj finančno obremenila samostane, oz. ali bi lahko nekatere izmed njih ukinila. Obsežni sekularizacijski ukrepi seveda niso bili nesporni. Zlasti finančni referendar Krenner je zahteval, naj bi »kravo« samostanskih gospodarstev še naprej krepko molzli, nikakor pa ne zaklali. V nasprotnem primeru, je med drugim napovedoval, bi Avstrija zasegla na njenem ozemlju ležeča posestva in kapital samostanov, ki jih je sekularizirala Bavarska, tako da bi bila le-ta izgubljena za bavarsko državno blagajno. Finančni minister Hompesch je celo zahteval, da je treba »seči po ukrepih diktature«, dokler bo to zaradi stiske potrebno.⁵ Tako je bila že novembra 1799 odobrena zahteva, ki jo je za »rešitev države« očitno postavil Hompesch, da se »zaradi višjih državnih ciljev prodaja za tri milijone cerkvenih posestev«. Štirje komisarji naj bi »v največji tajnosti pripravili njeno izvedbo«.⁶

Sprva pa je šlo le za nestanovske samostane in komisija se je zavzemala le za njihovo »reformacijo«. Kupnina od prodaje posestev približno 25 takšnih samostanov naj bi se stekala v poseben fond in bi bila delno namensko porabljena, predvsem na šolskem področju. Vendar pa bi po mnenju komisije celotna akcija, tudi če bi bila izvedena »z vso strogostjo«, prinesla v blagajne le približno 1,5 milijona goldinarjev.⁷ Najbrž zaradi tako neobetavnih izgledov in zavoljo z vojno pogojenega bega dvora iz Münchna do poletja 1801 skorajda ni bilo sekularizacij. Septembra pa je komisija, ki jo je takrat vodil minister Montgelas, sporočila, da naj bi od skupaj 159 cerkvenih ustanov Stare Bavarske in sosednjih dežel ohranili le še 42 moških stanovskih samostanov, vse ostale, od tega 15 stanovskih samostanov, pa naj bi ukinili. Montgelas pri tem ni upošteval pravnih pomislekov, glede odpora deželnih stanov pa je tedaj menil, da ga lahko premaga.⁸

Volilni knez Maks Jožef se je očitno še vedno bal tega konflikta. Medtem je namreč izdal ukaz, da se vsi nestanovski samostani »tako hitro kot je le mogoče zasežejo«, presežki premoženja pa po odbitku upravnih, ustanovitvenih in pokojninskih stroškov dodelijo šolstvu. Tako so bili od začetka leta 1802 dalje ukinjeni samostani, ki niso bili pod zaščito deželne ureditve, za katero je jamčila država. Kot je bilo pričakovati, je bil finančni dobiček bavarske države predvsem pri uboštvenih redovih pičel. Večjo težo so imeli pri tem najbrž ideološki motivi, saj so menili teh

³ CORNELIA JAHN, *Klosteraufhebungen und Klosterpolitik in Bayern unter Kurfürst Karl Theodor 1778-1784* (München, 1994).

⁴ WEIS, *Montgelas* (kot v op. 2); str. 419–31; STUTZER, *Klöster* (kot v op. 1), str. 34–40; JUTTA SEITZ, *Die landständische Verordnung in Bayern im Übergang von der altständischen Repräsentation zum modernen Staat* (Göttingen, 1999), str. 188–209; REINHARD STAUBER, *Auf dem Weg zur Säkularisation. Entscheidungsprozesse in der bayerischen Regierung 1798–1802*, v: *Bayern ohne Klöster?* (kot v op. 1), str. 251–64, tu str. 251–4, 258, kot tudi nazadnje in najbolj obsirno; IDEM, *Zwischen Finanznot, Ideologie und neuer Staatsordnung. Die politischen Entscheidungen der Administration Montgelas auf dem Weg zur Säkularisation 1798 bis 1803*, v: A. SCHMID, ed., *Säkularisation* (kot v op. 1), str. 111–51, tu str. 111–27.

⁵ BayHStA, Staatsrat 1, Zasedanji z dne 11. 7. in 4. 11. 1799; WEIS, *Säkularisation* (kot v op. 1), str. 32–5 in objava zadevnih pasusov bržkone Krennerjevega votuma iz Bavarskega glavnega državnega arhiva (BayHStA, MA 8003, *ibid.*, str. 57 sl.); STAUBER, *Weg* (kot v op. 4), str. 254–7.

⁶ Staatskonferenz-Prot. z dne 18. 11. 1799, BayHStA, Staatsrat 1; STAUBER, *Finanznot* (kot v op. 4), str. 128–34.

⁷ WEIS, *Säkularisation* (kot v op. 1), str. 35–7, objava izvlečka poročila komisije z dne 6. 1. 1800 *ibid.*, str. 59–68, citirana str. 66; STAUBER, *Weg* (kot v op. 4), str. 257 s.

⁸ WEIS, *Säkularisation* (kot v op. 1), str. 22, 38–40, 46, Montgelasovo poročilo z dne 10. 9. 1801, objava *ibid.*, str. 68–74.

redov veljali med razsvetlenskimi krogi za neizobražene, praznoverne zapeljevalce ljudstva ali vsaj za »nekoristneže«.⁹

II. Nemajhen odpor bavarskega stanovskega predstavnštva proti sekularizaciji samostanov bi bil učinkovit, če bi ga podprla cesar in država.¹⁰ Možnosti za to so bile seveda pičle. Po eni strani je bilo namreč samostansko življenje že dolgo predmet razsvetlenske kritike: samostanom sovražni spisi so bili v letih 1760–1779 razen na Bavarskem razširjeni tudi v Švici in Franciji, v letih 1780–1785 predvsem v Avstriji, od leta 1798 dalje pa zopet zlasti na Bavarskem.¹¹ Predvsem vodilni politiki, ne le Montgelas, so delili takšna protimonastična stališča. Po drugi strani pa korporacijska lastnina – torej tudi kot neodtujljiva posest »mrtve roke« kritiki posebej izpostavljeno cerkveno premoženje – po sicer ne nespornem, toda prevladujočem mnenju takratnih juristov, ni imela iste pravice do pravne varnosti kot privatna, disponibilna lastnina. V skladu s tem so si vlade lastile vrhovno deželnogospoško lastnino nad cerkveno posestjo in trdile, da lahko država v stiski poseže tudi po premoženju tistih cerkvenih ustanov, ki niso sodile v okvir državne cerkve.¹² Skorajda vsa državna območja pa so bila že desetletja ali vsaj od njihovega sodelovanja v vojni proti revolucionarni Franciji dalje in s tem povezanimi gospodarskimi premiki v devetdesetih letih 18. stoletja bolj ali manj zadolžena, še posebej Bavarska.

Zato je Montgelasova vlada konec leta 1802 vodila dokaj perfidno dvojno igro. Medtem ko je navzven vzbujala vtis, da skuša na državnem zboru delovati proti vključitvi mediatnih samostanov v odškodninski načrt, je namreč storila vse, da bi dosegla vključitev.¹³ Pri tem ji je šlo na roko, da je Napoleon večino knezoškofije Eichstätt, ki jo je še maja obljubil Bavarski, decembra podelil cesarjevemu bratu Ferdinandu Toskanskemu.¹⁴ Bavarski odposlanec v Parizu Cetto je zatem v pogovoru s francoskim zunanjim ministrom Telleyrandom obžaloval izgubo ugleda in prihodkov, ki jo je Bavarska utrpela zaradi Bonapartejeve odločitve. Decentno je tudi namignil, da to ne more utrditi bavarskega zavezništva. V vsakem primeru je zahteval kompenzacije. Dejansko je Napoleon naročil svojim odposlancem na regensburškum državnem zboru, naj delujejo v skladu z bavarskimi željami. V tem kontekstu je sprejel omejitve glede mediatizacije državnih mest, ne pa tudi mediatnih samostanov, saj ga je očitno bolj zanimala bodoča oblika državne ureditve kot

⁹ STAUBER, Weg (kot v op. 4), str. 260 sl.; WEIS, *Säkularisation* (kot v op. 1), str. 39 sl., odgovor volilnega kneza z dne 10. 11. 1801 objava *ibid.*, str. 74–7, citirani str. 75, 76; SABINE ARNDT-BAEREND, *Die Klostersäkularisation in München 1802/03*, *Miscellanea Bavarica Monacensia* 95 (München, 1986), str. 346 sl.

¹⁰ O tem obstajajo različna mnenja: BayHStA, GR 634 / ad 46.

¹¹ IRMINGARD BOHM, *Literarische Wegbereiter der Säkularisation*, v: *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens* 94 (1983), str. 523–9; MÜLLER, *Vorfeld* (kot v op. 1), str. 3–5, 27 sl.; IDEM, *Die Säkularisation und ihre Folgen*, v: *Bayern ohne Klöster?* (kot v op. 1), str. 239–50, tu str. 241 sl.

¹² WEIS, *Säkularisation* (kot v op. 1), str. 23 sl.; CHRISTOPH DIPPER, *Probleme einer Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Säkularisation in Deutschland (1803–1813)*, v: ARMGARD V. REDEN-DOHNA, ed., *Deutschland und Italien im Zeitalter Napoleons* (Wiesbaden, 1979), str. 123–70, tu str. 126–8; RUDOLFINE V. OER, *Der Eigentumsbegriff in der Säkularisationsdiskussion am Ende des alten Reiches*, v: RUDOLF VIERHAUS, ed., *Eigentum und Verfassung. Zur Eigentumsdiskussion im ausgehenden 18. Jahrhundert*, *Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 37 (Göttingen, 1972), str. 193–228.

¹³ MÜLLER, *Die Säkularisation von 1803* (kot v op. 1), str. 29 sl.

¹⁴ Dejansko stanje je nekoliko nejasno. ANTON SCHARNAGL, *Zur Geschichte des Reichsdeputationshauptschlusses von 1803*, v: *Historisches Jahrbuch* 70 (1951), str. 238–59, navaja, da se je prvotna verzija teh določil v francosko-ruski konvenciji z dne 3. 6. 1802 nanašala le na samostane (v deželah, ki so prišle pod Francijo, so s cerkvenim premoženjem kompenzirali »državno« premoženje, op. prev.), katerih prihodki naj bi bili namenjeni: 1. za tuje »premalo poplačane« upravičence do odškodnine, 2. za opremo stolnic in 3. za oskrbo prizadetih duhovnikov. Po predvsem pruskih protestih proti omejitvam nove deželne oblasti, povezanimi s povračilom škode drugim državnim stanovom, naj bi posredniki svoj načrt sicer spremenili, vendar so končno sprejeti predlog formulacije, ki je vključeval mediatne samostane, predložili šele 11. 2. 1803. STUTZER, *Klöster* (kot v op. 1), str. 89, pa v nasprotju s tem govori, da je bavarska diplomacija v Regensburgu že 2. 11. 1802 dosegla sprejete sklepe, s katerimi so bili mediatni samostani podrejeni deželni gospodini, ki z njimi svobodno razpolagajo. Cf. KLAUS-DIETER HÖMIG, *Der Reichsdeputationshauptschluß vom 25. Februar 1803 und seine Bedeutung für Staat und Kirche* (Tübingen, 1969), str. 40–61.

notranja ureditev posameznih teritorijev. Glede tega je bilo zanj očitno bolj važno le, da mu novi južnonemški zavezniki zagotovijo čim večje število čet. Močna finančna injekcija bi pomenila le še dodatno pomoč.

III. Če je bila za sekularizacijo samostanov bistvena iniciativa Bavarske, pa je bila za ukinitve knezoškofij, zlasti enklav (kot Freising ali Regensburg), ki so jo že dolgo želeli bavarski deželni gospodje, vendarle odločilna na prvem mestu Francija, na drugem pa Prusija. Če je Prusija že iz geopolitičnih razlogov po tradiciji upala, da bo pridobila severnonemške škofije, pa je bila obema državama skupna težnja po slabitvi cesarske moči. Celo Avstrija je že dolgo poželjivo gledela na sosednje cerkvene kneževine, kot Salzburg, Passau in Berchtesgaden, druge, npr. Briksen, pa praktično že podvrgla svojemu nadzoru. Toda dokler je cesar na državnem zboru slabil državno cerkev kot svojo najbolj zanesljivo podporo, pa prednosti, ki jih je predstavljala mediatizacija vseh cerkvenih knezov, z zornega kota Dunaja niso odtehtale ustreznih pomakljivosti. Le Napoleon je bil sposoben prisiliti Franca II., da zavzame drugačno stališče. Toda zasluge za to, da je Francija dosledno vodila takšno politiko, gre ne nazadnje iskati v diplomatskih prizadevanjih Prusije, pa tudi manjših teritorijev, kot Hessen-Kassel, Württemberg in Pfalz-Zweibrücken.¹⁵ Vsekakor pa ta konstelacija kaže, da se tudi cesar Franc ni z vsemi sredstvi upiral sekularizacijam, saj je že pod Jožefom II. obstajala težnja, da se interes velesile Avstrije postavi nad interes cesarstva, čigar prednosti so za Habsburžane vse bolj izgubljale pomen. Končno pa je Avstrija za to, da je odstopila Ortenau, dobila knezoškofiji Trient in Briksen, cesarjev brat Ferdinand pa je s tem, ko se je odpovedal Toskani, pridobil obsežna cerkvena ozemlja Salzburga, Berchtesgadna in Eichstätt.

IV. Pfalški Bavarski je prav tako uspelo razširiti svoje ozemlje. Pridobila je knezoškofije Bamberg, Freising in Augsburg ter večje ali manjše predele Würzburga in Passaua, poleg tega še švabske in frankovske državne opatije oz. državna mesta. Tako kot večina večjih državnih stanov je dobila neproporcionalno veliko odškodnino za izgube na levem bregu Rena. Predvsem pa je Montgelasu po nekaj zapletih uspelo zaokrožiti bavarsko ozemlje in do leta 1810, ko je pridobil Regensburg, odpraviti še zadnjo enklavo. Najbrž pa je bil zanj še bolj pomemben notranjepolitični učinek: ukinitve finančno močnega prelatskega stanu je močno oslabilo bavarske stanovce, ki so se sicer dokaj hitro sprli glede bodoče strukture njihovega zastopstva. Njihova ukinitve je bila s tem le še vprašanje časa. Do nje je prišlo leta 1807. S sekularizacijo so sicer številne oblastne pravice – gosposčinske pravice, desetine, patrimonialno sodstvo itd. – prešle v državne roke. Tako je nastala velika razlika med obdobjem pred letom 1803, ko je bil bavarski deželni gospod zemljiški gospod le dobre desetine starobavarskih kmečkih družin, in po letu 1803, ko se je delež dejansko povzpел nekaj nad 70%.¹⁶ Poleg tega je država dokončno pridobila nadzor nad skorajda vsemi »nosilci izobraževanja«, ker odtlej – podobno kot že v jožefinski Avstriji – državnemu nadzoru niso bile podvržene le univerze in šole, temveč tudi duhovščina. Imenovanje in plačevanje župnikov je bilo sprva v izključni pristojnosti države. Le-ta je odslej razpolagala z velikim številom kulturnih dobrin. Pri tem ne gre samo za cerkve z njihovo celotno umetniško opremo, temveč tudi za številne tehnične in naravoslovne zbirke samostanov, njihove pogosto dragocene, več ali manj velike fonde knjig, arhivalij itd. Mecenstvo se je odtlej bolj kot kdajkoli prej osredotočilo v osebi deželnega gospoda. O tem priča izgradnja deželnega glavnega mesta Münchna, zlasti pod Ludvikom I.¹⁷

¹⁵ WEIS, *Montgelas* (kot v op. 2), str. 332–5.

¹⁶ WALTER DEMEL, *Der bayerische Staatsabsolutismus 1806/08–1817. Staats- und gesellschaftspolitische Motivationen und Hintergründe der Reformära in der ersten Phase des Königreichs Bayern* (München, 1983), str. 64 sl. in op. 289; IDEM, *Die Säkularisation und die Entstehung des modernen bayerischen Staates, v: Bayern ohne Klöster?* (kot v op. 1), str. 464.

¹⁷ O tem različni prispevki v: *Bayern ohne Klöster?* in v: KIRMEIER – TREML, ed., *Glanz* (oboje kot v op. 1).

V. Poleg tega je bavarska država prevzela znatne finančne prihodke, seveda pa tudi bremena. Kratkoročni dobiček, ki je verjetno znašal okoli 20 milijonov goldinarjev, je bil po mojem mnenju odločilnega pomena, da so lahko leta 1805 postavili vojsko v bojno pripravljenost. Bavarska je imela namreč že leta 1799 28,2 milijonov goldinarjev dolga, ki se je leta 1803 povečal še za 23,7 milijonov, k čemur je na primer mediatizirana knezoškofija Bamberg prispevala 3,8 milijonov. Ko so bila v nekaj letih odtujena skorajda vsa samostanska posestva, skoraj povsem neokrnjene pa so ostale njihove gosposčinske pravice, je bil za prevzeta bremena (pokojnine, obveznost novega dotiranja škofij itd.) kmalu porabljen skorajda ves državni dobiček. Verjetno so šele v dvajsetih letih 19. stoletja prihodki od zemljiških davkov, odkupnin, gozdov itd. znova presegle hitro nazadujoča finančna bremena.¹⁸ Tako kot se je bal Krenner, se znatnega dela sekulariziranega premoženja seveda ni dalo usmeriti v bavarski fiskus. To je veljalo zlasti za nekdanja cerkvena posestva, ki si jih je Avstrija na izredno problematičen način prisvojila s sklicevanjem na pripadno pravico (*droit d'épaves*).¹⁹

VI. Bavarska se pri izvajanju sekularizacijskih ukrepov ni občutno razlikovala od drugih ozemelj. Potrebno je le primerjati potek ukinjanja samostanov na Bavarskem in na območjih na levem bregu Rena Napoleonove Francije, kjer pa so bile škofije že leta 1802 na novo organizirane. Tam so redovnike z desnega brega Rena, sicer z majhno popotnico, izgnali. Ostale nune in ostareli menihi so lahko v zbirnih samostanih počakali na večer življenja. Tudi ostali menihi so dobili skromno pokojnino, vendar pa so morali sprejeti mesto župnika, če jim je bilo ponujeno. Očitno je večina duhovnikov ostala. Toda samostani kot institucije in gospodarske enote so prenehali obstajati. Državni komisarji so zapečatili prostore oz. omare, da bi preprečili odtujitve, iskali aktivni in pasivni kapital ter sestavljali sezname samostanskih premičnin in nepremičnin. Njihovo vrednost, ki je bila zelo različna glede na samostan, so nato ocenili, pogosto ob pomoči lokalnih uradnikov. Dragocene dokumente, knjige in ostale predmete so poslali v državne centralne in pokrajinske arhive, knjižnice in zbirke. Cerkevna posest je bila delno vključena v državno posest, večinoma pa po letu 1803 kar se da hitro prodana na dražbah. Izkupiček je bi v večini primerov v povprečju nad ocenjeno vrednostjo, saj je bilo povpraševanje zlasti do leta 1806 veliko, pri tem skorajda ni bilo zadržkov iz verskih razlogov. Po enaki shemi je potekala sekularizacija na desnem bregu Rena, med drugim tudi na Bavarskem. Razlike v območjih na levem bregu Rena so bile povezane z različnimi zemljiškopravnimi in socialnimi danostmi. Tako je bil delež prodanih posestev na Bavarskem v povprečju največ 1% obdelovalnih površin, v departmajih na levem bregu Rena pa skupaj s posestvi posvetne provenience do leta 1813 okrog 12%! Po drugi strani pa so zemljiške in desetinske gosposčinske pravice na desnem bregu Rena v vrednosti več milijonov goldinarjev prešle v državne roke, medtem ko je francoska država takšne pravice 1798 ukinila brez odškodnin.²⁰

Znatne, pogosto sicer precenjene izgube, pa so nastale pri kulturnih dobrinah vseh vrst: pri mojstrsko izdelanih liturgičnih predmetih, ki so jih pogosto stalili, baročnih slikah (za katere so sodobniki kazali malo zanimanja), recikliranih knjigah s »praznoversko« vsebino itd. Seveda je

¹⁸ DEMEL, Säkularisation (kot v op. 16), str. 460-4.

¹⁹ VOLKER PRESS, Das »Droit d'Épaves« des Kaisers von Österreich. Finanzkrise und Stabilisierungspolitik zwischen Lunéville und Preßburger Frieden, v: *Geschichte und Gesellschaft* 6 (1980), str. 559-73.

²⁰ WINFRIED MÜLLER, Ein bayerischer Sonderweg? Die Säkularisation im links- und rechtsrheinischen Deutschland, v: SCHMID, ed., *Säkularisation* (kot v op. 1), str. 317-34, posebno 323-30. Numerični podatki za levo od Rena ležeče predele po: G. B. CLEMENS, Besitzumschichtungen im Rheinland aufgrund der Nationalgüterauktionen (1803-1813), v: GEORG MÖLICH, ed., *Klosterkultur und Säkularisation im Rheinland* (Essen, 2002), str. 332 sl. Od tega nekoliko odstopajo podatki pri: W. SCHIEDER, Die Säkularisationspolitik Napoleons in den vier rheinischen Departements, v: IRENE CRUSIUS, ed., *Zur Säkularisation geistlicher Institutionen im 16. und 18./19. Jahrhundert* (Göttingen, 1996), posebno str. 90-5. Po W. SCHIEDER, Gegenstand der Edition, v: DERS., ed., *Säkularisation und Mediatisierung in den vier rheinischen Departements 1803-1831*, Bd. 1 (Boppard am Rhein, 1991), str. 43 sl., so bili zbrani podatki 17.705 narodnih dobrin, od katerih je bilo 13.824 dejansko prodanih.

prišlo do poneverjanja ter odtujevanja in sekularizacija je na nekaterih področjih, kot sta cerkvena glasba in voščena umetnost, pomenila prekinitev v razvoju. Po drugi strani pa so na primer umetnost izdelovanja jasic, bratovščine in romanja, celo samostansko življenje kljub ukrepom državne cerkvene in verske politike živeli naprej oziroma prej ali slej ponovno zaživeli, čeprav v deloma novi obliki.²¹ V tem smislu je sekularizacija na Bavarskem sicer pomenila globoko zgodovinsko cezuro, vendar pa pri tem ni šlo za totalno prekinitev s preteklostjo.

Iz nemščine prevedel Niko Hudelja

²¹ Cf. e.g. RAINER BRAUN, *Blindes Wüten? Der Umgang des Staates mit den säkularisierten Klosterkirchen und -gebäuden*, v: *Bayern ohne Klöster?* (kot v op. 1), str. 304–27; W. HARTINGER, *Säkularisierung der Volkskultur*, v: SCHMID, ed., *1803* (kot v op. 1), str. 339–59, ki tudi ugotavlja, da so se nekateri ordinariati že desetletja borili proti nekaterim oblikam ljudske kulture, preden so ga okoli leta 1770 nadaljevale posvetne gosposke, kot na primer Jožef II. Cf. KONRAD BAUMGARTNER, *Die Seelsorge im Bistum Passau zwischen barocker Tradition, Aufklärung und Restauration* (St. Ottilien, 1975), posebno str. 14–20.

PETER PFISTER

ARHIVI S FREISINŠKEGA STOLNEGA GRIČA IN NJIHOVA USODA MED SEKULARIZACIJO LETA 1802-1803

Nadškofijski arhiv si je med številnimi spominskimi prireditvami leta 2003 v počastitev dvestoletnice sekularizacije na Bavarskem s svojo razstavo pod naslovom Arhivi s Freisinškega stolnega griča in njihova usoda med sekularizacijo izbral zelo ozko in na prvi pogled nekoliko postransko tematiko.¹

Za »izvršitelje« sekularizacije so bili arhivi in registrature vsekakor izjemno zanimivi. Vedeli so, da so v njih dokazila za pravice in lastnino, ki so jih uradniki novega deželnega vladarja potrebovali za nadaljnje delovanje uprave in pravosodja in zagotovitev dohodkov. Šlo je za »bazo podatkov«, brez katere oblast ne more delovati. Prevzem pisnega oziroma tiskanega gradiva ukinjenih verskih ustanov s strani volilne dežele Bavarske je morda od zunaj vzbujal manj pozornosti, vendar predstavlja izredno pomemben del sekularizacije v Freisingu. Če so bile v arhivih predvsem starejše in važnejše listine in lastninski zapisi, ki so segali v zgodnji srednji vek, so registrature vsebovale akte, ki so bili neogibno potrebni za tekoče upravljanje. V »arhivski celotnosti« Freisinškega stolnega griča se zrcali množica verskih ustanov, ki so tukaj prestolovale vse do sekularizacije.

¹ Temeljnega pomena v tej zvezi je razstavni katalog: ROLAND GÖTZ, Katalog der Ausstellung des Archivs des Erzbistums, v: SIGMUND BENKER - ROLAND GÖTZ - PETER PFISTER, *Verlust und Gewinn. Die Säkularisation im Bistum Freising aus Sicht von Dombibliothek und Diözesanarchiv. Eine Ausstellung der Dombibliothek Freising (Diözesanbibliothek des Erzbistums München und Freising) und des Archivs des Erzbistums München und Freising* (Freising, 2003), str. 78-141. Glede obravnavane tematike cf. tudi: *Archive. Geschichte - Bestände - Technik. Festgabe für Bernhard Zittel* (= Mitteilungen für die Archivpflege in Bayern, Sonderheft 8) (München, 1972); SIGMUND BENKER, Rundgang 28: Die bischöflichen Archive und der Archivsaal des Domkapitels, v: *Freising. 1250 Jahre Geistliche Stadt. Ausstellung im Diözesanmuseum und in den historischen Räumen des Dombergs in Freising. 10. Juni bis 19. November 1989* (= Diözesanmuseum für christliche Kunst des Erzbistums München und Freising, Kataloge und Schriften 9) (München, 1989), str. 432-9; Die Verstaatlichung der Klosterarchive, v: RAINER BRAUN - JOACHIM WILD et. al., *Bayern ohne Klöster? Die Säkularisation 1802/03 und die Folgen. Eine Ausstellung des Bayerischen Hauptstaatsarchivs* (= Ausstellungskataloge der Staatlichen Archive Bayerns 45) (München, 2003), str. 114-21; München und Freising, v: *Führer durch die Bistumsarchive der katholischen Kirche in Deutschland*, ed. Bundeskonferenz der kirchlichen Archive in Deutschland (Siegburg, 1991), str. 127-33; SEBASTIAN GLEIXNER, Von der fürstbischöflichen Residenzstadt zum bayerischen Behördensitz. Die Eingliederung Freising's in das Kurfürstentum Bayern 1802-1804, v: HUBERT GLASER - HANNELORE PUTZ, ed., *Freising wird bairisch. Verwaltungsgeschichtliche und biographische Studien zur Wende von 1802* (= 37. Sammelblatt des Historischen Vereins Freising) (Regensburg, 2002), 13-140; ROLAND GÖTZ, *Von Arbo vom Internet. Geschichtsschreibung und Geschichtsforschung im Bistum Freising und im Erzbistum München und Freising. Ausstellung des Archivs des Erzbistums München und Freising anlässlich des 75-jährigen Gründungsjubiläums des Vereins für Diözesangeschichte von München und Freising* (= Ausstellungen im Archiv des Erzbistums München und Freising, Kataloge 4) (München, 1999); WALTER JAROSCHKA, Reichsarchivar Franz Joseph von Samet (1758-1828), v: *Archive. Geschichte - Bestände - Technik* (kot zgoraj), str. 1-27; NORBERT KEIL, *Das Ende der geistlichen Regierung in Freising. Fürstbischof Joseph Konrad von Schroffenburg (1790-1803) und die Säkularisation des Hochstifts Freising* (= Studien zur altbayerischen Kirchengeschichte 8) (München, 1987); EDGAR KRAUSEN, Alte Archivräume und Archiveinrichtungen. Bildbericht über Kloster- und Stiftsarchive in Bayern, Schwaben und Österreich, v: *Archive. Geschichte - Bestände - Technik* (kot zgoraj), str. 28-33; PETER PFISTER, Die Diözesanarchive des Erzbistums München und Freising 1821-1960, *Beiträge zur altbayerischen Kirchengeschichte* 44 (1999), str. 141-69; MARTIN RUF, Joseph Heckenstaller als Freisinger Hochstiftsarchivar. Ein Beitrag zur Geschichte des Freisinger Hochstiftsarchivs unter Fürstbischof Joseph Konrad von Schroffenburg, *Beiträge zur altbayerischen Kirchengeschichte* 33 (1981), str. 115-29; JOACHIM WILD, Zur Geschichte der Archive von Hochstift und Domkapitel Freising, v: HUBERT GLASER, ed., *Hochstift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte* (= 32. Sammelblatt des Historischen Vereins Freising) (München, 1990), str. 115-28.

Na poznejšem Freisinškem stolnem griču, ki so ga kasneje poimenovali *mons doctus* (Grič učenjakov), je kot škof v prvih dveh desetletjih 8. stoletja deloval sv. Korbinijan; v cerkvi tamkajšnje knežje pfalce je že lahko opravljal božjo službo.² Škofijo Freising je potem vzpostavil papež Gregor III., ustanovil pa sv. Bonifacij zagotovo v pozni pomladi ali zgodnjem poletju 739. Že od takrat naprej je škof prebival na Freisinškem stolnem griču. Duhovno središče je postala pisarska šola na stolnem griču od škofa Arbea (764–783) naprej. Od leta 973 je vladala tesna vez med freisinškim škofom Abrahamom in Kranjsko marko. Kralj Oton II. je namreč freisinškemu škofu na Gorenjskem podaril ozemlje s središčem v Loki.³ Vladar je s svojo darovnico kajpak zasledoval predvsem kolonizatorske cilje. Freisinški škof je bavarske in koroške kmete naseljeval na redko poseljeno slovensko ozemlje med Škofjo Loko in Kranjem (Sorško polje). Med Abrahamovim škofovanjem so na Freisinškem stolnem griču nastali tudi znameniti tako imenovani Brižinski spomeniki.⁴ Gre za tri besedila v zvezi z javno spovedjo; ta je bila del spokornega bogoslužja, ki je bilo poleg osebne spovedi običajno in je med evharistično daritvijo sledilo evangeliju. Rokopis je bil nekakšen pontifikale z različnimi liturgičnimi besedili, ki jih je škof Abraham uporabljal med svojimi obiski na Slovenskem. Do leta 1802 naj bi bili spomeniki na sedežu freisinške knezoškofije. Do tega leta segajo tudi povezave med Freisingom in slovenskim ozemljem.⁵

Območje freisinške škofije je bilo stoletja sorazmerno majhno; na vzhodu in jugovzhodu je mejila s salzburško nadškofijo.⁶ Salzburg je znal krotiti sile, ki so težile po vzponu in samostojnosti, tako da je znotraj svojega neprimerno večjega škofijskega ozemlja ustanavljal lastne škofije v Krki (Gurk), Seckauu in St. Andražu (St. Andrä) v Labotski dolini in še posebej na Chiemskem jezeru.⁷ Te so bile v posvetnih in duhovnih zadevah popolnoma podrejene Salzburgu.

Prva naloga freisinškega škofa kot duhovnega nadpastirja je bila, da deluje v svoji škofiji. V pomoč mu je bila »duhovna vlada« z generalnim vikarjem, delovnim telesom duhovnega sveta in oficialom kot duhovnim sodnikom.⁸ Škofija se je delila v dekanate in župnije, v katerih so poleg župnikov delovali tudi kaplani, spovedniki, pridigarji in beneficiati; vsi so imeli za opravljanje dušnopastirskih nalog pooblastilo freisinškega škofa.

Freisinški škofje so imeli na temelju cesarskih privilegijev poleg tega številne suverene pravice, kot so bile tržne pravice, pravica do pobiranja mitnine in kovanja denarja, vrhovna sodna oblast in pravica, da so svoja naselja lahko utrjevali z obzidjem.⁹ Tako so postali podložni neposredno cesarju. Freisinški škof se je zategadelj, podobno kot drugi stari bavarski škofje, skliceval na svoj pravni položaj, ki je bil enak vojvodskemu, in povrh poskušal vzpostaviti svojo lastno deželno kneževino. Pravico do tega jim je ponujala *Confoederatio cum principibus ecclesiasticis* (Konfederacija s cerkvenimi knezi) cesarja Friderika II. iz leta 1220, ki jim je zagotavljala izvajanje »krvnega sodstva« oziroma podeljevanje le-tega v fevd. To svetno škofovo ozemlje, na katerem je bil škof kot deželni gospod

² PETER PFISTER, ed., *Ein Segen für das Land. Der heilige Korbinian, Bischof in Freising* (München, 1999).

³ ALFONS AMMER, *Der weltliche Grundbesitz des Hochstifts Freising*, v: JOSEPH SCHLECHT, ed., *Wissenschaftliche Festgabe zum 1200-jährigen Jubiläum des hl. Korbinian* (München, 1924), str. 299–336; HELMUTH STAHLER, *Das Hochstift Freising* (= Historischer Atlas von Bayern. Altbayern 33) (München, 1974); JOSEPH MASS, *Das Bistum Freising im Mittelalter* (München, 1986); PETER PFISTER, *Das Bistum Freising im Mittelalter*, v: *Leben aus dem Glauben II* (Straßburg, 1989), 34–6; SERGIJ VILFAN, *Lage und Struktur der Freisingischen Herrschaften in Krain*, v: HUBERT GLASER, ed., (kot v op. 1), str. 351–61; *Kirche in Bayern. Verhältnis zu Herrschaft und Staat im Wandel der Jahrhunderte* (= Ausstellungskataloge der Staatlichen Archive Bayerns 17) (München, 1984), 23–44. Cf. tudi: PETER PFISTER, *Die geschichtlichen Beziehungen des Bistums Freising zu Slowenien in der Spätgotik im Lichte der Archivbefunde in Bayern*, v: JANEZ HÖFLER – JÖRG TRAEGER, ed., *Bayern und Slowenien in der Früh- und Spätgotik. Beziehungen – Anregungen – Parallelen. Erstes slowenisch-bayerisches Kunstgeschichtliches Kolloquium* (Regensburg, 2003), str. 59–78.

⁴ Cf. *Lebendiges Bichererbe. Säkularisierung, Mediatisierung und die Bayerische Staatsbibliothek* (= Bayerische Staatsbibliothek. Ausstellungskataloge 74) (München, 2003), str. 198 s.

⁵ PFISTER, *Die geschichtlichen Beziehungen* (kot v op. 3), str. 60.

⁶ MASS, *Das Bistum Freising im Mittelalter* (kot v op. 3).

⁷ *Ibid.*, str. 200.

⁸ PFISTER, *Die geschichtlichen Beziehungen* (kot v op. 3), str. 62 s.

⁹ *Ibid.*, str. 62; GÖTZ, *Katalog* (kot v op. 1), str. 80.

odgovoren le cesarju in državi, se imenuje *Hochstift* (duhovsko ali cerkveno gospostvo). Odslej so se smeli škofje kot tako imenovani knezoškofje naslavljati s S. R. I. P. (*Sacri Romani Imperii Princeps*), »knezi Svetega rimskega cesarstva«. ¹⁰ Šele leta 1803 je škofovska služba na Bavarskem s sekularizacijo ponovno dobila svojo prvotno izključno duhovno funkcijo.

Knezoškof je bil vrhovni predstavnik tako škofije kot cerkvenega gospostva. Da bi bil lahko kos svojim dušnopastirskim nalogam v škofiji in hkrati tudi izpolnjeval svoje socialne in kulturne dolžnosti v posvetnem gospostvu, si je moral iz posvetne, zlasti zemljiške posesti, zagotoviti denar in davke, toda tudi dajatve v naravi in delo. Zategadelj je dal škof Konrad III. leta 1316 v urbar vpisati vsa svoja posestva. Gre za najstarejše pričevanje o povezanosti med Freisingom in Škofjo Loko v arhivu nadškofije München in Freising. Tukaj tudi prvič srečamo barvno upodobitev freisinškega zamorca. ¹¹

Gospostvo in škofijo je potrebno strogo ločevati kot posvetno in duhovno področje sodne oblasti. Pogosto se je namreč dogajalo, da je bila razlika med gospostvom in škofijo glede na površino ozemlja velikanska.

Škofovska oblast je slonela na različnih oblastnih organih. Od 14. stoletja pa globoko v 16. stoletje je bil knežji svet, podobno kot v sosednji Bavarski, edini osrednji pristojni organ za posvetno upravljanje freisinških posesti. Člani knežjega sveta so bili tako laiki (vicedom, dvorni nadzornik, glavar, kancler in dvorni maršal) kot tudi nekateri stolni kanoniki. ¹² Iz knežjega sveta se je razvil – po letu 1530 tako imenovani – dvorni svet, osrednji posvetovalni organ freisinškega škofa. Njegovi člani so bili: šest do osem svetnikov laikov, nekaj kanonikov, tajnik, dvorni nadzornik, kancler in predsednik. Pred nadaljnjo diferenciacijo upravnih organov (dvorna komora, duhovni svet) so v njegovo pristojnost spadale tudi duhovne in posvetne zadeve, kot npr. računski revizija nižjih uradov. Odkar je freisinški škof Ernest Bavarski (1566–1612) leta 1583 postal volilni knez v Kölnu in je zatorej moral v Freisingu imeti svojega namestnika, je bila potrebna bolj podrobna porazdelitev upravnih nalog. Od leta 1586 je obstajal poseben duhovni svet. Razen tega škof Ernest ni bil zadovoljen z upravljanjem komornega premoženja. Zato je bila 21. oktobra 1601 objavljena instrukcija za dvorno komoro ¹³ in ustanovljen pristojni kolegialni organ za osrednje gospodarske in finančne zadeve kneževine. Dvorni komorni svet je moral skupaj z oskrbniki, kaščarji, upravitelji, fevdnimi prošti po uradnih okrožjih skrbeti za gospodarske zadeve. Od leta 1602 je imela poleg dvornega in duhovnega sveta tudi dvorna komora svojo lastno pisarno. Ta je spise hranila v lastnih registraturah.

Stolni kapitelj je moral s svojo navzočnostjo v prvi vrsti podpirati škofa pri praznični božji službi, s čimer je prispeval k večji svečanosti. Zlasti pa je moral stati škofu ob strani pri vodenju škofije in kneževine. ¹⁴ Stolni kapitelj je moral na primer obravnavati sleherno spremembo v

¹⁰ PFISTER, Die geschichtlichen Beziehungen (kot v op. 3), str. 62.

¹¹ Freisinški škofje so že v 13. stoletju, zlasti pa od 14. stoletja naprej, čutili potrebo po natančnejšem popisu svojih posestev. V urbarju škofa Emiha iz leta 1305 najdemo popise vseh bavarskih in južnotirolskih posesti. Popisal jih je neki meščan iz Škofje Loke. V urbarju škofa Konrada Sendlingerja z dne 1. junija 1316 so našteje vse posesti do Slovenske marke (Dolenjske). Na prvem listu je barvna iniciala, v kateri je videti škofov grb z zamorcem. Drugi barvni grb z zamorcem je na začetku seznama freisinških mestnih fevdov (list 94). Končno vsebuje tako imenovana knjiga zapiskov (poslovna knjiga) škofa Konrada Sendlingerja (1314–1322) pravne sezname škofijske pisarne, zlasti preglednice posesti in prepise listin. Razen besedil v zvezi z odvijanjem knezoškofijskega gospodarskega poslovanja je v knjigi tudi najstarejši škofijski matični spisek iz leta 1315 (več o tem zanimivem viru v prispevku Gertrud Thoma v tem zborniku). Vsa tri dela so danes v arhivu nadškofije München in Freising.

¹² PFISTER, Die geschichtlichen Beziehungen (kot v op. 3), str. 71 s. Cf. tudi: HELMUT RANKL, *Das vorreformatorische landesherrliche Kirchenregiment in Bayern (1378–1526)* (= Miscellanea Bavarica Monacensia 34) (München, 1971); ANDREA SCHWARZ, *Das bayerische Hofzählamt und sein Schriftgut*, v: *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte* 61 (1998), str. 209–32; KEIL, *Das Ende der geistlichen Regierung* (kot v op. 1), str. 31–40.

¹³ PFISTER, Die geschichtlichen Beziehungen (kot v op. 3), str. 71 s.

¹⁴ ROLAND GÖTZ, *Das Freisinger Domkapitel in der letzten Epoche der Reichskirche (1648–1802/03). Studien und Quellen zu Verfassung, Personen und Wahlkapitulationen* (= Münchener Theologische Studien. I. Historische Abteilung 36) (St. Ottilien, 2003), str. 43–92.

župnijah. To je veljalo predvsem za pripojitve (inkorporacije) župnij. Razen tega je moral biti od sredine 13. stoletja naprej seznanjen s podelitvijo ali nakupom patronatskih pravic.¹⁵ Pristanek kapitlja je bil potreben tudi, če so župnije delili ali iz njih izvzemali posamezne cerkve oziroma špitale. S prenosom pravice izbire škofa na kapitelj so kanoniki pridobili prvovrstno institucionalno pravico, ki je v marsikaterem pogledu utrdila in povečala njihov izjemen položaj v škofiji.¹⁶ Omeniti je potrebno tudi njihov velik delež pri upravljanju škofije. S pravico konsenza je kapitelj prevzel bistveno soodgovornost in sodelovanje pri škofovskih zadevah in s tem pri zadevah škofije in posvetnih gospodstev.

Z organi vodenja škofije so bile tesno povezane kolegiate ustanove na Freisinškem stolnem griču. Delno so imeli stolni kanoniki dodatno kot prošti kolegiatnih ustanov nadarbine. Številni kanoniki kolegiatnih ustanov so bili zaposleni v škofijski upravi in so se preživljali iz nadarbin ustanov. Tako je nastala ustanova sv. Andreja v Freisingu že pred letom 1162¹⁷ in od 8. junija 1319 se ji je pridružil kolegiatni kapitel sv. Janeza Krstnika kot druga sekularna kanoniška ustanova na Freisinškem stolnem griču.¹⁸

Po ugledu je bila ustanova sv. Andreja neposredno za stolnim kapiteljem in je bila pred vsemi drugimi ustanovami v freisinški škofiji.¹⁹ Pravico podeljevanja izpraznjenih kanonikatov je imel – razen naslova prošta in dekana – glede na mesec Sveti sedež oziroma sam kapitelj. Škof, cesar in celo bavarski knez (oziroma volilni knez) pa so vendarle imeli pravico do izrabe »prve prošnje« z obvezo, da bodo med tem mesecem imenovali svojega kandidata. Čast prošta je na predlog škofa vedno podeljeval papež enemu izmed freisinških kanonikov. Leta 1789 je dr. Joseph Jakob Heckenstaller iz regensburške škofije vstopil v kapitelj ustanove sv. Andreja in postal sodelavec freisinške duhovske vlade; pozneje ga bomo še srečali v vlogi poslednjega freisinškega knezoškofijskega arhivarja. Ustanovna cerkev sv. Andreja je bila romanska troladijska bazilika z desetimi oltarji na zahodni strani knezoškofijske rezidence. Po sekularizaciji je bavarski volilni knez Maks IV. Jožef z dekretom dne 23. decembra 1803 ukazal, naj porušijo vsa poslopja in ustanovno cerkev, šolo in vse stavbe na stolnem griču, ki so pripadale ustanovi sv. Andreja.

Majhna in najmlajša kolegiatna ustanova sv. Janeza Krstnika je bila v senci drugih mestnih ustanov. Njena cerkev pa še danes izpričuje njen obstoj, saj zapira severno steno štirikotnega dvorišča, ki ga še obkrožajo stolnica ter nekdanji konjušnica in knezoškofijska rezidenca. Ustanovo so leta 1319 najprej uredili za prošta, dekana in šest kanonikov. Od sredine 16. stoletja pa so v njej bivali prošt, dekan in trije kanoniki, ki svojih kornih dolžnosti od časa škofa Henrika III. (1541–1551) niso več opravljali v svoji ustanovni cerkvi, ampak v stolnici, kjer jih je stolni kapitelj obravnaval kot svoje lastne korne vikarje.²⁰ Vsa prazna kanoniška mesta je oddajal freisinški škof, mesto prošta enemu izmed freisinških stolnih kanonikov, kanonikate pa brez formalnih pogojev duhovnikom ali bodočim prejemnikom mašniškega posvečenja.

Duhovne in svetne strukture, ki so do sekularizacije obstajale na Freisinškem stolnem griču, so vidne tudi na priloženem načrtu, ki povzema stanje kmalu po letu 1800. Načrt temelji na treh predlogah.²¹ Ozadje predstavlja star katastrski posnetek Dionysa Groba, ki je nastal avgusta in septembra 1809; vzhodni del na levi strani je 14. novembra 1803 nastala akvarelna risba s tušem Thomasa Röslerja in zahodni del akvarelna perorisba Thomasa Heigla iz leta 1803.

¹⁵ PFISTER, Die geschichtlichen Beziehungen (kot v op. 3), str. 66–71.

¹⁶ GÖTZ, *Das Freisinger Domkapitel* (kot v op. 14), str. 63–6. Razen tega je imel stolni kapitelj svoj pečatnik in seveda tudi lastno posestno upravo.

¹⁷ PETER PFISTER, *Freising-St. Andreas, v: Freising 1250 Jahre geistliche Stadt* (kot v op. 1), str. 135–9.

¹⁸ PETER PFISTER, *Freising-St. Johann Baptist*, v: *ibid.*, str. 140–2. K temu je treba prišteti še Malo dodatno ustanovo Freising-St. Paul, ki je bila 1251 ustanovljena za štiri stolne vikarje kot beneficij oltarja sv. Pavla v južni stranski ladji stolnice. Ustanova Freising-St. Paul je ostala za stalno pridružena stolnemu kapitelju. Dne 27. novembra 1802 so jo ukinili. Cf. PETER PFISTER, *Freising-St. Paul, das Annex-Stift*, v: *ibid.*, str. 144.

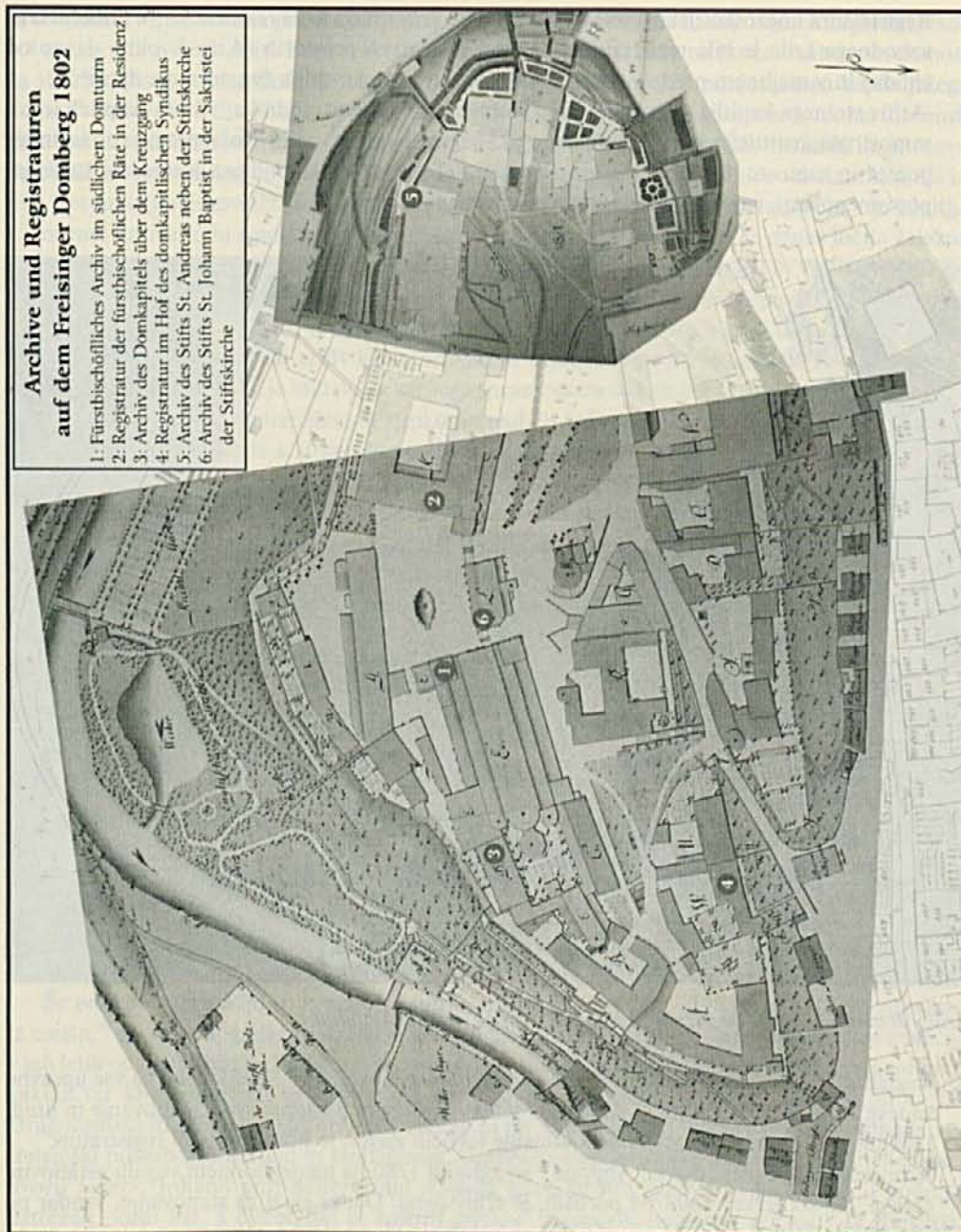
¹⁹ PFISTER, *Freising-St. Andreas* (kot v op. 17), str. 135–7.

²⁰ PFISTER, *Freising-St. Johann Baptist* (kot v op. 18), str. 140 s.

²¹ Cf. GÖTZ, *Katalog* (kot v op. 1), tukaj posebno str. 80–2.

Archive und Registraturen auf dem Freisinger Domberg 1802

- 1: Fürstbischöfliches Archiv im südlichen Domturm
- 2: Registratur der fürstbischöflichen Räte in der Residenz
- 3: Archiv des Domkapitels über dem Kreuzgang
- 4: Registratur im Hof des domkapitulischen Syndikus
- 5: Archiv des Stifts St. Andreas neben der Stiftskirche
- 6: Archiv des Stifts St. Johann Baptist in der Sakristei der Stiftskirche

Zarisanih je naslednjih šest registratur in arhivi na stolnem griču:

1. Knezoškofijski arhiv, ki ga sestavljajo trije, drug nad drugim zgrajeni prostori v južnem stolničnem zvoniku.²² Dostop do tega, zagotovo najpomembnejšega arhiva, v katerem so bili shranjeni najvažnejši dokumenti glede pravic in posesti knezoškofije, je bil iz notranjosti stolnice v višini orgelske empole. Še danes vodijo zidane polžaste stopnice do teh treh obokanih dvoran. Na majhnih oknih so bile takrat in so še danes železne naoknice, ki naj bi varovale arhiv pred požarom in vlomi. Opremo so sestavljali prenosljivi arhivski zaboji in nepremični regali. V vrhnjem prostoru so še danes vidni ostanki lesenih regalov.

²² Ibid., str. 82.

2. Registratura knezoškofijskih svetnikov v pritličju vzhodnega krila rezidence.²³ V pritličju tega vzhodnega krila je bila registratura razporejena v dveh prostorih (4. in 5. okno desno od vhoda) in v majhnem predprostoru. Pot do registrature je vodila čez notranje dvorišče.
3. Arhiv stolnega kapitlja ob južnem krilu stolničnega križnega hodnika.²⁴ Stolni kapitelj je kot samostojna institucija štel 23 duhovnikov, ki so imeli pravico voliti škofa, pravico do lastnega pečata in samostojnega upravljanja s posestjo. Tako je nastala njihova lastna zbirka listin, popisov posesti, zapisnikov sej, računov in drugih spisov.

Arhiv stolnega kapitlja ob južnem krilu stolničnega križnega hodnika

4. Registratura v dvorišču stolnega sindika (pravnega svetovalca).²⁵ Sindik je bil za vse upravne zadeve kapitlja pristojni jurist, ki je imel v tem baročnem poslopju svoje stanovanje in urad. Dokumente, ki jih je potreboval za urejanje tekočih zadev, je hranil v lastni registraturi.
5. Arhiv kolegiatne ustanove sv. Andreja²⁶ so zgradili 1780 na jugozahodnem vogalu ustanovne cerkve. Ko so cerkev 1803/04 porušili, je arhiv ostal. Danes služi za stanovanje, vendar pa zamrežena okna v pritličju spominjajo na nekdanjo vlogo stavbe, v kateri so bile shranjene arhivalije.
6. Arhiv ustanove sv. Janeza Krstnika v zakristiji ustanovne cerkve. Njena dokumentacija je bila tako pičila, da so jo shranjevali kar v zakristiji in v dodatni omari na orgelski empori. Izmed teh arhivov se je v celoti in skupaj z opremo ohranila le baročna arhivska dvorana stolnega kapitlja (kot eden redkih zgodovinskih arhivskih prostorov na Bavarskem sploh). Arhiv je nastal na prelomu s 1. v 2. tisočletje, ko se je posestna uprava stolnega kapitlja ločila od knezoškofijske

²³ Ibid., str. 83.

²⁴ Ibid., str. 84.

²⁵ Ibid., str. 85.

²⁶ Ibid., str. 86.

in se osamosvojila. Kazala po letu 1374 poročajo o razčlembi fonda listin, uradnih knjig in spisov kot tudi o njihovem številu. Lega arhiva med stolnimi poslopji kaže na funkcionalno povezanost za stolni kapitelj pomembnih prostorov v višini prvega nadstropja srednjeveškega kapiteljskega doma.²⁷ Tod so v letih 1732–1734 po načrtih dvornega zidarskega mojstra Johanna Lorenza Hirschstötterja in mestnega zidarskega mojstra Ignaza Reiserja zgradili, razširili in na novo opremili prostore za knjižnico in arhiv. Če so imeli vstop v baročno knjižnico vsi člani kapitlja in tudi izbrani tuji obiskovalci, je bil arhiv dostopen le stolnemu dekanu in izbranim članom kapitlja kakor tudi arhivarju in sindiku. Arhiv od nekdanje kapiteljske seje sobe še danes ločijo železna vrata. Prehod iz knjižnice v arhiv na drugi strani zapirata drsni knjižni regal in vrata z dvema od znotraj pomičnima zapahoma. Ogrevanja in luči ni bilo. Kamnita tla so prispevala, da je bil arhiv čimbolj varen pred požarom, vendar pa hkrati omejevala delo na topli letni čas.

Kapitelj je skrbno čuval arhiv kot *sanctuarium* (svetišče) svojih izbrancev. Poglavitna skrb arhivarja stolnega kapitlja je bilo poleg varnega shranjevanja dokumentov urejanje in popisovanje čedalje večjega fonda, neprenehin in strokoven nadzor kakor tudi določanje reda glede uporabe zahtevane dokumentacije s strani članov kapitlja in njegovih uradnikov. Odgovorni sindik za upravo stolnega kapitlja je marca 1765 zaprosil za pomoč pri skrbi za arhiv.²⁸ Kot vrhovni upravni uradnik kapitlja je bil sindik poleg vodenja zapisnika na sejah odgovoren tudi za registraturo, ki je bila v njegovem dvorišču, in za kapiteljski arhiv. Zaradi številnih drugih zadolžitvev se vsekakor ni mogel v zadostni meri posvečati tej nalogi. Ta vprašanja je kapitelju predstavil sindik Johann Fidelis Baur in pri tem poročal, da je potrebno »glede arhiva izdati posebne odredbe«; ob tem je prosil za pomoč in omenil tudi poseben pomen arhiva: »Če bi od sindika, ki mu je naloženih veliko nalog, zahtevali, da jih vse izpolni, bi pričakovali nekaj nemogočega, kot to dokazuje dosedanja služba. Če pa bi zadeve bolje uredili, bi lahko bolje delal. Prečastiti stolni kapitelj bi moral vsekakor vestno skrbeti za to, da bo arhiv kot svetišče izbranih članov kapitlja zelo negovan in urejen. Samo tako bo kapitelju omogočeno, da bo iz zapisov v arhivih v vseh mogočih okoliščinah s predložitvijo aktov tudi zares imel korist. V nasprotnem primeru kapitelju vse njegove pravice ne bi bile niti poznane. Ravno zaradi teh razlogov in velike koristi, ki lahko nastane iz tega, prosim, da bi arhivsko ureditev in zapisovanje zaupali gospodu Wolfgangu Pättingerju in mu zagotovili ustrezno plačilo. Gospod Pättinger naj bi pričel urejati akte in jih pravilno razporejati prihodnjo pomlad ali poletje (saj pozimi v arhivu tako ali tako ni mogoče delati) in bi sčasoma poskrbel tudi za boljše opremo.«²⁹ Kapitelj je odločitev o tem nekoliko odložil, tako da je šele julija 1765 imenoval predlaganega duhovnika Wolfganga Pättingerja za kapiteljskega arhivarja in knjižničarja.

Še pred sekularizacijo so morali freisinske arhive dvakrat, leta 1796 in 1800–1801, umakniti iz mesta,³⁰ saj so se dogodki koalicijskih vojn, ki jih je država vodila proti revolucionarni Franciji, v teh letih odvijali v bližini Freisinga. Stolni arhivar Joseph Jakob Heckenstaller je moral stolnični zaklad ter knezoškofijski in kapiteljski arhiv pred prihodom Francozov spraviti na varno. Dragocenosti in arhivalije so shranili v zaboje in jih na splavih po Isarju in Donavi odpeljali na freisinski posestvi Ulmerfeld in Hollenburg. Opolnomočeni cesarski minister na münchenskem dvoru Joseph Johann grof Seilern und Aspang je ob prvem potovanju lastnoročno podpisal ustrezen potni list, s čimer naj bi tovoru povsod zagotovili neoviran prevoz: »Iz freisinske knezoškofije so po vodi in pod nadzorom duhovnega svetnika gospoda Heckenstallerja odposlali 60 do 70 zabojev in kovčkov delno s knezoškofijskimi delno s kapiteljskimi arhivi, srebrom, perilom itn. na freisinsko gospostvo Ulmerfeld v Avstriji. Zato pozivamo vse krajevne oblasti glede na njihov položaj, da omenjeni pošiljki povsod zagotovijo varen in neoviran prehod, tudi dajo prednost, če je to mogoče.«³¹ Heckenstallerju se je zares posrečilo, da je zaupane mu dragocene predmete in dokumente neokrnjene in nepoškodovane spet pripeljal v Freising.

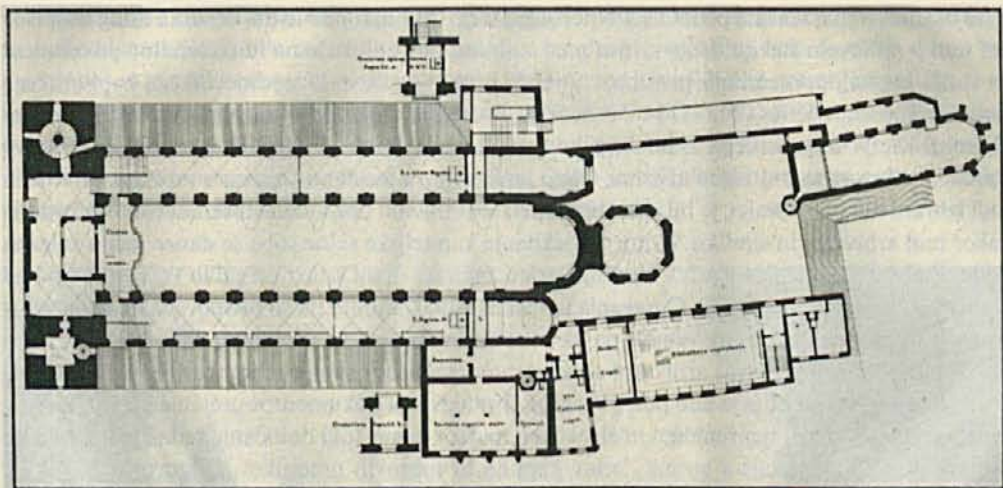
²⁷ Ibid., str. 93 s.

²⁸ AEM L 92, Protokol stolnega kapitlja z dne 5. marca 1765 (Rapular); Götz, Katalog (kot v op. 1), str. 99.

²⁹ Götz, Katalog (kot v op. 1), str. 99.

³⁰ PFISTER, Diözesanarchivare (kot v op. 1), str. 141–69; Götz, Katalog (kot v op. 1), str. 104–8.

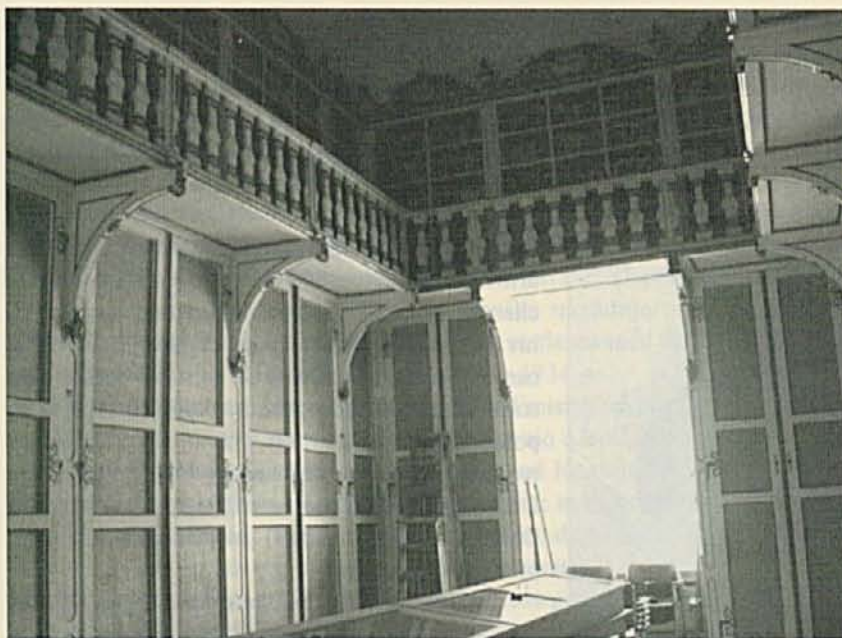
³¹ Götz, Katalog (kot v op. 1), str. 106.

Arhiv stolnega kapitlja znotraj stolničnega kompleksa. Tloris stolnice in sosednjih zgradb v nivoju I. nadstropja; litografija Franca Ksaverja Mettenleiterja na podlagi risbe Thomasa Heigla, v: JOSEPH VON HECKENSTALLER, *Dissertatio historica de antiquitate et aliis quibusdam memorabilibus cathedralis ecclesiae Frisingensis ...* (München, 1824)

Freising z južne strani z mostom čez Isar in splavom. Bakrorez Franca Ksaverja Jungwiertha po sliki Janeza Krstnika Deyrerja, okoli 1772 (izsek)

Arhivska
dvorana
stolnega
kapitlja

Ni pa jim bilo več dano, da bi tod dolgo ostali. Še pred sklepom državnega poslanstva (Reichsdeputationshauptschluss) 25. februarja 1803 je bavarski volilni knez Maks IV. Jožef avgusta 1802 ukazal vojaško zasedbo Freisinga. Dne 27. novembra 1802 je bil bavarski prevzem oblasti v Freisingu izvršen s tako imenovanim civilnim prevzemom. Takoj so zapečatili vse blagajne in naravne zaloge, pa tudi arhive in registrature, da bi tako zagotovili Bavarski premoženje, pravice in dokaze o lastništvu.³²

To je ustrezalo navodilom, ki jih je volilnoknežji generalni komisar Johann Adam pl. Aretin prejel glede arhivov in registratur pri civilnem prevzemu in sta jih 24. novembra 1802 lastnoročno podpisala volilni knez Maks IV. Jožef in njegov minister Maksimilian baron Montgelas. Med njimi je – sklicujoč se na ustrezno prusko navodilo – pod točko 9 naslednji konkretni predpis: »Vse javne blagajne in arhive, tudi registrature, se morajo čimprej zapečatiti ... Tiste registrature, ki vsebujejo za urejanje tekočih zadev potrebne dokumente in spise, se vrnejo registratorjem pod zaprisego, da ne bodo ničesar izgubili; arhivi pa ostanejo zapečateni in pod posebnim nadzorom komisarjev, da bi pri izvrševanju svojih nalog lahko iz njih pridobili potrebne podatke. Pečatenje se opravi s kraljevskimi (pruskimi) pečati ... Če komisarji ne bodo zmogli opraviti pečatenja po vseh krajih, se morajo obrniti na poveljujoče oficirje, ki bodo z nižjimi oficirji namesto komisarjev poskrbeli za vse potrebno.«³³ Generalni komisar je celo prejel večje število »graviranih signet«, da bi lahko izvedel pečatenje po nalogu in hkrati v imenu bavarskega volilnega kneza.

Dejanski prevzem arhivov na Freisingškem stolnem griču je po nalogu generalnega komisarja opravil volilnoknežji tajni deželni arhivar Franz Joseph Samet.³⁴ Podrobneje o tem poroča dnevnik v zvezi s civilnim prevzemom 28. novembra 1802, ki ga je vodil sekretar komisije Joseph Anton Eisenrieth: »Volilnoknežji tajni deželni arhivar Sammet je prejel pooblastilo, da se poda do knezoškofijskega arhivarja (Johanna Baptista) pl. Brauna in od njega zahteva ključe in sezname arhiva, ki je bil zaupan njegovemu nadzoru, arhiv sam pa v njegovi navzočnosti zapečati. Isto pooblastilo je zgoraj omenjeni volilnoknežji tajni deželni arhivar prejel v zvezi s stolnim arhivom in knjižnico, ki ju je nadziral arhivar in knjižničar stolnega kapitlja (Simon) Raßhofer.«³⁵ Prevzem

³² Ibid., str. 109–18.

³³ BayHStA, Generalkommissariat Freising und Mühldorf 4, Prod. 7. – Götz, Katalog (kot v op. 1), str. 110.

³⁴ Več o tej izjemni arhivarski osebnosti v: JAROSCHKA, Reichsarchivar Franz Joseph von Samet (kot v op. 1).

³⁵ BayHStA, Generalkommissariat Freising und Mühldorf 4, Prod. 9. – Götz, Katalog (kot v op. 1), str. 112.

arhivov na Freisinškem stolnem griču je bil torej opravljen, tako da so Sametu najprej izročili ključe in kataloge.

Volilnoknežji arhivski pečat – gre za volilnopalatinsko-bavarski pečat tajnega, leta 1799 ustanovljenega deželnega arhiva, ki je bil v rabi od tega leta naprej – so odtisnili tudi na vrata, ki so vodila v nekdanji arhiv stolnega kapitlja. Tako je bil vzpostavljen zunanji znak za prevzem bavarske oblasti v Freisingu. Pečat se je ohranil vse do danes in predstavlja zelo redek dokaz neposredno iz časa prevzema Freisinga.

Volilnoknežji arhivski pečat na vratih nekdanjega kapitljskega arhiva

Po zelo različnih poteh so izbrane freisinške arhivalije po letu 1802 prispele v različne münchenske arhive.³⁶ V volilnoknežji tajni deželni arhiv (danes Bayerisches Hauptstaatsarchiv/Bavarski osrednji arhiv, München) so leta 1804 prišle zelo stare listine, pečatniki, uradne knjige in akti, ki so pomembni za zagotovitev pravic in posesti kakor tudi za raziskovanje deželne zgodovine. Hkrati je v Državni arhivski konservatorij (danes Staatsarchiv/Državni arhiv, München) prispela množina manj pomembnih spisov.

Od sekularizacije nedotaknjeni so ostali akti freisinške škofijske uprave, ki je v Freisingu pod vodstvom Josepha Jakoba Heckenstallerja (1748–1832) delovala do leta 1821.³⁷ On, zadnji knezoškofijski arhivar, je zdaj postal upravitelj freisinške škofije in rešitelj številnih freisinških zgodovinskih virov. Ob ukinitvi freisinških arhivov je pred uničenjem in razprodajo rešil mnogo dokumentov, ki so veljali za nepomembne in so jih zato zavrgli.

»Heckenstallerjeva zbirka« – h kateri med drugim spadata že uvodoma omenjena urbar in poslovna knjiga škofa Konrada III. Sendlingerja z njegovimi številnimi vpisi v zvezi s Škofjo Loko – sestavlja danes osrednji fond arhiva nadškofije München in Freising v Münchnu.

Konkordat iz leta 1817 (čl. II) je prenesel škofijski sedež iz Freisinga v München in hkrati povzdignil škofijo v nadškofijo. Novo jurisdikcijsko območje, ki mu je pripadel del nekdanjega salzburškega ozemlja, je bilo potrjeno s cirkumskriptno bulo 1. aprila 1818. Razglasili so jo sicer šele 23. septembra 1821, in sicer potem, ko so s tegernseejsko izjavo (v kateri je kralj zagotovil, da se škofova zaprisega na ustavo nanaša le na civilni red in v ničemer ne zavezuje, kar bi nasprotovalo božjim zapovedim in cerkvenim uredbam) začasno ublažili napetosti med državo in cerkvijo. Dne 28. oktobra 1821 je bil ustanovljen stolni kapitelj v Münchnu, na praznik vseh svetih je Lothar Anselm baron Gebattel (1821–1846) iz rok papeškega nuncija v münchenski cerkvi sv. Mihaela prejel škofovsko posvetitev, 4. novembra pa palij, nadškofovsko znamenje. Naslednji dan je Gebattel svečano prejel v posest Mariji posvečeno münchensko stolnico in nadškofijo.

V tem letu se je tudi škofijska uprava s svojimi akti preselila iz Freisinga v München.³⁸ Selitev je organiziral registrator Martin Deutinger (1789–1854), ki je poskrbel za novo ureditev in registraturo ter dodal akte, ki so izvirali iz nekdanjega salzburškega dela škofije.³⁹ Prvi sedež škofijske uprave in njenih aktov v Münchnu, ki se je kmalu izkazal za nezadostnega, je bil v nekdanjem dekanijem dvorišču kolegiate ustanove Pri naši ljubi Gospe.⁴⁰ Pozneje se je škofijska

³⁶ GÖTZ, Katalog (kot v op. 1), str. 120–36.

³⁷ PFISTER, Diözesanarchivare (kot v op. 1), str. 141–9.

³⁸ PETER PFISTER, *Das Erzbistum München und Freising*, v: *Leben aus dem Glauben IV* (Straßburg, 1991), str. 11.

³⁹ PFISTER, Diözesanarchivare (kot v op. 1), str. 149–56; GÖTZ, Katalog (kot v op. 1), str. 128 s.

⁴⁰ PETER PFISTER, *Das Kollegiatstift Zu Unserer Lieben Frau in München*, v: *Monachium Sacrum, Festschrift zur*

uprava preselila v del nekdanjega karmeličanskega samostana. Tod so šele v šestdesetih letih 19. stoletja fond ordinariata ločili na zgodovinski arhivski fond in tekoči fond registrature. Arhiv in registratura pa sta imela še naprej skupne prostore v stavbi ordinariata v Pfandhausstraße v središču Münchna.

Med drugo svetovno vojno so arhiv v veliki meri preselili. Žal so 25. aprila 1944 med bombardiranjem Münchna zgoreli preostali deli arhiva in registratura generalnega vikarja. Po vojni je bil arhiv nameščen v začasni stavbi ordinariata, v palači Montgelas na Promenadeplatzu. Po letu 1958 so se uprava, prostori za uporabnike in depoji arhiva nadškofije München in Freising preselili v vzhodni del nekdanje karmeličanske cerkve. Depoje v opuščeni cerkveni kripti so glede na požarno varnost in hladilno tehniko nazadnje posodobili v letih 1999–2000. Najpomembnejši fondi v nadškofijskem arhivu so danes med drugim:

- okrog 1500 listin iz obdobja od leta 1147 do 1934
- Heckenstallerjeva zbirka k zgodovini škofije Freising (z mnogimi knezoškofijskimi gospodarskimi knjigami in zlasti arhivalijami, ki zadevajo ozemlje loškega gospostva)
- akti in zapisniki nadškofijskega ordinariata (od 16. stoletja naprej).

V poslopju nekdanje knezoškofijske konjušnice in galerije v Freisingu so od leta 1994 spet shranjeni arhivski fondi. Tukaj je namreč nameščen depo nadškofijskega arhiva z okoli 80 arhivi različnih župnij in kuracij kakor tudi nekaj dekanatskih arhivov, ki jih je moč pregledovati v čitalnici nadškofijskega arhiva v Münchnu. Njegova pglavitna naloga je sprejemati arhive župnij in kuracij, ki ne morejo poskrbeti za strokovno hrambo ali nimajo več svojega duhovnika.⁴¹ Tako imamo po 200 letih po sekularizaciji na Freisingem stolnem griču spet škofijski arhiv.

Iz nemščine prevedel Jože Lebar

500-Jahr-Feier der Metropolitankirche Zu Unserer Lieben Frau in München, Bd. I, ed. GEORG SCHWAIGER (München, 1994), str. 291–473, tukaj 429 s; GÖTZ, Katalog (kot v op. 1), str. 130 s.

⁴¹ Ta čedalje pomembnejša naloga izhaja iz arhivskega reda Archivordnung für die Seelsorgsstellen in der Erzdiözese München und Freising, § 1 odst. 5, v: Amtsblatt für das Erzbistum München und Freising št. 6, dne 13. februarja 1989, str. 131–139, tukaj 132.

JUDITA ŠEGA

EVIDENTIRANJE ARHIVSKEGA GRADIVA FREISINŠKEGA LOŠKEGA GOSPOSTVA

V prispevku je predstavljen projekt evidentiranja arhivskega gradiva za freisinško loško gospostvo, ki ga pri Zgodovinskem arhivu Ljubljana izvajamo od leta 1997 v Bayerisches Hauptstaatsarchiv v Münchnu. Prvi dve leti smo za izvedbo naprosili dr. Matjaža Bizjaka iz Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani, zadnja leta pa ga izvajamo strokovni sodelavci arhiva.

Preden konkretno spregovorim o rezultatih dosedanjega evidentiranja, naj na kratko predstavim nastajanje in kasnejšo usodo arhivskega gradiva freisinškega loškega gospostva, ki je bilo ob sekularizaciji leta 1803 v celoti zaseženo. To je veljalo tako za gradivo, ki so ga usodnega leta hranili v loški pisarni, kot tudi za tisto, ki se je takrat nahajalo v pisarni v Freisingu. Večina dopisov se je hranila v obeh. V škofjeloško so se skozi stoletja stekali dopisi, ki jih je svojim uradnikom pošiljal zemljiški gospod iz Freisinga, obenem pa so tu ostajale kopije originalnih dopisov, ki so jih loški uradniki pošiljali v obratni smeri. V freisinški pisarni je bilo ravno obratno. Poleg raznih dopisov so bile za informiranost zemljiškega gospoda bistvenega pomena tudi računске knjige in urbarji. Vpogled vanje ga je seznanjal z dohodki, ki jih je prinašalo gospostvo. Zato so z enim izvodom urbarja vedno razpolagali v Freisingu, drugi pa je služil potrebam loškega kaščarja.¹

Ob sekularizaciji gospostva je bilo vse arhivsko gradivo zaseženo. Njegova nadaljnja usoda je bila zelo različna, kar še posebej velja za gradivo škofjeloške pisarne. Novi oblastniki se za dokumentacijo svojih predhodnikov niso prav dosti menili. Večjega zanimanja so bile deležne le pergamentne listine, ki jih je Zgodovinsko društvo za Kranjsko sistematično zbiralo na škofjeloškem gradu in jih nato odpeljalo v Ljubljano, ostalo gradivo (razni dopisi, urbarji) pa je šlo svoja pota in bi prav klavrno končalo pri goriških trgovcih kot ovojni papir, če ne bi zanj po naključju izvedel dr. Franc Kos. Kakšna nepopravljiva škoda bi s tem nastala, vidimo, če podrobneje pregledamo Doneske k zgodovini Škofje Loke in njenega kraja,² v katerih je Kos objavil regeste v zadnjem hipu rešenih dokumentov. Njihove originale danes hrani Arhiv Republike Slovenije.

Nekoliko bolj je bila usoda naklonjena delu gradiva, ki je bilo shranjeno v freisinški pisarni in ga danes hranita Bayerisches Hauptstaatsarchiv in Archiv des Erzbistums München und Freising v Münchnu. Glede na dejstvo, da naj bi freisinška škofija po sekularizaciji loškega gospostva obdržala le gradivo cerkvenega značaja, bi pričakovali, da bomo v nadškofijskem arhivu našli le tovrstno gradivo, v državnem arhivu pa vse ostalo, vendar ni tako. Razlog za takšno stanje je bila nedoslednost ob delitvi gradiva, ki je povzročila, da se je marsikatera arhivalija znašla drugje, kot bi jo sicer pričakovali, prav tako pa se je z delitvijo razbila prvotna ureditev gradiva.

O tem, kaj konkretno bomo našli v posameznem bavarskem arhivu, je dr. Pavle Blaznik nadrobneje pisal v Arhivistu³ in prvi številki revije Arhivi.⁴ Pri tem naj le opozorim, da glavni bavarski državni arhiv sedaj hrani tudi del gradiva, ki so ga ob Blaznikovem evidentiranju hranili v Staatsarchivu oz. Kreisarchivu v Münchnu. Blaznik je celotno gradivo za freisinško loško gospostvo v Münchnu pregledal leta 1954 in ga dal delno tudi mikrofilmati. Obsežna zbirka s

¹ PAVLE BLAZNIK, O virih za freisinško in briksenško posest na Slovenskem, *Arhivi* 1 (1978), str. 17-8.

² FRANC KOS, ed., *Doneski k zgodovini Škofje Loke in njenega okraja* (Ljubljana, 1894), str. IV-V.

³ PAVLE BLAZNIK, O zbirki mikrofilmov v škofjeloškem muzeju, *Arhivist* 8 (1959), str. 61-5.

⁴ Kot v op. 1.

skupno 2978 posnetki se danes nahaja v Enoti Zgodovinskega arhiva Ljubljana v Škofji Loki in je v celoti popisana v inventarju. K zbirki spada tudi preko 2000 fotokopij mikrofilmskih posnetkov. O vsebini teh posnetkov je Blaznik pisal v prej omenjeni reviji *Arhivist*.⁵

Obsežno arhivsko gradivo in omejena finančna sredstva takrat Blazniku niso dovoljevala, da bi dal mikrofilmati vse na loško gospostvo nanašajoče se gradivo. Z namenom, da bi obstoječo mikrofilmsko zbirko izpopolnili in pridobili natančnejše podatke o gradivu, ki ga za loško gospostvo hrani Bayerisches Hauptstaatsarchiv, smo se v Zgodovinskem arhivu Ljubljana lotili podrobnega evidentiranja tega gradiva. Ob prvem obisku v Münchnu je dr. Matjaž Bizjak pregledal vsa arhivska pomagala (repertorije, inventarje, popise) in jih v delih, ki se nanašajo na loško gospostvo, prepisal oz. dal fotokopirati. S tem je Zgodovinski arhiv Ljubljana pridobil obsežno in zelo natančno evidenco, ki nam služi kot vodnik skozi različne serije gradiva, v katerih so zbrani dokumenti loškega gospostva.

Starejše *listinsko gradivo*, med katerim so tudi najstarejši zapisi, ki se nanašajo na loško gospostvo, hranijo v dveh serijah:

- Hochstift Freising (škofjijske listine od 891 do 1400)
- Domkapitel Freising (listine stolnega kapitlja od 906 do 1400)

V teh dveh serijah so po kronološkem vrstnem redu in zaporednih številkah zbrane vse listine, ki so nastale pred letom 1400. Večina od teh (pred 1365) je objavljena in v knjižni obliki dostopna raziskovalcem. V letih 1870-1871 jih je objavil Joseph Zahn.⁶ Kdor pa bo želel uporabiti originale, shranjene v Bayerisches Hauptstaatsarchivu, bo svoje delo začel s pregledom arhivskih popisov za obe seriji listin pred letom 1400. Listine so popisane kronološko z navedbo zaporedne številke, datuma nastanka, izstavitelja, pečatitelja, stare signature in morebitnih objav. Listine, ki so nastale po letu 1400, so še nerazdeljene in so razvrščene le po kronološkem vrstnem redu.⁷ Popis vsebuje enake podatke kot pri starejših listinah. Poleg teh treh popisov obstaja še posebna rokopisnotipkana zbirka regestov vseh freisinških listin,⁸ iz katere smo črpali vsebinske podatke o posameznih listinah. Za listine do leta 1500 razpolagamo le s kratkimi povzetki regestov, po letu 1500 pa z njihovimi celotnimi prevodi.

V naše evidentiranje so bile zajete vse še neobjavljene listine, ki so nastale po letu 1300 in se nanašajo na freisinško loško gospostvo. Do leta 1400 je takšnih listin 37. Vse so sedaj kot fotokopije dostopne v Enoti Zgodovinskega arhiva v Škofji Loki, na mikrofilmih pa na sedežu Zgodovinskega arhiva v Ljubljani. Iz 15. stoletja je takšnih listin 45, nato pa do leta 1734 še 43. S fotokopijami teh listin ne razpolagamo, mikrofilmi pa so na voljo v Ljubljani. Listine so vsebinsko zelo raznolike. Kar nekaj se jih nanaša na podelitve loških fevdov in na podelitve gospostva ali posameznih gradov (loškega, starološkega) v oskrbo. Nadalje bomo v pergamentnih listinah našli bogate podatke o razmerju med gospostvom in meščani. Slednji so svoje privilegije želeli zavarovati tudi tako, da so jih dajali vedno znova potrjevati na novo nastopajočemu škofu. Ne manjka tudi takšnih dokumentov, ki govore o sporih med mestom Škofja Loka in loškimi podložniki in med loškim gospostvom ter sosednjimi gospostvi in mesti. Zaradi ribolovnih pravic in ribolovnih območij so prišli v spor z goričanskim gospostvom, zaradi pravic okoli lesa so morali večkrat sklepati poravnave z mestom Kranjem. Posamezni posnetki se nanašajo na podelitve oz. prevzeme služb gosposočinskih nameščencev (glavarja, kaščarja, protipisarja) in na pobiranje desetine in mitnine. Za preučevanje cerkvenih vprašanj so tu še listine, ki se nanašajo na umestitve duhovnikov in posamezne beneficije. Večkrat se omenjata Schwarzov beneficij in beneficij sv. Katarine.

Poleg originalnih listin smo evidentirali oziroma izpisali regeste tudi vseh freisinških listin, ki

⁵ Kot v op. 3.

⁶ JOSEPH ZAHN, ed., *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich* (I) in II, FRA, DA 31 in 35 (Wien, 1870, 1871).

⁷ MATJAZ BIZJAK, *Evidentiranje virov za freisinška gospostva na Slovenskem v münchenskem BayHStA, v: Evidentiranje virov za zgodovino Slovencev v tujini. 18. zborovanje Arhivskega društva Slovenije* (Ljubljana, 1999), str. 11-5.

⁸ Zbirka nosi naslov *Freisinger Urkunden-Regesten* (listine C).

so se ohranile zapisane posredno v kasnejših listinah ali prepisih. Razpolagamo s podatki o petih takšnih listinah; vsi so iz 17. stoletja.

Poleg listin je bilo evidentiranje gradiva osredotočeno tudi na druge vrste arhivskih zapisov. Evidentirane in mikrofilmne so bile vse *računske knjige* (25) med letoma 1476 in 1504. Prav tako so bili pregledani in odbrani za mikrofilmanje razni *urbarji* mlajšega datuma, ki jih Blaznik ni objavil v knjigi *Urbarji freisinske škofije*.⁹ Na mikrofilmih imamo npr. urbarje loškega gospostva iz leta 1587 in 1666 ter urbarja za Dovje iz leta 1590 in 1648. Prav tako hranimo mikrofilme dveh *fevdnih knjig* iz prve polovice 16. stol., medtem ko je posnetke starejše loške fevdne knjige iz konca 14. in začetka 15. stol. oskrbel že Blaznik. Evidentirane in mikrofilmne so bile tudi *registraturne knjige, računi in obračuni* loškega in klevevskega gospostva ter *razni drugi dokumenti* večinoma iz konca 15. in 16. stol. Med slednjimi so npr. inštrukcije za odposlance freisinskega škofa v loškem, klevevskem in oberwelskem gospostvu s konca 16. stol., zadeve reformacije na Loškem iz 16. stol., spisek krčevin na tleh loškega gospostva iz 17. stol., dokumenti o sodnih globah in ribolovnih vodah itd. Večina naštetega gradiva se nahaja v seriji HL-3¹⁰ in v posameznih fasciklih serije HL-4¹¹ in HL-Freising.¹² Posebej zanimivo je poročilo starološkega župnika o njegovi župniji in vernikih iz leta 1639¹³ ter delno v nemščini in delno v latinščini pisana zbirka prepisov potrjenih listin za loško gospostvo iz časa 974–1540. Zbirka je bila najverjetneje izdelana leta 1706 in je izšla izpod peresa enega prepisovalca.¹⁴ Prav tako se v seriji HL-Freising nahaja obsežna knjiga o freisinskih imenjih na Kranjskem, izdelana po posameznih uradih (koroški, bitenjski, gadmarski, godeški, stirniški, rudenski, žirovski, poljanski in drugi).¹⁵

Če za gradivo loškega gospostva iz serije HL-3, še zlasti za tisto iz repertorija 53, velja, da je v glavnem sistematično urejeno, to za serijo HL-4 ne drži. Tu se gradivo za loško gospostvo nahaja v fasc. 27–49 in 157–161 in je tematsko in kronološko zelo pomešano. Zdi se, kot da so v posamezne fascikle, ki v povprečju merijo ok. 40 cm, brez vsakega reda povezali gradivo tako, kot jim je prišlo pod roke. To smo slutili že ob pregledovanju popisa. Omenjeno gradivo je nastajalo v obdobju od druge polovice 15. stol. do leta 1803. Ob evidentiranju s tanko vrvico povezanih svežnjevo smo v njih zasledili vrsto podatkov o položaju kmečkih podložnikov, ki so se neprestano pritoževali zoper glavarje, oskrbnike, kašcarje in druge uradnike, pa zoper tlako, davke in desetino. Po drugi strani so se pritoževali tudi glavarji in tožili nad nemirnimi in prepirljivimi loškimi podložniki. Presenetljivo dosti je raznih gradbenih zadev. Ohranjeni so spisi o popravilih grajskega poslopja, grajskega obzidja in župnijske cerkve, o gradnji ceste skozi Poljansko dolino in popravilu ceste pri Železnikih. Za preučevanje cerkvene zgodovine bodo zanimivi podatki iz vizitacijskega zapisnika tržaškega škofa po obisku župnij na Loškem leta 1700, dopisi o ustanavljanju jožefinskih župnij, popravilu velikega zvona pri cerkvi sv. Jurija v Stari Loki in raznih beneficijah (Pušarjev v Selcih, sv. Trojice in sv. Ane v Škofji Loki). Skozi dopise sledimo raznim naravnim nesrečam, predvsem požarom, zaradi katerih je bilo ob koncu 18. stoletja več posestnikov na Poljanskem oproščenih tlake in zaradi katerega so bila leta 1789 močno poškodovana mestna vrata. Vidno sled so v dokumentih pustili škofjeloški cehi in bratovščine. Sredi 17. stol. so drug za drugim izšli nov mesarski, pekovski in sitarski red. Donosna obrt je bila mlinarstvo. Zemljiški gospod je gosposčinske mline in žage dajal vedno v zakup. Tudi o tem, njihovih popravilih in zakupninah najdemo sledove v freisinskem gradivu kot tudi o prošnji prebivalcev Reteč in Gorenje vasi o postavitvi novega mlina pod vasjo. Seveda ne gre mimo taks, davkov, mitnin in raznih mejnih sporov. Ohranjeni so tudi podatki o uvajanju zemljiške knjige

⁹ PAVLE BLAZNIK, ed., *Urbarji freisinske škofije*, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Viri za zgodovino Slovencev 4 (Ljubljana, 1963).

¹⁰ Serija HL-3, Rep. 53, fasc. 295, 299 in HL-3, fasc. 184, 373, 432.

¹¹ Serija HL-4, fasc. 36, 40, 45, 47, 55.

¹² Serija HL-Freising, štev. 367^{1/3}, 519–521, 541–543, 545, 689.

¹³ Serija HL-Freising, štev. 367^{1/3}.

¹⁴ Serija HL-Freising, štev. 517.

¹⁵ Serija HL-Freising, štev. 542.

ok. leta 1780 in popisu prebivalstva in živine za časa Marije Terezije. Vsi ti dokumenti in še mnogi drugi so sedaj na mikrofilmih v našem arhivu v Ljubljani.

Vzporedno z evidentiranjem gradiva smo primerjali Blaznikove evidence mikrofilmov in originalno gradivo. Skušali smo ugotoviti, kolikšen del gradiva se dejansko nahaja na mikrofilmih iz leta 1954. Ugotovili smo, da gre le za večje ali manjše drobce – predvsem za pomembnejše dokumente, ki so vsi posredno zajeti v knjigi Škofja Loka in loško gospostvo.¹⁶ Ker bi bilo mikrofilmanje samo manjkajočih dokumentov iz posameznih svežnjev fizično neizvedljivo, smo se odločili, da večino svežnjev mikrofilmamo v celoti, ne glede na to, da že razpolagamo s posameznimi posnetki. Blaznikovi mikrofilmi s tem ne bodo izgubili uporabnosti. Mogoče bodo ključni dokumenti v njegovih evidencah in mikrofilmski zbirki celo hitreje najdljivi kot v množici mikrofilmov, ki jih v zadnjih letih naročamo v Münchnu. K temu je pripomogel tudi dr. Bizjak, ki je Blaznikove evidence dopolnil z originalnimi arhivskimi signaturami in izdelavo konkordančne tabele ter s tem uporabnikom stare mikrofilmske zbirke omogočil korektno citiranje.

¹⁶ PAVLE BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospostvo (973-1803)* (Škofja Loka, 1973).

VINCENCIJ DEMŠAR

USTANOVITEV MESTNE ŽUPNIJE SV. JAKOBA 1804 V ŠKOFJI LOKI

Iz prafare za celotno loško gospostvo so do jožefinskih reform nastale samo štiri župnije, več sedanjih župnij tega območja pa je nastalo konec 18. stoletja; izjema je mestna župnija v Škofji Loki. Starološka duhovščina se nikakor ni mogla odpovedati dohodkom, ki so pritekali v prafaro iz pravic nad vikariatom sv. Jakoba. Čeprav so v drugih primerih na deželi na hitro nastale nove župnije po znanih kriterijih, je bilo v Škofji Loki zato potrebnih dvajset let.

Že iz začetka osemdesetih let 18. stoletja so ohranjena razna poročila o dohodku prafare od posameznih dejavnosti in premoženja. Poročila niso bila vedno realna in pogosto prikazujejo manjše prihodke od dejanskih. Analiza poročil naj bi pomagala izdelati ustrezno delitveno bilanco. Pomembno pristojnost je imelo loško gospostvo kot patron, pravico prezentacije mestnega vikarja pa je imel starološki župnik. Svoje sta odigrala sekularizacija gospostva s strani države, ki je kot novi lastnik administrativno še lažje posegla v dogajanje, in tudi ordinariat ljubljanske škofije, ki je bil na cesarski strani in je tako starološka duhovščina ostala brez »zaščite«.

Rezultat teh dogajanj je ustanovni dokument, včasih imenovan tudi ustanovna listina (*Urkunde*, tudi *Stiftungs-Urbarium* t. i. urbar), ki ga je pripravilo Kranjsko deželno glavarstvo. V nadaljevanju objavljam celotno besedilo v slovenskem prevodu:¹

Potem ko je po ponižni predstavitvi mestne vikariatske skupnosti in nasvetu častitljivega knezoškofjskega ordinariata Deželno glavarstvo za Kranjsko spoznalo potrebo o nujnosti redno zasedene župnije v mestu Škofja Loka, je z visokima odredbama dne 16. novembra 1803 in 14. marca 1804 iz mestnega vikariata in tam obstoječih navadnih beneficijev dovolilo ustanovitev mestne župnije in službo treh kaplanov pod patronatom in upraviteljstvom gospostva Loka v Ljubljanskem okrožju.

A. Zato so za bivanje mestne duhovščine:

- 1. Po ponudbi 4605 gld.² kupili Demšarjevo hišo v mestu Škofji Loki, medtem pa so nasprotno*
- 2. prodali hišo beneficija sv. Trojice v Loki za 1410 gld.,³ hišo beneficija sv. Katarine za 927 gld.,⁴*

¹ Listino hrani Nadškofijski arhiv Ljubljana (v nadaljevanju: NŠAL) v fondu Župnijski arhiv (v nadaljevanju: ŽA) Škofja Loka II, Spisi, fasc. 3, leto 1804. Ohranjeni so original in več potrjenih prepisov. Celoten originalni tekst obsega enajst strani približno velikosti formata A 3 in je pisan v gotski pisavi ter nemškem jeziku z nekaj latinskimi dodatki. Besedilo listine je deloma (do op. 13 in od op. 28 dalje) prevedeno v celoti, vmesni del, kjer gre za podrobno naštevanje krajev, podružnic, maš., ..., pa je podan v izvlečku (besedilo je v celoti v izvorniku objavljeno v nemškem prevodu mojega članka v tem zborniku). Denarne enote so pisane okrajšano (goldinar oz. florint z gld., krajcer s kr. in denarič z d.; 1 gld. = 60 kr. = 240 d.) v viru se omenjata dve veljavi: uradna, »nemška« in nekoliko nižja, »kranjska«.

² FRANCE ŠTUKL, *Knjiga hiš v Škofji Loki II*, Gradivo in razprave Zgodovinskega arhiva Ljubljana 7 (Škofja Loka, 1984), str. 66. Demšarjeva hiša je dobila ime po tedanjem lastniku Jožefu Demšarju. Kupil jo je leta 1794. Sedanji naslov je Mestni trg 38.

³ O lokaciji te stavbe vemo samo, da se je držala Demšarjeve hiše na Mestnem trgu in je bila v stavbo sedanjega župnišča na Mestnem trgu gradbeno vključena leta 1837. O tem govori župnijski inventar iz leta 1838.

⁴ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota Škofja Loka (v nadaljevanju: ZAL Škofja Loka). Beneficijska hiša sv. Katarine, tedaj Mesto 92, sedaj Cankarjev trg 2, je bila na javni dražbi oktobra 1803 prodana Juriju Werdnigu za navedeno ceno. V knjigo listin zemljiške knjige municipalnega mesta Škofja Loka, I. knjiga, str. 471, je bila vpisana šele 6. 4. 1805. Iz II. knjige iste serije, str. 180, pa vzemo, da jo je Jurij Werdnig 2. 11. 1806 prodal Antonu Tavčarju, pilarskemu mojstru (*Fellhammermeister*) za 1100 gld. deželne veljave. V zbirko listin je bila prodaja vpisana šele leta 1808. Hiša je bila pod urbarno številko 21 podložna župnišču v Stari Loki kot tretjinska huba.

staro cerkovnikovo hišo (Mesto) šte. 89 za 355 gld. 10 kr. in tako imenovano biričevo hišo (Mesto) šte. 88 za 303 gld. 34 kr.⁵ Vse to skupaj zneso 2996 gld. 4 kr. Tako zmanjka za kupnino in odhodek še 1608 gld. 56 kr.

3. Sedanji župnijski vikar v Loki Jernej Klemenčič⁶ se je 15. maja 1803 pisno zavezal, da bo manjkajoči del zbral s prostovoljnimi prispevki. Dosedanja vikarjeva hiša⁷ pa bo v bodoče namenjena cerkovniku mestne župnije.

B. Za plačilo – dotacijo mestnemu župniku in trem kaplanom pa se dovoljuje:⁸

4. a. imenje beneficija sv. Trojice v donosu	650 gld.
b. imenje beneficija sv. Ane v donosu	112 gld.
c. dosedanja izmerjena štolnina ⁹ mestnega vikarja iz verskega sklada, ¹⁰ ocenjena na	53 gld. 28 kr.
d. drugi dosedanji vikarjevi dohodki iz bire žita	70 gld.
iz bire v senu v denarju	19 gld. 14 kr.
iz drugih obstoječih štolnin v povprečju	39 gld. 36 kr.
e. beneficij Janeza Tomaža Jugovica ¹¹ v vrednosti 7500 gld. po 3%	225 gld.
f. beneficij Gašperja Alojza Zeballa in Tomaža Prevodnika ¹² s 5000 gld. po 4%	200 gld.
g. v mestni vikariatski cerkvi Loka in pripadajočih podružnicah dosedanje obstoječe letne ustanovne in običajne (Communitaets) maše in za to obstoječi štipendiji:	
v cerkvi sv. Jakoba v mestu Loka ¹³	117 maš - 92 gld.
v špitalski cerkvi v mestu Loka ¹⁴	43 maš - 43 gld.
na Kalvariji ¹⁵ v Puštalu ¹⁶	72 maš - 71 gld. 10 kr.
na Suhi v cerkvi Janeza Krstnika ¹⁷	12 maš - 9 gld. 45 kr.

⁵ ZAL Škofja Loka, Zemljiška knjiga municipalnega mesta Škofja Loka, I. knjiga, str. 472. Obe hiši sta bili na javni dražbi 8. oktobra 1803 za omenjeno ceno prodani najboljšemu ponudniku, čeprav iz zapisa ni razvidno, da bi bilo kupcev več. Mesto 88, danes Cankarjev trg 6, je kupil Luka Polenc iz Puštala. Že čez osem dni jo je prodal Jakobu Zihlerlu s Suhe za 700 gld. deželne veljave ter zase in za svojo ženo izgovoril še pravico do smrti stanovati v njej.

⁶ FRANČIŠEK POKORN, *Šematizem duhovnikov in duhovnjiv v ljubljanski nadškofiji leta 1788* (Ljubljana, 1908), str. 122. V knjigi je Jernej Klemenčič opisan kot Ločan, posvečen v mašnika leta 1765. Študiral je v Gorici, kjer je sprva tudi služboval. Nato je bil tri leta v Poljanah in šest let kaplan v Železnikih. V Stari Loki naj bi bil kaplan 15 let in nato od leta 1793 do 1804 mestni vikar. Potem je župnikoval v Škofji Loki do smrti leta 1823. Po podatkih, ki sem jih dobil v NŠAL, Župnija (v nadaljevanju: Ž) Škofja Loka, fasc. 390, ovoj 1788, se je že leta 1788 podpisal kot *vicar civitatis Locapoli*. Po tem podatku je bil mestni vikar že pet let prej, kot navaja Pokorn.

⁷ ŠTUKL, *Knjiga hiš II* (kot v op. 2), str. 118–9. Dotedanja vikarjeva hiša je imela prvotni naslov Mesto 40; danes je to Cankarjev trg 12.

⁸ Beneficija sv. Ane in sv. Trojice sta predstavljena v nadaljevanju razprave. Za beneficij sv. Ane na loškem gradu je dal leta 1651 pobudo loški glavar Wangnerockh.

⁹ Štolnina je pristojbina oz. taksa za cerkveno opravilo.

¹⁰ Verski sklad je nastal s podržavljenjem cerkvenega premoženja pod Jožefom II. v osemdesetih letih 18. stol. Iz njega so dotirali cerkvene službe, ki so imele manj kot 400 gld. lastnega prihodka.

¹¹ Jugovičev beneficij je podrobneje predstavljen na str. 187.

¹² Zeballov beneficij je predstavljen v razpravi na str. 187.

¹³ Poimensko je navedenih 16 oseb oz. družin, za katere se mašuje. Za Jurija Šifererja je bilo kar 32 letnih maš, za Nežo Pušar pa celo 40.

¹⁴ Naštete so maše za osem oseb, med njimi tudi šest za Nežo Pušar.

¹⁵ Na Kalvariji, danes na Hribcu.

¹⁶ Za tri osebe in dvakrat za sosesko, in sicer na dan povišanja sv. Križa in 14. septembra. Podatek o mašah za sosesko je verjetno napačen, ker sta obe vpisani na isti dan. V stolpcu pa sta vpisani pravilno, prav tako je pravilno vpisan prihodek od obeh maš.

¹⁷ Za sedem oseb in enkrat za sosesko, brez navedbe datuma.

na Godešiču v cerkvi sv. Nikolaja ¹⁸	10 maš -	7 gld.	7kr.
v Retečah v cerkvi sv. Janeza Evangelista ¹⁹	7 maš -	4 gld.	6 kr.
v Bodovljah v cerkvi sv. Petra ²⁰	10 maš -	7 gld.	36 kr.
v Brodeh v cerkvi sv. Tomaža ²¹	7 maš -	5 gld.	33 kr.
na Konc v cerkvi sv. Andreja ²²	4 maše -	3 gld.	51 kr.
pri sv. Ožboltu ²³	6 maš -	5 gld.	51 kr.
pri sv. Barbari ²⁴	8 maš -	7 gld.	32 kr.
pri sv. Florjanu ²⁵	6 maš -	5 gld.	42 kr.
v Breznici v cerkvi sv. Lovrenca ²⁶	6 maš -	6 gld.	43 kr.
v Hribih v cerkvi sv. Filipa in Jakoba ²⁷	5 maš -	5 gld.	43 kr.
pri sv. Ksaveriju v cerkvi na Godešiču ²⁸	1 mašo -	1 gld.	8 kr.

Tako je poleg obveznosti maš beneficijev obveznih še 314 maš, za kar prejmejo bodoči štirje dušni pastirji 1646 gld. 17 kr.

5. Odhodki pa so naslednji za:

Dosedanji mestni vikariat	gld.	kr.
Za penzion ²⁹ pri starološki župniji skupaj s prispevkom za cerkveno žegnanje	9	30
Prispevek za utrjevanje vere (der geistliche Fortifikations)	5	7
Verska davščina (die geistliche Erbsteuer)	1	30
Stroški za prispevek kolekture ³⁰ so že odračunani pri dohodku		
Skupaj	16	7

Beneficij sv. Trojice	gld.	kr.
Gospošćinska dajatev (die dominical Contribution)	54	45
Vojaški nastanitveni prispevek za gospoščino		54¾
Prispevek za utrjevanje vere	5	7
Verska davščina	1	53
Tožbe v zvezi z desetino in siceršnji režijski stroški	70	
Penzion za starološkega župnika		34
Skupaj	133	13¾

Beneficij sv. Ane	gld.	kr.
Gospošćinska dajatev	13	5¼
Vojaški nastanitveni prispevek za gospoščino		13
Prispevek za utrjevanje vere		38
Verska davščina		26
Skupaj	14	22¼

¹⁸ Za dve osebi in štirikrat za sosesko, in sicer: 6. in 14. februarja, 17. julija in 6. decembra.

¹⁹ Za Matijo Sluga in dvakrat za sosesko.

²⁰ Za navedenih pet oseb in enkrat za sosesko.

²¹ Za navedeni osebi in enkrat za sosesko.

²² Za Matijo Sluga in enkrat za sosesko.

²³ Za dve osebi in skupnost ali sosesko (fuer die Gemeinde oder Nachbarschaft).

²⁴ Za pet oseb in dvakrat za sosesko.

²⁵ Tri maše za štiri različne osebe in enkrat za sosesko.

²⁶ Za dve osebi ter 25. januarja in 10. avgusta, ko je patrocinijski, za sosesko.

²⁷ Za dve osebi in sosesko.

²⁸ Za mašo pri stranskem oltarju.

²⁹ Za vzgojne potrebe.

³⁰ Kolektura je dajatev cerkvenim ljudem. *Slovar slovenskega knjižnjega jezika* (v nadaljevanju: SSKJ) II (Ljubljana, 1975), str. 368.

	gld.	kr.
Jugovičev beneficij		
Špitalski cerkvi v Loki na osnovi ustanovitvenega pisma z dne 25. julija 1738 za paramente ³¹ in mašno vino na leto	25	
Skupaj	25	
Zeballov in Prevodnikov beneficij		
Za pripravo daril pri krščanskem nauku po ustanovnem pismu z dne 19. septembra 1735 po 4. členu na leto	15	
špitalski cerkvi za razsvetljavo po 6. členu	12	
po 7. členu vsakemu sočasemu glavarju, to je najvišjemu uradniku gospostva Škofja Loka	4	
Prispevek za utrjevanje vere		22 ¼
Cerkovniku vikariata - bodoče mestne župnije		51
Skupaj	32	13 ¼
Stroški za splošne potrebe župnišča		
Primerno stalno vzdrževanje konja, potrebnega za previdenje za vse štiri duhovnike skupaj	150	
Redni letni davek in dajatve za kupljeno župnišče v Demšarjevi hiši v mestu skupaj z letnimi popravili	25	20 ¾
Skupaj	175	20 ¾
Skupni odhodki	396	17
Za čisto dotacijo vseh štirih duhovnikov tako ostane mestni župniji po vseh odhodkih še	1250	
Od tega vsakokratnemu župniku	500	
Vsakemu kaplanu po 250 gld., kar zneso	750	
Skupaj	1250	

Mestna duhovščina je s to dotacijo dolžna:

6. V celotnem sedanjem vikariatu, bodočem področju mestne župnije, skupno in goreče skrbeti za dušne in verske potrebe župnijske skupnosti in njenih lokalitet. Župnik mora nadzorovati kaplane, ki jih je poslal ordinariat,³² skrbeti za složno in redno sodelovanje. Skrbeti mora za stalno vzgojo otrok in poklicno podporo pri svojih kaplanih. Na normaliki v mestu mora po ukazu knezoškofjskega ordinariata po predpisih posredovati in preverjati veroučno znanje in stanje (die Normalschulkatechess mesigst abzuhalten). Darovati mora maše glede na dotacijo in druge obveznosti iz ustanove, tako kot jo je odredil ustanovitelj in kasneje knezoškofjski ordinariat, in sicer:
 1. Za župljane vsako nedeljo in ob praznikih mašo za vse ljudi (pro populo), poleg tega pa še
 2. v župnijski cerkvi in podružnicah glede na prej navedene dotacije brati 314 maš,
 3. za Wolfganga Schwarza in njegovo ženo kot ustanovitelja beneficija sv. Trojice po zmanjšanju števila ustanovnih maš s strani knezoškofjskega ordinariata 6 petih maš in 104 maše,
 4. za nepoznanega ustanovitelja beneficija sv. Ane po škofjski potrditvi v Gorici, 28. oktobra 1785, 52 maš.

³¹ Parament je liturgično oblačilo, predmet iz blaga za cerkveno rabo. SSKJ III. (Ljubljana, 1979), str. 527.

³² Ker so bili v Škofji Loki tudi drugi duhovniki, je natančno določeno, da je župnik odgovoren le za duhovnike, ki jih je postavil ordinariat.

5. za Janeza Tomaža Prevodnika, ustanovitelja beneficija istega imena po zmanjšanju knezoškofijskega ordinariata dve maši na teden, skupaj 104 maše,
6. za Gašperja Alojza Zeballa, ustanovitelja istoimenskega beneficija, po zmanjšanju ordinariata eno mašo na teden, skupaj 52 maš,
7. za soustanovitelja tega beneficija Tomaža Prevodnika po enakem zmanjšanju 20 maš,
8. za beneficij sv. Katarine, ki je združen s starološko župnijo in vezan na vikariatsko cerkev sv. Jakoba, se bere tedensko zgodnja jutranja maša; skupaj 52 maš.

Beneficiju pripadajoča hiša sv. Katarine v Loki je bila prodana zaradi lažjega nakupa župnišča. Zaradi poravnave z župnikom v Stari Loki so obveznosti tega beneficija z odločbo 19. septembra 1803, št. 6128, prešle na mestno duhovščino.

Vseh maš je torej skupaj 704. Maševanje je obveznost bodočega župnika in vsakega posameznega duhovnika mestne župnije glede na dohodke, in sicer: župnik mora imeti 281 maš in vsak od treh kaplanov po 141 maš; skupaj 423.

Za pokritje vseh ustanov in obveznosti obstajajo:

7. a) beneficijski imenji sv. Trojice in sv. Ane v Škofji Loki, kakor sta navedeni v deželnem katastru,
- b) kapital ustanove Janeza Tomaža Jugovica v vrednosti 7500 gld., ki je bil 25. julija 1738 položen na naslov gospostva Loka s 3-odstotnimi obrestmi in 31. marca 1789 intabuliran v deželno desko,
- c) kapital Gašperja Alojzija Zeballa v višini 5000 gld., 1. februarja 1791 naložen pri kranjskih deželnih stanovih³³ pod gosposčinsko št. 3692,
- d) prav tako pri deželnih stanovih naloženo premoženje loške vikariatske cerkve sv. Jakoba in njej pripadajočih podružnic; iz teh prihodkov redno plačujejo izkazane štipendije duhovščini ob letnem cerkvenem obračunu.

Zato se obvezuje in potrjuje s podpisom:

8. Jaz, Jernej Klemenčič, dosedanji vikar v Škofji Loki, prevzemam zase in svoje naslednike v tem urbarju oz. ustanovnem pismu zapisane obveznosti župnije Škofja Loka in jih bom točno izpolnjeval, skrbno varoval župnijske pravice in dohodke ter se jih tudi držal. Obvezujem se iz lastnega nagiba, vendar le z dovoljenjem visokočastiljivega knezoškofijskega ordinariata in slavnega upraviteljskega in patronatskega gospostva Loka. Prav tako se obvezujem zase in svoje župnijske naslednike vsakega od treh kaplanov, ki so sistematizirani na mestno župnijo Loko, oskrbovati s kosilom in večerjo, pri čemer si zase, za svoje potrebe, preskrbijo vino. Nadalje zagotavljam kaplanom ustrezne pogoje, dokler bodo živeli v župnišču složno z vsakokratnim župnikom. Vsak kaplan pa mora plačati od svoje dotacije 250 gld. nemške veljave po 90 gld., skupno plačajo tako 270 gld. nemške veljave. Vsa v tem urbarju izkazana bremena in odtegljaje - plačila - sem pripravljen plačati, ne da bi zaračunaval nove odškodnine na njihovo kongruo.³⁴ Obvezujem se dajati kaplanom 160 gld. nemške veljave na leto v gotovini s potrdilom v četr- ali pa v polletnih obrokih, ne da bi si kaj zadržal ali zmanjšal. Prav tako bom na lastne stroške pobiral biro, ki pripada župniji, pa naj bo v naturalijah, obrestih ali pa v drugih cerkvenih prihodkih.

Loka, 18. maja 1804

Jernej Klemenčič, mestni župnijski vikar

³³ Landschaft in Krain prevajam kot deželni stanovi.

³⁴ Kongrua je dopolnilo dohodka iz verskega sklada, duhovska plača. ANTON A. WOLF: *Deutsch-slovenisches Wörterbuch* 1. (Ljubljana, 1860), str. 310.

S strani patrona in upravitelja gospostva Loka je predloženi ustanovni urbar v celotni vsebini kot obvezujočega priznal, dovolil in podpisal: datum kot zgoraj, Joseph Luzner, inšpektor³⁵ gospostva Loka.

S strani knezoškofijskega ordinariata predloženo ustanovno pismo, ki je bilo dogovorjeno nazadnje 30. aprila, potrjuje celotno vsebino in ratificira Georg Gollmayer, generalni vikar.

Joseph Mammert Kopeineck, c.-kr. državno knjigovodstvo, obračunski uradnik (Reit offizier)

Predloženi urbar oz. ustanovno pismo oz. listino potrujem s strani deželnega urada (Landstelle) grof Trautmansdorf, Ljubljana, 20. junija 1804.

Iz c.-kr. vladne višje kapetanije vojvodine Kranjske ter poknežene Goriške in Gradiščanske³⁶ Lorenc Kaiser.

Iz teksta na začetku urbarja ni razvidno, kdaj so prodali kako premoženje, iz stare zemljiške knjige v Škofji Loki pa zremo, da so prodajo opravili že leta 1803 za ravno tako ceno kot jo tu omenjajo, in sicer najboljšemu ponudniku. Enako je bilo z nakupom novega župnišča, t. i. Demšarjeve hiše.³⁷

Iz teksta je moč razbrati vzvišenost svetne deželne oblasti. Po prodaji večine cerkvenih oz. beneficijskih posesti v uvodu zapišejo, da za stanovanje mestne duhovščine dovoljujejo Demšarjevo hišo, ki so jo večino plačali s prodajo nekdanjih cerkvenih posesti. Primanjkljaja pa ni primaknila država oz. dežela, temveč so morali župljani zbrati prostovoljne prispevke. Vzvišenost se kaže tudi v nakupu hiše za mestno duhovščino, vredne več kot deset navadnih hiš v mestu. Iz primerjave cen hiš v Škofji Loki v tistem času je razvidno, da so bile najdražje hiše na Mestnem trgu, vendar nobena ni bila prodana dražje kot za 2000 gld. Manjkajočih 1608 gld. za nakup novega župnišča tudi ni bila zanemarljiva vsota. Manjkajoča sredstva se je vikar zavezal zbrati s prostovoljnimi prispevki.

Originalni urbar je skupaj z nekaj prepisi ohranjan v Nadškofijskem arhivu. Prepisi se v drobnih stvareh na več mestih razlikujejo od originala, glavna razlika pa nastopa pri podružnici sv. Ksaverija, ki jo prepisi zamenjujejo s podružnico sv. Nikolaja na Godešiču. V njih najdemo navedene tudi maše za sosesko na Godešiču, ki jih v originalu ni. Na eni izmed kopij je nekdo kasneje tu in tam pripisal višino ustanovnega kapitala za maše in predlog za zmanjšanje obveznih maš. Za nekatere štipendije je vpisana tudi številka protokola ustanovnega pisma. Omeniti velja še razporeditev maš. Za Matijo Sluga so bile maše v vseh podružnicah, razen v špitalu in na Hribcu. Za posamezno sosesko je bila maša v vseh podružnicah, razen v špitalu in pri sv. Jakobu. Na Hribcu je bilo 66 maš na leto za Wolkenpergove. Cena maše je bila odvisna od oddaljenosti od mesta, od tega, ali je v hribih ali ravnini in od vrste (navadna ali peta).

Kakšne so bile družbene razmere v času, ko je nastajal ta urbar? Ko je vladar Jožef II. podržvil cerkveno svetno posest, so bili konec osemdesetih let 18. stoletja dani pogoji tudi za spreminjanje cerkvenih in škofijskih meja ter s tem nastanek vrste novih župnij. Iz raznih osnutkov lahko ugotovimo, da je bilo na začetku osemdesetih let 18. stoletja na Loškem predvidenih veliko novih župnij. Večina je bila dejansko ustanovljena, zataknilo pa se je prav v ožji okolici Škofje Loke. V seznamu »Koncentracija škofij«³⁸ so leta 1784 meje sedanje mestne župnije predvidene take kot danes. Zapisano je, da špitalska cerkev in kapela sv. Trojice spadata pod mestni vikariat, medtem ko kapeli na gradu v Škofji Loki in Puštalu oskrbujeta lastnika. Zadeva je bila pisno predložena med oktobrom 1783 in začetkom leta 1784, konkretno za mestno župnijo 7. januarja

³⁵ Ob sekularizaciji loškega gospostva se je upravitelj imenoval inšpektor.

³⁶ Poimenovanje ustanove je v latinščini in ne v nemščini.

³⁷ Glej opombo 2.

³⁸ NŠAL, Koncentracija škofij 1784, Spisi II, fasc. 44.

1784. Navedene so mestna župnijska cerkev, vse podružnice in njih patroni oz. zavetniki. Iz kasnejših let je ohranjena »Regulacija župnij 1782–1785«,³⁹ v kateri je predvidena celo samostojna župnija Brode s cerkvijo sv. Tomaža. Vanjo bi spadale vasi Brode, Gabrk, Na Logu (?) (*Naklas*), Staniše in Sopotnica. Priključena je tudi podružnica sv. Florijana v Sopotnici. Vseh prebivalcev je bilo 545. Zanimivo je, da bi npr. Valterski Vrh in soseska sv. Filipa in Jakoba ostala v župniji sv. Jakoba v Škofji Loki. To bi bilo v nasprotju z načeli ureditve župnij, naj verniki v svojo župnijsko cerkev ne hodijo skozi sosednjo župnijo. Z odcepitvijo cerkljanske (Cerkno pri Idriji) župnije bi nastala tudi samostojna župnija Davča. Za vsa naselja in zaselke je navedeno, v katero podružnico spadajo.

V tem dokumentu so razlikovali med župnijskim vikariatom, npr. Zali Log, in vikariatom, npr. Sorica. V Škofji Loki je omenjen mestni župnijski vikariat Škofja Loka (*Stadtpfarrvikariat Lack*). V čem je bila razlika med temi vikariati, je težko razložiti.

Dejansko je mestna župnija v Škofji Loki nastala skoraj dvajset let kasneje. Zakaj? Vzrokov je več. Prvi je gotovo tičal v pravici nastavljanja mestnega vikarja, ki jo je imel starološki župnik (prav tako kot je njega nastavljal freisinški knez in škof; ali kot cesar župnika v Lučinah, Gorenji vasi in na Zalem Logu) in bi bila v primeru ustanovitve mestne župnije kršena. Zagotovo je šlo tudi za premoženje in prestiž. Za vernike nove župnije se v verskem pogledu ni veliko spremenilo, saj so imeli vikarji že dotlej velika pooblastila (vodenje matičnih knjig in opravila v zvezi z njimi). Maše v podružnicah, ki so spadale v novo mestno župnijo, je že prej opravljala mestna duhovščina. Prav iz novih župnijskih meja na Loškem je v nekdanjih in novejših časih razvidno, da so ljudje zelo tradicionalni in neposlušni in včasih traja več kot stoletje, da se prilagodijo novostim.⁴⁰

Z jožefinskimi reformami se je država začela še bolj zanimati za premoženje in dohodke posameznih ustanov. Loška glavarja oz. oskrbnika tistega časa, Janez Edling in za njim Leopold Paumgarten, včasih podpisana kot administratorja, sta sama napisala ali naročila podrejenim vrsto poročil o posameznih verskih ustanovah. Tako lahko preberemo v dopisu iz leta 1778:⁴¹

Slavni cesarsko-kraljevi okrožni urad!

V zadnjem času je gosposčinsko namestništvo (Vogtherrschaft) z nekaj objavljenimi cirkularji ukazalo, naj pošljemo naslovnemu uradu seznam vseh dohodkov, ki jih imajo cerkovnik, učiteljstvo, organisti in drugi cerkveni uslužbenci (Diener). Takoj sem ukazal v našem municipalnem mestu stanujočim nadučitelju (Schulmeister) in učitelju (Untermeister), organistu, cerkovniku in cerkvenim uslužbencem, naj sestavijo zelo natančen seznam vseh svojih dohodkov. Opozoril sem jih, da bom na gornji naslov poslal vse dobljene podatke.

Gospodstvo Loka, 26. januarja 1778 Administrator (nečitljiv podpis)

Po tem nalogu so vsi omenjeni res takoj napisali seznam svojih letnih dohodkov:⁴²

Dohodki učitelja:

mesto	10 gld.	17 kr.
Crngrob (Maria Ehrenguben)	5 gld.	9 kr.
župnijska cerkev	5 gld.	52 kr. 2 d.

³⁹ NŠAL, Koncentracija župnij 1782–1785, Spisi II, ovoj Seznam župnij in njihovih podružnic v ljubljanski škofiji s številom duš in dohodki po letu 1788.

⁴⁰ Primerjaj urejanje župnijskih meja za župnijo Zali Log ob njeni ustanovitvi in spreminjanje župnijske meje med župnijama Železniki in Selca pred 30 leti.

⁴¹ NŠAL, Ž Škofja Loka, fasc. 390, ovoj 1778.

⁴² Kot v op. 41.

<i>bratovščina sv. Rožnega venca</i> ⁴³	4 gld. 15 kr.
<i>bratovščina sv. Rešnjega telesa</i>	4 gld. 15 kr.
<i>špitalska cerkev</i>	4 gld.
<i>bratovščina sv. Janeza Nepomuka</i>	2 gld. 34 kr.
<i>cerkev sv. Jakoba</i>	2 gld. 4 kr. 1 d.
<i>pred božičem (vor die Spoven) v adventu</i>	1 gld. 42 kr.
<i>kapela sv. Trojice</i>	56 kr.
<i>za šest Slugovih maš</i>	1 gld. 6 kr.
<i>vsi cehi za pete maše</i>	2 gld. 6 kr.
<i>od prireditev, procesij, podružničnih cerkva, uradov (Amptern), skozi vse leto</i>	2 gld. 38 kr.
Skupaj	46 gld. 54 kr. 3 d.

Poleg tega ima učitelj še brezplačno hrano pri nadučitelju in stanovanje.

Dohodki organista v Loki:

<i>iz gosposčinske kašče 3 stare rži</i>	
<i>župnijska cerkev sv. Jurija v Stari Loki</i>	36 gld.
<i>mesto</i>	20 gld.
<i>Crngrob</i>	20 gld.
<i>bratovščina sv. Rešnjega telesa</i>	12 gld.
<i>cerkev sv. Jakoba</i>	7 gld. 48 kr. 2 d.
<i>bratovščina Rožnega venca</i>	7 gld.
<i>kapela sv. Trojice</i>	5 gld.
<i>špitalska cerkev</i>	3 gld.
<i>bratovščina sv. Janeza</i> ⁴⁴	4 gld.
<i>(vor die Nowem) v adventu</i>	3 gld.
<i>za 6 ustanovnih maš</i>	2 gld. 24 kr.
<i>cehi plačajo za maše ob svojih patronih (von die Jahrtag Aemter) na leto</i>	5 gld. 30 kr.
<i>za sv. maše in procesije (Geistliche Aemter und Umgänge) skupaj</i>	5 gld. 45 kr.
Skupaj	131 gld. 27 kr.

Če ni nobenih slovesnosti (Aemter) ali le katera in organist nima službe, nič ne zasluži.

Dohodki cerkovnika v cerkvi sv. Jakoba v mestu:

<i>mesto</i>	8 gld. 32 kr.
<i>cerkev sv. Jakoba</i>	10 gld.
<i>bratovščina sv. Rešnjega telesa</i>	8 gld. 40 kr.
<i>bratovščina sv. Janeza Nepomuka</i>	1 gld. 40 kr.
<i>visokoknježja gosposčinska kašča 6 mernikov rži po 51 kr.</i>	6 gld.
<i>bira v žitu - 4 merniki prosa po 51 kr.</i>	4 gld.
<i>vsak krst otroka po 6 soldov</i>	5 gld.
<i>spremljavo ob previdenju in podobna spremljavo</i>	5 gld.
<i>vsaka poroka 12 soldov, v povprečju zneso</i>	5 gld.
<i>63 kolutov (Buerger) sira po 5 soldov</i>	3 gld. 30 kr.
<i>občasno za božič</i>	8 gld.
Skupaj	74 gld. 22 kr.

⁴³ France Štukl omenja, da je bila ustanovljena l. 1654 (FRANCE ŠTUKL, *Knjiga hiš v Škofji Loki III. Stara Loka in njene hiše*, Gradivo in razprave Zgodovinskega arhiva Ljubljana 17 [Ljubljana - Škofja Loka, 1996], str. 6). Fr. Pokorn pa ustanovitev postavlja v čas okoli l. 1650 (FR. POKORN, *Loka [Škofja Loka, 1995]*, str. 52).

⁴⁴ Sv. Janez Nepomuk; glej tudi dohodke cerkovnika pri sv. Jakobu. V originalu je zapisano samo bratovščina sv. Janeza.

Cerkovnik v špitalski cerkvi:

cerkev	10 gld.
dobrodelniki za prižiganje 8 svetilnic (Ampel)	3 gld.
vse maše	1 gld. 12 kr.
zvonjenje in drugo	6 gld.
mesto (von wether Leithen)	1 gld. 20 kr.
Skupaj	21 gld. 32 kr.

Cerkovnik v kapeli sv. Trojice na Mestnem trgu:

Beneficijanti	6 gld. 47 kr.
kapelni sidnik	4 gld. 15 kr.
postavitev božjega groba in cerkvena oblačila (Kirchenwaesch)	2 gld. 33 kr.
Skupaj	13 gld. 35 kr.

Zelo redko dobi za zvonjenje, če je nekdo pokopan s spremstvom 34 kr.

Pavel Pečnik kot cerkovnik in napovedovalec (Ansager) bratovščin:

bratovščina sv. Rosarija v cerkvi sv. Jurija v Stari Loki	14 gld. 27 kr.
bratovščina sv. Rešnjega telesa v mestni cerkvi sv. Jakoba	8 gld. 30 kr.
ta bratovščina pri previdenju, za nošenje baldahina plača še	5 gld. 57 kr.
Skupaj	28 gld. 54 kr.

Kdaj je nastal dokument z naslovom »Izkaz dohodkov vikariata v mestu Loka pred ustanovitvijo župnije« brez letnice in podpisa, ni bilo moč točno ugotoviti.⁴⁵ Očitno gre za uradni dokument, ki ga je lahko napisal vikar ali pa nekdo drug, vendar s pomočjo vikarja ali starološkega župnika; loški vikariat je namreč spadal pod starološko župnijo.

Izkaz dohodkov vikariata v mestu Loka pred ustanovitvijo župnije

	gld.	kr.
1. Štolnina ob krstu je navadno 30 kr. in navrže na leto povprečno	65	
2. Štolnina za blagoslov (die Einsengung) po 4 kr. znesa na leto	8	40
3. Za poroko v povezavi z mašno ustanovo; 30 porok na leto po 1 gld. 8 kr.	34	
4. Štolnina za previdenje v mestu, predmestjih, Puštalu in Vincarjih po 17 kr.; za 60 obiskov na leto	17	
Previdenje v soseskah na ravnini, kot so Suha, Godešič, Reteče, Gorenja vas skupaj		
Z Zgornjo Senico, Bodovlje in Brode; povprečno okoli 40 na leto po 34 kr.	22	40
Štolnina za soseske v hribih: Sv. Barbara, Sv. Andrej, Sv. Ožbolt, Sv. Lovrenc, Sv. Florjan, Sv. Filip in Jakob; povprečno 30 obiskov na leto po 51 kr.	25	30
5. Pogrebnina je, razen če gre še za spremstvo župnika, v glavnem samo 10 kr. in teh je povprečno 120 na leto	20	
Ob tem je povprečno še 60 primerov osmin (Octaven) po 10 kr.	10	
6. Pristojbina pri proščenjih (Paraction) je bila pri podružnicah na ravnini, kakor je omenjeno, od sv. maše in pridige po 1 gld. nemške veljave	15	
Toda v hribovskih soseskah je po 1 gld. 25 kr.	21	15
7. V podružnični cerkvi sv. Križa na Hribcu je bilo povprečno 10 Paractiotien po 51 kr.	8	30
Skupaj	147	35

Zanimiva je primerjava s podobnim seznamom z naslovom »Dohodek od štolnine«, ki ga je 14. julija 1785 napisal župnik Matevž Pavlin v Stari Loki.⁴⁶

⁴⁵ NŠAL, Ž Škofja Loka, fasc. 390, ovoj Starejše listine.

⁴⁶ NŠAL, ŽA Stara Loka, Spisi II, fasc. 2, ovoj Štolnina.

Dohodek od štolnine

	Župniku		Kaplanoma		Cerkovniku		Učitelju		Vsota	
	gld.	kr.	gld.	kr.	gld.	kr.	gld.	kr.	gld.	kr.
1. vsak krst		24		10		3				37
2. blagoslov		3		3						6
3. pogreb s sprevidom z enim duhovnikom		10		7						17
4. isto s tremi duhovniki	1	56	1	56		40			4	32
5. isto s petimi ali več duhovniki skupaj s tri-dnevno vigilijo za mrtvim	4	15	4	30	2		2	16	16	43
6. trikratni oklic za poroko	2									2
7. poroka		17		4						21
8. oklicni list		30								30
9. poročni list		30								30
10. krstni list	2									2
11. mrliški list		30								30
12. previdenje s poslednjim oljem v domači vasi		20		3						23
13. isto v oddaljenih vaseh in hribih		34		7						41

V 3. točki je omenjen pogreb s sprevidom (*Leichbegaengnus*), v 4. in 5. pa *Conduct*, kar je tudi sprevid, spremstvo. Zapisovalec očitno razlikuje sprevid od sprevida, verjetno ne samo glede na število duhovnikov. V tem seznamu vzbuja pozornost sorazmerno drag krst, 37 kr., in krstni list 2 gld. ter previdenje bolnikov z bolniškim maziljenjem, ki je stalo v hribih 41 kr. Kako je bilo z revnimi in družinami z več otroki? Ali so klicali duhovnika v hribe k na smrt bolnim?

Iz leta 1778 je ohranjen tudi naslovnik (*Titulus*) cerkve vikariata sv. Jakoba starejšega v mestu Škofja Loka.⁴⁷ Podružnice z naštetimi soseskami si sledijo takole:

1. sv. Križ na Hribcu: Puštal in Dobrava,
2. sv. Janez Krstnik: Suha, Hosta, Lipica in Trata,
3. sv. Peter: Bodovlje, Zminec, Pulferca, Sv. Peter v hribih,
4. sv. Nikolaj: Godešič,
5. sv. Janez Evangelist: Reteče, Gorenja vas in Senica,
6. sv. Tomaž Apostol: Brode, Gabrk,
7. sv. Andrej Apostol: Na Koncu,
8. sv. Barbara: Sv. Barbara, raztresena po hribih,
9. sv. Lovrec: Breznica in Suša (*Susha*),
10. sv. Florjan: Sv. Florjan in Sopotnica,
11. sv. Ožbolt: V Hojah, Sv. Ožbolt,
12. sv. Filip in Jakob Apostola: Polterski vrh (!), Staniše in Na Logu.

Zanimivo je, da je imel vikariat po urbarju iz leta 1501 enako število in tudi iste cerkve, le da je tedaj govora o prošnji, pozneje pa o vikariatu.⁴⁸

⁴⁷ Kot v op. 41.

⁴⁸ PAVLE BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije*, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Viri za zgodovino Slovencev 4 (Ljubljana, 1963), str. 359–60.

Omenjeni so bili dohodki iz beneficijev. Kakšne pa so bile obveznosti? Leta 1782 je več poročil o beneficijah napisal administrator loškega gospostva Leopold pl. Paumgarten.⁴⁹

Za beneficij Gašperja Zeballa v špitalski cerkvi, ki ga je ustanovil leta 1727 in je bil zapisan leta 1735 s kapitalom 4000 gld. in od tega 160 gld. letnih obresti, je moral mestni vikar maševati za pokojnega ustanovitelja dve maši na teden; ob sredah za njega, ob sobotah za svetne duhovnike in Ločane. Ob nedeljah je moral imeti verouk v cerkvi sv. Jakoba, v Stari Loki pa vsako četrto nedeljo ob 2. uri popoldne pridigati o dušah v vicah. Za razsvetljavo v špitalski cerkvi je šlo iz beneficija 12 gld., loškemu glavarju 4 gld. in kot »katehetski dar« (*munera catehetica*) za otroke 15 gld. Ta beneficij ni imel posesti. Pravico prezentacije je imel starološki župnik.

Beneficij je s 1000 gld. po testamentu iz leta 1779 augmentiral, povečal, župnik v Mošnjah, Matevž Prevodnik. Prihodek in obveznosti je imel tudi mestni vikar. Ob nedeljah in praznikih je moral imeti zgodnjo mašo za darovalca in njegove prijatelje. Iz kapitala je bilo tudi toliko obresti, da je po zapustnikovi želji pobožna, zgledna in nepremožna mestna nevesta vsako tretje leto dobila zaženilo (*Hayrathguet*).

Jugovičev beneficij v špitalski cerkvi s kapitalom 5500 gld. in 3-odstotnimi obrestmi je leta 1738 ustanovil Janez Tomaž Jugovic, nekdanji notranji svetnik v Škofji Loki. Pet njegovih sinov ga je povečalo še s 2000 gld. Pravico prezentacije je imel freisinški škof. Za ustanovitelja so brali pet maš na teden.⁵⁰

V kapeli sv. Ane na gradu sta bila dva beneficija. Nega je leta 1758 ustanovil nekdanji župnik v Selcih Luka Pušar z 2000 gld. kapitala, ki je dal 80 gld. obresti na leto. To je zadoščalo za pet maš na teden, po 17 kr. za mašo in štipendij, nekaj pa je ostalo še za loško gospostvo.⁵¹

Drugi beneficij v kapeli sv. Ane so sestavljale štiri hube in travnik v Stari Loki ter kajža na Trati. Letni dohodek je bil 55 gld. 3 kr. Zato pa so maševali vsak petek, razen na veliki petek, ko je bila maša dan prej. Tudi tu je imel pravico prezentacije freisinški škof.⁵²

Beneficij Wolfganga Schwarza in njegove žene Doroteje je bil ustanovljen leta 1516 v kapeli sv. Trojice in ga je potrdil cesar Maksimilijan. Patron je bil državni knez in freisinški škof. Realitete so bile ocenjene na 9663 gld. Obsegal je 7 1/3 hub, tri desetine, mali travnik in hišo, v kateri je stanoval beneficiat. Leta 1788, ko je Paumgarten odgovarjal na dopis preiskovalne komisije o kapeli sv. Trojice, je zapisal, da ima zvon, cerkvene klopi, omaro in nekaj gradbenega materiala.⁵³

Natančen pregled vseh beneficijev oz. ustanovnih maš je bil izdelan 26. marca 1784. Vsebuje ime ustanovitelja, beneficiata, patrona, ustanovitveni kapital, razdelitev dohodkov, obveznosti in podatek, ali je ohranjeno ustanovno pismo. Pregled so podpisali upravitelj loškega gospostva Leopold pl. Paumgarten, starološki župnik Matevž Pavlin⁵⁴ in Ignaz Anton Prenner kot predstavnik bratovščin.⁵⁵

O odnosih med loško duhovščino v tistem času izvemo nekaj iz pisma, ki ga je leta 1798 vikar Jernej Klemenčič pisal ordinariatu. Pritoževal se je, kako je obremenjen, da ima veliko vernikov in seveda zato potrebuje več dohodkov, ki bi jih bilo moč pridobiti iz Zeballovega beneficija. Beneficiata te ustanove in kateheta Janeza Cegnerja⁵⁶ je zato škofija naprosila, naj pove, koliko je kdo obremenjen. Cegner je 30. avgusta 1798 odgovoril,⁵⁷ da njegovo delo ni lahko, da je iz

⁴⁹ NŠAL, Ž Škofja Loka, fasc. 390, ovoj 1782.

⁵⁰ Kot v op. 49, ovoj 1782, 1788.

⁵¹ Kot v op. 49.

⁵² Kot v op. 49.

⁵³ Kot v op. 49, ovoj 1781, 1788, Starejše listine. Podatki za ta beneficij, če jih primerjamo glede števila hub in desetine, se ne ujemajo povsem. Ne ujemajo se tudi podatki o donosu, ki so med 415 in 450 gld.

⁵⁴ NŠAL, Ž Škofja Loka, fasc. 390, ovoj 1784. Ignaz Anton Prenner je bil lastnik več hiš v Škofji Loki in je imel pomembne službe; bil je tudi mestni sodnik. Več o tem glej ŠTUKL, *Knjiga hiš II* (kot v op. 2), str. 62, 66, 119.

⁵⁵ NŠAL, Ž Škofja Loka, fasc. 390, ovoj 1781, 1797.

⁵⁶ POKORN, *Šematizem* (kot v op. 6), str. 125. Janez Cegner je bil po študiju v Gorici leta 1773 posvečen v duhovnika na naslov loškega gospostva. V Škofji Loki je služboval od leta 1787 do 1802, kjer je 28. februarja 1802 tudi umrl.

⁵⁷ NŠAL, Ž Škofja Loka, fasc. 390, ovoj 1798.

beneficija nastal *beneficium kuratum* in da je dolžan vsako nedeljo imeti verouk in litanije. Če je vikar odsoten, mora imeti jutranjo mašo in ima tudi druge obveznosti vikarja. Včasih mora nadomeščati dva starološka kaplana. Trdil je, da so beneficiati po dvajset let ob delavnikih pridigali po podružnicah, a se niso pritoževali. Tudi sicer je veliko pomagal vikarju, npr. pri pridigah, krščevanju otrok, čeprav je vikar 53 gld. prejete štolnine od verskega sklada obdržal zase. Dokaz za njegovo delavnost pa so tudi priznanja njegovemu delu s strani župnika, meščanov in vernikov. Povedal je še več: moral je pešačiti po loških hribih in podružnicah za vikarjem, ki je jahal konja ali pa je bil udobno doma. V duhovništvu je že 25 let in ni več tako pri močeh. Kljub skromnim dohodkom se ni nikoli pritoževal, ne prej na goriško ali pozneje na ljubljansko škofijo. Zavedal se je, da ga bo v bodoče lahko vikar omejeval. Čeprav samo vikar, je le *primus cooperatores parochiae locopolitanae*. (Poudarjeno je zapisal Cegner sam.) Povedal je, da dobi iz beneficija le 200 gld. na leto, od tega je moral plačati 15 gld. za paramente, enako za *munera catechetica*, 20 gld. za stanovanje in 4 gld. gospostvu Loka. Retorično se je vprašal: »Kje najdete tako obremenjenega, v dohodkih pa omejenega kooperatorja: brez stanovanja, hrane, štolnine, kurjave, bire in v tako goratem svetu in ob takih razdaljah brez konja?« Predlagal je zavrnitev nepremišljene vikajeve pritožbe.

Podobno je dva dni prej, 28. avgusta 1798 na pritožbe vikarja odgovarjal Jugovičev beneficiat, Joseph Feichtinger. Povedal je, da si je vikar že povečal dohodke za 65 gld. z Wolkenbergovim beneficijem in za 55 gld. z verskim skladom.⁵⁸

Med letoma 1795 in 1803 so si pogosto dopisovali škofija, vikariat, beneficiati in loški župnik v zvezi z vključevanjem – inkorporiranjem – beneficijev v mestno župnijo. Zelo jasno je pokazal željo po beneficijih vikar Klemenčič, ko je 9. junija 1800 umrl *beneficiatus simplex* sv. Ane na gradu Luka Gašperšič.⁵⁹ Vikar Klemenčič je že drugi dan po smrti, 10. junija 1800, po posvetovanju (s kom? op. V. D.) predlagal škofiji, naj se ta beneficij z vsemi pravicami in obveznostmi priključi mestnemu vikariatu. Patronat je imelo loško gospostvo. V dopisu tudi pove, da ima vikariat 4047 duš.⁶⁰ Tedaj je bilo v špitalski cerkvi letno 877 maš po 30 kr. Leta 1802 je vikar prosil škofijo, naj zmanjša število maš v špitalski cerkvi in poviša štipendij za mašo na 1 gld., kar bi bilo ugodno tudi za kaplane v Stari Loki in druge duhovnike v mestu. Dopis je podpisal kot mestni vikar in župnijski administrator.⁶¹

Tudi ko je 3. oktobra 1802 umrl beneficiat kapele sv. Trojice, Jožef pl. Jenkensheim, je vikar lobiral za to službo pri loškem gospostvu.⁶²

Za nastavitev katehetov na šolah je bila pristojna škofija. Ko je bilo izpraznjeno mesto na loški normalki, je nastalo vprašanje, kdo izmed enajstih duhovnikov naj bi bil primeren zanj. Vikar Klemenčič je 15. marca 1803 na ordinariat posebej priporočal le dva, spovednika pri uršulinkah, Franca Svetica,⁶³ in mestnega kaplana Jožefa Zorreta. Dodal je, da Svetic ne more postati katehet, ker že opravlja tako službo pri uršulinkah, Zorreta pa je beneficiat Zebalovega in Prevodnikovega beneficija v špitalu. Izkazal se je že kot cerkveni katehet (*Kirchenkatehet*), delo opravlja z veseljem in bi bil pripravljen sprejeti katehetsko delo na normalki. Tako priporočilo je ordinariat kot prilogo poslal na deželno glavarstvo.⁶⁴

Manjše ali večje napetosti med starološko župnijo in škofjeloškim vikariatom so bile stalnica. Zaradi slovesnosti pri kapucinih je 4. oktobra 1803 župnija na ordinariat tožila vikarja, ker naj bi ta 9. oktobra pri kapucinih vodil slovesnost na praznik naše ljube Gospe Marije Pomočnice.⁶⁵ Za

⁵⁸ Kot v op. 57.

⁵⁹ POKORN, *Šematizem* (kot v op. 6), str. 125. Luka Gašperšič je bil Ločan, po študiju v Ljubljani leta 1747 posvečen na naslov gospostva Jablje (*Habach*). Petnajst let je služboval na Štajerskem, potem pa od 1771 do 1800 v Škofji Loki; umrl je 9. junija 1800.

⁶⁰ NŠAL, Ž Škofja Loka, fasc. 390, ovoj 1800.

⁶¹ NŠAL, Ž Škofja Loka, fasc. 390, ovoj 1802.

⁶² Kot v op. 61.

⁶³ POKORN, *Šematizem* (kot v op. 6), str. 129. Frančišek Svetic je študiral v Gradcu; posvečen je bil leta 1772 in je po petnajstih letih kaplanovanja leta 1788 prišel k uršulinkam v Škofjo Loko za spovednika ter ostal tu do smrti leta 1829. To pomeni, da kljub priporočilu mestnega vikarja ni postal katehet na šoli.

⁶⁴ NŠAL, Ž Škofja Loka, fasc. 390, ovoj 1803.

pridigarja je bil izbran domačin, nekdanji kaplan Luka Karlin, odličen pridigar in nunski spovednik, imenovan papežev gospod.⁶⁶ Mašna slovesnost je bila istočasno kot služba božja v Stari Loki. Nerodno pri tem je bilo, da so se ljudje strinjali. Že 9. oktobra, ravno na dan slovesnosti, je vikar prejel zahtevo ordinariata po pojasnilu. Čez dva dni je odgovoril, da je bila pri kapucinih res taka slovesnost. Privolil je, ker ga je za to prosila posebna delegacija loških meščanov. Sicer pa pri kapucinih take slovesnosti potekajo že devet let. Povezane so s sliko Marije Pomočnice na enem izmed oltarjev. Ordinariat je vikarju 8. novembra 1803 pisno svetoval, naj se raje izogiba zapletom in naj bo slovesnost raje v mestni cerkvi, za pridiganje pa imajo tudi kapucini dovolj sposobnih ljudi.⁶⁷

Verjetno je bil običaj, da je ob daljši odsotnosti starološkega župnika nadomeščal mestni vikar. Tako je bilo tudi ob daljši hujši bolezni župnika Matevža Pavlina, ki je zbolel in leta 1799 povsem prenehal delati. Ordinariat je za duhovno oskrbo v Stari Loki določil mestnega vikarja Jerneja Klemenčiča, 12. aprila 1802 je pooblastilo podaljšal in za pomoč zadolžil vso mestno duhovščino. Bolni župnik pa očitno vsega ni prepustil mestnemu vikarju, zato ga je škofija ponovno opozarjala na prejšnje dekrete. V dopisu je omenjeno tudi, da bo z novo mestno župnijo urejeno tudi vprašanje dohodkov mestnega vikarja.⁶⁸ Toda župnik Pavlin se ni vdal. Šel je še dlje. Ko je bil 5. maja 1803 razrešen mestni vikar kot administrator starološke župnije in je Stara Loka za kaplana dobila Franca Petriča, ga je Pavlin imenoval za prvega kaplana in svojega namestnika. To pa je bilo za Jerneja Klemenčiča kot mestnega vikarja preveč, saj ga je Pavlin v dopisu opozoril, da bo v bodoče mestni vikar podrejen Francu Petriču kot njegovemu pooblaščenču. Klemenčič se je zato obrnil na škofijo z vprašanjem, ali ima starološki župnik res pravico kaplana postaviti nad vikarja.⁶⁹

Zapletov še vedno ni bilo konec. Jeseni (14. septembra 1804) je ordinariat zaradi zapletov in želje po boljših odnosih med staro in novo mestno župnijo mestnemu župniku poslal daljše navodilo v petih točkah. Mestni župnik je moral starološkemu oddati v varstvo vse rojstne in poročne knjige do vključno 21. julija 1804. Prav tako je bil mestni župnik po ustanovnem urbarju v bodoče obvezan dajati v Staro Loko običajni penzion (celodnevno oskrbo) v višini 8 gld. 30 kr. in 34. kr od beneficija sv. Trojice. Ni pa bil več dolžan plačati 34 gld. deželne veljave, ker je bila zaradi nakupa novega župnišča prodana hiša beneficija sv. Katarine, Mesto števil. 92, in je to deželno glavarstvo uredilo v osmi točki ustanovnega urbarja, tako da so obveznosti od tega beneficija prevzeli duhovniki nove župnije. Župniki v Stari Loki bodo ob smrti kmeta ali kmetice dobivali po 25 ½ kr. tudi še v krajih, ki so prišli pod novo župnijo. Za trikratni oklic ženina in neveste bodo dobivali 2 gld. V četrti točki je natančno določeno, kako je s pogrebi, če jih spremlja različno število duhovnikov. Okrajna oblast je tudi predlagala, naj pričnejo urejati novo skupno pokopališče za obe župniji. V zadnji točki je določilo, da smejo starološki kaplani od pogreba v mestni župniji zahtevati štolnino 10 kr. le, če nobeden od štirih mestnih kuratov ne more opraviti obreda. Vse ustanovne maše v novi župniji, tako v župnijski cerkvi kot v podružnicah, je smela opravljati samo mestna duhovščina.⁷⁰ Marsikaj pa je bilo treba pojasnjevati še dodatno. Tako so pred birmo v Škofji Loki julija 1804 iz dekanata v Kranju posebej sporočili, naj loški mestni birmanci ne gredo k birmi drugod kot v svoji župniji.⁷¹

Oktobra 1804 je mestni župnik že prosil ordinariat za zmanjšanje obveznosti ustanovnih maš v svoji župniji. Poslal je natančen pregled ustanovnih maš, lokacijo, oddaljenost iz Škofje Loke

⁶⁵ Kot v op. 64.

⁶⁶ POKORN, *Šematizem* (kot v op. 6), str. 130. Luka Karlin je bil rojen v Škofji Loki, študiral je v Ljubljani in je bil leta 1753 posvečen na naslov škofjeloške mestne občine. Kot kaplan je služboval v raznih krajih na Loškem. Dlje časa je bil nunski spovednik. Umril je leta 1809.

⁶⁷ Kot v op. 64.

⁶⁸ Kot v op. 61.

⁶⁹ Kot v op. 64.

⁷⁰ NŠAL, *ŽA Škofja Loka*, fasc. 6, spisi 71.

⁷¹ NŠAL, *Ž. Škofja Loka*, fasc. 390, ovoj 1804.

in višino mašnega štipendija za posamezno mašo. Na istem dokumentu je nekdo s škofije čez dober mesec ugodil želji in zmanjšal število ustanovnih maš od 105 na 53.⁷²

Zapletalo se je tudi med mestnim župnikom in kapucini zaradi tridnevne 40-urne predpostne pobožnosti pred izpostavljenim Najsvetejšim pri kapucinih. Mestni župnik je nasprotoval tudi zato, ker so njegovi župljani veliko prispevali za svečavo pri kapucinih, ne pa v domači cerkvi. Pismo je podpisalo tudi več Ločanov različnih poklicev in stanov.⁷³ Ordinariat je opozoril samostan, da se to ni zgodilo prvič. Posebej jih je opozoril, naj ob 10. uri, ko je maša pri sv. Jakobu, pri njih ne bo slovesne sv. maše, razen ob posebnih redovniških dnevih.⁷⁴

Za uršulinke v Škofji Loki zvemo iz župnikovega pisma ordinariatu 22. januarja 1805. Pri njih je bila prva jutranja nedeljska ali praznična maša z blagoslovom (*Segenmesse*) in pridigo ob 6. uri. Popoldne so imele litanije pred Najsvetejšim. Na svečnico (*Maria Licht*) pa so se ob 10. uri začele cerkvene slovesnosti, nato je bila sveta maša.⁷⁵

Leto dni po podpisu ustanovne listine, 27. maja 1805, se je mestni župnik pritoževal v Ljubljano, da nekateri verniki in cerkovniki podružnic in soseske, ki spadajo v njegovo župnijo, nočejo dajati bire novi župniji. Loško gospostvo jim je zagrozilo s kaznijo in zaporom, a je bilo vse zaman. Tudi z banderi niso hoteli v procesijo, posebej pri procesiji na dan sv. Rešnjega telesa. Staroško župnija je na tistem ves čas nasprotovala tudi s križno zastavo (*Kreuzfahne*). Zato je bil izdelan poseben protokol, kje in kako naj poteka procesija. Dne 20. maja 1805 se je sestala posebna komisija obeh župnišč. Sestanku je prisostvoval tudi predstavnik okrožnega urada, inšpektor gospostva Loka in predstavnik uprave loškega gospostva. Dogovorili so se, naj ima na telovo vsaka župnija svojo procesijo in prav tako v nedeljo v tej osmini. Komisija je reševala tudi nejasnosti glede obhajil, krstov, pokopavanja in matičnih knjig. Mestni kaplani bi morali po določilu iz leta 1804 Stari Loki še nadalje plačevati glede na desetletno povprečje 10 kr. za vsak pogreb.⁷⁶

Tudi nadaljnje življenje je bilo pestro. Kakšne so bile razmere v času Ilirskih provinc, pove dopis mestnega župnika Klemenčiča na ordinariat iz leta 1808. Prosil je za nasvet, kaj naj stori z *expauliner* patrom Janezom Tuškom, ki je bil rojen v Poljanski dolini, star je bil okoli 80 let in je hišni pastir (*Viehhalter*) v Brodeh, ki so od Škofje Loke oddaljene uro in pol. Živel je kot puščavnik, govoril le hrvaško, ni bil sposoben ne za pridigo ne katehezo. Zjutraj je imel sv. mašo, čeprav je redkokdaj dobil mašni štipendij. Pristojni so mu odgovorili, da tako stanje ni dobro, da pa lahko mašuje pri zaprtih vratih, vendar brez zvonjenja.⁷⁷

Iz istega dopisa mestnega župnika zvemo tudi, da sta imela maše Jurij Gaber ob nedeljah in praznikih za Wolkensperge v puštalski kapeli in Anton pl. Jenkensheim v grajski kapeli na gradu. Župnik Klemenčič je imel težave tudi s svojimi kaplani. Ko je kaplana Martina Kaeserja leta 1808 povišal v prvega kaplana (*primaer Kaplan*), se je uprl drugi kaplan Fink. Ordinariat je zahteval od župnika odgovor na Finkove trditve.⁷⁸

Leta 1825 je imelo mesto še vedno tri kaplane. Dohodki župnika in kaplanov so se z 250 gld., zagotovljenih v ustanovnem urbarju, dejansko znižali na 150 gld. Pozitivno je bilo, da so leta 1820 prafari nehali plačevati del šolnine in t. i. penzijski prispevek.⁷⁹

Iz arhivov tega časa zvemo, da je Janez Linthenthal, štukaturni mojster iz Goričan (?) (*Goerzah*) leta 1750 za 73 gld. izdelal oltar sv. Notburge pri Sv. Barbari, poleg tega pa še štiri kipe in nekaj pozlat.⁸⁰ Pri Sv. Andreju so leta 1803 prosili za dovoljenje izdelave novega križevega pota v

⁷² Kot v op. 71.

⁷³ NŠAL, Ž Škofja Loka, fasc. 390, ovoj 1805.

⁷⁴ Kot v op. 73.

⁷⁵ Kot v op. 73.

⁷⁶ Kot v op. 73.

⁷⁷ NŠAL, Ž Škofja Loka, fasc. 390, ovoj 1808.

⁷⁸ Kot v op. 77.

⁷⁹ NŠAL, ŽA Škofja Loka, fasc. 6, spisi 69.

⁸⁰ NŠAL, ŽA Škofja Loka, Spisi, fasc. 8, ovoj: sv. Barbara, gradbene zadeve.

cerkvi. Prošnjo so utemeljevali s tem, da je za starejše ljudi v Škofjo Loko daleč, zlasti pozimi. Priložili so apostolsko dovoljenje papeža Klementa XIV. iz 26. januarja 1773, ki je določalo odpustek v zvezi s križevim potom. Prošnjo sta podpisala ključarja Janez Polanc in Matevž Rupar.⁸¹

Naj na koncu navedemo še nekaj podatkov o župnišču. Že leta 1788 je okrajna preiskovalna komisija naročila natančen pregled kapele sv. Trojice in njenega zidu. Gradbeni mojster Anton Lipovec in zidarSKI palir sta ga pregledala 6. maja 1788. Ugotovila sta, da gre za 30 kubičnih klafter zidu, na katerem *Vorsprunge* stojita na obeh straneh hiše. Odstranitev zidu, odvoz materiala in delo bi stalo 27 gld. 54 kr.⁸² Naslednja gradbena zadeva je iz 6. aprila 1803, ko je kresija pisala škofiji, naj bi, preden bi kupovali Demšarjevo hišo na Mestnem trgu, natančno premislili in premerili, ali ne bi bilo mogoče za župnišče urediti hiše beneficija sv. Katarine. Deželno glavarstvo je zahtevalo natančen tloris beneficalne hiše in oceno vrednosti hiše dotedanjega vikarja in hiše beneficija sv. Trojice. Ena od kombinacij je predvidevala tudi, da bi hišo Jugovičevega beneficija spremenili v kaplanijo.⁸³

Kresija je 8. julija 1803 pisala tudi uradu gospostva Škofja Loka v zvezi z ureditvijo novega župnišča. Davčni urad in provincialno državno knjigovodstvo sta v reševanje problematike, tj. nakupa Demšarjeve hiše, zahtevala aktivno vključitev loškega gospostva in komisijsko licitacijo beneficijških hiš sv. Trojice in sv. Katarine, cerkvenikove hiše in mestne biričeve hiše. Na dražbi morajo pisati licitacijski zapisnik in ga predložiti kresijskemu uradu.⁸⁴ Novembra 1803 je kresija potrdila prodajo omenjenih hiš in nakup Demšarjeve hiše za novo župnišče. Opozorjeni so bili na obveznosti, ki jih je nova župnija prevzela od prodanih hiš beneficijev, posebno na obveznosti ustanovnih maš. Ko bosta prodani še hiša beneficija sv. Katarine in mežnarja, naj gospostvo izdela natančen zapis in ga pošlje v potrditev na kresijo v Ljubljano.⁸⁵ Iz inventarja premoženja mestne župnije iz leta 1838 pa izvemo, da je bilo leta 1837 župnišče dokončno dozidano, tako da so pod skupno streho povezali prejšnje župnišče in zraven stoječo prazno nekdanjo kapelo.⁸⁶

Arhivi hranijo še veliko zanimivega o nastajanju mestne župnije kot tudi o njenem delovanju. Glede na 200-letnico pa sem se omejil samo na začetni del zgodovine župnije sv. Jakoba.

O.A.M.D.G.

⁸¹ NAŠL, ŽA Škofja Loka, Spisi, fasc. 8, ovoj: sv. Andrej, gradbene zadeve.

⁸² NŠAL, Ž Škofja Loka, fasc. 390, ovoj 1788.

⁸³ Kot v op. 64.

⁸⁴ NŠAL, ŽA Škofja Loka, Spisi, fasc. 7, ovoj 101.

⁸⁵ Kot v op. 84.

⁸⁶ NŠAL, ŽA Škofja Loka, Spisi, fasc. 3, ovoj 34.

STANE GRANDA

USODA NEKDANJE FREISINŠKE POSESTI NA DOLENJSKEM

Slovensko zgodovino pisje je v preteklosti namenjal srednjeveški, ali bolje, fevdalni problematiki izjemno pozornost, vendar je bilo to na nek, Slovincem lastni način izkrivljeno, bolj v smislu objokovanja tragične zgodovinske usode, ki jim ni dopuščala, da bi prišli do lastnih višjih socialnih razredov, meščanstva in države.¹ Razglasili so se za narod kmetov – edino ti so dosledno uporabljali slovenski jezik – v času komunizma tudi nekakšnih permanentnih kmečkih upornikov – revolucija je bila pač najvišja vrednota – skratka za ljudstvo, ki mu je usojeno, da mu vladajo drugi. Zato si mora prizadevati ne za lastno državo, ampak samo za ohranitev lastnega jezika in na njem sloneče kulture. Prav zato so se med Slovenci ideje o lastni slovenski državi pojavile tako pozno. Povsem jasno je, da jim ni bila naklonjena nobena državna skupnost. Vse do slovenske osamosvojitve so bile take misli del najtrše »ilegale«. Vse to je imelo globoke posledice tudi za slovensko zgodovino pisje, ki v vsebinskem pogledu ni bilo nikoli toliko politično kot pri drugih narodih, ampak predvsem kulturnozgodovinsko in socialno. Šele v zadnjih letih, predvsem po prodoru mlajših generacij, prihaja v slovenskem zgodovino pisju dejansko do tektonskih premikov. Nikoli še nismo imeli toliko specialistov za srednji vek, nikoli doslej se jih ni toliko ukvarjalo s plemstvom in zemljiškimi gospodstvi.

Velike zasluge za nova in sodobnejša gledanja na slovensko preteklost, zlasti starejšo, imata žal že pokojna Ferda Gestrin² in Sergij Vilfan.³ Njima je sledila vrsta mlajših, delno tudi v tujini šolanih zgodovinarjev, ki danes nosijo glavno breme srednjeveških študij na Slovenskem. Prav zaradi takih razmer je toliko bolj nenavadno, da je freisinška posest že nekaj desetletij, torej od časov, ko v Sloveniji ni bilo naklonjenosti za tovrstne študije, med najbolj raziskanimi. Vzrokov za to je več. Prvi je nedvomno dr. Pavle Blaznik, Škofjeločan, ki se je želel strokovno oddolžiti svojemu rojstnemu kraju in uspel zato pridobiti tudi javno (politično) podporo, ki se je kazala tudi v možnosti dela v arhivih v tujini, o katerih so drugi zgodovinarji v tistih letih lahko samo sanjali. Drugi je ohranjenost freisinških arhivov, tretji, ne najmanj pomemben, pa dejstvo, da je bilo freisinško zemljiško gospodstvo »naš« največji sklenjeni fevdalni teritorij in je bilo tu mogoče raziskovati nekatere gospodarske in socialne procese.

Kako in kdaj je freisinška škofija dobila svojo dolensko posest, še ni jasno. Njena prva omemba je povezana z letnico 1074. V iskanju vzrokov za pridobitev sveta ob potoku Radulji je možno misliti na neko poznoantično in zgodnjerednjeveško pot, ki jo potrjuje odkritje poznoantične utrdbe in zgodnjerednjeveških najdb med gradovoma Štatenberk (Stattenberg) in Klevevž (Klingenfels).⁴ Nasploh je po mnenju Sergija Vulfana pomen te posesti veliko večji tudi v

¹ PETER ŠTIH, Die slowenische Vorstellungen über die slowenisch-deutschen Beziehungen im Mittelalter. Buchreihe der Südostdeutschen historischen Kommission, Bd. 38 (München, 2002), str. 1–19.

² Bibliografija je objavljena v: OLGA JANSKA ZORN, Bibliografija prof. dr. Ferda Gestrina za leta 1946–1976, *Gestrinov zbornik*, DARJA MIHELIC, ed. (Ljubljana, 1999), str. 25–32; NATASA STERGAR, Bibliografija akademika prof. dr. Ferda Gestrina za leta 1977–1996, *ibid.*, str. 33–42; DRAGO SAMEC, Dodatek k bibliografiji akademika prof. dr. Ferda Gestrina, *ibid.*, str. 43–4.

³ Bibliografija v: DRAGO SAMEC, Bibliografija akad. prof. dr. Sergija Vulfana, *Vilfanov zbornik. Pravo – zgodovina – narod*, VINCENC RAJŠP in ERNST BREUCKMÜLLER, ed. (Ljubljana, 1999), str. 55–77.

⁴ DRAGAN BOŽIČ, SLAVKO CIGLENECKI, Zenonov tremis in poznoantična utrdba Gradec pri Veliki Strmici. *Arheološki vestnik* 46 (1995), str. 247–77.

Najstarejša znana upodobitev Klevevža, Ivan Klobučarič, (neposredno po letu 1600).
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije,
INDOK center.

geostrateškem pogledu, saj naj bi njeni lastniki sodelovali tudi pri premiku kranjske meje s Krke na današnjo slovensko-hrvaško mejo.⁵

Freisinška dolenska posest⁶ za njene lastnike ni imela nikoli tolikšnega pomena in vrednosti kot škofjeloška.⁷ Zdi se, da lastnikom v polni meri nikoli ni prinesla tistega, kar bi od nje smeli pričakovati, in je škofija z njenim prevzemom dejansko bolj pomagala darovalcu kot pa sama sebi. Posest je bila namreč stalno na udaru različnih fevdalnih gospodov, ki so hoteli z njo utrditi svojo oblast v deželi, oziroma sosedov, kot so bili Čreteški (Reutenbergi), ki so segali po njenih delih. Sergij Vilfan je o njej zapisal: »Im allgemeinen gewinnt man den Eindruck, daß das Bistum seiner Unterkrainer Besitz weniger konsequent an sich band und auch schwerer behalten konnte, daß es ihn mitunter zu finanziellen oder auch politischen Transaktionen nutzte und daß daher die Struktur des Hubenbesitzes sehr abwechslungsreich war.«⁸

Svet je primeren za sadjarstvo, bolj za živinorejo kot poljedelstvo, zdi pa se, da je bilo za Freising, potem ko so odpadli geostrateški razlogi, najbolj pomembno vinogradništvo. Najmočnejša argumenta za to trditev sta posebna skrb za kostonjev les nasploh⁹ ter posebej za predel kostonjevega gozda onstran Radulje za Klevevžem, ki so ga potrebovali za vinogradniške kole in vinsko posodo, ter t. i. »Laibacher Fuhrgehd«. Glede vinogradništva, zlasti ocene kvalitete, smo v precejšnji zadregi, saj ga premalo poznamo. Danes značilno rdeče suho vino, imenovano cviček, katerega cena in ugled sta v zadnjih letih v porastu, je zelo verjetno novejšega izvora. Takratni »Markwein« je bil bolj kisel, verjetno bel, res pa je, da je imel zlasti Klevevž kot sedež freisinške dolenske posesti najboljše vinske gorice v tem delu Dolenjske, če že ne v vsej regiji. Sergij Vilfan¹⁰ je ugotovil, da je dolensko vino šele v 16. stoletju postalo merkantilno vino v Ljubljani, vendar je bilo manj cenjeno, verjetno namenjeno predvsem nižjim slojem. Cenovno je dosegalo le približno tretjino vrednosti na Kranjskem najbolj cenjenega vina črnikalca iz Istre. Kljub vsemu pa omenjanje »Laibacher Fuhrgehd« v urbarjih za klevevško gospostvo, kjer je med obveznostmi naštet tudi vožnja do Ljubljane, le navaja k rahlemu dvomu v gornje trditve, saj si je težko predstavljati, da bi toliko kmetov vozilo samo žito. Na podlagi pisanja J. W. Valvasorja¹¹ s konca 17. stoletja lahko domnevamo, da je prav območje, ki ga je na Dolenjskem obvladoval Freising in leži sedaj v

⁵ SERGIJ VILFAN, Zur Struktur der freisingischen Herrschaften südlich der Tauern im Frühmittelalter. *Karantainen und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter* 2. St. Veiter Historikergespräche, GÜNTER HÖDL in JOHANNES GRABMAYER, ed. (Wien-Köln-Weimar, 1993), str. 219.

⁶ PAVLE BLAZNIK, Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenske posesti, *Razprave I. razreda SAZU IV/6* (Ljubljana, 1958).

⁷ SERGIJ VILFAN, Lage und Struktur der freisingischen Herrschaften in Krain, *Hochstift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte*, HUBERT GLASER, ed. (München, 1990), str. 357 ss.

⁸ *Ibid.*, str. 358.

⁹ Na primer ob sporu z bratoma Rudolfom in Friderikom s Slepčjeka (BLAZNIK, *Zemljiška gospostva* [kot v op. 6], str. 8).

¹⁰ SERGIJ VILFAN, Mestne računske knjige kot zgodovinski vir, *Zbornik ob devetdesetletnici arhiva, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave* 8 (Ljubljana, 1988), str. 19 ss.

¹¹ JOHANN WEICHARD VALVASOR, *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* (Laybach, 1689), Buch III, str. 324-5.

Johann Weichard Valvasor, *Topographia Carniolae moderna*, 1679.

katastrskih občinah Bela Cerkev, Gorenja vas, Krsinji Vrh, Zagrad in Zbure, že takrat pridelovalo izvrstno vino. Konkretno omenja vino z Malkovca, Telč, kjer imajo dobro rdeče, za onega, ki zraste na Bojniku, pravi, da je »Frölichmacher«. Z ožjega območja Kleevča omenja vinsko gorico Mevce, kjer raste sovražnik žalosti, dobro in srčno vino. Za Vinji Vrh, ki ga omenja kot »Vineuerch«, trdi, da »giebt einen köstlich guten Wein« (zlahtno dobro vino). O vinih na obravnavanem območju piše tudi v zvezi z gradom Čretež, ki leži nad (Dolenškovi) kamnolomom v Srednjih Lakencah, da v njegovi bližini tudi pridobivajo izvrstno vino.¹² Gotovo tudi cisterci Stična in Kostanjevica ter kartuzija Pleterje, novomeški kolegiatni kapitelj in nemški viteški red ter nekatere graščine kot Stari grad (Altenburg), Otočec (Wördl), Mokronog (Nassenfuß) in Rakovnik (Kroisenbach) niso imele v kletih slabega vina. Še več, prav prizadevanja številnih fevdalnih rodbin, kot so Turjaški in drugi, dokazujejo, da je bila posest tukajšnjih vinogradov zelo zaželena. Z veliko verjetnostjo lahko domnevamo, da dolenjsko vino, ki ga omenja Vilfan, dejansko ni bilo »ta boljše«, ampak »cviček« v starem pomenu besede. To niti ni bilo pravo vino, ampak vino, ki so ga pridobili tako, da so na že enkrat sprešano grozdje nalili vodo in pustili, da je še enkrat zavrelo. Tako so dobili »cviček«, ki pa ga glede na način pridobivanja prevajajo kot Tresterwein, Nacwein, po okusu pa ga označujejo kot »ein saurer Wein überhaupt«. ¹³ Sodoben nemški slovar razlaga Tresterwein kot »durch Zuckeraufguß und Nachgärung aus Trester gewonnener Wein«.

Freisinška posest na Dolenjskem praktično v nobenem pogledu ni bila primerljiva z loško. Z njo so večinoma gospodarili različni najemniki, zato se med okoličani ni nikoli posebno razvila zavest o njenih pravih lastnikih. Posest namreč ni bila vodena enotno, ampak so bili po različnih gradovih različni najemniki in zakupniki, zato podložniki verjetno nikoli niso imeli občutka o skupnem lastniku. Na Dolenjskem so v bližini Kleevča razmeroma pogosti priimki, ki spominjajo na nekdanje zemljiške gospode, na primer Auersperger, Moškon, Barbo, Štrasberger, Gal takega, ki bi spominjal na nekdanje škofe, pa ni.

Prodaje dolenjske posesti leta 1622 njeni podložniki verjetno niso niti opazili. V nadaljnjih desetletjih je kleevška posest precej nihala. Čeprav je grad Kleevč tudi v nadaljnjem obdobju ostal najpomembnejši, pa so se nekateri nekdanji dvori izločili in preoblikovali v manjše gradove,

¹² Ibid., Buch XI, str. 469–70.

¹³ OSWALD GUTSMANN, *Deutsch-windusches Wörterbuch ...* (Klagenfurt, 1786); glej tudi: ANTON ALOIS WOLF, *Deutsch-slovenisches Wörterbuch* (Laibach, 1860).

kot na primer Zbure in Šuta pri Strelacu. Po sedmih desetletjih laičnih lastnikov je Klevevž 1693. leta znova prišel v cerkvene roke, saj so ga kupili cistercijani iz Stične, 1719 pa od njih kostanjeviški sobratje. Poleg fizične lastnine je bele menihe pritegoval zlasti termalni izvir pod klevevškim gradom, ki je bil kot termalno zdravilišče dolgo časa pomembnejši kot današnje zdravilišče Šmarješke Toplice. Menihi so posest znova utrdili in pridobili tudi del odsvojene. Tudi zanje je bila posest vinogradov dokaj pomembna. Slovenske pravnike so v preteklosti pritegnile zlasti gorske bukve, ki vsebujejo – tudi zaradi uporabe slovenskega jezika – izjemno bogato terminološko in civilnopravno problematiko.¹⁴ Po ukinitvi samostana 1794. leta in kratkotrajni lastnini in upravljanju verskega zaklada, so ga 1808. leta kupili pripadniki rodbine baronov Schweiger pl. Lerchenfeld, ki so bili zlasti v 18. stoletju v neverjetnem vzponu, pa vendar so zaradi pomanjkanja moškega potomstva, posredi bi lahko bili tudi gospodarsko-finančni problemi, tudi naglo zašli. Grad so prodali prek loterije in 1825. leta je prešel v roke francoske rodbine Jombart iz Sedana, ki je očitno iz Francije pribežala pred revolucijo. Verjetno so s cistercijani in francoskimi lastniki povezane nekatere arhitekturne izboljšave gradu in bližnje Marijine cerkve v Slapah kot tudi nekatere umetnine, med njimi največja baročna slika na Slovenskem Križanje po zgledu slike B. Luinija v cerkvi Santa Maria degli Angeli v Luganu, ki je sedaj v šmarješki župnijski cerkvi, in Obiskovanje, ki ga pripisujejo francoskemu umetniku C. Le Brunu.

Jombarti so gospostvo prevzeli, ko je bil fevdalni družbeni red v avstrijskem cesarstvu v zatonu. V nasprotju z nekaterimi drugimi, ki so se krčevito oklepali starega reda in so bili zato pripravljeni uporabiti tudi silo, so ga oni skušali omiliti z relucijo in abolicijo naravnih obveznosti. Po podatkih Antona Krošla 1848. leta Klevevž ni imel zavezancev kupne odškodnine in so bila že vsa zakupna zemljišča prevedena v kupna. Zbure so jih imele še 5, zemljiškoodvezni kapital kupne odškodnine pa je znašal zanemarljivih 389,35 gld.¹⁵ Kmete, ki so svoje obveznosti izpolnjevali tekoče, so na podlagi žreba na cesarjev rojstni dan celo za eno leto oprostili od njih. Prav zaradi tega v revolucionarnem letu 1848/49 na njihovem območju ni bilo nikakršnih nemirov. Klevevž je imel takrat 429 zemljiških zavezancev, ki so morali opraviti 26.821 tlaških dni na leto in 1.160 gornikov. Po številu tlaških dni je bil Klevevž na tretjem mestu v deželi. Zbure so imele 168 zemljiških zavezancev, ki so morali opraviti 8.255 dni tlake na leto, 31 desetinskih obveznikov in 93 gornikov. Glede na tlako so bile v zgornji tretjini gospostev v deželi.¹⁶ Ob zemljiški odvezi so ugotovili, da je imel Klevevž ob koncu fevdalizma 35 celih kmetij ali več, 4 tričetrtinske, 154 polovičnih, 31 tretjinskih, 49 četrtskih, 19 šestinskih, 6 osminskih, 6 triosminskih, 1.286 je bilo manjših od osmine. Urbarialne dajatve in desetine so ocenili na 52.810,20 gld., kar pomeni, da je bil v tem pogledu Klevevž na 28. mestu v deželi, lavdemije pa na 21.557,10 gld. Zbure so imele 23 celih kmetij, 2 tričetrtinski, 79 polovičnih, 13 tretjinskih, 18 četrtskih, 2 šestinski, 4 triosminske, 120 manjših od osmine. Vrednost zemljiškoodveznega kapitala in desetini je bila 26.835 gld., lavdemijev pa 1.849,50 gld.¹⁷ Za lažje razumevanje vrednosti podatkov naj navedemo, da so vrednost teleta cenili na 1 gld. 27 kr., mernik pšenice pa po 2 gld. in 15 do 45 kr., povprečno 2 gld. 30 kr., jajce na 1/4 krajcarja. Glede na obročni način izplačevanja zemljiške odveze odškodnina ni bila tolikšna, da bi omogočila odmevnejšo modernizacijo veleposestva.

O njihovem siceršnjem gospodarskem položaju v času do konca prve svetovne vojne nimamo konkretnih podatkov, domnevamo pa, da ni bil rožnat, saj so bili dokaj odmaknjeni od prometnih poti. Položaj se je dejansko nekoliko izboljšal, ko je bila 1862 zgrajena železniška proga Zidani Most-Zagreb, kamor so lahko vozili žito in vino. Dolenjska z Novim mestom, h kateremu so gravitirali, je dobila železniško povezavo šele 1894. leta. Za gospodarje Klevevža in njegove gozdne posesti pa so se prometne razmere resnično izboljšale, ko je bila 1908. leta zgrajena železniška proga Trebnje-Tržišče, ki pa je dobila povezavo z obsavsko progo šele 1938. leta. Dejansko je

¹⁴ METOD DOLENC, Pravosodstvo klevevške in boštanske graščine od konca 17. do začetka 19. stol., ZZR 5, (1926), str. 1-95.

¹⁵ ANTON KROŠL, Zemljiška odveza na Kranjskem (Ljubljana, 1941), str. 74.

¹⁶ Ibid., str. 59.

¹⁷ Ibid., str. 78-81.

Klevevž na franciscejski katastrski mapi. AS 176, N296A05.

še le železnica omogočila prodajo lesa, enega največjih bogastev klevevškega veleposestva. Po izgradnji železniške proge Tržišče–Sevnica so lahko v tamkajšnjo tovarno tanina, ustanovljeno 1924. leta, prodajali kostanjev les, ki ga je bilo tu v izobilju.

Jombarti kot večina veleposestnikov – nekdanjih zemljiških gospodov – niso našli kulturnega in političnega stika s slovenskim narodnim gibanjem. Ludvik Julius Jombart, sin prvega lastnika nekdanje freisinške posesti, je bil na splošnih volitvah 28. marca 1861 celo izvoljen za deželnega poslanca v veleposestniški kuriji. Mandat je trajal šest let.¹⁸ Leta 1888 je francoska posestniška družina v moški liniji izumrla. Posestvo je prevzela hči Gabrijela, poročena Ulm. Deset let po poroki je možu Antonu podarila Zbure.

Modernizacija nekdanjega gospostva Klevevž se je začela, ko se je v družino Francozov priženil Štajerec Ulm, ki ni bil plemiškega porekla. Njegovi predniki, doma iz Zavrča na Štajerskem, naj bi po nekaterih vesteh obogateli s pošto. Anton Ulm je uspešno prebrodil dolgotrajno krizo nekdanjih zemljiških gospostev, ki jo je 1848. leta prinesla odprava fevdalnega družbenega reda in začel spreminjati »gospostvo« v moderno veleposest. Zaposlil je tudi šolanega kmetijskega strokovnjaka, ki je med prvimi na tukajšnjem območju uporabljal umetna gnojila. Posebej se je izkazal tudi v času trtne uši, ko so bili vinogradi ne le razmeroma hitro obnovljeni, ampak zasajeni tudi z nekaterimi vrhunskimi sortami trt. Graščina je v času med obema svetovnjima vojnoma za svoja vina dobivala celo mednarodna priznanja. Hvalili so tudi njeno živino.

Po spremembi priimka lastnikov in modernizaciji bi pričakovali izboljšane odnose z okoliškim oziroma slovenskim prebivalstvom. Čeprav so stalno ali občasno zaposlovali kar nekaj okoličanov – ti so v svoji sredini izstopali zaradi rednih denarnih prejemkov, ki jih je tu najbolj primanjkovalo – so postajali vse bolj odtujeni. Anton Ulm je ponovil napako Jombartov in se dal 1901. leta izvoliti za deželnega poslanca v veleposestniški kuriji, ki je bila veliki večini Slovencev politično, nacionalno in socialno nasprotna.¹⁹

Med prvo svetovno vojno so lastniki Klevevža pokazali veliko mero avstrijskega patriotizma.

¹⁸ VASILIJ MELIK, *Volitve na Slovenskem 1861–1918* (Ljubljana, 1965), str. 338.

¹⁹ *Ibid.*, str. 341.

Klevevž pred požigom. Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, INDOK center.

Gospodarjev brat je bil celo ujet na fronti z Italijo, avstrijsko stisko z barvnimi kovinami so skušali blažiti z darovanjem obeh zvonov iz grajske kapele.²⁰ Očitno zloma večstoletne monarhije pod vodstvom Habsburžanov niso dopuščali niti v sanjah. Nekaj podobnega bi lahko zapisali tudi za tedanjega šmarješkega župnika, ki ni bil sposoben sprejeti kraljevine pod vodstvom Karadordevičev. Kot deklarirani pristaš Habsburžanov je že ob razglasitvi Jugoslavije doživel »mačjo muziko«, razbili so mu tudi okna. V primerjavi z nekdanjo Avstro-Ogrsko mu je bila nova država velik kulturni, gospodarski in socialni korak nazaj. Ob vsaki priložnosti je demonstriral nenavdušenje nad njo. Leta 1921 je za župnijsko žegnanje, to je na Šmarjetno nedeljo, v cerkvenem stolpu obesil belo-rdečo zastavo. Razglasil jo je za župnijsko, v resnici pa je bila fresinška. Orožnik jo je zaplenil, župnik pa je bil obsojen na denarno globo in plačilo sodnih stroškov. Seveda se je pritožil in uspel, orožnik je moral osebno vrniti zaseženo zastavo. Nato jih je jezil s štampiljko. Tako je še 1932. leta uporabljal ono z napisom *Parochia S. Margarethe Klengenfels*, kar nasprotnikom ni ostalo neopaženo. Leta 1934 mu je oblast uporabo uradno prepovedala.

Po prvi svetovni vojni je bil del grajskih posesti razlaščen in razdeljen kmetom v okviru agrarne reforme. Kmetje so dejansko dobili nekaj obdelovalne zemlje in travnikov. Glede na površino posameznih zemljišč, ki so jih dobili kmetje (okoli 0,6 ha) lahko zapišemo, da je bil to bolj politično-demagoški kot pa socialno-gospodarski ukrep. Razlastitev je potekala poldrugo desetletje. Anton Ulm, njegov brat in oskrbnik so se proti njej borili na vse načine, le pravega niso znali izbrati. Ta pa je bil opredelitev za Slovence ali Jugoslovane in povezave s klerikalno stranko. Bili so neuspešni, čeprav so hoteli izriniti 1929. leta uvedeno kraljevo diktaturo. Pridružili so se krajevnim liberalcem in njihovim bojem proti župniku. Iz nam v podrobnostih neznanih vzrokov je 1934. leta ljubljanska škofija, verjetno tudi zato, na Uršino nedeljo prepovedala maševati v grajski kapeli v Klevevžu. Sledil je protiukrep. Naslednje leto graščina ni več dala smrek za mlaje ob procesiji sv. Rešnjega telesa.

Lastnik nekdanjega gospostva Klevevž, sedaj veleposestva, se je zelo trudil, da bi to bilo tudi po donosih. Zgradil je lastno malo hidroelektrarno z močjo 35 HP, ki je poganjala nekaj strojev,

²⁰ Župnijska kronika župnije sv. Marjete, Arhiv župnije Šmarjeta.

zlasti žago, in elektrificiral grajske prostore. Vsi porabniki skupaj so porabili le 12 HP, okolica pa je bila presiromašna, da bi si dala napeljati električni tok. Struktura veleposesti pa mu ni omogočila, da bi se specializiral, ampak je moral kombinirati predvsem živinorejo, vinogradništvo in gozdarstvo. Pri gospodarskih delih sta sodelovala tudi lastnik veleposestva in njegov brat, ki se je pri delu z žago smrtno ponesrečil – poškodoval ga je jermen. Gospodarska kriza, ki se je posebno zaostрила po letu 1931, je zelo prizadela graščino. V župnijski kroniki šmarješke župnije tako lahko preberemo, da so običajni kupci kmetijskih pridelkov na veliko izostali in so morali kot branjevci prodajati na dvajset kilometrov oddaljeni mestni tržnici v Novem mestu.

Transformacijo v moderen kapitalistični obrat – o tem, da bi obstajale kakršnekoli ideje o predelovalni industriji, razen žagarstvu, ni podatkov – je prekinila druga svetovna vojna. Ker so se lastniki deklarirali za Nemce, so tudi zaradi partizanskih groženj in povzročanja škode grad prodali italijanski družbi Emona in se spomladi 1942 odselili. Italijani so grad in posestvo ocenili na 7.933.519 lir. Od tega so bila zemljišča v obsegu 441 ha 80 a (gozdovi 353 ha 61 a, njive in travniki 39 ha 39 a, sadovnjaki 5 ha 11 a, vinogradi 4 ha 16 a ...) ocenjena na 3.611.601 lir, vrednost lesa v gozdovih na 2.262.468 lir, grad na 850.000 lir, hlevi, mlin, žaga in ostala gospodarska poslopja z elektrarno vred na 910.000 lir, 6 hiš v Zburah, 3 v Čelevcu, 2 na Selah, 2 na Radulji in 1 na Dolu z gospodarskimi poslopji vred 299.450 lir. Ulmi so se umaknili 1942. leta, preden so partizani zažgali grad. Gorel je dolgo časa, 2–3 tedne. Neposredna okolica gradu, ali bolje, ozemlje župnije sv. Marjete je bilo med drugo svetovno vojno svojevrsten laboratorij komunistične revolucije na Slovenskem. Zaradi averzije do italijanske oblasti, ki je bila med Slovenci tudi zaradi fašističnega nasilja nad primorskimi rojaki splošna, so kmetje neverjetno

Požgani in razpadajoči klevčevški grad po II. svetovni vojni. Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, INDOK center.

množično podprli partizansko gibanje. Veliko navdušenje pa se je začelo ohlajati, ko je leta 1942 začelo prihajati do odkrite revolucije, ki se je izražala zlasti v zastraševanju in pobijanju vseh tistih, ki niso bili pripravljeni sprejeti vodstva komunistov. V gradu je delovalo partizansko »sodišče«, v neposredni okolici gradu kot tudi v grajskih stavbah so mučili in pobijali ljudi. To se je nadaljevalo tudi potem, ko so grad oktobra 1942 zažgali. Potem so kot svojo bazo uporabljali razmeroma nove hleve in druga gospodarska poslopja. Na posestvu graščine Klevevž v neposredni okolici gradu je bila 1942. leta izvršena tudi prva komunistična agrarna reforma na Slovenskem, ki pa je imela še meščanski značaj, saj so obdelovalne površine dali neposredno kmetom, in niso ustanavljali zadrug po sovjetskem vzoru. Brez strehe je grad po II. svetovni vojni zaradi laporja, iz katerega je bil zidan, »pridnosti« okoliških kmetov, ki so odnašali gradbeni material, in nemarnega odnosa oblasti do »fevdalne« kulturne dediščine, postal ostanek ostankov. Danes lahko celo njegove temelje bolj slutimo kot vidimo. Še slabše je z Zburami, ki jih ne moremo niti slutiti. Za njihovo izginotje imajo velike »zasluge« tudi sami Ulmi. Neposredno po prvi svetovni vojni so hlevi (mogoče tudi s pomočjo kakšnih »revolucionarjev«) pogoreli, grad pa so kmalu nato opustili.

Agrarna reforma po drugi vojni je dala kmetom še nekaj obdelovalne in druge zemlje, celo nekaj grajskih vinogradov. Kmalu pa so velik del v agrarnih reformah razdeljene zemlje vzeli nazaj in jo dodelili kmetijskim zadrugam, ki pa gospodarsko niso bile nikoli uspešne. Nasploh je bilo nekdanje veleposestvo kot celota uničeno, saj so vinograde, gozdove in poljedelsko-travniške površine razdelili med različna državna gospodarska podjetja. Ker je bilo prodano, njegovi lastniki na nobeni pravni osnovi ne morejo uveljaviti denacionalizacijskih pravic.

Danes je v neposredni bližini nekdanjega gradu velik nasad jabolk, hlevi pa so prazni. Vinogradi so prešli večinoma v privatno last. Z njihovim najboljšim delom gospodarja gostilničar v Mokronogu Dev, ki je razvil tudi kmečki turizem. Čeprav je v goricah, kjer je imel posest tudi Klevež, doma verjetno najkvalitetnejši dolenski cviček, predelovalci nikoli niso bili sposobni prestopiti razdrobljenosti in postati tržni proizvajalci. To je vredno vsega obžalovanja zlasti v teh letih, ko cviček dosegla ugled in ceno, o kateri so lahko včasih pridelovalci samo sanjali.

Grad je po požigu hitro propadal. K temu sta na eni strani prispevala neodporen gradbeni material, zlasti lapor, na drugi pa tudi oblast, ki je kmete posredno vzpodbujala, da so vse, kar je bilo uporabnega, raznesli oziroma uporabili za modernizacijo svojih bivalnih in gospodarskih prostorov. Nekaj kamnoseško najbolj zahtevnih gradbenih elementov je z ruševin odpeljal ravnatelj Dolenjskega muzeja Janko Jarc, ki se je do vzpostavitve spomeniškovarstvene službe trudil skrbeti tudi za tovrstno kulturno dediščino. Dolgo časa je kamen ležal na muzejskem vrtu, kasneje pa ga je spomeniškovarstvena služba odpeljala v svoje skladišče. Ruševine gradu so praktično izginile in le še nekaj kamnov spominja na nekdanji grad.

O nekdanji elektrarni ni sledu. »Mašinhau« je predelan v stanovanjsko stavbo, znameniti mlin pod termalnim izvirov pa v turistični objekt zaprtega tipa. Ko ga je njegov graditelj prodajal, so kot možnega kupca omenjali tudi sedanjega predsednika Republike Slovenije dr. Janeza Drnovška.

Med ostalimi nekdanjimi freisinškimi gradovi na Dolenjskem velja posebej omeniti še Prežek. Slovenski javnosti je pravzaprav bolj znan kot Klevevž, vendar ne zaradi zgodovine, ampak iz literature. Njegov lastnik je bil v letih 1833–1840 Andrej Smole,²¹ ki je bil eden največjih »bonvivanov« tistega časa na Kranjskem. V grad naj bi nekajkrat povabil tudi svojega prijatelja, največjega slovenskega pesnika Franceta Prešerna, in tam naj bi skupaj neizmerno veseljačila. Kakšnih trdnejših dokazov za take trditve ni in velika možnost je, da je vso zgodbo napihnil eden velikih slovenskih pripovednikov druge polovice 19. stoletja, ki je pri nabiranju zgodb za svoje pisanje pogosto obiskoval vasi pod Gorjanci, pa tudi nekatere gradove in njihove lastnike. Vsekakor bi bila njegova bujna domišljija takšnih dejanj sposobna. Grad Prežek je zaslovel tudi zaradi velike stenske freske, ki naj bi po mnenju amaterskega zgodovinarja, velikega fantasta, pa vendar

²¹ MAJDA SMOLE, *Graščine na nekdanjem Kranjskem* (Ljubljana, 1982), str. 394.

tudi človeka precejšnjega znanja, Iva Pirkoviča, predstavljala nekdanji freisinški trg Gutenwerth. Ugledni umetnostni zgodovinar Emilijan Cevc je končal sanjarjenje z opozorili, da je na steni upodobljen Köln, saj je prepoznal njegovo katedralo.

Na splošno lahko rečemo, da so nekdanji freisinški gradovi, z izjemo Zbur, ki so propadle same, žalostne ruševine. Kriva je druga svetovna vojna, požgali so jih partizani, ki so fevdalizem 100 let po njegovem koncu »zaključevali« s požigi gradov, ki so jih razglašali za simbole socialnega izkoriščanja domačinov in spomenike Slovincem sovražne kulture. Po drugi svetovni vojni, ko je zavest o vrednosti kulturnih spomenikov pridobivala veljavo, so vandalski odnos do njih med vojno opravičevali z načrtnim zmanjševanjem možnosti, da bi se v njih naselili okupatorji in iz njih ogrožali in onemogočali narodnoosvobodilni boj in revolucijo. Vsekakor v civilni javnosti na Dolenjskem zavesti o nekdanji freisinški dolenjski posesti ni. K temu na eni strani poleg velike časovne oddaljenosti veliko pripomore nekvaliteten pouk zgodovine v šolah – krivi so učni načrti, učitelji skoraj nič – na drugi strani pa tudi uničeni kulturni spomeniki. Drugače je v cerkvenih krogih, kjer po zaslugi nekdanjih župnijskih zgodovin in kronik vedenje o nekdanjih stikih tega ozemlja s Freisingom ni neznanca. Seveda pa se je treba zavedati, da te župnije niso spadale pod freisinško cerkveno jurisdikcijo, temveč oglejsko in kasneje goriško oziroma ljubljansko. Kolikor je znano podpisnemu, je le župnija v Škocjanu po zaslugi župnika salezijanca Jožeta Zrima z Münchensko škofijo vzpostavila zelo dobre stike, kar se odraža v škocjanskih cerkvenih zvonovih in nekaterih darilih tamkajšnje škofije župniji na nekdanji freisinški zemlji.

Večina simbolov nekdanje freisinške posesti na Dolenjskem je bila v drugi svetovni vojni zelo prizadeta, saj so bili kulturni spomeniki žrtev revolucije. Obnovljen je bil le fevdni grad Otočec, stoji Vrh, ki pa v resnici ni bil grad. Nekatere objekte je prizadela tudi strela, na primer Čretež in cerkev sv. Bolfenka na Velikem Vinjem vrhu. Dejansko se nekdanje freisinške teritorialne vladavine še največkrat omenjajo ob različnih krajevnih in cerkvenih praznikih, ker so ti kraji običajno prvič omenjeni v zgodovini ravno zaradi takšnih ali drugačnih povezav s Freisingom.

Veliko bolj pa je zanimivo znanstveno dogajanje, povezano z nekdanjo freisinško posestjo, pri čemer so sodelovali zgodovinarji, umetnostni zgodovinarji, arheologi in v zadnjem času tudi biologi. Med zgodovinskimi deli bi najprej omenili monografijo Pavleta Blaznika Zemljiška gospodstva v območju freisinške dolenjske posesti in razpravo Sergija Vilfana Lage und Struktur der freisingischen Herrschaften in Krain. Tu je postavil nekatere nove teze v zvezi z izvorom in obsegom posesti ter sodelovanjem škofov pri premiku kranjske meje. V osebnem razgovoru mi je kasneje izjavil, da je bil mogoče malo predrzen in da na novo tega ne bi več napisal. Največ oprava je bilo okoli lege Gutenwertha, ki so ga nekateri locirali v Hrvaški Brod. Iskanje tega srednjeveškega trga je danes težko razumljivo, ker je vendar obstajalo dovolj indicev, kje naj bi kraj bil. Nenazdnje nanjo spominja tudi toponomastika. Pri razreševanju vprašanja mikrolokacije ima veliko zaslug amaterski zgodovinar in v nekaterih primerih znanstveni fantast Ivo Pirkovič, ki je napeljal arheologa Vinka Šribarja, da je začel z arheološkimi izkopavanji in tako potrdil domneve. Kasneje se mu je pridružil tudi Ferdo Gestrin. Obstajale so dokaj megalomanske ideje o spomeniškoarhivski predstavitvi oziroma konservaciji najdb *in situ*, kar pa je bilo uresničeno le s temelji cerkve sv. Katarine, ki je stala še na prelomu 18. v 19. stoletje. Zanimive so bile tudi najdbe v še stoječi cerkvi sv. Nikolaja.

Arheologi so raziskovali tudi neposredno okolico gradu in v bližnjih kraških jamah odkrili ostanke človeka iz mlajše kamene dobe. Janez Dular je naredil tudi arheološko topografijo širšega območja Klevevža in opozoril na nekatere dragocene najdbe od prazgodovine do vključno antike. Posledica njegovega dela je tudi odkritje ostankov poznoantične utrdbe v soteski Radulje nad gradom, ki smo jo že omenili.²² Poleg gradu, ki ga je po drugi svetovni vojni raziskoval Ivan Komelj, bi omenili še posebno zanimanje za Marijino cerkev v Slapah, z največjo baročno sliko na Slovenskem in še sliko francoskega slikarja Le Bruna. V zadnjih desetletjih je bil nekdanji freisinški svet ob Radulji deležen precejšnjih regulacijskih del, katerih cilj je bil zmanjšati

²² To je ob Radulji navzgor, v bližini mlina v Podhому na vzpetini na levi strani potoka.

Ostanki klevevškega gradu v petdesetih letih 20. stoletja.

zamočvirjenost tamkajšnjega sveta. V okolici gradu Klevevž regulacija zaradi precejšnega padca potoka ni bila izvedljiva. Načrtom so se uprli tudi okoljevarstveniki, ki so dosegli, da je bil tam razglašen krajinski park. V zadnjem času, po vojni na Hrvaškem, so se v potok naselili celo bobri, kar je samo po sebi dovolj zgovoren podatek o ekološki vrednosti nekdanjega freisinškega ozemlja na Dolenjskem. Nekdanji freisinški svet ob Radulji dobiva v zadnjih letih nove kvalitete, pri čemer pa je, za razliko od takrat, ko je škofija dobila tukajšnjo posest, pomembnejša prometna smer sever-jug, ne pa vzhod-zahod.

MATJAŽ AMBROŽIČ

MATERIALNI DOKAZI O NAVZOČNOSTI FREISINŠKIH ŠKOFOV NA SLOVENSKEM

Namen razprave je predstaviti sledi navzočnosti freisinških škofov na območju današnje Slovenije. Pri zbiranju podatkov sem se posluževal virov, literature in osebnega vedenja. Vsebinsko razprava želi opozoriti na naslednje otipljivejše dokaze freisinške navzočnosti pri nas:

- škofje kot fevdalni gospodje loške in klevevske posesti,
 - kolonizacija,
 - družinska, hišna, krajevna in ledinska imena,
 - razdelitev obdelovalne zemlje,
 - vzpodbujanje fužinarstva,
- mesto Škofja Loka,
- gradovi in dvorci na posestih,
- pisna oz. arhivska ostalina,
- izoblikovanje župnij na posestih in zanimivejše cerkve ter patrociniji,
- spomeniki.

Freisinška posest na Slovenskem

V srednjem veku je freisinška škofija v bavarskem prostoru igrala pomembno kulturno in gospodarsko vlogo. Odsev njene dejavnosti je bilo čutiti tudi na njenih posestvih na Slovenskem, saj je bila pri nas od leta 973 do sekularizacije 1803 v vlogi pomembnega zemljiškega gospoda.

Korenine njene navzočnosti na Slovenskem lahko najdemo že v poznem 8. stoletju. Naše ozemlje severno od Drave je po letu 796 (811) cerkvenopravno obvladovala salzburška nadškofija, južno od nje pa oglejski patriarhat. Že poprej je bil Freising z ustanovitvijo samostana Innichen (769) na obrobju slovenskega etničnega ozemlja vključen tudi v misijonsko akcijo. Ko je opat Atto postal freisinški škof (783–811), je pod okrilje škofije prišel tudi samostan in njegova misijonska dejavnost.

V vlogi zemljiškega gospoda se freisinška škofija na slovenskem etničnem ozemlju prvič pojavi leta 822 pri Trušnjah na Koroškem. Do konca 9. stoletja (škof Waldo, 884–906) je Freising imel poleg cerkve na Otoku (Maria Wörth) ob Vrbskem jezeru vsaj še tri cerkve okrog Lurnskega polja. Nekaj posestev je imela raztresenih okoli Vrbskega jezera, na severu od Kostanj do Šmartina pri Celovcu, na jugu pa do Loge vasi in Rožeka.¹

Loško gospostvo²

Najobsežnejšo posest si je Freising izoblikoval v t. i. loškem gospostvu po letu 973 na podlagi darovnic cesarja Otona II. freisinškemu škofu Abrahamu (957–993/994).³ Vanj so prvotno spadali:

¹ Cf. BOGO GRAFENAUER, Freising, *Enciklopedija Slovenije* 3 (Ljubljana, 1989), str. 156.

² Za novejšo analizo loškega gospostva gl. MATJAZ BIZJAK, *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*, Thesaurus memoriae, Dissertationes 2 (Ljubljana, 2003), str. 178–89.

³ Več o njem KARL MEICHELBECK, Abraham, XV. freisinški škof, *Loški razgledi* 44 (1997), str. 11–30; FRANZ SCHUMI, ed., *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain* 1 (Laibach, 1882–1883), str. 10–6.

Sorško polje, Selška dolina, kraj Lonka (današnja Stara Loka) in spodnja Poljanska dolina. Kralj Henrik II. je leta 1002 škofom daroval Stražišče in ves svet med Savo, Soro in Lipnico.⁴ Okoli leta 1030 naj bi pridobili zgornjo Poljansko dolino in okolico Žirov. Svoja posestva so zaokrožili tudi z nakupom zemlje v okolici. Leta 1215 so kupili Gosteče in Pungert,⁵ leta 1263 pa jim je kralj Otokar Přemysl podaril Okroglo pri Naklem – edino posest na levem bregu Save. Gospodstvo je na koncu obsegalo porečji obeh Sor in svet na desnem bregu Save od Kroepe do Mavčič.

Zaradi redke poseljenosti so svojo posest freisinški škofje načrtno kolonizirali s slovenskimi koroškimi priseljenci in Bavarci, na katere še danes spominjajo rodbinska, hišna, krajevna in ledinska imena. Prvi naselitveni val je trajal do 14. stoletja in je poselil glavne doline in položnejša prisojna pobočja. Kolonizacija od 16. do srede 17. stoletja je bila usmerjena v osojne dele hribovja, na katerih prevladujejo samotne kmetije. V okolici Sorice, ki so jo leta 1283 poselili Tiroinci iz Pustriške doline (okolica Innichena), se je vse do druge svetovne vojne ohranila izvirna govorica nekdanjih priseljencev. Škofjeloško območje, ki je pripadalo gorenjskemu narečju, se je pod vplivom naseljencev razvilo v rovtarsko narečno skupino.⁶

Dokaz za načrtno naseljevanje je tudi v dokaj sistematični poljski razdelitvi, ki jo je mogoče študirati na podlagi katastrskih kart. V loškem gospodstvu je glede na relief mogoče zaznati razdelitve od pravih delcev do zaprtih celkov.⁷

Velja omeniti, da so se na gospodstvu poleg kmetijstva razvijale tudi neagrarnе gospodarske dejavnosti. Na vseh freisinških posestih na Slovenskem namreč zasledimo tudi fužinarsko dejavnost. Očitno so tej panogi škofje posvečali še prav posebno skrb, saj je škof Konrad II. leta 1277 od Rudolfa Habsburškega pridobil rudniški regal za vsa freisinška posestva.⁸ Kasneje se regalu škofje niso bili pripravljene odpovedati za nobeno ceno, saj je po Maksimilijanovem rudarskem redu iz leta 1517 pripadal deželnemu knezu.⁹ Zadnjemu valu priseljencev so tako od 14. do 16. stoletja botrovali prav fužinarji, predvsem Furlani.¹⁰ Za vedno bo s svojim imenom nanje spominjal kraj Železniki.¹¹

Loško gospodstvo je postalo odskočna deska za kasnejšo pridobitev posesti na Dolenjskem in v Istri.¹²

Dovje

Drugo manjše posestvo so freisinški škofje dobili od cesarja Konrada II. leta 1033 v okolici Dovjega.¹³ Del okolice je bil tedaj v lasti južnonemške rodbine Ebersberg. To posest je grof

⁴ Ibid., str. 22.

⁵ FRANZ SCHUMI, ed., *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain II* (Laibach, 1884–1887), str. 22.

⁶ PAVLE BLAZNIK, ed., *Urbarji freisinške škofije*, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Viri za zgodovino Slovencev 4 (Ljubljana, 1963), str. 40–42. Več o narečjih FRANCKA BENEDIK, O nastanku škofjeloškega govora, *Loški razgledi* 31 (1984), str. 29–32; IDEM, Narečja na Loškem, *Loški razgledi* 37 (1990), str. 61–8; FRANCE JESENOVEC, Škofjeloško narečje, *Loški razgledi* 8 (1961), str. 124–35.

⁷ BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 6), str. 46–8.

⁸ PAVLE BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospodstvo (973–1803)* (Škofja Loka, 1973), str. 17.

⁹ Ibid., str. 176.

¹⁰ BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 6), str. 42.

¹¹ Več o tem FRANCE ŠTUKL, Prispevki k zgodovini železarstva v Železnikih, *Loški razgledi* 32 (1985), str. 63–92; o fužinarskih dvorcih IVAN STOPAR, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Gorenjska – Tretja knjiga. Med Polhovim Gradcem in Smednikom* (Ljubljana, 1998), str. 132–5.

¹² V drugi polovici 11. stol. so škofje in kapitelj pridobili nekaj posesti v severni Istri. Leta 1062 je kralj Henrik IV. kapitolu daroval dobrine v Piranu in Novigradu, leta 1067 pa v zaledju Kopra: Kubed, Predloko, Osp, Rozarijodol in Truške, pri Bujah pa Št. Peter in Šterno. SCHUMI, *Urkunden- und Regestenbuch I* (kot v op. 3), str. 49–50, 56–7; JOSEF MASS, *Das Bistum Freising im Mittelalter* (München, 1986), str. 135, 141. Cf. prispevek Darje Mihelič v tem zborniku.

¹³ PAVLE BLAZNIK, Freisinška županija Dovje, *Zgodovinski časopis* 9 (1955), str. 7–25; SCHUMI, *Urkunden- und Regestenbuch I* (kot v op. 3), str. 146.

Adalberon daroval odvetniku freisinške cerkve Odaskalku med letoma 1029 in 1045.¹⁴ Freisinškim škofom je uspelo ustvariti enotno dovško župo (urad), ki so jo upravno priključili loškemu gospostvu.

Gornjesavska dolina je bila v srednjem veku zaraščena z gozdovi. Po izročilu naj bi bili prvi dovški naseljenci koroški kovači. Okoli leta 1160 naj bi bile tu le štiri hube. Urbar jih leta 1291 omenja 28, a le eno krajevno ime – Dovje. Temelje današnje Mojstrane predstavlja 5 kmetij iz leta 1317. Glavna poselitev se je tu torej zgodila na prelomu 13. v 14. stoletje. Naseljenci iz freisinških posestev so kultivirali današnje dovško polje med Mlinco in Sedučnikovim potokom, na desnem bregu Save pa današnje mojstransko polje. V naslednjem stoletju so kajzarji kultivirali še ostala zemljišča. Pred 16. stoletjem so na dovško ozemlje prispeli nekateri podložniki iz klevevskega gospostva.¹⁵

Urbar iz leta 1291 v bližini Mojstrane omenja 4 podložnike, ki so plačevali dajatve v železu. Zaradi fužinarstva se je v 16. stoletju prebivalstvo podvojilo. Vzpodbudil ga je prihod italijanskih fužinarjev iz Brescie. V naslednjih stoletjih so novi kajzarji priseljenci kultivirali nova zemljišča ob Bistrici, na Mežakli in na Boru. Prav število kajzarjev je bilo na Dovškem nenavadno visoko. Železo so prodajali v Italijo. Fužinarstvo so opustili okoli leta 1888. Seveda so se tudi tu razvijale le manjše obrtne delavnice.

Freisinško Dovje je imelo za sosedi belopeško in blejsko gospostvo, s katerima je v 15. in začetku 16. stoletja prihajalo do mejnih sporov.¹⁶

Glede obveznosti do zemljiškega gospoda so bili Dovžani v začetku v nekoliko drugačnem položaju od podložnikov loškega gospostva. Po letu 1291 so vse obveznosti plačevali v denarju. Obveznosti do oskrbnika so poravnali v žitu. Po višini dajatev so bili skoraj izenačeni z najmanj obremenjeno skupino podložnikov v Poljanski in Selški dolini. Desetino so plačevali Lambergom z gradu Kamen pri Begunjah in dovški župniji, katere župnik in cerkovnik sta prejemale tudi bero.

Leta 1754 je bilo na tleh dovške župe v 121 domačijah 926 prebivalcev; 7,6 na domačijo. Na Dovškem kažejo sledi tujih kolonistov nekateri priimki gruntarjev in kajzarjev; vendar pa velja poudariti, da so bili neslovenski priseljenci v veliki manjšini.

Škofja Loka

Najotipljivejši materialni ostanek navzočnosti freisinških škofov na Slovenskem je nedvomno Škofja Loka, saj po njih nosi del svojega imena. Spadala je v vrsto privatnih zemljiškokgosposkih mest. Enako kot ostalo gospostvo je bila last freisinškega škofa, kateremu so bili podrejeni meščani. Njihove obveznosti so bile prvič zabeležene v urbarju 1318, vendar pa niso bile visoke.

Mesto je nastalo na pomolu ob sotočju obeh Sor. Gre za zanimivo zasnovo mesta z Zgornjim in Spodnjim trgom, cerkvami, samostanom in gradom.¹⁷ Prvotno je naselbino varovala utrdba na Kranclju – Zgornji stolp nad škofjeloškimi gradom.¹⁸ Grad je igral osrednjo vlogo v obrambi mesta in posebej upravno središče gospostva. Leta 1286 so prvič omenjene mestne utrdbe, 1314 obzidje,¹⁹ ki je verjetno z jarki, stolpi in štirimi utrjenimi vrati zaobjelo tudi Spodnji trg. Škof Konrad III. (1314–1322) je leta 1321 dal obzidje izpopolniti za 156 oglejskih mark.²⁰ Meščani

¹⁴ Schumi datira listino ok. leta 1015. SCHUMI, *Urkunden- und Regestenbuch I* (kot v op. 3), str. 145.

¹⁵ BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 6), str. 49.

¹⁶ *Ibid.*, str. 32.

¹⁷ Več o zasnovi mesta CENE AVGUŠTIN, Zgodovinsko-urbanistična in arhitekturna podoba Škofje Loke, *Loški razgledi* 23 (1976), str. 15–23; IDEM, Tlorisni značaj Škofje Loke, *Loški razgledi* 24 (1977), str. 46–50. O problemih, povezanih z nastankom in začetki Škofje Loke cf. prispevek Miha Kosija v tem Zborniku.

¹⁸ Zgornji stolp je opravljal zaščitno vlogo vse do potresa 1511, ko so ga zaradi poškodb podrli.

¹⁹ Več o njem PAVLE BLAZNIK, Loško mestno obzidje, *Loški razgledi* 4 (1957), str. 15–24.

²⁰ MASS, *Das Bistum Freising* (kot v op. 12), str. 286; BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 8), str. 55–6.

so si v stoletjih na zemljiščih uredili hiše z vrtovi.²¹ Zidani stolp v lontrškem delu mestnega obzidja (danes cvinger ob špitalski cerkvi) je leta 1352 škof Albert II. (1349–1359) dal v fevd Nikolaju Loškemu.²² Sodobnejše ureditve obzidja se je lotil škof Bertold (1381–1410). Mestno obzidje je dobilo dokončno obliko še na prehodu 14. v 15. stoletje.

Kot trg se Škofja Loka omenja 1248, kot mesto 1274. Obe poimenovanji sta bili v rabi še v 14. stoletju. Upravo mesta je vodil sodnik s svetom in predstavniki gmajne. Meščani so se ukvarjali s trgovino in obrtjo. Cehe so škofje potrjevali do srede 15. stoletja. Že v 13. stoletju je škof meščanom razdelil nekaj hub blizu mesta in uredil pašne pravice in oskrbo z drvni. Leta 1803 je bilo škofijsko gospostvo skupaj z mestom podržavljeno.²³

Med sakralnimi objekti velja omeniti mestno župnijsko cerkev sv. Jakoba, prvič omenjeno leta 1271. Današnje svetišče pripada poznogotskemu tipu dvoranskih cerkva. Ladja je nastala leta 1471 po vzoru kranjske, prezbiterij leta 1524 (mojster H. R.),²⁴ zvonik pa leta 1532. V zvezi s Freisingom velja omeniti sklepnika z grboma škofov Janeza in Filipa oziroma sklepnik z loškim grbom.²⁵

V virih se omenja duhovnik vikar, sicer pa je bila pri sv. Jakobu župnija ustanovljena šele leta 1804.²⁶ Sedež župnije je bil vse do tedaj zunaj mestnega obzidja.

Na Spodnjem trgu je bila med letoma 1723 in 1729 na novo postavljena špitalska cerkev. Grajska kapela je imela beneficij freisinškega škofa že v začetku 14. stoletja. Na novo je bila zgrajena in posvečena leta 1393 po nalogu patriarha za časa škofa Bertolda (1381–1410).²⁷ Po potresu 1511 je bila prestavljena v stolp, ki ga je škof Filip (1498–1541) dal zgraditi leta 1527. V Puštalu je omembe vredna kapela tamkajšnjega gradu s fresko Snemanje s križa, delo Giulia Quaglia iz leta 1706. Nad Puštalom stoji baročna podružnica sv. Križa. Žal od leta 1863 ni več ohranjena prvotna poznoromanska župnijska cerkev sv. Jurija v Stari Loki.²⁸ Triladijska slojna cerkev bazilikalnega tipa je prvotno imela lesen strop, tri apside (kasneje gotski dolgi kor) in korni zvonik. Zgrajena je bila na prehodu 12. v 13. stoletje.²⁹

Svoj pečat sta mestu dajala tudi samostana. Ob vznožju grajskega hriba stoji zgodnjebaročna nunska cerkev Brezmadežne, zgrajena po požaru leta 1660. Poleg nje je bil nekdanj samostan klaris, ustanova kamniškega župnika Otakarja iz rodu ministerialov Blagoviških iz leta 1352. Otokar Blagoviški je za gradnjo zaprosil freisinškega škofa Alberta, ki mu je dovolil, da po svoji uvidevnosti razpolaga s svojim posestvom v Loki in mu obljublja pomoč in varstvo ob ustanovitvi samostana.³⁰ Cerkev je leta 1393 posvetil freisinški škof Bertold po nalogu patriarha Bertolda. Leta 1782 je bil samostan zatrt, še isto leto pa so se vanj vselile uršulinke.

Onstran Sore je bil v letih 1707–1713 postavljen kapucinski samostan s cerkvijo sv. Ane.

²¹ Cf. BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 6), str. 26–8.

²² Ibid., str. 33.

²³ Cf. Škofja Loka, *Zgodovina*, *Enciklopedija Slovenije* 13 (Ljubljana, 1999), str. 51.

²⁴ Podoben sočasni dvoranski prezbiterij ima cerkev v Crngrobu.

²⁵ Več o cerkvi EMILJAN CEVC, Novi podatki o stavbni zgodovini in stavbarju prezbiterija in zvonika loškega sv. Jakoba, *Loški razgledi* 8 (1961), str. 84–91; FRANCE ŠTUKL, Iz zgodovine cerkve sv. Jakoba v Škofji Loki, *Loški razgledi* 44 (1997), str. 36–68.

²⁶ Cf. prispevek Vincencija Demšarja v tem zborniku.

²⁷ BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 8), str. 106.

²⁸ EMILJAN CEVC, Umetnostni pomen škofjeloškega okoliša, *Loški razgledi* 1 (1954), str. 67.

²⁹ Cf. CENE AVGUŠTIN, »Zgornji stolp« na Kranclju in nekdanja župna cerkev v Stari Loki, *Loški razgledi* 1 (1954), str. 115–20; IDEM, Zaključek izkopavanj na Kranclju, *Loški razgledi* 2 (1955), str. 100–4; IDEM, Škofja Loka. Umetnostni spomeniki, *Enciklopedija Slovenije* 13 (Ljubljana, 1999), str. 52–53.

³⁰ Več o tem FRANCE GOLOB, Stavbni razvoj in zgodovina nunskega samostana v Škofji Loki, *Loški razgledi* 28 (1981), str. 152–71.

Gradovi, stolpi in dvori na ozemlju loškega gospostva

Freisinški škofje so bili na obsežnem škofjeloškem področju edini večji zemljiški gospodje. Sled svoje navzočnosti so pustili v gradovih in dvorcih. Iz virov in literature se da sestaviti njihov seznam.

Zgornji stolp na Kranclju je bil zgrajen že v 12. stoletju, do konca 14. stoletja pa so ga kot freisinški ministeriali upravljali loški vitezi,³¹ zadnji med njimi Krištof Puštalski (1509–1511).³² Leta 1315 se utrdba omenja kot stari stolp,³³ razpadla pa je po potresu leta 1511. Stolp kvadratnega tlorisa iz klesancev, obdan z obzidjem $25 \times 29,2 \times 25,5 \times 29,2$ m in 5 m globokim jarkom, je bil visok 30 m, stranice so merile 13 m, stene pa so bile debele 2,5 m.³⁴

Pritličje je bilo verjetno obokano. Nadstropja so bila predeljena z lesenimi podi, svetloba pa je prihajala skozi majhna okenca. Stolp je pokrivala lesena piramidna streha.³⁵

Med najdbami leta 1954 izkopanega stolpa izstopa bronasti kipec paža, ki v desnici drži dvoramni svečnik, saj kaže na svoj bavarski izvor.³⁶

Najstarejši del **škofjeloškega gradu** je bil stolp kvadratnega tlorisa iz zgodnjega 13. stoletja, ki so ga leta 1892 podrli.³⁷ Visok je bil kar 35 m, stranice so merile 18 m, stene pa so bile debele 3 m. Okoli njega so zgradili dvonadstropne trakte s stolpi. V zgornjem delu stolpa je bila škofova soba z arhivom, pod njo orožarna, oskrbnikova in kaplanova soba ter ječe. Grad je premelega kapelo (omenjena 1315), kuhinjo z obednico in vsaj dve kleti. Poleg konjušnice je bilo še stanovanjsko poslopje. Dragocene podatke o gradu ponujajo zapiski škofa Konrada III. iz let 1315–1321.³⁸

Grad je močno poškodoval potres leta 1511. Škof Filip (1498–1541) ga je obnovil. Leta 1527 je pozidal grajsko kapelo in veliki okrogli stolp, na kar še danes spominjata plošči na portalu in grajskem hodniku.³⁹ Obnove je bil deležen tudi po potresu leta 1691, temeljitejše po letu 1716.⁴⁰

Grad so sprva upravljali loški vitezi, zatem pa razni gradiščani in glavarji (upravitelji). Leta 1803 je bil podržavljen; v njem so našli prostor sodišče, davkarija in zemljiška knjiga. Leta 1870 ga je kupil Fidelis Terpinec s Fužin, 20 let kasneje pa uršulinke, ki so v njem uredile šolo.⁴¹ Danes je spremenjen v muzej.

Starološki grad se omenja kot freisinški dvor leta 1392, v fevdni knjigi pa leta 1423. Vsaj od leta 1296 so ga upravljali ministeriali vitezi Starološki – Altenlacki (1286 se omenja Viljem de Altenlok), za njimi od leta 1423 Liembergerji in po letu 1447 Lambergi s Kamna. Leta 1521 je škof Filip grad podelil v fevd Baltazarju pl. Sigersdorfu, med letoma 1534 in 1561 je Viljem pl. Rasp pokupil deleže dedičev, njegova vnuka pa sta jih leta 1595 in 1618 prodala škofjeloškemu svetniku Mihaelu Paplerju. Grad je tekom časa zamenjal vrsto lastnikov.⁴²

V precej predelanem dvonadstropnem poslopiju pravokotnega tlorisa z manjšim notranjim dvoriščem in prizidanim trinadstropnim okroglim stolpom danes domuje zavod za slepe in Poštni

³¹ Loški vitezi so včasih nevarno ogrožali interese freisinških škofov, saj so jim odtujili kar nekaj hub. BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 8), str. 52.

³² Več o stolpu in izkopavanjih leta 1954 AVGUŠTIN, »Zgornji stolp« na Kranclju (kot v op. 29), str. 107–14.

³³ Več o tem PAVLE BLAZNIK, Zgornji stolp na Kranclju in Stari grad pod Lubnikom ter njuni gradiščani, *Loški razgledi* 3 (1956), str. 79–80.

³⁴ Cf. IVAN JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (Ljubljana, 1997), str. 172.

³⁵ Cf. BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 8), str. 42; STOPAR, *Grajske stavbe, Gorenjska – Tretja knjiga* (kot v op. 11), str. 19–22.

³⁶ AVGUŠTIN, Zaključek izkopavanj (kot v op. 29), str. 101.

³⁷ Več o gradu FRANCE ŠTUKL, Gradivo za stavbno zgodovino loškega gradu, *Loški razgledi* 14 (1967), str. 61–7.

³⁸ BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 8), str. 43.

³⁹ Ibid., str. 158.

⁴⁰ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 328–9.

⁴¹ Več o tem DOROTEJA GORIŠEK, Škofjeloški grad. Samostan uršulink v Škofji Loki 1890, *Loški razgledi* 40 (1993), str. 15–30.

⁴² Več o tem BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 8), str. 328–9; MAJDA SMOLE, *Graščine na nekdanjem Kranjskem* (Ljubljana, 1982), str. 458–60.

muzej. Ohranjeni so tudi okrogli obrambni stolpi in del obzidja, nekdanji vodni jarek pa je zasut. Gre za predelave, ki jih je izvedel Edvard pl. Strahl leta 1856.⁴³

Pod Lubnikom je nad Vincarško grapo stal **Stari grad - Divja Loka** (Wildenlack), ki je obvladoval vhod v Selško dolino. V tlorisu je meril 40 × 18 m, ožji stranici na vzhodu in zahodu pa sta bili klinasto zalomljeni. Še danes je vidno mogočno romansko obodno zidovje iz lomljenecv.

Morda je šlo celo za prvo freisinško utrdbo na območju celotnega loškega gospostva, ki je imela svoje začetke vsaj v 12. stoletju. Za njegovo obnovo in utrditev obzidja je škof Konrad III. v letih 1317-1320 potrošil več kot 400 oglejskih mark.⁴⁴

Škof Bertold (1381-1410) ga je zaradi plačila 4000 gld. papeških pristojbin zastavil nevarnemu sosedu grofu Frideriku Ortenburškemu in njegovemu bratu Albertu.⁴⁵

Po Valvasorju naj bi od tod izvirali tudi rod loških vitezev,⁴⁶ ki so bili do leta 1367 gradiščani na stolpu na Kranclju in loški oskrbniki.⁴⁷ Za njimi so grad upravljali različni gradiščani, nazadnje Baltazar Siegesdorfer do potresa leta 1511, ko je bil opuščen.⁴⁸

Sledi na razgledni točki na koncu vasi **Dvor pri Zgornji Besnici** pričajo o stolpu, ki je bil prvotno ortenburški, kasneje pa freisinški fevd. Leta 1421 je stolp *Vessnicz* imel v fevdu Janž Loški,⁴⁹ nato so bili lastniki Hallekherji, od leta 1450 pa vitezi Lambergi.⁵⁰

Skrivnostni **castrum Bosisen** je omenjen v darovnicah cesarja Otona II. iz let 973 in 989, ko je freisinškemu škofu Abrahamu podaril ozemlje škofjeloškega gospostva. Po eni od teorij naj bi stal na gorskih grebenih nad desnim bregom Sore, verjetno na območju Osolnika. Tej domnevi govorijo v prid sledovi antične utrdbe z morebitno kontinuiteto na Gradišču nad cervkijo sv. Andreja v Gostec̄ah. Vas je bila do leta 1215 posest spanheimskih minesterialov gospodov iz Sore, nato pa so jo kupili freisinški škofje in jo priključili svojemu gospostvu.⁵¹ Drugačnega mnenja je Rajko Brank, ki z argumenti grad Bosisen postavlja v Puštal, prvenstveno na lokacijo današnje cerkve sv. Križa na Hribcu. To območje je bilo nekoč lastnina Pribislava, zato je po Branku vprašljivo freisinško lastništvo tega gradu.⁵² Grad Branko Berčič postavlja v vas Pozirno pod južnim bregom Sv. Mohorja v Selški dolini.⁵³

Pod Šmarjetno goro se je razvila šempetrska **graščina Šrotenturn** (Schrottenturn). Šempeter je bil škofom odtujen že zelo zgodaj, tako da ga urbarji sploh ne omenjajo.⁵⁴ V 15. stoletju je omenjen kot Peisserjev dvor, ki so ga freisinški škofje leta 1537 prezidali v manjšo stanovanjsko graščino. Kmalu so jo kupili pl. Schrotti, leta 1573 pa jo je prodal tedanji lastnik Kristof Teuffenpach Filipu pl. Sigersdorfu. Zatem je menjala vrsto lastnikov.⁵⁵ Po drugi svetovni vojni je bila nacionalizirana in predelana za stanovanja ter s tem obsojena na propadanje. Poleg graščine je znamenita kapela sv. Petra.

Grad Wartenberg na severozahodnem robu Šmarjetne gore so v začetku 12. stoletja postavili Ortenburžani, ki so se pri Besnici in Stražišču zajedli v freisinško posest. Freisinški škof Oto II.

⁴³ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 313-4; STOPAR, *Grajske stavbe, Gorenjska - Tretja knjiga* (kot v op. 11), str. 92-107.

⁴⁴ BLAZNIK, *Zgornji stolp na Kranclju* (kot v op. 33), str. 80.

⁴⁵ Cf. BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 8), str. 79.

⁴⁶ Cf. BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 6), str. 27, 33.

⁴⁷ Več o tem BLAZNIK, *Zgornji stolp na Kranclju* (kot v op. 33), str. 82-5.

⁴⁸ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 86-7; STOPAR, *Grajske stavbe, Gorenjska - Tretja knjiga* (kot v op. 11), str. 115-9.

⁴⁹ Cf. BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 6), str. 34.

⁵⁰ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 53; IVAN STOPAR, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Gorenjska - Prva knjiga. Ob zgornjem toku Save* (Ljubljana, 1996), str. 9.

⁵¹ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 53.

⁵² RAJKO BRANK, *Castrum Bosisen po listinah najstarejši grad na Gorenjskem, Loški razgledi* 19 (1972), str. 48-57.

⁵³ BRANKO BERČIČ, *Castrum Bosisen: kje in kaj je bil?*, *Loški razgledi* 48 (2001), str. 21-6.

⁵⁴ Cf. BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 6), str. 37.

⁵⁵ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 323; SMOLE, *Graščine* (kot v op. 42), str. 477-8; STOPAR, *Grajske stavbe, Gorenjska - Prva knjiga* (kot v op. 50), str. 144-7.

(1184–1220) je med letoma 1192 in 1197 grad s pripadajočimi hubami in beneficiji odkupil ter ga dal porušiti,⁵⁶ vendar se Ortenburžani dogovora niso držali. Sporno ozemlje z gradom je dokončno postalo freisinska posest v drugi polovici 13. stoletja, tedaj pa so verjetno grad tudi zares porušili.

Grajski stolp je bil kvadratne oblike. Notranji jarek je ločeval stolp od manjšega predgradja, dva obrambna jarka pa sta grajski grič ločevala od Šmarjetne gore. Glede na ostanke je šlo za romanski obodni grad, ki so ga varovala strma pobočja.⁵⁷

Med dvori pridvornega gospodarstva velja omeniti **Stari dvor**, ki so ga vsaj do leta 1291 prestavili v Staro Loko. **Bitenjski dvor** je bil v bližini Stražišča. **Žabniški dvor** je bil mogoče v Dorfarjih. **Godeški dvor** je verjetno stal med Godešičem in Soro. Zadnji trije dvori so bili že leta 1291 opuščeni, starološki pa se je obdržal do leta 1318.⁵⁸ **Dvor Fravnof** (Frauenhof) je verjetno eden izmed dvorcev v bližini starološke cerkve, ki so konec 14. stoletja omenjeni v fevdni knjigi. Pogorel je že pred 1. svetovno vojno.⁵⁹

Omeniti velja tudi **dvorca puštalskih vitezev**, ki so bili freisinski gradiščani na Kranclju. Kasnejši viri govore le o enem dvorcu.⁶⁰ Grad Puštal (Burgstall) je posredno omenjen že leta 1214, izrecno pa leta 1392. Po izumrtju puštalskih vitezev leta 1598 je vse do danes zamenjal vrsto lastnikov.⁶¹ Malo puštalsko gospostvo je bilo namreč freisinsko fevdno ozemlje.

Poleg gradičev so bile priče freisinske gospodarske moči tudi kašče in druga gospodarska poslopja. **Škofjeloška kašča** je bila ob potresu leta 1511 zelo razmajana. Spominska plošča na njej pove, da jo je dal obnoviti škof Filip.⁶²

Med materialne dokaze freisinske navzočnosti lahko štejemo tudi hube, mline, domce, hiše, njive, pašnike, vinograde (tudi današnja Šmarjetna gora), vrtove, gornine in desetine, ki so bile v povezavi z gospostvom.

Cerkvena ureditev loškega gospostva

Sledi navzočnosti freisinskih škofov najdemo tudi na cerkvenem področju. Šlo je za sodelovanje s patriarhi pri nastajanju župnijske mreže, privzem nekaterih značilnih patrocinijev in umetnostne vzpodbude, ki so jih k nam zanesli z Bavarske.

Cerkvenopravno je ozemlje loškega gospostva do leta 1751 spadalo v oglejski patriarhat, nato do leta 1787 v goriško nadškofijo, nakar je dokončno prišlo v sklop ljubljanske škofije.

Prvi župnijski sedež na posesti je med letoma 973 in 1002 postala »lastniška« cerkev sv. Jurija v Stari Loki (omenjena leta 1074).⁶³ Pražupnija »na Fari« se je razvila za potrebe freisinskega gospostva. Ponovno je potrebno poudariti, da so bili freisinski škofje v tem primeru le zemljiški gospodje in ne dušni pastirji, ki bi imeli cerkveno jurisdikcijo nad položniki. Le-ta je še dolga stoletja pripadala oglejskemu patriarhu, ki si je tudi prizadeval za ustanovitev župnije, da ga v izvajanju njegovih pravic pri urejanju pastoralnega življenja ne bi prehiteli in motili njegovi

⁵⁶ SCHUMI, *Urkunden- und Regestenbuch II* (kot v op. 5), str. 2. Cf. JOSIP ŽONTAR, *Zgodovina mesta Kranja* (Ljubljana, 1939), str. 27.

⁵⁷ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 379; STOPAR, *Grajske stavbe, Gorenjska – Tretja knjiga*. (kot v op. 11), str. 157–8.

⁵⁸ Cf. BLAZNIK, *Urbarji freisinske škofije* (kot v op. 6), str. 75; STOPAR, *Grajske stavbe, Gorenjska – Tretja knjiga*. (kot v op. 11), str. 132.

⁵⁹ Cf. STOPAR, *Grajske stavbe, Gorenjska – Tretja knjiga*. (kot v op. 11), str. 18.

⁶⁰ BLAZNIK, *Urbarji freisinske škofije* (kot v op. 6), str. 34.

⁶¹ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 269–70; SMOLE, *Graščine* (kot v op. 42), str. 397–9; STOPAR, *Grajske stavbe, Gorenjska – Tretja knjiga*. (kot v op. 11), str. 59–64.

⁶² BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 8), str. 157.

⁶³ Omenjena je v zvezi z ustanovitvijo pražupnije v Beli Cerkvi. Več o pražupniji Stara Loka JANEZ HÖFLER, *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Pražupniji Stara Loka in Šentpeter pri Ljubljani, Acta Ecclesiastica Sloveniae* 20 (1998), str. 312 sl.

freisinški tovariši. Iz ustanovne listine župnije Bela Cerkev leta 1074 tudi za loško izvemo, da je patriarh nastavljal duhovnike po loških cerkvah in so spadali pod njegovo polno jurisdikcijo. Delno se je položaj spremenil leta 1141, ko je freisinški škof po odločbi papeža Inocenca II. nad župnijo dobil patronat s prezentacijsko pravico, konfirmacijska pa je ostala v patriarhovih rokah.⁶⁴ Župnija je bila leta 1352 skupaj z vikariati inkorporirana kot menzalna posest freisinške škofije, hkrati pa je papež Klemen VI. škofu Albertu II. podelil oblast odvezovanja od izobčenja.⁶⁵ Freisinški škof je tako postal starološki župnik, ki naj bi tu nastavljal svojega vikarja, vendar pa gradivo tega ne potrjuje. Škofom je pripadla desetina, župnijski cerkvi pa je škof Bertold leta 1389 podaril nekaj hub in desetih z obvezo, da se vsak dan zanj v njej opravlja sv. maša.⁶⁶ Loškemu »župniku« je škof občasno odstopal pravico, da je sam smel prezentirati duhovščino znotraj župnije. Še kasneje se je navezanost na matično župnijo in njenega župnika kazala s strani odcepljenih župnij v raznih dajatvah.⁶⁷

Na vzhodu in severovzhodu so se župnijske meje ujemale z mejami gospodstva. Izjeme so predstavljale leta 1002 pridobljena posest v okolici Stražišča in Besnice, ki je cerkvenopravno spadala pod okrilje pražupnije v Šmartinu, leta 1215 pridobljeni Gosteče, Pungert in Osolnik Sori, Okroglo pa kranjski pražupniji. Posebnost je bilo rovtarsko območje Nove Oselice in dela Davče, ki je do jožefinskih reform spadalo pod župnijo Cerčno (tolminski arhidiakonot). Pripadnost naselja neki župniji je bila torej na nek način v odnosu s potekom kolonizacije.

Čeprav v prvih podelitvenih listinah cerkve niso omenjene, smemo sklepati, da je katera od njih že stala, saj jih (*in genere*) omenja listina iz leta 1074. Zagotovo je ena od njih župnijska v Stari Loki, ostale pa so bile t. i. krstne cerkve in prve podružnice. Janez Höfler kot krstne navaja cerkvi sv. Janeza Krstnika na Suhi in Trati v Poljanski dolini ter Goropekah pri Žireh, kot stare pa cerkve v Žabnici, Selcih, Bitnjah, Poljanah, Godešiču in Retečah.

Starološka pražupnija se je kmalu razdelila na vikariate s patrocinijem sv. Martina v Poljanah (1296) in Žireh (1384) ter sv. Petra v Selcih (1346). Večni vikariat je leta 1391 omenjen pri cerkvi sv. Janeza Krstnika na Suhi. V 15. stoletju naj bi se vikariati preoblikovali v samostojne župnije. Leta 1622 je to uspelo tudi Železnikom, leta 1656 pa je v odročnih krajih nastal vikariat Sorica. Ostali vikariati so šele iz 18. stoletja, saj so se nekateri z jožefinskimi reformami preoblikovali v samostojne župnije. Po letu 1788 se v sklopu ljubljanske škofije omenja tudi Nova Oselica.⁶⁸ Ob tem seveda velja omeniti tudi številne mašne beneficije.

Prve podružnice so bile grajene še v romanski tradiciji. Omenja jih urbar iz leta 1291. Večina od njih pa je nastala v 14. stoletju, torej so skoraj vse po svojem poreklu še srednjeveške. Presenečata njihovo število in njihove lokacije. V župniji Stara Loka je bilo kar 22 podružnic, 6 kapel in 2 samostanski cerkvi. Župnija v Selcih se je ponašala s trinajstimi podružnicami, Poljane s šestnajstimi in Žiri z enajstimi. Eno baročno podružnico so leta 1733 pozidali tudi v Železnikih.⁶⁹

Kot zanimivost velja omeniti, da je mestna cerkev sv. Jakoba postala župnijska šele leta 1804, torej takoj po izvršeni sekularizaciji.⁷⁰

Pri cerkvah na loškem in klevevškem gospodstvu izstopajo naslednji patrociniji: razni Marijini (6 župnijskih), sv. Križ (4), sv. Janez Krstnik (4 župnijski), sv. Nikolaj (4), sv. Martin (3 župnijski), sv. Urh (3 župnijski); po dva patrocinija pa imajo: sv. Jakob, sv. Andrej, sv. Peter, sv. Tomaž, sv. Jurij (1 župnijski), sv. Lenart (1 župnijski), sv. Tilen, sv. Primož in Felicijan. K bolj »nemškimi« bi lahko prišeli še patrocinija sv. Volbenka in sv. Ožbolta.

Druga pomembna pražupnija, ki je oskrbovala freisinške podložnike, pa je bila šmartinska.

⁶⁴ SCHUMI, *Urkunden- und Regestenbuch* I (kot v op. 3), str. 94–5.

⁶⁵ Cf. MASS, *Das Bistum Freising* (kot v op. 12), str. 265.

⁶⁶ Cf. BLAZNIK, *Škofja Loka* (kot v op. 8), str. 104–5.

⁶⁷ *Ibid.*, str. 335.

⁶⁸ Cf. HÖFLER, Gradivo za historično topografijo, Stara Loka in Šentpeter pri Ljubljani (kot v op. 63), str. 312–6.

⁶⁹ Za seznam podružnic glej *Ibid.*, str. 316–28.

⁷⁰ Cf. prispevek Vincencija Demšarja v tem zborniku.

Domnevno naj bi pred letom 1002 nastala v okviru kranjske pražupnije, v kateri je do jožefinskih reform imela enklavo v Žejah. O starosti prvotne cerkve ob savskem mostu priča tudi staroslovansko grobišče, čeprav se cerkev posredno z župnikom omenja šele leta 1163. Patronat nad župnijo so zaradi bližine svojega gradu Wartenberg verjetno imeli Ortenburžani, od 13. stoletja pa so župnika prezentirali freisinški škofje, leta 1319 je prezentacijsko pravico izvajala grofica Beatrika Goriško-Tirolska. Župnija je bila oglejska do leta 1448, ko je papež Nikolaj V. podelil patronat cesarju Frideriku III. Z ustanovitvijo ljubljanske škofije je postala škofova menzalna posest z vsemi pravicami.

Ko je cesar Henrik II. leta 1002 freisinškim škofom podelil posestvo Stražišče z današnjim območjem Srednjih in Zgornjih Bitenj ter Besnice, je to ozemlje cerkvenopravno prišlo pod okrilje omenjene župnije. Verjetno je tudi tu šlo za podoben scenarij kot 30 let poprej v Stari Loki, namreč, da je patriarh pri lastniški cerkvi ustanovil župnijo za novopridobljene freisinške posesti, ki pa je v nasprotju s starološko vključevala tudi nefreisinške posesti (Mavčiče, Podreča, Breg, Zeje). Okroglo so si škofje pridobili šele leta 1263.⁷¹ Šmartinska župnija je imela kar 17 podružnic.

Cerkvena pripadnost dovške župnije

Cerkvenopravno je Dovje najprej spadalo pod pražupnijo Rodine, kasneje pod Radovljico, saj je radovljiški župnik v imenu patriarha izvajal konfirmacijsko pravico, ki je z ustanovitvijo ljubljanske škofije leta 1461 prešla na ljubljanskega prošta oziroma škofa. Freisinški škof je ohranil patronat in pravico prezentacije, ki jo je občasno poveril starološkemu župniku – vikarju. Cerkev brez patrocinija je omenjena leta 1291 v urbarju freisinške škofije, njen patrocinij sv. Mihaela pa je starodavnega izvora.⁷² To dokazujejo tudi pred nedavnim odkrite srednjeveške freske v zakristiji – na nekdanji južni zunanji steni gotskega prezbiterija. Pri na novo zgrajeni cerkvi so freisinški škofje leta 1362 na poziv patriarha Ludovika ustanovili vikariat.⁷³ Dovje naj bi postalo samostojna župnija leta 1491.⁷⁴

Z nenavadnim patrocinijem pa se ponaša tudi podružnična cerkev sv. Klemena v Mojstrani. Leta 1631 je bila to še lesena kapela, ki so jo na zahtevo škofa Scarlichija pred letom 1640 podrli in pozidali sedanjo cerkev. Po izročilu naj bi se tudi tu ustavila sv. Ciril in Metod, ki naj bi mimo potovala s svetnikovimi relikvijami v Rim.⁷⁵

Freisinška posest na Dolenjskem

Nemški cesarji so si prizadevali za nadzor nad pomembnimi gospodarskimi in vojaškimi potmi v obmejnem prostoru. Tako je v 2. polovici 11. stoletja Freising pridobil pomembno posest ob spodnjem toku Krke na Dolenjskem in v severni Istri.

Ob Krki je bilo razvito fužinarstvo, gričevje in ravnice pa so bile pripravne za vinogradništvo in poljedelstvo, ki je pridelovalo zlasti žita, torej »srednjeveško« hrano za ljudi in konje.

Freisinški škofje so si na Dolenjskem najprej pridobili ozemlje okoli rečice Radulje, kjer je kasneje zrastel grad Klevevž.⁷⁶ Prvotni obseg je težko določiti, verjetno pa je posest segala ob

⁷¹ Cf. JANEZ HÖFLER, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Pražupniji Radovljica in Kranj, *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 10 (1988), str. 230, 234.

⁷² *Ibid.*, str. 213.

⁷³ *Ibid.*, str. 209, 213.

⁷⁴ JOSIP LAVTIŽAR, *Zgodovina župnij in zvonovi v dekaniji Radolice* (Ljubljana, 1897), str. 52.

⁷⁵ *Ibid.*, str. 53. 25 km nižje stoji na Rodinah cerkev sv. Klemena, pri kateri je bil vsaj od 2. polovice 10. stoletja župnijski sedež, ki so ga pred letom 1296 prenesli v Radovljico.

⁷⁶ Za novejšo analizo klevevškega gospostva gl. BIZJAK, *Ratio facta est* (kot v op. 2), str. 190–6.

Krki vse do današnjega Novega mesta, pri gradovih Prežek (Preisseg) in Gracarjev turn (Feistenberg) pa je segala tudi čez desni breg Krke. To daje slutiti, da so freisinški škofje sodelovali pri premiku deželne meje na Gorjance in Kolpo. Vsekakor je bila njihova posest na levem bregu Krke sklenjena, na desnem pa razdrobljena. Lahko rečemo, da s škofjeloško po obsegu, pomenu in organizaciji ni bila primerljiva.

Prvo pisno sled o freisinški posesti na Dolenjskem nam razodeva v Ogleju napisana listina o ustanovitvi župnije Bela Cerkev, datirana 15. junija 1074.⁷⁷ Freisinški škofje so imeli v lasti trg Gutenwerth in kraje: Zagrad, Klenovek, Hrastnik, Drago, Loknico, Male in Velike Poljane, Stari Grad, obe Nemški vasi (kolonizacija), brod na Bregu, Strugo,⁷⁸ Breznik, Gaber in kraje okrog Vinjega Vrha. Dajali so jih v fevd, najprej istrskemu mejnemu grofu Henriku, leta 1229 avstrijskemu vojvodi Leopoldu.⁷⁹ Po njegovi smrti jih je dobil sin Friderik, okrog leta 1232 pa jih je škof Konrad podelil koroškemu vojvodi Bernardu.⁸⁰ Njegov sin Ulrik je posestva 15. junija 1251 vrnil škofom.⁸¹ Tu okoli so zrasi starodavni gradiči: Modruše, Orešje (Orišek), Zalog, Gradec nad Orešjem in Straža.⁸² Velja pa opozoriti na dejstvo, da je bila dolenska posest le malenkostno podvržena kolonizaciji z bavarskimi podložniki, pa še ti so se že v 15. stoletju poslovenili.⁸³

Točnejši obseg neenotne freisinške posesti na Dolenjskem omogočajo listinski podatki iz leta 1251, zapiski iz obeh urbarjev okoli leta 1306 in 1318 ter računska knjiga iz let 1395/96. Posest so ogrožali tudi Spanheimi in Višnjegorci, kasneje Andeški s svojimi ministeriali. Henrik Andeški je povečal svojo posest s pridobitvijo nekaterih dolenskih freisinških fevdov, kot deželni gospod pa je koval denar na freisinškem Otoku. Po njegovi smrti si je leta 1229 omenjene fevde zaradi gospodarske zadrege freisinških škofov dal podeliti Leopold Babenberški. Friderik Babenberški je z ženitvijo z Nežo Andeško freisinške fevde združil z večjim delom priženjene andeške in nekdanje višnjegorske dediščine.

Po smrti Henrika Andeškega so se za freisinške fevde potegovali tudi Spanheimi. Bernard Koroški je kot freisinški odvetnik škofom neprestano povzročal težave. Na Kostonjci je imel svojo kovnico, po smrti Friderika Babenberškega pa se je nasilno polastil freisinških dolenskih fevdov. Poravnava se je zgodila leta 1253 po intervenciji papeža Inocenca IV. Naslednje leto je Otokar Češki kot dedič dela kranjske babenberške posesti freisinškemu škofu povrnil uzurpirane fevde, škof Konrad I. (1231–1258) pa je to daritev prepustil v fevd Ulriku Koroškemu. Pač pa je zadržal svojo staro dolensko posest, ki mu jo je vrnil Ulrik.⁸⁴

Videli smo, da je bila cerkvena posest često izpostavljena pohlepu posameznih fevdalcev (grofje Andeški, Babenberžani, Spanheimi), ki so jo dobivali v fevd. Zanimala je tudi grabežljive odvetnike, zakupnike in upravnike. Leta 1270 je del dolenske freisinške posesti naposled dobil v fevd Otokar Češki, 1277 pa Habsburžani.

Okoli leta 1306 je nastal tudi urbar, vendar pa ni preprečil razkrojevanja posesti. Najbolj so po njej hrepneli Čreteški in razni uslužbenci. Ko so Habsburžani leta 1335 zavladali nad Kranjsko, se je Rudolf IV. nasilno polastil loškega in klevevskega gospostva. Po njegovi smrti so škofje leta 1365 s poravnavo ponovno vzpostavili svojo oblast, vendar so zaradi denarnih težav leta 1412 gospostvo zastavili Celjanom. Posest se je drobila naprej, svoje pa so prinesli še turški vpadi in Ogrji, ki so se Klevevža polastili leta 1489.

V začetku 14. stoletja so freisinški škofje na Dolenjskem imeli tri upravna središča: Klevevž na levem bregu Krke, trg Gutenwerth – Otok ob Krki in Prežek pod Gorjanci. Po letu 1335 so

⁷⁷ SCHUMI, *Urkunden- und Regestenbuch I* (kot v op. 3), str. 60–1.

⁷⁸ Grad Struga, prvotno kartuzijski pleterski dvor, ni bil freisinška lastnina. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 318.

⁷⁹ SCHUMI, *Urkunden- und Regestenbuch II* (kot v op. 5), str. 50–1.

⁸⁰ *Ibid.*, str. 59–60.

⁸¹ Cf. JOSIP VOLČIČ, *Zgodovina Šmarješke fare pri Novem mestu* (Novo mesto, 1887), str. 37–8; SCHUMI, *Urkunden- und Regestenbuch II* (kot v op. 5), str. 60–1.

⁸² VOLČIČ, *Zgodovina Šmarješke fare* (kot v op. 81), str. 73, 77.

⁸³ BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 6), str. 57.

⁸⁴ *Ibid.*, str. 50–1.

Habsburžani kot deželni knezi v vlogi odvetnika posegali po freisinški posesti in jo dajali v zakup. Škofje so si jo postopoma pridobili, a so jo bili zaradi denarnih zadreg prisiljeni dajati v zakup, ki je botroval novim odtujevanjem. Svoje so v 15. stoletju pridejali še spori v škofiji in turški vpadi (leta 1473 uničen Gutenwerth), ki so zagrenili življenje podložnikov. O tem je v Freising poročal tudi klevevški oskrbnik.⁸⁵ Po posesti sta imela apetite tudi ogrski kralj Matija Korvin in cesar Friderik III. Šele leta 1494 se je škofu Sikstu (1473–1494) posrečilo obnoviti svojo oblast nad gradom.⁸⁶

Posest je tako zaradi razdrobljenosti in delitve hub postala gospodarsko deficitarna, prav tako pa so bile zrahljane posestne pravice škofov. Sanacijo je v 17. stoletju neuspešno skušal izvesti freisinški finančnik Jurij Puecher.

Freisinški gradovi in dvori na Dolenjskem

Prav zaradi drobitve kleveškega gospostva je na tem območju zrasla množica gradov, graščin in dvorcev, med katerimi so bili pomembni sedeži nekdanjih višnjegorskih ministerialov. Njihova gospostva so se krepko zajedla v freisinško posest.⁸⁷

Zaradi denarnih težav so škofje zastavljali svojo posest. To je botrovalo njeni slabši organiziranosti in preglednosti. Predvsem je grozila nevarnost, da se je dokončno polastijo tekmeči. Za ureditev razmer so do leta 1265 zgradili **grad Klevevž** (Klingenfels).⁸⁸ Šlo je za sprva mogočno stolpasto poslopje z obzidanim dvoriščem, ki ga je z dovoljenjem koroškega vojvode Ulrika pozidal freisinški škof Konrad II. Upravljali so ga številni oskrbniki. Prvi – Leonhardus – se imenuje 20. septembra 1267.⁸⁹ Grad se leta 1306 omenja kot *castrum Chilingenuelz*. Od leta 1301 je bil grajski gradiščan in oskrbnik Klevevža, Prežeka in Otoka Rudolf Svibenski, ki se je leta 1315 gradu polastil in ga opustošil. Škof ga je dve leti kasneje dal obnoviti, grajsko zasnovo pa so razširili.⁹⁰ Grad je bil utrjen tudi za časa škofa Bertolda (1381–1410).⁹¹ Okoli leta 1425 je škofu Nikodemu (1422–1443) uspelo ponovno odkupiti gradova Klevevž in Prežek.⁹²

Najstarejši del gradu je bil podobno kot v Škofji Loki visok stolp kvadratnega tlorisa. Leta 1449 so mu na vzhodni strani prizidali stanovanjski trakt, pozneje pa bivalne prostore znotraj prvotnega obzidja. V baroku so večji del tako nastalega dvorišča z vodnjakom obdali z nadstropnimi arkadami. V gradu je bila tudi gotska, s freskami poslikana kapela s stolpičem.⁹³

Škofje so leta 1622 grad Klevevž s posestjo prodali, nato pa je bil v lasti različnih družin (Moškonov, Paradaiserjev). Leta 1693 ga je kupil stiški,⁹⁴ leta 1719 pa kostanjeviški cistercijski samostan.⁹⁵ Po jožefinskih reformah je bil kot del verskega sklada leta 1807 prodan baronu Francu Ksav. Schweigerju pl. Lerchenfeldu z Otočca. Lastnik je leta 1824 postala francoska družina Jombart. Zadnji lastniki pred požigom so bili Ulmi.⁹⁶

⁸⁵ MASS, *Das Bistum Freising* (kot v op. 12), str. 332.

⁸⁶ *Ibid.*, str. 333.

⁸⁷ Cf. BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 6), str. 53.

⁸⁸ 22. 6. 1265 je koroški vojvoda Ulrik dovolil freisinškemu škofu Konradu, da si sme v Slapah ali pa na kakem drugem kraju slovenske marke sezidati grad.

⁸⁹ Več o klevevških oskrbnikih in lastnikih VOLČIČ, *Zgodovina Šmarješke fare* (kot v op. 81), str. 57–62.

⁹⁰ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 157.

⁹¹ MASS, *Das Bistum Freising* (kot v op. 12), str. 286.

⁹² *Ibid.*, str. 298.

⁹³ IVAN KOMELJ, *Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem, Zbornik za umetnostno zgodovino 1* (1951), 37–85.

⁹⁴ Več o tem JOŽE MLINARIČ, *Stiška opatija 1136–1784* (Novo mesto, 1995), str. 662 sl.

⁹⁵ Več o tem JOŽE MLINARIČ, *Kostanjeviška opatija 1234–1786* (Kostanjevica na Krki, 1987), str. 424 sl.

⁹⁶ Cf. IVAN STOPAR, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Dolenjska – Prva knjiga. Porečje Krke* (Ljubljana, 2000), str. 110–24; PETER HAWLINA, *Loka in zamore s krono (katalog k razstavi)* (Škofja Loka, 1997), str. 10; JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 157.

Razvaline od partizanov požganega gradu (leta 1942) nad potokom Raduljo pri Slapah pri Šmarjeti še pričajo o središču nekdanje freisinške posesti na Dolenjskem.

Grad Štrlek ali Stralek (Praunsdorf ali Prunsdorf) blizu Šmarjeških Toplic sta zoper škofovo voljo sezidala brata Rudolf in Friderik iz Slepčjeka (*de Plintenpach*) v začetku 13. stoletja. Prvič je omenjen 25. januarja 1223, ko je med pričami imenovan »Henricus Sterlac«. Freisinški škofje so sprva hoteli, naj se grad poruši, potem pa so ga dali v fevd koroškemu vojvodi Ulriku, ki je na fevd resigniral 24. septembra 1247.⁹⁷ Omenjena brata sta tedaj za fevdne pravice zaprosila škofa Konrada II. in sta jih 20. septembra 1267 dobila za Nemško vas. Obvezala sta se, da se grad poruši, če bi storila kaj škode na škofovem posestvu. Freisinški urbar izpričuje, da je po smrti Stralekarja grad prišel v roke škofu, vsaj v letih 1291–1315 pa si ga je lastil Bertold Čreteški. Poleg njega je bila nekdanj na Strleku tudi gospa Alla, ki je imela od škofov 5 ½ hub na Selih pri Klevevžu, kostanjev gozd in gorščino.⁹⁸ Leta 1318 je škof grad podelil Čreteškim. Konec 15. stoletja je bil opuščen.

Na grad spominja nekaj metrov visoka stena palacija, skromni ostanki obzidja in polkrožni obrambni jarek. Šlo je za manjši obodni grad.⁹⁹

Grad Orishek je omenjen okoli leta 1215, ko je freisinški škof Oton kupil od Otona iz Mokronoga in njegove soproge 60 kmetij v Marki. Fran Kos ga je lokaliziral v bližino Šmarjete, nekateri novejši zgodovinarji pa ga identificirajo z gradom Prežek pod Gorjanci.¹⁰⁰ Pavle Blaznik ime *Orishek* interpretira kot »orehovski grad«, imenovan naj bi bil po bližnji vasi Orehoviča in pri tem, poleg identičnosti s Prežekom, dopušča možnost lokalizacije v bližnji Gracarjev turn.¹⁰¹

Grad Čretež (Reutenberg) se omenja šele leta 1228, čeprav je bil pozidan kakih 100 let prej. Sprva je bil v posesti višnjegorskih, kasneje pa andeških ministerialov. Nato so ga do leta 1246 posedovali Babenberžani, za njimi češki kralj Otokar, ki ga je leta 1254 podelil freisinškemu škofom kot odškodnino za škodo, ki so jo povzročili Ogrji. Škof ga je nato podelil v fevd Spanheimom. Čreteški gospodje so škofom neprestano povzročali težave, saj so nezakonito silili v njihovo posest. Do hudega spopada je prišlo leta 1309. S čreteškimi gospodi in njihovimi zavezniki se je v imenu škofov spopadel Viljem Svibenski. Čreteški so ga ujeli, škof Emiho pa je zanj moral plačati kar 600 mark odkupnine. Leta 1487 so na gradu gospodarili Kreigi, za njimi Lambregi iz Boštanja pri Sevnici, ki so leta 1697 gospostvo prodali stiškemu samostanu. Grad je leta 1770 pogorel zaradi udara strele.¹⁰²

Na Križnem vrhu ali na Straži pri Mokronogu je stal stolpasti **grad Slepčjek oz. Slepšek** (Plintenbach), ki je bil freisinški fevd grofov Višnjegorskih in kasneje Andeških. Upravljali so ga ministeriali, vitezi s Slepčjeka, ob koncu 13. stoletja pa so na njem občasno živeli posamezniki iz rodu Čreteških. Stolpasto poslopje so kasnejši lastniki Minndorferji prezidali v dvor. Po različnih upraviteljih je leta 1634 postal last Jurija Novaka. Nazadnje se omenja v drugi polovici 18. stoletja, danes pa ni znana njegova natančna lokacija.¹⁰³

Poleg Čreteža so na freisinških tleh levo od Krke zrastle še **dvorci** v Kozjanah, Mevcih, na »Jezeru«, v Slapah, Prelogih, Zburah in na Šuti. Nekateri od njih se v virih omenjajo le prehodno.¹⁰⁴

Blizu Klevevža je še pred drugo svetovno vojno stala razpadajoča **graščina Zbure** (Rudolphswerff), naslednica freisinške posesti *Guett zu Schyur*, ki se omenja med letoma 1454 in 1561. Samo poslopje je pred letom 1668 zgradil Franc Bernard pl. Palmburg s Klevevža. Baronica

⁹⁷ Cf. SCHUMI, *Urkunden- und Regestenbuch* I (kot v op. 5), str. 112–3; VOLČIČ, *Zgodovina Šmarješke fare* (kot v op. 81), str. 79.

⁹⁸ VOLČIČ, *Zgodovina Šmarješke fare* (kot v op. 81), str. 80.

⁹⁹ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 338; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 294–5.

¹⁰⁰ Cf. STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 168.

¹⁰¹ PAVLE BLAZNIK, *Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenske posesti, Razprave I. razreda SAZU IV/6*, str. 6.

¹⁰² Ibid., str. 21–9.

¹⁰³ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 300–1; SMOLE, *Graščine* (kot v op. 42), str. 104–5.

¹⁰⁴ Cf. BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 6), str. 53.

Ana Felicita Schweiger pl. Lerchenfeld je prvotno stavbo podrla in sezidala novo kvadratnega tlorisa s kapelo sv. Ane in stolpičastim vhodnim prizidkom. Tudi Zbure je skupaj s Klevevžem zadel na tomboli Francoz Jombart, leta 1893 pa jih je priženil Anton Ulm.¹⁰⁵

● **O dvoru Brezovica** (Wresowitz) na freisinški posesti pri Šmarjeti ni znanega skoraj ničesar. Prvi lastnik se imenuje šele v 2. polovici 16. stoletja.¹⁰⁶

● Vitezi Čreteški iz Rautenberga pri Mokronogu so si v prvi polovici 14. stoletja prisvojili freisinški **dvor Kozjane** (Gosian) blizu Šmarjeških Toplic; posest pa tako razširili, da je v prvi polovici 16. stoletja po obsegu preseglala klevevško. V Kozjanah naj bi še konec 19. stoletja stala grajska pristava.¹⁰⁷

● Blizu Klevevža je nekoč stal **dvor Slape** (Slapp). Vas je omenjena leta 1265, dvor pa pred letom 1406, ko ga je imela Katherein von Slappen.¹⁰⁸

● **Dvorec na jezeru** (Seehof) je stal na danes neznani lokaciji blizu Radulje. Na jožefinski vojaški karti se omenja skupaj z Dobravo pri Kostanjevici.¹⁰⁹

● **Dvor Preloge** (Prielog) je v začetku 14. stoletja stal v Čelvcu blizu Klevevža, njegova natančna lokacija pa ni znana. Kot freisinški fevd so ga najprej imeli gospodje Kostanjeviški.¹¹⁰

● Gradič na Koglem blizu Sel pri Zburah, ki je stal še v 19. stoletju, je bil verjetno naslednik freisinškega **dvora Mevce**. Leta 1399 in 1400 se omenja kot *hof an dem Milczberg*.¹¹¹ Vas Sela se v freisinških dokumentih imenuje med letoma 1291 in 1318.¹¹²

● **Dvor Šuta** (*Schutt*) v zaselku Strelac pri Šmarjeti je imel kot freisinški dvor leta 1392 v fevdu Jakob Šutenski. Leta 1456 ga je kot freisinški vazal imel Jakob Gumpfer iz Kompolja pri Blagovici, nato sredi 16. stoletja Viljem Villanders z Otočca, za njim Erazem Frigkch. Leta 1565 je postal njegov lastnik baron Janez Lenkovič, kasneje pa je še večkrat zamenjal lastništvo. Dalj časa je že predelan v večjo enonadstropno kmetijo pravokotnega tlorisa, ki je last rodbine Potokar.¹¹³

Freisinško ozemlje na desnem bregu Krke je zapadlo razkroju. Na tem območju je bilo najpomembnejše freisinško oporišče **grad Prežek** (*Prishek, Preiseck, Preissegg*). Njegovi prekriti temelji blizu Cerovega Loga pri Šentjerneju pričajo o nekdanjem sedežu freisinške posesti med Krko in Gorjanci. Prvotna zgradba je verjetno nastala v prvi polovici 12. stoletja in je bil lasta gospodov Prisov. Grad se prvič omenja leta 1215. Okoli leta 1200 so ga podedovali grofje Višnjegorski, nato grofje Andeški, od leta 1254 pa je bil v posesti freisinških škofov. Od leta 1301 je bil na njem gradiščan Rudolf Svibenski, ki ga je leta 1315 upustošil, a ga je škof dal čez dve leti obnoviti in razširiti. Med letoma 1381 in 1410 so ga obdali z obzidjem in obrambnimi stolpi.¹¹⁴ Upravljali so ga različni gradiščani. Na Prežeku je bila tudi grajska kapela sv. Pankracija. Grad je bil močno poškodovan med potresom leta 1511, ko so ga opustili.¹¹⁵ Današnja graščina stoji pod njim.

● Blizu Prežeka pri Mihovem pri Šentjerneju¹¹⁶ je stal **grad - dvor Hohenau** (Ajdiški grad), ki je

¹⁰⁵ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 385; SMOLE, *Graščine* (kot v op. 42), str. 563-4; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska - Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 318-9.

¹⁰⁶ Cf. STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska - Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 21.

¹⁰⁷ Cf. BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 6), str. 53; JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 170; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska - Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 133.

¹⁰⁸ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 300; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska - Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 238.

¹⁰⁹ Cf. STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska - Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 167.

¹¹⁰ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 260; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska - Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 207.

¹¹¹ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 211; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska - Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 133.

¹¹² VOLČIČ, *Zgodovina Šmarješke fare* (kot v op. 81), str. 87.

¹¹³ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 340; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska - Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 296-8.

¹¹⁴ MASS, *Das Bistum Freising* (kot v op. 12), str. 286.

¹¹⁵ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 262-3; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska - Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 207-8.

¹¹⁶ Domnevno na ledini Za gradcem.

v freisinško last prešel iz višnjegorske posesti. Škof ga je do 15. stoletja oddajal v fevd, nato pa se mu je odpovedal. Posredno se omenja že leta 1180, freisinški fevdnik s Prežeka Majnhard Hohenauski pa leta 1270. V drugi polovici 14. stoletja so ga imeli v fevdu vitezi Sichersteinski, ob koncu stoletja pa je grad nasledil dvor, ki ga je freisinški škof oddajal Celjanom. Kasneje si ga je pridobil grof Herman in ga podaril kartuziji Pleterje. O dvoru pod Gorjanci danes ni sledu.¹¹⁷

Pred pozabo velja na tem mestu omeniti freisinški **trg Otok pri Dobravi** (Gutenwerth) z gradom in cerkvami, ki so ga leta 1473 osvojili in požgali Turki. Ena od zelo donosnih freisinških posesti ni bila nikoli več obnovljena. Arheološka izkopavanja so bila opravljena med letoma 1967 in 1984.¹¹⁸

V listinah se trg prvič imenuje leta 1251, skoraj 200 let za nastankom freisinške posesti na Dolenjskem. Gre za prvotno središče njihove dolenjske posesti, saj je Klevevž nastal šele leta 1265. Prvotno stolpasti grad so pozidali v trgu vsaj do leta 1261. Trg je imel svojega sodnika, mitnico in celo kovnico;¹¹⁹ z razvito železarsko, lončarsko in kožarsko obrtjo pa je presegal lokalni pomen. Kot freisinški fevd so ga upravljali Guettenwerthi in gospodje z Rake.¹²⁰ Najpozneje v 13. stoletju je bila pri cerkvi sv. Katarine ustanovljena župnija, pod katero je spadal tudi Škocjan. Poleg župnijske je trg premogel še pokopališko cerkev sv. Miklavža in na novo izkopano cerkev, morda še iz 11. stoletja, ki naj bi bila posvečena sv. Mihaelu.¹²¹

Prvotno poslopje **gradu Otočec** (Wördl) so morda še v 12. stoletju postavili na desnem bregu Krke. Nato so ob njem izkopali umetno strugo in tako je nastal otok. Grad se v virih prvič omenja leta 1252 kot Werde. Upravljali so ga vitezi Otoški, ministeriali grofov Višnjegorskih in Andeških, ki so bili fevdniki freisinških škofov. Leta 1277 ga je freisinški škof podelil v fevd Habsburžanom. Pred letom 1343 so del gradu pridobili Auerspergi. Leta 1348 so ga prodali hrvaškemu fevdalcem Babonić-Krupskim, ki so priznali freisinško vazalstvo. V tistem času se je iz prvotnega obzidanega stolpa razvil večji grajski kompleks. V palačijo so bivali vitezi Otoški, v stolpu ob njem pa Turjačani. Do srede 15. stoletja je bil celjski fevd, nato pa je zamenjal vrsto lastnikov. Današnje podobo je dobil po baročnih predelavah.¹²²

Na desni strani Krke se je podobno kot na levi razvila **vrsta dvorcev** z večjim ali manjšim ozemljem: Vrhovo, Golo, Volavče, Oštras (Ostraž), Brezovica, Vrhpolje, Jelša, Žapuže, Polhovica, Prapreče in »Raschendorf«.¹²³

Za dvorec na Otoku pri Dobravi se domneva, da je pravni naslednik srednjeveškega freisinškega dvora. Otoški vitezi se kot freisinški ministeriali omenjajo od leta 1261 dalje, fevdalna postojanka pa posredno šele leta 1320. Dvorec so po potresu leta 1895 morali podreti.¹²⁴

Gradič Golo (Gallhof) pri Dolenjem Maharovcu pri Šentjerneju so postavili koroški vojvode Speinheimi. Kot ministeriali so ga upravljali vitezi Sichersteinski, nato gospodje Prežeški. V bojih med Ogrji in Hrvati je bil leta 1305 razdejan. Konec 14. stoletja je tam stal mlin, nato pa so na njegovem mestu zgradili dvor, ki je menjal vrsto upraviteljev in lastnikov. Leta 1519 ga je dobil

¹¹⁷ Cf. BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 6), str. 54; JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 132; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska - Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 105-6.

¹¹⁸ Več o trgu z navedeno novejšo literaturo KATARINA PREDOVNIK, Arheološke raziskave najdišč mlajših obdobij v Kostanjevici in okolici, v: *Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252-2002. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta*, ed. ANDREJ SMREKAR (Kostanjevica na Krki, 2003), str. 41-3; VINKO ŠLIBAR - VIDA STARE, *Otok pri Dobravi, Arheološka najdišča Dolenjske* (Ljubljana, 1990), str. 117-20.

¹¹⁹ ANDREJ RANT, Pfenig freisinškega škofa Otona II. iz kovnice Gutenwert in problematika loškega grba, *Loški razgledi* 26 (1979), str. 33-6.

¹²⁰ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 234; SMOLE, *Graščine* (kot v op. 42), str. 340.

¹²¹ Več o tem VINKO ŠLIBAR, K problemu urbanistične zasnove Otoka pri Dobravi - freisinškega trga Gutenwerth, *Loški razgledi* 22 (1975), str. 24-46.

¹²² Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 234; SMOLE, *Graščine* (kot v op. 42), str. 338-9; Ivan Stopar, *Grajske stavbe* (kot v op. 96), str. 170-99.

¹²³ Cf. BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije* (kot v op. 6), str. 56.

¹²⁴ Cf. STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska - Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 82-3.

v fevd novomeški kanonik Jakob Slatec, ki je freisinskim škofom moral vsako leto pošiljati 6 kopunov. Ob koncu 19. stoletja so ga podrli.¹²⁵

Dvor Blato se leta 1392 v freisinskem urbarju omenja kot opuščen. Do leta 1421 so ga verjetno ponovno pozidali, s sedmimi kmetijami pa je izpričan še leta 1575.¹²⁶

Dvor Jelša (Erlach) blizu Dolenjega Vrhpolja pri Šentjerneju je imel Gotfried pl. Auersperg. Kje je stal, ni znano.¹²⁷

Dvor Vrhpolje (Oberfeld) v bližini Gorenjega Vrhpolja pod Gorjanci je stal na freisinski posesti, saj so škofje tu v 13. stoletju imeli 19 hub. Leta 1423 fevdna knjiga posesti ne omenja več, saj se na tem območju že pojavijo grofje Celjski.¹²⁸

Dvor Mokro Polje (Nassenfeld) pri Šentjerneju naj bi bil dejansko freisinski fevd, ki so ga imeli višnjegorski oziroma andeški ministeriali ob spodnji Krki. Tudi Rudolfa Mokropoljskega je leta 1254, podobno kot vrsto drugih ministerialov s tega območja, češki kralj Otakar kot odškodnino vrnil freisinskemu škofu. Okrog leta 1400 sta posest imela v fevdu Greif in Gestel Turnska. Leta 1929 podrti dvorec je bil novoveškega porekla.¹²⁹

Blizu Orehovice pri Šentjerneju je do začetka 20. stoletja stal **dvor Oštras** – Ostraž (Hochstras), leta 1421 omenjen kot *hof ze Wolffstrazz*, obsegal pa je mlin in šest hub. V njem je prebival freisinski fevdnik Ulrik Porger, nato številni drugi. Konec 17. stoletja je pogorel, a so ga obnovili. Zadnji lastnik je bila rodbina Jelovšek pl. Fichtenau.¹³⁰

Dvor Polhovica (Pilchberg) blizu Šentjerneja je bil v 13. stoletju freisinski fevd. Njegova lokacija blizu Dolenjega Mokrega Polja ni znana.¹³¹

Freisinski **dvor Prapreče** (Prapratschach) je verjetno stal blizu Golega pri Šentjerneju. V začetku 14. stoletja so ga imeli Auerspergi s Turjaka, nato pa vitezi Sichersteinski.¹³²

Dvor Vrhovo (Freihof) z obrobja freisinske dolenjske posesti je lastništvo škofov priznaval še v 18. stoletju.¹³³ V virih se omenja leta 1389. Rodbina Freihoferjev je v prvi polovici 15. stoletja imela v posesti številne freisinske fevde v okolici. O njegovi lokaciji so različna mnenja.¹³⁴ Baron Ivan Wernegkh je novejši dvor pozidal leta 1533 blizu Orehovice pri Šentjerneju. Stolpasta poslopje je obdajal nizek zid, poleg njega pa so graščaki uredili manjši park z vrtom.¹³⁵

Dvor Vrh (Auental) na območju freisinske posesti se omenja pozno, ne pozna pa ga niti Valvasor. Do leta 1768 je spadal h Klevevžu.¹³⁶

Današnji **dvorec Volavče** (Wollautsche) blizu Gorenjega Mokrega Polja pri Šentjerneju je iz nekdanje prežeške pristave sredi 17. stoletja sezidal Franc pl. Sigersdorf. Menjal je številne lastnike. Valvasor ga je upodobil kot štiriraktno stavbo, današnja pa je ohranjena v prezidanem stanju.¹³⁷

¹²⁵ VOLČIČ, *Zgodovina Šmarješke fare* (kot v op. 81), str. 60; JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 112; SMOLE, *Graščine* (kot v op. 42), str. 157; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 39–40.

¹²⁶ Cf. STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 14.

¹²⁷ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 144; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 106.

¹²⁸ Cf. STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 316.

¹²⁹ *Ibid.*, str. 161–2.

¹³⁰ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 232; SMOLE, *Graščine* (kot v op. 42), str. 337; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 169–70.

¹³¹ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 253; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 206.

¹³² Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 257; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), 206.

¹³³ HAWLINA, *Loka in zamorec* (kot v op. 96), str. 10.

¹³⁴ Cf. STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 308–9.

¹³⁵ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 375; SMOLE, *Graščine* (kot v op. 42), str. 541–2; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 309–15.

¹³⁶ Cf. STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 302–4.

¹³⁷ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 372; SMOLE, *Graščine* (kot v op. 42), str. 535–6; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 298–303.

Izginula dvora Ostrog sta v poznem srednjem veku stala pri Dolnji Prekopi zahodno od Kostanjevice. Freisinški je bil na začetku 15. stoletja že opuščen.¹³⁸

Dvor Žapuže (Sapelsach) je verjetno stal v bližini Prežeka. Leta 1423 je pri njem omenjen freisinški fevdnik Ivan pl. Auersperg, pred njim pa so ga imeli Lenghaymerji.¹³⁹

Dvor Ržišče (Raschendorf) je stal na neznani lokaciji v bližini Kostanjevice. Omenja se v freisinških fevdnih knjigah ob koncu 14. in v začetku 15. stoletja.¹⁴⁰

Cerkvena ureditev freisinške dolenske posesti

Pastoralno je območje levega brega Krke pokrivala pražupnija v Beli Cerkvi, ki jo je oglejski patriarh Sigehard (1068–1077) leta 1074 ustanovil na freisinški posesti in si pridržal vso jurisdikcijo. Freisinški škof Ellenhard (1053–1078) je v ustanovni listini priznal vso desetino freisinške škofije na Kranjskem oglejskemu patriarhatu, konkretno patriarhu Sigehardu. Za to desetino je izročil dvoje slovenskih zemljišč pri svojem dvoru v Loki pri Šentjerneju in deset pri Vinjem Vrhu. Pogodila sta se, da freisinški škof pri zemljiščih na Vinjem Vrhu postavi cerkev, kjerkoli bo zahteval patriarh, tako da jo patriarh posveti. Šlo je skoraj zagotovo za pražupnijsko cerkev sv. Andreja v Beli Cerkvi, saj je prejela patrocinj freisinškega kapitlja.¹⁴¹ Podobno kot Stara Loka je bila tudi ta župnija ena najstarejših na svojem območju, kar daje slutiti, da so si patriarh in škofje na svojih ozemljih takoj prizadevali za vzpostavitev urejenega verskega življenja. Župnija je imela vikariate in vikariatne župnije v Šempetru (Otočcu), Šmarjeti, Škocjanu in na Raki. Šmarješki vikariat je bil verjetno oblikovan še v 14. stoletju za bavarske priseljence, prvotni šempetrski vikariat pa je imel svoj sedež v nekdanjem freisinškem trgu Gutenwerth.¹⁴²

Leta 1454 je oglejski patriarh Ludovico Trevisan župnijo Bela Cerkev podaril stiškemu samostanu, kar je potrdil papež Nikolaj V. Tako je prešla izpod oblasti freisinških škofov in bila inkorporirana *pleno iure* stiški cisterci.¹⁴³

V Šmarjeti naj bi prejšnja cerkev stala že med letoma 1346 in 1349, saj je bil v tistem času z rokami stiškega opata Nikolaja posvečen stranski oltar. Verjetno je bila tedaj že župnijska, inkorporirana pa je bila stiškemu samostanu.¹⁴⁴ Tudi kraj je dobil ime po zavetnici cerkve, ki nosi starodaven patrocinj. Sicer pa je ozemlje župnije najprej spadalo v okvir pražupnije Bela Cerkev.

Zvonik podružnične cerkve Karmelske Matere Božje v Slapah skriva v svojem pritličnem delu verjetno ostanek prvotne romanske cerkve s kornim zvonikom. V atiki velikega oltarja je skulptura sv. Jurija. Freisinški škof Oto II. je okrog leta 1215 kupil od mokronoškega gospoda Otona in njegove žene za 300 mark 60 hub v Slapah in v vasi Loka blizu Krke pod gradom *Orishek*.¹⁴⁵

Zgodovinsko pomembna je podružnična cerkev sv. Jožefa na Vinjem Vrhu, saj posesti škofov v njeni okolici omenjajo dokaj številne stare listine, prva iz leta 1074. Freisinški škof Emiho (1283–1311) je leta 1290 od Nikolaja s Čreteža kupil na Vinjem Vrhu za 12 oglejskih mark tretjino sodstva.¹⁴⁶ Dne 2. februarja 1306 sta vitez Konrad iz Loke in njegov brat Nikolaj Kranjec

¹³⁸ STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 168.

¹³⁹ Cf. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi* (kot v op. 34), str. 390; STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 317.

¹⁴⁰ Cf. STOPAR, *Grajske stavbe, Dolenjska – Prva knjiga* (kot v op. 96), str. 237.

¹⁴¹ Patrocinj sv. Andreja je imel tudi v tistem času ustanovljeni freisinški stolni kapitelj. MASS, *Das Bistum Freising* (kot v op. 12), str. 135.

¹⁴² Cf. JANEZ HÖFLER, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*, Razprave Filozofske fakultete (Ljubljana, 1986), str. 36.

¹⁴³ Cf. IVAN ŠAŠELJ, *Zgodovina Šempeterske fare pri Novem mestu* (Ljubljana, 1886), str. 12.

¹⁴⁴ VOLČIČ, *Zgodovina Šmarješke fare* (kot v op. 81), str. 39.

¹⁴⁵ SCHUMI, *Urkunden- und Regestenbuch II* (kot v op. 5), str. 22. Cf. BLAZNIK, *Zemljiška gospodstva* (kot v op. 101), str. 5 in zgoraj v tem prispevku, str. 214.

¹⁴⁶ VOLČIČ, *Zgodovina Šmarješke fare* (kot v op. 81), str. 67.

škofu Emihu prodala dve hubi in gorščino.¹⁴⁷ 3. avgusta 1309 se brata Heinrich in Weigant iz Massenberga v korist škofa Emiha odpovesta vseh pravic do tam ležečih fevdov.¹⁴⁸ Pismo škofov, datirano v Škofji Loki 25. junija 1313, navaja 10 hub v Nemški vasi in na Vinjem Vrhu.¹⁴⁹ Pismo z dne 27. novembra 1358 omenja vso posest, ki jo je imel v fevdu »Chunrat der Payer« in pred njim »Nikel der Gaul«.¹⁵⁰

Podložnike freisinške posesti na desnem bregu Krke je duhovno oskrbovala pražupnija v Šentjerneju. Prvotno naj bi obsegala tudi Kostanjevico.¹⁵¹ Njen nastanek je povezan s premikom deželne meje na Gorjance po pridobitvah Višnjegorcev in Spanheimov, ki naj bi imeli v Šentjerneju lastniško cerkev.¹⁵² Župnija s svojim župnikom se sicer prvič omenja 8. maja 1249, ko je koroški vojvoda Bernard obnovil ustanovo cistercijskega samostana v Kostanjevici.¹⁵³ Leta 1401 naj bi bila inkorporirana tamkajšnjemu samostanu, vendar pa je do tega začasno prišlo šele 1460. Čez dobro leto je bila z ustanovitvijo ljubljanske škofije inkorporirana stolnemu kapitulju.¹⁵⁴

Natančnejši prvotni obseg župnije je težko določiti. Verjetno je pokrivala zemljiško posest Speinheimov med Krko in Gorjanci. Meje župnije je prvi podrobneje opredelil šele škof Tomaž Hren.¹⁵⁵

Odsev freisinške navzočnosti na Slovenskem v pisnih virih

Kulturni pomen Freisinga je v 2. polovici 10. stoletja razviden iz seznama 42 rokopisov (svetopisemski odlomki, misali, lekcionarja, graduala, oficiala in življenja svetnikov) župnije na Otoku pri Vrbskem jezeru.¹⁵⁶

Posebno mesto pa seveda zavzema ohranitev *Brižinskih spomenikov* – najstarejšega zapisa v slovenskem in tudi slovanskem jeziku nasploh. So pričevanje freisinške skrbi za duhovni blagor njihovih slovenskih podložnikov. Gre za tri besedila v povezavi s spovedjo oziroma spokornim bogoslužjem. Prvi in drugi spomenik vsebujeta splošna obrazca za priznanje grehov, drugi pa je stilistično izdelana pridiga o priznanju greha in pokori.

Besedila verjetno niso nastala v Freisingu, temeljijo pa na starejših predlogah. Kljub temu je v njih zaslediti namig na spreobrnjenje in krst, v drugem pa tudi spomeniku na misijonarjenje med Slovenci za časa škofa Abrahama, ki je svoje podložnike želel nagovoriti v maternem jeziku.¹⁵⁷

Med pomembnejšimi književnimi in nasploh pisnimi spomeniki freisinške dobe na Škofjeloškem velja omeniti *Škofjeloški rokopis* z najstarejšimi zapisi slovenskih imen za mesece. Hrani ga Avstrijska narodna knjižnica na Dunaju.¹⁵⁸ Navodila za spovedovanje Bertholda iz Freiburga je leta 1466 nanj prepisal Martin iz Loke.¹⁵⁹

¹⁴⁷ Ibid., str. 68.

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Ibid.

¹⁵¹ JOŽE MLINARIČ, Župnija sv. Jakoba v kostanjeviškem mestu do konca 18. stoletja, v: *Vekov tek* (kot v op. 118), str. 133–4.

¹⁵² Cf. HÖFLER, *O prvih cerkvah* (kot v op. 142), str. 38.

¹⁵³ SCHUMI, *Urkunden- und Regestenbuch II* (kot v op. 5), str. 128.

¹⁵⁴ FRANCE M. DOLINAR, Drobne zanimivosti iz starejše zgodovine šentjernejske župnije, v: *Zbornik župnije Šentjerneje*, ed. M. DRAZUMERIC – STANE GRANDA (Šentjerneje, 1999), str. 184.

¹⁵⁵ Ibid., str. 181.

¹⁵⁶ F. PAGITZ, *Die Geschichte des Kollegiatstiftes Maria Wörth*, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 56 (Klagenfurt, 1960).

¹⁵⁷ MASS, *Das Bistum Freising* (kot v op. 12), str. 116–7.

¹⁵⁸ Več o tem JOŽE STABEJ, Ob petstoletnici škofjeloškega zapisa slovenskih imen za mesece, *Loski razgledi* 13 (1966), str. 72–86.

¹⁵⁹ Cf. BRANKO BERČIČ, Škofjeloška mesečna imena 1466, *Loski razgledi* 13 (1966), str. 143–4; STABEJ, Ob petstoletnici imen (kot v op. 158), str. 72–86; MARIJAN SMOLIK, Škofjeloški rokopis, *Enciklopedija Slovenije* 13 (Ljubljana, 1999), str. 55–6.

Značilnost mesta je bilo uprizarjanje *Škofjeloškega pasijona* kapucinskega patra Romualda Štandreškega na veliki petek med letoma 1721 in 1751, ki se je v zadnjih letih oživilo. Rokopis hrani knjižnica kapucinskega samostana.¹⁶⁰

Poleg tega so se v arhivih škofije tako v Freisingu (danes deloma v AEM, predvsem pa v BayHStA) kot tudi v Škofji Loki (danes v AS) ohranile nepopisne količine arhivskega gradiva (listine, urbarji, fevdne in računske knjige, uradna korespondenca ...) v zvezi z upravo in poslovanjem freisinških posesti na Slovenskem.¹⁶¹

Literarno je freisinško dobo na Škofjeloškem v svojih delih ovekovečil pisatelj Ivan Tavčar.¹⁶²

Škofjeloški grb

Škofjeloški grb z zamorcem je nekaj posebnega. O njegovem nastanku je ohranjenih več legend. Dejstvo je, da ga najdemo tudi na grbih ostalih freisinških mest, saj je postal njihovo razpoznavno znamenje. Lik je bil prvič uporabljen v urbarju škofa Konrada iz leta 1316. Najdemo ga na pečatih, kot tudi na sklepniku cerkve sv. Jakoba iz leta 1471. Velja omeniti, da je ohranjen tudi veliki metsni pečatnik iz okoli leta 1300, katerega prvi znani odtis pa je ohranjen šele iz prve polovice 18. stoletja. Mali pečat z istim motivom mu je sledil čez 250 let.¹⁶³

Upodobitev grba iz leta 1513 je vklesana na plošči, ki jo nosi hiša loškega meščana Wolfganga Schwarza na Placu. Prav tako pa je grb našel tudi svoje mesto v Valvasorjevi *Knjigi grbov* iz leta 1688, leto kasneje pa v njegovi *Slavi vojvodine Kranjske*.¹⁶⁴

Bivanja freisinških škofov na njihovih slovenskih posestih

Poseben dokaz o navzočnosti freisinških škofov v Škofji Loki sta smrti dveh izmed njih. Poleti 1381 je škof Leopold (1378–1381) obiskal posesti na Kranjskem. V Škofji Loki je 5. avgusta padel z mostu in se utopil v Selški Sori. Vprašanje pa je, če je kronist o dogodku povedal vse. Veit Arnpeck je dogodek zapisal kasneje, šlo pa naj bi za nov most, ki ga je dal postaviti škof. Morda je bil še v gradnji. Kot je bil tedaj običaj v takšnih primerih, so freisinškega škofa pokopali kar v loški samostanski cerkvi klaris.¹⁶⁵

Protipapež Janez XXIII. je 23. marca 1411 dotedanjega krškega škofa Konrada von Hebenstreita postavil za freisinškega škofa. Proti temu je bil kapitelj. V prvi polovici leta 1412 se je škof Konrad V. (1410–1412) mudil na loškem gradu, kjer je prijateljsko sprejel dva freisinška meščana. Prvi je bil Gertl, drugi pa Goltshmit. Škof jima je z zvijačo odvezal davek. Še istega leta ga je umoril njegov komornik, ker naj bi pri sebi imel 5000 dukatov. Mrtvemu škofu je nato dal v roke morilski nož. Ko se je zdanilo, se je pri ljudeh razširila novica, da se je ubil sam. Ostudnemu morilcu so

¹⁶⁰ ANTON KOBLAR, Pasijonske igre na Kranjskem, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 2 (1892), str. 110–25; JOŽE FAGANEL, Besedni slog v Romualdovem Škofjeloškem pasijonu, *Razprave 2. razreda SAZU* XIV (1991), str. 261–70.

¹⁶¹ Od freisinških virov, ki se nanašajo na slovensko ozemlje, so objavljeni le nekateri najstarejši: listine do l. 1365 (JOSEPH ZAHN, ed., *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich* I, II, FRA, DA 31, 32 [Wien, 1870–1871]); urbarji in fevdne knjige do konca 15. stol. (BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije*, [kot v op. 6]); računske knjige – vzorčno, trije obračuni iz let 1395–6, 1396–7 in 1437–38 (ibid.); korespondenca – delno, 16.–19. stol. (FRANC KOS, ed., *Doneski k zgodovini Škofje Loke in njenega okraja* [Ljubljana, 1894]). Na splošno v zvezi s freisinškimi arhivi in arhivskimi viri za slovensko ozemlje gl. prispevka Petra Pfistra in Judite Šega v tem zborniku.

¹⁶² Več o tem JEJJA JAMAR LEGAT, Literarna podoba freisinške dobe, *Loški razgledi* 14 (1967), str. 92–7.

¹⁶³ ALOJZU PAVEL FLORJANČIČ, Veliki pečat mesta Škofja Loka na Cebalovi ustanovni listini, *Loški razgledi* 47 (2000), 11 ss.

¹⁶⁴ Več o grbu HAWLINA, *Loka in zamorec* (kot v op. 96).

¹⁶⁵ Cf. MASS, *Das Bistum Freising* (kot v op. 12), str. 275.

verjeli duhovniki in ljudje. »Samomorilca« so pokopali na zgornjem vrtu pri loškem gradu. Leta 1433 pa je papežev vicekancler pisal freisinškemu škofu Nikodemu (1422–1443), da je pokojnega škofa umorila druga roka. Nato ga je dal škof Nikodem z vsemi častmi izkopati in slovesno pokopati v starološki župnijski cerkvi.¹⁶⁶

Novi freisinški škof je postal **Herman Celjski** (1412–1421), ki pa še ni dosegel predpisane starosti 30-ih let za prejem škofovskega posvečenja. Oče Herman II. je nezakonskemu sinu stal ob strani v postu leta 1417, ko mu je za plačilo papeških pristojbin izročil 10.000 gld., vendar pa mu je škof moral za štiri leta zastaviti loško gospostvo.¹⁶⁷ Ker je bila kartuzija Pleterje družinska ustanova, je škof Herman v njej 27. oktobra 1420 posvetil še danes stoječo gotško cerkev.¹⁶⁸ Po operaciji na domačem gradu je umrl v Celju 13. decembra 1421 in bil pokopan pri sv. Danielu.¹⁶⁹

V zvezi s prometnimi povezavami velja omeniti obiske freisinških škofov oziroma njihovih poslancev. Ob obisku škofa **Konrada** so leta 1315 popisali grajski inventar na Starem gradu.¹⁷⁰ Videli smo, da je dva izmed škofov v Loki doletela smrt. Za 15. stoletje so dokumentirani obiski v letih: 1449, 1454, 1458 in 1475. Škofje so se zadržali največ do meseca dni, v tem času pa so opravili pregled upravljanja posesti.¹⁷¹ **Pomožni škof Bartholomäus Scholl** je bil na obisku leta 1587.¹⁷² Zelo dragocen je vir iz leta 1698, ki opisuje obisk škofa **Johanesa Franciska** (1695–1727). Pot čez Salzburg, Mauterndorf, Ober Wölz, Breže, Celovec in Ljubelj je trajala 20 dni. V Škofji Loki, kjer je ostal teden dni, so ga sprejeli nadvse veličastno.¹⁷³

Svojevrstni pokazatelj povezanosti freisinških škofov z našim ozemljem so bile torej tudi trase prevoznih poti do Freisinga. Škofje so se namreč iz našega in preko našega ozemlja s pomočjo tovarništva oskrbovali s prestižnimi mediteranskimi živili.

Spominske plošče in sklepniki

Škof Filip je svoje popotresne gradbene posege ovekovečil s spominskimi ploščami. Prva izmed njih (z latinskim napisom) je bila na podrtem stolpu, danes pa je vzdana v pritličnem hodniku. Druga (z nemškim napisom) je nad nekdanjim glavnim vhodom v grad. Po vsebini sta si podobni. Po mnenju akademika dr. Emilijana Cevca je »obe izdelal neki poznogotski kipar, isti, ki je izdelal tudi Filipov grb na loški kašči, ploščo Volbenka Schwarza na nekdanjem loškem župnišču in Schwarzev nagrobnik v starološki župnijski cerkvi. Ti spomeniki pripadajo slogovno še pozni gotiki in letom 1513–1517.«¹⁷⁴

Kipar je črke na latinski plošči nekoliko bolj "latiniziral" kot pa na nemški. »Obe plošči sta podolžno pravokotni, obdaja pa ju raven okvir, po katerem se razpreza sicer iz gotike privzeta, pa renesančno prestilizirana psatna vitica. Grba sta enaka kot na Filipovi plošči na kašči, manjkajo pa škofovski rekviziti. Vendar sta tukaj grba samostojno vzdana nad napisno ploščo.«¹⁷⁵

Največjo in najlepšo ploščo s heraldičnim reliefom zagledamo v steni okroglega južnega stolpa.

¹⁶⁶ Ibid., str. 291.

¹⁶⁷ Ibid., str. 292.

¹⁶⁸ JOŽE MLINARIČ, *Kartuzija Pleterje 1403–1595* (Ljubljana, 1982), str. 114.

¹⁶⁹ Cf. PETER PFISTER, Die geschichtliche Beziehungen des Bistums Freising zu Slowenien in der Spätgotik im Lichte der Archivbefunde in Bayern, v: *Bayern und Slowenien in der Früh- und Spätgotik*, ed. JANEZ HÖFLER – JÖRG TRAEGER (Regensburg, 2003), str. 65.

¹⁷⁰ Cf. STOPAR, *Grajske stavbe, Gorenjska – Tretja knjiga* (kot v op. 11), str. 115, 120–3.

¹⁷¹ Cf. MATJAŽ BIZJAK, Die geschichtliche Beziehungen slowenischer Länder zu Bayern, v: *Bayern und Slowenien* (kot v op. 169), str. 44.

¹⁷² Cf. PFISTER, Die geschichtliche Beziehungen (kot v op. 169), str. 76.

¹⁷³ Več o tem PAVLE BLAZNIK, Stare prometne povezave med Škofjo Loko in Freisingom, *Loški razgledi* 15 (1968), str. 49–55.

¹⁷⁴ EMILIJAN CEVC, Renesančna reliefa v Škofji Loki in na Turjaku, *Loški razgledi* 26 (1979), str. 37.

¹⁷⁵ EMILIJAN CEVC, Mojster Filipove plošče in problem Jakoba Schnitzerja iz Loke, *Loški razgledi* 12 (1965), str. 34.

»Ta spomenik pa je izklesala neka druga kiparjeva roka in kaže že zmago renesančnega okusa. [...] Grbovni ščit je razdeljen v štiri polja: v prvem in četrtem je kronana glava freisinškega zamorca, v drugem in tretjem se križata ključ in meč. V sredi dopolnjuje velikega manjši grb, Filipov osebni grb z vzpetim levom v prvem in četrtem polju in s poševnimi rombi v drugem in tretjem polju. Tudi ta grb ima v središču še majhen, a prazen »srčni« ščitek, ki je bil nekoč najbrž izpolnjen le z barvo. Veliki grb krona škofovska mitra s plapolajočima trakovima, zadaj sta diagonalno prekrizani škofovski palici.« Napis se v prevodu glasi: »Zgrajeno in dokončano po prečastitem, presvetlem in visokorodnem knezu in gospodu, jaz, Filip, freisinški škof, naumburški administrator, renski palatinski grof, bavarski vojvoda itd. Leta Gospodovega 1527.«¹⁷⁶

Relief iz leta 1513 na južni steni kašče oklepa raven okvir z napisom, ki je posvečen freisinškemu škofu Filipu. Akademik Cevc ga opisuje: »Dva mladeniška grbonosca v dolgih suknjah z napihnenimi rokavi in z bogato kodrastimi lasmi držita med seboj grb škofa Filipa, nad katerim se dviga mitra, zadaj pa je poševno prislonska škofovska palica. Spodaj podpira grb s sprednjima tacama stiliziran, čepeč lev. Heraldčno gledano, zavzema desno zgornje in levo spodnje polje grba glava kronanega zamorca (freisinški grb), v levem zgornjem polju se preteza pfalški lev, desno spodnje polje pa pokriva bavarska rombična šahovnica. Ob notranjem robu reliefa kipi iz prizmatičnih, z nišama poživiljenih baz na vsaki strani po eno okleščeno deblo, ki nadomešča steber, po njem pa se vijuga kača; nad nizkima, z listovjem prekritima kapiteloma se izvijata dve okleščeni in ločno ukrivljeni veji, ki se pri vrhu križata. V kotih med tem potlačenim lokom in zunanjim okvirom opazimo dve ptici: feniksa, ki se sežiga na ognju, in pelikana, ki hrani z lastno krvjo mladiča v gnezdu.«¹⁷⁷

Podobna predhodni je tudi istega leta nastala **Schwarzova plošča**. »Notranji okvir je enak kot na Filipovi plošči; tudi feniks in pelikan ne manjkata, le »stebra« ob straneh sta ne samo okleščeni, ampak tudi svedrasto zaviti, rebrasti debli; okleščeni veji potlačenega loka se ne križata, ampak se vzporedno družita ter sta na sredi prevezani. Notranjo ploskev reliefa polnijo trije grbi. Zgornji v sredi je Filipov in je enak tistemu na kašči, le mitra nad njim ima na strani plapolajoča trakova; pastore je izoblikovan – enako kot na kašči – iz uvite okleščene veje. Spodaj vidimo škofjeloški mestni grb s freisinškim zamorcem pod slemenom in dvema stolpoma s piramidnima strehama, stolp na sredi pa ima na vrhu samo trdnjavske cine. Drugi spodnji grb je Schwarzov: razvejano stebelce z dvema cvetovoma.«¹⁷⁸

Dr. Pavle Blaznik je o škofu zapisal: »Kot velik prijatelj umetnosti je Filip zapustil trajne sledove na loških tleh. Ni slučaj, da je bil npr. prav v letih njegove vlade v loški šentjakovski cerkvi na novo sezidan prezbitarij in zvonik. Da je škof Filip sodeloval pri teh delih tudi kot mecen, nakazuje njegov grb, ki je upodobljen v prezbitariju nad glavnim oltarjem. Podobno je bil Filip ves zavzet za zidavo cerkve v Crngrobu, na kar kaže tudi njegov grb na oboku ondotnega.«¹⁷⁹

Med sklepni crngrobske cerkve najdemo v zvezdi v srednjem pasu obokov tudi enega, ki je kot **grb posvečen spominu škofa Filipa**. France Stele je zapisal: »V grbu je združen zamorček iz freisinškega grba z osebnim Filipovim grbom, ki ima v enem polju leva, v drugem rombe.«¹⁸⁰ Postavitev škofovega grba je razvidna tudi iz pogodbe z zidarskim mojstrom (morda tudi kamnosekom) loškim meščanom Jurkom.¹⁸¹

¹⁷⁶ CEVC, *Renesančna reliefa* (kot v op. 174) str. 37–9; IDEM, *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom* (Ljubljana, 1981), str. 43.

¹⁷⁷ EMILJAN CEVC, *Mojster Filipove plošče* (kot v op. 175), str. 30–1.

¹⁷⁸ *Ibid.*, str. 32.

¹⁷⁹ PAVLE BLAZNIK, *Portret freisinškega škofa Filipa (1498–1541)*, *Loški razgledi* 20 (1973), str. 40–42.

¹⁸⁰ FRANCE STELE, *Crngrob*, *Spomeniški vodniki* 3 (Ljubljana, 1962), str. 22.

¹⁸¹ Več o tem EMILJAN CEVC, *Poznogotski stavbenik Jurko iz Loke*, *Loški razgledi* 11 (1964), str. 50–61.

Umetnostnozgodovinska povezanost s Freisingom in Bavarsko

Na povezanost z Bavarsko kažejo v 15. stoletju zgrajene **dvoranske cerkve** v Kranju, Škofji Loki, Radovljici, Cerknici, Šentrupertu in dvoranski prezbiterij v Crngrobu. Šlo je za uresničenje ideala dvoranske stavbe, za katerim je stremela pozna gotika in kakršnega je ustvaril Hans Steinmetz v Landshutu. Svod treh enako visokih in širokih ladij nosijo vitki, poligonalni stebri, med katerimi se prostor nemoteno preliva, obok sam pa je sestavljen iz zvezdnatih kvadratnih svodnih polj.¹⁸²

Dokaz posebne vrste o povezavi Freisinga in Škofje Loke so **freske v podružnični cerkvi sv. Križa na Križni Gori**.¹⁸³ Do leta 1867 je bila posvečena sv. Urhu. Janez Höfler piše: »Na podločjih severne in južne stene sta po dva prizora iz legende sv. Korbinijana¹⁸⁴ (Medved napade svetnikovo mulo, Uročeni medved nosi namesto mule svetnikovo prtljago) in sv. Urha¹⁸⁵ (Cesarjev odposlanec na večerji sv. Urha in sv. Konrada, Odposlanec pred cesarjem oz. čudežno spremenjenje kurjega bedra v ribo). [...] Markantni obrazi na prizorih iz Urhove in Korbinijanove legende ter izrazito kontrastno podajanje gub v severnjaški poznogotski stilizaciji kažejo v smer bavarskega, konkretno münchenskega slikarstva poznega 15. stoletja, kakor ga predstavlja slikar vojvode Sigismunda Jan Polack.«¹⁸⁶ Gre za dva tipična bavarska svetnika; sv. Korbinijana, ki velja za ustanovitelja freisinške škofije, in slavnega augsburškega škofa sv. Urha. Avtor fresk je pri Janu Polacku izšolani slikar. Njegovo delo na Križni Gori se da razložiti z zvezami loškega ozemlja s škofijo v Freisingu, pod katero je spadal tudi München, Polack pa je bil znan tudi v Freisingu.¹⁸⁷ Kor je bil poslikan leta 1502.

¹⁸² Cf. CEVC, Umetnostni pomen (kot v op. 28), str. 68; WOLFGANG SCHÖLLER, Eine slowenische Variante der Sondergotik?, v: *Bayern und Slowenien* (kot v op. 169), str. 93–104; SAMO ŠTEFANAC, Die Pfarrkirche des hl. Kanzian in Kranj und ihre Stellung in der spätgotischen Architektur Mitteleuropas, v: *Bayern und Slowenien* (kot v op. 169), str. 105–14.

¹⁸³ Več o tem EMILIAN CEVC, Odkod je doma mojster križnogorskih fresk?, *Loški razgledi* 10 (1963), str. 104–112; JANEZ HÖFLER, Die Gotik in Slovenien, v: *Bayern und Slowenien* (kot v op. 169), str. 17; GERALD DOBLER, Die Werkstatt des Jan Polack in München und die Freskenzyklen von Jezersko und Križna Gora, v: *Bayern und Slowenien* (kot v op. 169), str. 221–5.

¹⁸⁴ Gl. ERNA IN HANS MELCHERS, *Das grosse Buch der Heiligen. Geschichte und Legende im Jahreslauf* (Bonn, 1978), str. 755.

¹⁸⁵ *Ibid.*, str. 411–2.

¹⁸⁶ JANEZ HÖFLER, *Srednjeveške freske v Sloveniji I. Gorenjska* (Ljubljana, 1996), str. 114–5.

¹⁸⁷ MICHAEL HARTIG, Die Ikonographie des hl. Korbinian, v: *Wissenschaftliche Festgabe zum zwölftundertjährigen Jubiläum des heiligen Korbinian*, ed. J. SCHLECHT (München, 1924), str. 164–5.

PETER HAWLINA

FREISING V SLOVENSKEM SPOMINU

Ponujeno sodelovanje na simpoziju sem razumel, naj bi kot laik predstavil splošno predstavo o pomenu Freisinga v slovenski zgodovini. Priložnost sem imel nagovoriti nekaj sto naslovnikov, ki občasno prejemajo obvestila Slovenskega rodoslovnega društva. Odzvalo se je komaj kakih pet nagovorjenih. Ti so v glavnem odgovorili, da jih Freising spominja na Brižinske spomenike. Omenjen poskus ni bil kakšno resnejše ugotavljanje splošnega vedenja o vlogi Freisinga v slovenski zgodovini. Vseeno bi od nekaj sto nagovorjenih pričakoval vsaj nekaj odgovorov, ki bi presegli peščico površnih. Tudi sam se spominjam, da se je tega dotaknil pouk srednješolske zgodovine in slovenskega jezika.

Ločani sicer o tem zagotovo vejo precej več kot prebivalci ostalih delov Slovenije. Nekaj več se o tem učijo v šoli, občasni dogodki budijo spomin na Freising v podzavesti. Posredno nas na Freising spominja grb, ki je ostalina zgodovinskega odnosa. Lik zamorca in sama beseda Freising se pojavlja v imenih lokalov in delovnih organizacij. Spomin je ohranjen v literarnih delih in celo v mitologiji. Značilen primer je bajka o loškem grbu. Zdi se mi dobra iztočnica za podajanje nekaterih dejstev in postavljanje hipotez, ki se ob tem ponujajo:

Škofjeloški grb¹

V Škofji Loki pripovedujejo, da je bilo prvemu zemljiškemu gospodu, ki je na loškem ozemlju s krivo palico krotil tlačane, ime Abraham. Ko je le-ta pred davnim časom prišel z Bavarskega v Loko, je gostoval na loškem gradu vse dotlej, dokler se ni naučil po naše govoriti. Ves srečen, da se bo poslej lahko sporazumeval s podaniki in tlačani, se je nekega vignetnega dne napotil proti daljni Idriji. Spremljal pa ga je zamorec, ki ga je loški gospodar dobil v dar iz bogatega Ogleja.

Potovala sta po Poljanski dolini. Ta je bila tisti čas zarasla s hostami, koder je bilo toliko medvedov, da bi jih človek ne preštel. Gorje potniku, če se je nameril brez orožja skozi te gozdove! A zamorec, ki je spremljal svojega gospodarja, je bil bistroglavec. Oborožil se je z lokom in tulom, polnim puščic.

Ko sta tako hodila in hodila, sta se sredi temne hoste namahnila na velikanskega medveda. Knez Abraham je prestrašen obstal in drgetal, njegov sluga pa je – ne bodi len – nategnil lok in izstrelil puščico v medvedovo srce. Medved se je zvalil na črno zemljo. Gospodar je rešitelja objel in del:

»Rešil si mi življenje, zvesti služabnik! Za tvoje junaštvo te bom nagradil, da bodo še pozni rodovi vedeli, kakšen junak si bil!«

In je koj zatem, ko se je živ in zdrav povrnil v loški grad, zaukazal, naj v grb, ki bo še stoletja prikazoval veličino loških knezov, naslikajo glavo njegovega rešitelja. Od takrat je v škofjeloškem grbu glava črnega zamorca.

¹ Iz zbirke škofjeloških pravljic, ki jih je pod naslovom *Kamniti most* objavil Lojze Zupanc (LOJZE ZUPANC, *Kamniti most* [Ljubljana, 1973], str. 12).

Zupanca na žalost ne moremo več vprašati, ali je vsebino povzel iz ljudskega izročila brez lastnih dodatkov. Znano je sicer, da je bil škof Abraham nekaj let v izgnanstvu na Koroškem in Kranjskem. Ta čas naj bi živel na Otoku ob Vrbskem jezeru in v Loki. V 10. stoletju Škofje Loke še ni bilo. Bila je Loka. Kakšna in kolikšna je bila, bi danes težko sklepali. Tudi današnji Oglej na zunaj ne kaže na svoj dokazani zgodovinski pomen. O Loki pred 1000 leti tudi nimamo slikovnega gradiva. To se pojavlja šele nekaj sto let kasneje, ko v sotočju zraste mesto in grad nad njim. V drugi polovici 10. stoletja je Abraham najverjetneje prebival v Loki, to je na kraju, ki mu danes rečemo Stara Loka ali tudi Fara, saj je starološka »župnija mati« sv. Jurija obsegala obsežno ozemlje celotnega loškega gospostva v času njegovega največjega obsega. Mestna župnija sv. Jakoba je bila ustanovljena šele pred 200 leti.

Abraham je torej bival v Loki. Cerkvene oblasti sicer ni imel. Lahko pa se vprašamo, kaj je počel v tem času. Ne bom poskusil razložiti, kako je iz Loke lahko upravljal freisinško škofijo, lahko pa verjamemo bajki, da je tudi potoval. Ni nemogoče, da je zares imel črnega služabnika, toliko bolj bi lahko verjeli, da ga je dobil v dar od oglejskega škofa. Tako tudi prigoda z medvedom postane manj trivialna. Mimogrede – fabula o škofu in medvedu je znana še iz drugih podobnih zgodb. Nemara je najbolj znana tista o škofu Korbinijanu, ki naj bi na svojem potovanju v Rim otovoril medveda, potem ko mu je ta pobil osla ali mulo.

Zanimivo je, da bajka posebej omenja, da se je škof naučil govoriti slovensko. Tudi v to ne gre dvomiti. Tako Kranjska kot Koroška sta bili takrat večinsko poseljeni s slovensko govorečim prebivalstvom. Besed slovensko in Slovenec takrat sicer še niso poznali, tudi Slovenije še ni mogel slutiti nihče, vseeno pa smo vajeni govoriti, da je bil jezik takratnih prebivalcev tega področja slovenski. Abraham je torej obvladal jezik domačega prebivalstva.

Kdo lahko poskusi uganiti, kakšna je bila Loka pred prihodom Abrahama? Koliko prebivalstva je imela? Sam si ne upam niti začeti. Znano je le, da sta se tu križali vsaj dve pomembni poti. Je bil to razlog, da je bila Loka poznana? Saj jo je najbrž moral poznati tako Abraham, ki jo je dobil v dar, kot naš takratni cesar Oton II., ki mu jo je izročil. Sta jo poznala že od prej? Abraham in Oton sta prijatelja. Kakšna in od kdaj, tega najbrž ne ve nihče. Znano je, da je Oton II. že mlad zasedel prestol. Veliko se je bojeval in čisto mogoče je, da ga je kdaj pot vodila tudi čez Kranjsko. Sta potovala skupaj? Oženil se je z bizantinsko princeso Teofano. Si jo je ogledal na bizantinskem dvoru ali so se dogovorili na daleč? Sta Oton in Abraham Loko med vsemi drugimi kraji izbrala na slepo ali kot poznavalca? V listini je sicer omenjena tudi Otonova mati Adela Burgundska, ki naj bi botrovala podaritvi. »Na priporočilo naše matere...« pravi besedilo listine. Lahko bi to razumeli tudi tako, da je mati vedela za pomen Loke in jo je zato priporočila. Dejstvo je, da je bilo loško ozemlje prvi predmet tovrstne daritve v »naših krajih«. Druga področja so postala zanimiva kasneje.

Abraham v loškem gospostvu in ostalih zemljiških posestih ni imel cerkvene oblasti, gotovo pa je imel opravka tudi v cerkvenih zadevah. O prijateljskih stikih z Oglejem govori celo bajka. Zakaj načenjam vprašanje pastoralnega delovanja? Delno zato, ker je bilo krščanstvo v naših krajih takrat še mlado in je bilo tudi v interesu države, da se trdneje uveljavi, predvsem pa zato, ker so bila besedila v slovenskem jeziku najdena prav v njegovi osebni zapuščini.

Abraham se je po smrti Otona II. vrnil v Freising in tam umrl. Njegovo zapuščino so shranili v arhiv, kjer je verjetno nedotaknjena čakala vse do pred dvesto leti, ko je bilo treba ob posledičnih sekularizacijskih ukrepih škofijski freisinški arhiv prenesti v München. Takrat so pri pregledovanju in najbrž tudi odbiranju gradiva postali pozorni na besedila, za katera so jezikoslovci ugotovili slovenski izvor. Trije pergamentni listi so bili sestavni del Abrahamovega popotnega obrednika. Zakaj bi imel škof popotni obrednik, če ne bi opravljal tudi pastoralne dejavnosti? Zakaj bi imel besedila v slovenskem jeziku, če ne zato, ker jih je pri tej dejavnosti uporabljal? Bi lahko našli težji *corpus delicti* kot je najdba slovenskih tekstov pri škofu, ki je precejšen del svojega pregnanstva prebil v Loki?

To je tisto, zaradi česar bi Slovenci morali vedeti za Freising, pa čeprav so omenjena besedila tam ostala najbrž samo po srečnih okoliščinah. Sekularizacija je dala povod za »pospravljanje«

arhiva in s tem ob 200-letnici sekularizacije beležimo tudi 200-letnico odkritja za Slovence tako dragocenih dokumentov – dokumentov, katerim res lahko rečemo spomeniki.

Besedil v slovenskem jeziku je bilo takrat, prej in kasneje še bog ve koliko. Ohranili pa so se ti, za njimi pa šele nekaj sto let mlajša Videmski in Čedajski rokopis.

Omenil sem dva dragocena ohranjena dokumenta, oba iz druge polovice 10. stoletja: podelilno listino in Brižinske spomenike. Oba sta neposredno povezana s škofom Abrahamom, prvi vzpostavlja posestni odnos med loškim gospostvom in freisinško škofijo, drugega obudi iz pozabe konec tega posestnega odnosa.

Na čas posestne podrejenosti freisinški škofiji pa krepko spominja še danes uporabljani loški grb. Lik zamorca v freisinškem grbu je bil in je še predmet mnogih ugibanj in poskusov razlag. Nobena od njih ni znanstveno sprejeta in vse manj je možnosti, da bi kdaj prišli do zanesljive razlage. Freisinški škofje so začeli lik zamorca v grbu uporabljati v drugi polovici 13. stoletja. Od takrat je ohranjena najstarejša prisotnost tega lika v grbu škofa Emicha. Ni znano, da bi se lik pojavljal že tudi pred tem časom. To je kakih tristo let po tem, ko naj bi črni služabnik rešil življenje škofu Abrahamu. Je 300 let predolga doba, da bi se ohranil spomin na dogodek? Morda. Vendar imamo v Freisingu še en znani grbovni motiv. To je otovorjeni medved svetega Korbinijana. Ta je živel še nekaj sto let pred »našim« Abrahamom, ki je postal škof leta 957, umrl pa je 7. junija 994. V Rim, kjer ga je papež Konstantin I. imenoval za škofa, naj bi Korbinijan romal okrog leta 710, grb z otovorjenim medvedom pa se pojavi leta 1340 (<http://www.ngw.nl/int/dld/f/freising.htm>). Torej dobrih 600 let kasneje. Obe legendi sta nemara povsem izmišljeni, čeprav so bila srečanja z medvedi v tistih časih vse prej kot redkost, protagonist iz ene in druge pa po nekaj sto letih dobita mesto v krajevni in škofijski simboliki. V tej primerjavi legenda o nastanku grba izgubi svojo trivialnost. Nasprotno: v vseh bistvenih elementih se presenetljivo dobro ujame z zgodovinskimi dejstvi.

Po sekularizaciji je bil sedež freisinške škofije prenesen v München, ob tem pa je stari grb prišel iz uporabe. Kakih dvajset let se je iskalo novega, dokler se niso odločili, da bo zamorec s krono kraljeval tudi v novem grbu združene škofije.

Težko bi bilo ugotavljati, kakšna je bila usoda zamorcev, ki so bili umeščeni v grbe številnih freisinških posesti. Po sekularizaciji bi pričakovali, da se bodo spremenili tudi grbi teh krajev in se bo zamorec s krono umaknil iz krajevnih simbolov.

Pa se ni!

Zakaj? Kdo ve? Morda najbolj zaradi neosveščenosti, komoditete, izogiba stroškom? Saj tudi leva sv. Marka še danes videmo v skoraj vseh vhodih v mesta, ki so nekoč pripadala Beneški republikli.

Bi danes kdo v svoja mestna vrata še vstavil beneškega leva? Bi danes kdo v svoj grb umestil zamorca s krono? Na to vprašanje odgovarjam iz lastne izkušnje. Ob reorganizaciji lokalne samouprave so v loškem gospostvu nastale štiri občine. Samo občina Škofja Loka je obdržala in z odlokom ponovno določila grb z zamorcem. Ostalim trem – Žirem, Železnikom in Gorenji vasi - Poljanam – je bila ponujena sistemska rešitev občinske simbolike z usklajenimi zastavami in z zamorcem v grbu. Predlog je bil povsod odločno odklonjen.

S freisinško zgodovino je pomembno povezana tudi kolonizacijska poselitev na Sorškem polju ter na Selškem in Poljanskem. Priseljenci so bili nemško in slovensko govoreči. Najbrž pa jih je bilo zelo malo iz Freisinga, čeprav je veliko število Ločanov prepričanih, da so bili njihovi davni predniki iz Freisinga. Med prišleki so sicer bili Bavarci, več pa jih je bilo iz Tirolske in Koroške. Ti so bili po govorici bližji Slovincem kot Nemcem.

